

ISSN 2413-7391 (PRINT)
ISSN 2663-2780 (ONLINE)
DOI 10.32999/KSU2413-7391

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ
Випуск 10

Херсон
2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Пилипенко І.О. – доктор географічних наук, доцент, декан факультету біології, географії і екології Херсонського державного університету.

Заступник головного редактора:

Мальчикова Д.С. – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Відповідальний секретар:

Молікевич Р.С. – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету.

Члени редакційної колегії:

Барановський М.О. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя;

Вишневський В.І. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри країнознавства і туризму Національного авіаційного університету;

Гукалова І.В. – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту географії Національної академії наук України;

Давидов О.В. – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри екології та географії Херсонського державного університету;

Кисельов Ю.О. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру Уманського національного університету садівництва;

Коржов Є.І. – кандидата географічних наук, молодший науковий співробітник Херсонської гідробіологічної станції НАН України.

Мельничук А.Л. – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Немець К.А. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Немець Л.М. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Чаплінський П. – доктор географічних наук, професор Щецинського університету (м. Щецин, Республіка Польща);

Підгрушній Г.П. – доктор географічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії НАН України;

Топчієв О.Г. – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова;

Ушкаренко Ю.В. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економічної теорії та міжнародних економічних відносин Херсонського державного університету;

Яворська В.В. – доктор географічних наук, професор, професор кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

**Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету
(протокол від 24.06.2019 р. № 12)**

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Наказом Міністерства освіти і науки України №1222 від 07.10.2016 видання включено до переліку наукових фахових видань України за галуззю «Географічні науки»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23950-13790 ПР від 26.04.2019 року
видане Державною реєстраційною службою

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Богадьорова В.С.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ РЕГІОНУ..... 7

Ващенко О.В.

ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
ДОСВІД ПРОСТОРОВОЇ ТИПІЗАЦІЇ..... 13

Гукалова І.В.

ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ
КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ..... 20

Логвинова М.О.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИННИКИ РОЗМІЩЕННЯ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ..... 27

Мальчикова Д.С., Омельченко Н.В.

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ТА ПРІОРИТЕТИ
УРБАНІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В КОНТЕКСТІ ПОЛІПШЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ..... 34

Міщенко О.В.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ..... 42

Нападовська Г.Ю.

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 48

Поручинська І.В., Камець Ю.Л.

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ
У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ..... 56

Сільченко Ю.Ю., Семенюк Л.Л.

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РИНКУ ПРАЦІ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ..... 61

Сливка Р.Р.

ВПЛИВ ЗМІН ДОВКІЛЛЯ НА ГЕНЕЗУ
ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ..... 67

Смаль В.В., Алешугіна Н.О., Зеленська О.О.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
ЖІНОЧОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ..... 76

Смирнов І.Г.

ГЕОЛОГІСТИЧНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО
ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ОВЕРТУРИЗМУ..... 86

Суптело О.С.

ПЕРЕДУМОВИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МІСТ
(НА ПРИКЛАДІ МІСТА ХАРКОВА)..... 96

СЕКЦІЯ 2

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гавриленко О.П.

КОНФЛІКТИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ВТРАТИ ЕКОСИСТЕМНИХ ПОСЛУГ.... 101

Гелевера О.Ф.

БАГАТОРІЧНА ДИНАМІКА КЛІМАТИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ
ЗА ДАНИМИ МЕТЕОСТАНЦІЇ КРОПИВНИЦЬКИЙ..... 107

Гопченко Є.Д., Бурлуцька М.Е., Романчук М.Є., Мартинюк М.О. СУЧАСНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАКСИМАЛЬНОГО СТОКУ ВЕСНЯНИХ ВОДОПІЛЬ І ДОЩОВИХ ПАВОДКІВ РІЧОК УКРАЇНИ.....	114
Давидов О.В. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КРИЛАТИЙ МИС»: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	119
Denysyk H.I., Didura R.V. ACCUMULATION OF HEAVY METALS IN ROAD LANDSCAPE ENGINEERING SYSTEMS.....	130
Ігнатишин В.В., Іжак Т.Й., Ігнатишин М.Б., Ігнатишин А.В. МЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ГЕОДИНАМІЧНОГО СТАНУ ЗАКАРПАТСЬКОГО ВНУТРІШНЬОГО ПРОГИНУ.....	137
Кисельова О.О., Кисельов Ю.О., Сопов Д.С., Сопова Н.В. ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	145
Онойко Ю.Ю., Мовчан С.В. ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОШИРЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНІ МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЛОНЦІВ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІПРО-МОЛОЧНА.....	151
Польовий А.М., Божко Л.Ю., Барсукова О.А. ОЦІНКА ВПЛИВУ ЗМІН КЛІМАТУ НА АГРОКЛІМАТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ЛУЧНОЇ ТА СТЕПОВОЇ РОСЛИННОСТІ ПІВНІЧНОГО СТЕПУ УКРАЇНИ.....	157

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

Белоусова Н.В. ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ЯК СКЛАДНИК ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	164
Добровольська Н.В., Кандиба Ю.І. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	171
Кузишин А.В., Галицька І.Б. ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОЗДОРОВЧО-ВІДПОЧИНКОВОГО ТУРИЗМУ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	180
Семенко Б.В. ІНФРАСТРУКТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ.....	187

СЕКЦІЯ 4 ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

Гаврюшенко Г.В. МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ГЕОГРАФІЇ «УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО» (НА ПРИКЛАДІ РОЗДІЛУ «ВТОРИННИЙ СЕКТОР ГОСПОДАРСТВА»).....	194
Підкова О.М., Лаврук Т.М. НАВЧАЛЬНА ГЕОГРАФІЧНА ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНА ПРАКТИКА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТА ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ.....	202

CONTENTS

SECTION 1

SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCHES

Bohadorova V.S.

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCH OF FARMS OF THE REGION..... 7

Vashchenko O.V.

AGE POPULATION STRUCTURE OF THE KYIV AREA: EXPERIMENTAL SPACE TYPIZATION.....13

Hukalova I.V.

TOWARDS SOCIO-GEOGRAPHICAL CONCEPTUALIZING INCLUSIVE DEVELOPMENT..... 20

Lohvynova M.O.

TO THE QUESTION ABOUT THE FACTORS OF ACCOMMODATION OF INTERNAL DISPLACED PERSONS FROM THE EAST OF UKRAINE..... 27

Malchykova D.S., Omelchenko N.V.

STRATEGIC DIRECTIONS AND PRIORITIES OF KHERSON REGION URBAN DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF POPULATION QUALITY OF LIFE IMPROVING..... 34

Mishchenko O.V.

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND FUNCTIONING OF THE TAFAL LANDSCAPES.....42

Napadovska H.Yu.

FEATURES OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION (IN THE CASE OF THE KHERSON REGION)..... 48

Poruchynska I.V., Kamets Yu.

REGIONAL FEATURES OF CRIME IN THE VOLYN REGION.....56

Silchenko Yu.Yu., Semeniuk L.L.

TENDENCIES OF DEVELOPMENT AND TERRITORIAL FEATURES OF THE KIROVOGRAD REGION LABOR MARKET..... 61

Slyvka R.R.

INFLUENCE OF ENVIRONMENTAL CHANGES ON THE GENESIS OF TERRITORIAL-POLITICAL CONTRADICTIONS.....67

Smal V.V, Alieshuhina N.O., Zelenska O.O.

SOCIAL AND GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF WOMEN'S ENTERPRISE DEVELOPMENT IN UKRAINE.....76

Smyrnov I.G.

GEOLOGISTIC STRATEGIES OF TOURIST AND HOTEL & RESTAURANT BUSINESS DEVELOPMENT IN OVERTOURISM CONDITIONS..... 86

Suptelo O.S.

PRECONDITIONS FOR POST-INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF CITIES (FOR EXAMPLE, THE CITY OF KHARKIV).....96

SECTION 2

NATURAL-GEOGRAPHICAL AND ECOLOGICAL RESEARCHES

Havrylenko O.P.

NATURE MANAGEMENT CONFLICTS IN THE CONTEXT OF LOSS OF ECOSYSTEM SERVICES.....101

Helevera O.F.

THE LONG-TERM DYNAMICS OF CLIMATE INDICATORS OF THE METEOROLOGICAL STATION OF KROPYVNYTSKYI.....107

Hopchenko Ye.D., Burlutska M.E., Romanchuk M.Ye., Martyniuk M.O.

MODERN METHODS OF RESEARCH OF MAXIMUM FLOW OF SPRING FLOOD AND RAINFALL FLOOD OF THE RIVERS OF UKRAINE 114

Davydov O.V. THE DEFINITION OF THE “WINGED FORELAND”: HISTORICAL ANALYSIS AND GENERAL CHARACTERISTICS.....	119
Denysyk H.I., Didura R.V. ACCUMULATION OF HEAVY METALS IN ROAD LANDSCAPE ENGINEERING SYSTEMS.....	130
Ihnatyshyn V.V., Izhak T.Y., Ihnatyshyn M.B., Ihnatyshyn A.V. METEOROLOGICAL ASPECT OF THE GEODYNAMIC STATE OF THE TRANSCARPATY INFRASTRUCTURE.....	137
Kyselova O.O., Kyselov Yu.O., Sopov D.S., Sopova N.V. THE PROBLEMS OF ECOLOGICAL OPTIMIZATION OF AGRICULTURAL LAND USE IN LUHANSK REGION.....	145
Onoyko Yu.Yu., Movchan S.V. REGULARITIES OF DISTRIBUTION AND GENERAL MORPHOLOGICAL FEATURES OF SOLONETZ OF THE COUNTRY BETWEEN THE RIVERS OF DNIPRO-MOLOCHNA.....	151
Polovyi A.M., Bozhko L.Yu., Barsukova O.A. AGROCLIMATIC TERMS OF ND FORMING OF THE PRODUCTIVITY OF PRATAL AND STEPPE VEGETATION IN THE CONDITIONS OF CHANGE IN NORTH STEPPE OF UKRAINE.....	157
SECTION 3	
GEOGRAPHY OF RECREATION AND TOURISM	
Bielousova N.V. NATURAL RESOURCES AS A COMPONENT OF GEOGRAPHIC RESEARCHES FOR THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE TOURISM IN UKRAINE.....	164
Dobrovolska N.V., Kandyba Yu.I. SPATIO-TEMPORAL FEATURES OF THE TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE.....	171
Kuzyshyn A.V., Halytska I.B. TERRITORIAL ORGANIZATION OF HEALTH AND WELLNESS TOURISM IN TERNOPII REGION.....	180
Semenko B.V. INFRASTRUCTURE PROCURING OF INTERNATIONAL TOURISM OF UKRAINE.....	187
SECTION 4	
GEOGRAPHIC EDUCATION	
Havriushenko H.V. METHODOLOGICAL APPROACHES TO FORMATION OF THE ECONOMIC COMPETENCES OF STUDENTS IN TEACHING OF SCHOOL COURSE OF GEOGRAPHY “UKRAINE AND THE WORLD ECONOMY” (ON THE EXAMPLE OF SECTION “SECONDARY SECTOR OF ECONOMY”).....	194
Pidkova O.M., Lavruk T.M. EDUCATIONAL GEOGRAPHIC PROFESSIONALLY ORIENTED PRACTICE: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS AND EXPERIENCE OF PRACTICE.....	202

СЕКЦІЯ 1
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯУДК 911.3:338.43.02:001.8(477.7)
DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-1Богадьорова В.С.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ РЕГІОНУ**

Важливим науково-теоретичним та практичним завданням є обґрунтування суспільно-географічної сутності фермерських господарств. Тому у статті розглянуто теоретико-методологічні і методичні аспекти суспільно-географічного дослідження фермерських господарств. Розкрито ряд функцій (соціально-економічна, ресурсна, екологічна, рекреаційна, виховна), принципи (історичний, диференційованості, цілісності, об'єктивності, методичної взаємопов'язаності) в дослідженні та аналізі розвитку фермерських господарств, методи дослідження територіальної організації господарств (історичний, монографічний, розрахунково-конструктивний, абстрактно-логічний, статистичний, картографічний методи, системний підхід тощо), види їх зонування (за спеціалізацією рослинництва, тваринництва, інтегральне функціонально-типологічне). Запропоновано алгоритм дослідження фермерських господарств на регіональному рівні із застосуванням статистично-математичних методів, основними показниками якого є середній багаторічний розмір фермерських господарств у межах регіону за певний період, спеціалізації рослинництва та тваринництва. Для виявлення спеціалізації рослинництва та тваринництва фермерських господарств, траєкторії їх розвитку запропоновано використовувати коефіцієнти територіальної локалізації. Для оцінки кормової бази запропоновано показник забезпечення худоби сільськогосподарськими угіддями у фермерських господарствах. Для узагальнення матеріалів впливу різних факторів на розвиток і функціонування фермерських господарств найбільш доцільним методичним підходом є створення матриці кореляційних зв'язків. У статті розглянуті всі етапи суспільно-географічного дослідження фермерських господарств. Зазначимо, що саме територіальні відмінності природних аграрних ресурсів території регіону найбільшою мірою диференціюють сільськогосподарське виробництво і детермінують розвиток фермерських господарств.

Ключові слова: фермерське господарство, суспільно-географічні дослідження, спеціалізація, землекористування, сільськогосподарське виробництво.

Bohadorova V.S. THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF SOCIO-GEOGRAPHICAL RESEARCH OF FARMS OF THE REGION

An important scientific, theoretical and practical task is the substantiation of the socio-geographical essence of farms. Therefore, the article deals with theoretical, methodological and methodological aspects of socio-geographical research of farms. A number of functions are revealed (socio-economic, resource, ecological, recreational, educational), principles (historical, differentiation, integrity, objectivity, methodical interconnectivity) in the study and analysis of the development of farms, methods of studying the territorial organization of farms (historical, monographic, calculation-constructive, abstract-logical, statistical, cartographic methods, systematic approach, etc.), types of their zoning (on the specialization of plant growing, animal husbandry, integral function but-typological). The algorithm of research of the farms on the regional level with the use of statistical and mathematical methods is suggested, the main indicators of which are the average long-term size of farms within the region for a certain period, specialization of plant growing and livestock farming. In order to identify the specialization of crop and animal husbandry of farms, trajectories of their development, it is proposed to use the coefficients of territorial localization. The index of livestock provision in agricultural holdings has been proposed for assessing the forage base. In order to generalize the materials on the influence of various factors on the development and functioning of farms, the most appropriate methodological approach is to create a matrix of correlation links. The final stage of the socio-geographical research of farms is the development and justification of a set of measures for the further development of farms and increase their socio-economic and environmental efficiency. In the article all stages of socio-geographical research of farms are considered. It should be noted that it is the territorial differences of natural agrarian resources in the region that most differentiate agricultural production and determine the development of farms.

Key words: farm, socio-geographical research, specialization, land use, agricultural production.

Постановка проблеми. Одночасно з реформуванням галузей економіки сільськогосподарське виробництво зазнало великих змін. У процесі реформування аграрного сектора створені нові форми господарювання ринкового типу, а саме: сільськогосподарські кооперативи, господарські товариства (переважно з обмеженою відповідальністю), фермерські господарства та господарства населення, які працюють на засадах приватної власності на землю і майно. Розвиток різних форм господарювання зацікавив працівників сільського господарства у високопродуктивній праці та в подальшому сприятиме насиченню внутрішнього ринку країни товарами і послугами, продукцією і сировиною для повного забезпечення потреб населення, а також розширення можливості експорту продукції сільського господарства країни. Повною мірою це стосується і теоретико-методологічних засад їх вивчення.

Аналіз досліджень та публікацій. Теоретичними аспектами дослідження та вирішення проблем господарювання нових форм займаються багато учених – це аграрники, економісти, географи. Створення кластерів у сільському господарстві і розроблення структури кластеру та схеми взаємодії координаційної ради з фермерськими господарствами за типом стратегічного планування запропоновано Мохненком А.С. (Мохненко, А.С., 2012). Проблемам географічно-екологічного функціонування сільськогосподарського виробництва регіону в ринкових умовах та розвитку фермерства в Україні присвячені праці Заячука М.Д., Саблука П.Т., Топіхи В.В. (Заячук М.Д., 2017; Саблук П.Т., 1993; Топіха В.В., 2005). Фундаментальні проблеми формування аграрної політики і стратегії розвитку агропромислового виробництва, підвищення його конкурентоспроможності в ринкових умовах розвитку форм господарювання і земельних відносин, реформування відносин власності на селі, зокрема запровадження приватної її форми, створення законодавчої бази розвитку агропромислового виробництва України досліджують Юрчишина В.В., Месель-Веселяк В.Я., Мармуль Л.О., Андрійчук В.Г., Малік М.Й. (Юрчишина В.В., 2004; Месель-Веселяк В.Я., 2006; Мармуль Л.О., 2006; Андрійчук В.Г., 2013; Малік М.Й., 2015).

Їх теоретико-методологічний доробок та практична реалізація наукових ідей є вагомим підґрунтям для подальшого дослідження впливу соціальних, економічних, фізико-гео-

графічних чинників на розвиток фермерських господарств та опрацювання нових напрямів дослідження в аграрній сфері.

Метою статті є визначення та обґрунтування теоретико-методологічного алгоритму дослідження ролі і місця фермерських господарств у сільськогосподарському виробництві регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фермерські господарства та особисті господарства населення належать до малих форм господарювання, дрібнотоварних виробників продукції сільського господарства. На меті вони мають забезпечення власних потреб у продукції сільського господарства та продаж їх надлишків (Богадьорова Л.М., 2008).

Сучасне фермерське господарство з його організацією сільськогосподарського виробництва та принципами функціонування є основою для подальшого ефективного розвитку сільського господарства в розвинутих країнах світу та Україні зокрема. Фермерське господарство має ряд переваг над іншими формами господарювання (Заячук М.Д., 2015), що дає можливість у подальшому розвивати саме дану форму господарювання в Україні. Переваги полягають у тому, що мотивацією трудової діяльності в такому господарстві є кінцеві результати господарювання, тобто забезпечення родини продуктами харчування та одержання постійного прибутку, що ставить перед ними завдання раціонального використання природних ресурсів з урахуванням місцевих природно-економічних умов.

Фермерські господарства виконують ряд функцій (соціально-економічну, ресурсну, екологічну, рекреаційну, виховну) однією з основних є соціально-економічна функція, яка полягає у: самозабезпеченні родини продуктами харчування; отриманні доходу; виробництві продукції, що потребує великих витрат ручної праці; розвитку нових видів і напрямів підприємницької діяльності; отриманні продукції більш високої якості, продуктивності та урожайності порівняно з великим виробництвом; зниженні рівня безробіття в регіоні; можливості вільно вибирати форми та методи роботи, режим праці, постійно вдосконалювати технологію та розширювати асортимент виробництва, оскільки дана організаційно-правова форма є більш мобільною, ніж діяльність великих підприємства (Бабич М.М., 2009; Губарик О.М., 2008).

Вивчаючи розвиток агропромислового комплексу України, зазначимо, що деякі зни-

ження показників функціонування в цій сфері відбуваються. Особливо актуальним, на нашу думку, стає обґрунтування методики суспільно-географічного дослідження фермерських господарств, оскільки дана форма господарювання є найбільш прогресивною для розвитку в Україні, зокрема їх територіальна організація, виробнича діяльність, оскільки саме у цьому секторі можна говорити про стабільність розвитку агровідтворювальних процесів.

У теоретико-методологічному аспекті фермерські господарства, як і більшість агроформувань, слід досліджувати та аналізувати, дотримуючись таких основних принципів, як:

– «історичний» принцип, застосовується в дослідженні історії розвитку та функціонування фермерських господарств із метою аналізу досвіду господарювання на землі, дослідження економічної ефективності функціонування фермерських господарств та змін природного потенціалу земель, що виникають у результаті землекористування;

– «диференційованості» – цей методологічний принцип означає, що і в межах одного способу виробництва, і на базі однотипних суспільних відносин форми організації, процеси відтворення агроресурсів у фермерських господарствах істотно різняться. Що позначається на функціонуванні фермерських господарств у межах регіону;

– під час дослідження фермерських господарств застосовується принцип «цілісності», тобто розглядається дана структура як полісистемна модель, кожен компонент якої пов'язаний із численними іншими;

– принцип «об'єктивності», який полягає в тому, що у процесі вивчення механізмів формування й функціонування фермерських господарств висунуті припущення повинні відповідати як теоретичним аспектам обґрунтування процесу, так і його реальній дійсності;

– застосування принципу «методичної взаємопов'язаності» має суттєве значення для дослідницької роботи, суть цього принципу полягає у вивченні функціонування фермерських господарств; застосовується не один метод, а їх обґрунтована комплексна система. Застосування різних методів дослідження не суперечать один одному, а можуть доповнювати та більш ефективно розкривати суть проблеми. Застосування різних прийомів під час проведення дослідження значно розширюють спектр вирішення проблемних питань, які виникають у дослідженні, роблять

його результати більш обґрунтованими (Саблук П.Т., 1992).

Зазначені принципи і підходи дослідження територіальної організації і функціонування фермерських господарств дозволяють сформувати відповідне методологічне підґрунтя роботи. Інформаційною базою для проведення досліджень територіальної організації, динаміки розвитку й ефективності функціонування фермерських господарств є форми статистичної звітності: № 50-сх, № 4-сх, № 29-сх, № 7-сх, № 3-ПВ, № 6-зем, № 2-зем, № 6а-зем. Зауважимо, що наявні статистичні матеріали та групування не відображують реальний економічний портрет фермерських господарств, оскільки використовують сукупність абсолютних величин без урахування демографічних показників, характеристик земельного фонду тощо. Тому під час первинного аналізу досить часто виникають значні труднощі.

Існує велика кількість досить обґрунтованих методів оцінки структури АПК щодо змін у функціонуванні та територіальній організації різних форм господарювання в тому числі і фермерських господарств та якісно нових причин, що викликають зміни, потребують більш обґрунтованої методики (Саблук П.Т., 1992; Топчієв О.Г.). При цьому в умовах сьогодення географічні методи використовуються у вивченні та управлінні агропромислового комплексу, його ланок на недостатньому рівні (Гаврилюк Л.А., 2007; Горьовий В.П., 2007). Зазначимо, що саме територіальні відмінності природних аграрних ресурсів території регіону найбільшою мірою диференціюють сільськогосподарське виробництво і детермінують розвиток фермерських господарств.

Серед найпоширеніших методів і підходів дослідження, які відповідають названим напрямкам аналізу територіальної організації фермерських господарств, необхідно зазначити: історичний, монографічний, розрахунково-конструктивний, абстрактно-логічний, статистичний, картографічний методи, системний підхід тощо. При цьому найефективнішими прийомами і методами суспільно-географічних досліджень є групування за обраними ознаками, сукупність середніх (арифметична, зважена, геометрична) та відносних величин, аналіз динамічних рядів, кореляційний та регресійний аналіз, порівняльний аналіз аналогічних показників, типології та районування (топологічними методами та зважених балів),

кластерний аналіз (Ігнатенко М.М., 2017; Березівський П.С., 2004).

Методика дослідження суспільно-географічного характеру територіальної організації фермерських господарств спирається на систему показників, що детально характеризують особливості регіонального землекористування, спеціалізації фермерських господарств, рівня їх товарності тощо (Малік М.Й., 2015).

Запропонована система аналізу розвитку фермерських господарств, а саме оцінка їх структури виробництва та динаміки розвитку, при цьому застосовуються загальноприйняті кількісні показники та якісні характеристики.

У якості показника досконалості структури сільськогосподарських угідь фермерських господарств за наявних умов господарювання доцільно використати коефіцієнт варіації структури сільськогосподарських угідь (за видами культур). Вважаємо, що найменший показник буде відображати найбільшу «пристосованість» структури землекористування фермерських господарств, а найбільший – найменшу.

Для дослідження спеціалізації рослинництва та тваринництва фермерських господарств, траєкторії їх розвитку доцільно використовувати коефіцієнти територіальної локалізації (Топчів О.Г., 2005).

$$K_{\text{тл}} = D_{\text{кр}} / D_{\text{обл}},$$

де $K_{\text{тл}}$ – коефіцієнт територіальної локалізації; $D_{\text{кр}}$ – частка площі, яка зайнята під певним видом сільськогосподарських культур у межах адміністративно-територіальної одиниці, у %; $D_{\text{обл}}$ – відповідний показник по обласному регіону, у %. (Богадьорова Л.М., 2017).

Далі визначаються середні показники за видами культур або худоби, оцінюються особливості розвитку рослинництва та тваринництва. Для оцінки кормової бази тваринництва було запропоновано показник забезпечення худоби сільськогосподарськими угіддями у фермерських господарствах ($K_{\text{зх}}$):

$$K_{\text{зх}} = \frac{N_{\text{гх}}}{S}$$

де $K_{\text{зх}}$ – показник забезпечення худоби сільськогосподарськими угіддями; $N_{\text{гх}}$ – кількість голів великої рогатої худоби та свиней; S – площа сільськогосподарських угідь(га); (Богадьорова Л.М., 2017).

Для узагальнення матеріалів щодо впливу різних чинників на розвиток і функціонування фермерських господарств найбільш доцільно

використовувати метод створення матриці кореляційних зв'язків, що дасть змогу більш розгорнуто охарактеризувати залежності та закономірності між певними суспільно-географічними чинниками та основними показниками розвитку фермерських господарств (Богадьорова Л.М., 2017).

Для аналізу територіальної організації та спеціалізації фермерських господарств пропонуємо такі види зонування:

- за спеціалізацією рослинництва;
- за спеціалізацією тваринництва;
- інтегральне функціонально-типологічне зонування, яке відображатиме специфіку функціонування фермерських господарств у певних природно-географічних та соціально-економічних умовах (Богадьорова Л.М., 2008).

Під час зонування оперують такими територіальними одиницями, як адміністративні райони, селищні ради та об'єднані територіальні громади (в залежності від необхідного рівня деталізації, особливостей та наявності статистичної інформації).

Для проведення типізації адміністративно-територіальних одиниць області за ознаками функціонування фермерських господарств (спеціалізацією рослинництва, тваринництва, специфікою показників землекористування) вважаємо найбільш доречним використовувати статистично-математичні методи, а саме кластерний аналіз.

Під час аналізу та прогнозування соціально-економічних явищ найбільш дієвим методом є кластерний аналіз.

Перевагами математичної типології при цьому є:

- більша об'єктивність, автор менш залежить від особистих уявлень про об'єкт дослідження;
- наявність та доступність сучасної техніки та програмного забезпечення, що прискорить процес оброблення великих масивів інформації (Калінський П.К., 2005).

У той же час ці методи не позбавлені суб'єктивного впливу, оскільки вибір показників цілком залежить від програми наукового пошуку дослідника.

В якості основних показників для проведення типізації методом кластерного аналізу обрано такі:

- 1) середній розмір фермерських господарств у межах АТО регіону за певний період (га);
- 2) середня частка фермерських господарств у межах АТО регіону за певний період (у %);

3) динаміка середнього розміру фермерських господарств у межах АТО регіону;

4) середній розмір фермерських господарств за досліджувальний період;

5) коефіцієнти варіації структури сільськогосподарських угідь фермерських господарств;

6) спеціалізація рослинництва у фермерських господарствах (за коефіцієнтами територіальної локалізації АТО області за часткою різних сільськогосподарських культур у структурі посівних площ);

7) відносна ефективність різних видів сільськогосподарських культур у фермерських господарств (за показником відношення урожайності певної культури у фермерських господарствах за адміністративно-територіальною одиницею до урожайності тієї ж культури в регіоні в цілому);

8) спеціалізація тваринництва у фермерських господарствах (за коефіцієнтами територіальної локалізації АТО регіону за часткою різних видів худоби у структурі тваринництва фермерських господарств);

9) показник забезпечення худоби сільськогосподарськими угіддями у фермерських господарствах.

Заключним етапом суспільно-географічного дослідження фермерських господарств є розроблення і обґрунтування комплексу заходів щодо подальшого розвитку фермерських господарств і підвищення їх соціально-економічної та екологічної ефективності (Лисенко К.О., 2014). На даному етапі дослідження необхідно, на наш погляд, звернути увагу на такі фактори, як:

– виявлення й оцінка резервів для розвитку фермерського господарства в регіоні і напрямки їх реалізації;

– розвиток фермерських господарств і підвищення використання природного й економічного потенціалу території адміністративного регіону;

– можливості приросту земельної площі фермерських господарств у зв'язку зі вступом у ринкові відносини;

– обґрунтування найбільш ефективних типів і форм фермерських господарств в умовах України (конкретного регіону);

– заходи щодо стимулювання росту кількості й збільшення якості виробленої продукції у фермерських господарствах;

– заходи щодо вдосконалення кооперації (механізму відносин) між фермерськими господарствами і суспільними господарствами регіону;

– прогнозування виробництва сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах у зв'язку з розвитком ринкових відносин і товарного виробництва (Топіха І.Н., 2005).

Висновки. Отже, на всіх етапах суспільно-географічного дослідження фермерських господарств важливе значення має застосування не тільки статистичних методів (абсолютних та відносних величин, групування динамічних рядів, коефіцієнтів локалізації, кореляційного і регресійного аналізу тощо), але й використання динамічних суспільно-географічних показників, системно-структурного аналізу. При цьому для подальшого моделювання перспектив розвитку фермерських господарств важливе значення має застосування методів програмування, балансового, агропромислового районування та картографування.

Запропонований алгоритм дослідження служить початком дослідження та необхідною передумовою виявлення регіональних особливостей, закономірностей і тенденцій розвитку фермерських господарств. Вірний вибір теоретико-методологічних аспектів дослідження забезпечить достовірність зроблених висновків та обґрунтованих практичних рекомендацій, які спрямовані на вдосконалення функціонування фермерських господарств.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук, В.Г. (2013). Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*, № 1, 3–15. [Andriyuchuk, V.G., (2013). Agroindustrial formations of a new type in the context of strategy of domestic agriculture. *Ekonomika APK*, 1, 3–15. (In Ukraine)].

2. Бабиц, М.М. (2009). Ефективність та пріоритети подальшого розвитку фермерства в регіоні : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.04, 20. [Babich, M.M., (2009). Efficiency and priorities of further development of farming in the region. *Extended abstract of candidate's thesis*. (In Ukraine)].

3. Березівський, П.С., Михайлюк, Н.І., (2004). Організація, прогнозування та планування агропромислового комплексу. Львів : Магнолія Плюс. [Berezivsky, P.S., Mikhailuk, N.I. Organization, forecasting and planning of agro-industrial complex. Lviv : Magnolia Plus, (In Ukraine)].

4. Богадьорова, Л.М. (2008). Особливості функціонування малих форм господарювання в період ринкових перетворень. *Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства*, 4, 6–9. [Bohadorova, L.M. (2008). Features of functioning of small forms of management during the period of market transformations. *Scientific notes*

of the Kherson department of the Ukrainian geographical society, 4, 6–9. (In Ukraine)].

5. Бодадьорова, Л.М. (2017). Фермерські господарства Херсонщини розвиток та основні напрямки землекористування. *Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення*, VI, 54–59. [Bohadorova, L.M. Farms of Kherson region development and main areas of land use. *Regional problems of Ukraine: Geographic analysis and the search for solutions*. 5th. 54–59. (In Ukraine)].

6. Гаврилюк, Л.А. (2007). Розвиток фермерського господарювання. *Зб. наук. пр. Уманського ДАУ*, 57, 279–286. [Gavrilyuk, L.A. (2007). Development of Farm Management. *Proceedings of the Conference sciences Umanskiy SDD*, 57, 279–286. (In Ukraine)].

7. Горьовий, В.П. (2007). Фермерство України: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ. [Goryov, V.P. (2007). Farming of Ukraine: theory, methodology, practice: monograph. Kyiv : NSC IAE. (In Ukraine)].

8. Губарик, О.М. (2008). Організаційно-економічні аспекти розвитку фермерських господарств регіону : автореф. дис. канд. екон. наук. [Gbaruk, O.M. (2008). Organizational and economic aspects of the development of farms in the region. *Extended abstract of candidate's thesis*. Dnipropetrovsk. (In Ukraine)].

9. Заячук, М.Д. (2017). Геопросторова організація фермерського укладу України : монографія [Zayachuk, M.D. (2017). Geospatial organization of the farmer's structure of Ukraine : monograph. Chernivtsi. (In Ukraine)].

10. Ігнатенко, М.М., Мармуль, Л.О. (2017). Надання послуг сільського зеленого туризму фермерськими господарствами з метою здійснення їх диверсифікації та підвищення дохідності діяльності. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*, 3(39), 50–53. [Ignatenko, M.M., Marmul, L.O. (2017). Providing rural green tourism services to farms in order to implement their diversification and increase the profitability of activities. *Bulletin of the Berdyansk University of Management and Business*. 3(39). 50–53. (In Ukraine)].

11. Канінський, П.К. (2005). Тенденції розвитку фермерства в країнах з ринковою економікою. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*, 3, 8–17. [Kaninsky, P.K. (2005). Trends in Farm Development in Market Economy Countries. *Bulletin of Agrarian Science of the Black Sea Region*, 3, 8–17. (In Ukraine)].

12. Лисенко, К.О. (2014). Функціонування фермерських господарств та перспективи їх розвитку : автореф. дис. канд. екон. наук. Львів. [Lysenko K.O. (2014). Functioning of farms and prospects for their development. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lviv. (In Ukraine)].

13. Малік, М.Й., Шпикуляк, О.Г., Пехов, В.А., (2015). Розвиток кооперативних відносин в аграрній сфері економіки. *Сталій розвиток економіки*, 3, 5–11. [Malik, M.Y., Shpylulyak, O.G., Pehov, V.A. (2015). Development of cooperative relations in the

agrarian sector of economics. *Sustainable development of the economy*, 2015, 3. 5–11. (In Ukraine)].

14. Мармуль, Л.О., Гальцова, О.Л. (2006). Ефективність підприємницької діяльності фермерських господарств : монографія. [Marmul, L.O., Galtsov, O.L. (2006). Efficiency of entrepreneurial activity of farms: monograph. Kyiv : NSC IAE (In Ukraine)].

15. Месель-Веселяк, В.Я. (2006). Розвиток форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми). *Економіка АПК*, 12, 34–41. [Mesel-Veselyak, V.Ya. (2006). Development of business forms in the agrarian sector of Ukraine (results, problems). *Economy of agroindustrial complex*, 12, 34–41. (In Ukraine)].

16. Мохненко, А.С. (2012). Функціонування і розвиток фермерських господарств в аграрній сфері економіки. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*, 1, 26–30. [Mokhnenko, A.S. (2012). Functioning and development of farm state aid in the agrarian sector of economics. *Bulletin of Agrarian Science of the Black Sea Region*, 1, 26–30. (In Ukraine)].

17. Малік, М.Й., Беженар І.М., Грищенко О.Ю. (2015). Науково-методичні засади поглиблення спеціалізації в аграрних підприємницьких структурах. Київ : ННЦ «ІАЕ». [Malik, M.J., Bezenar, I.M., Grishchenko, O.Yu. (2015). Scientific and methodical principles of deepening specialization in agrarian entrepreneurial structures . Kyiv : NSC «IAE» (In Ukraine)].

18. Саблук, П.Т., Месель-Веселяк, В.Я., Федоров, М.М. (1993). Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств в Україні. 1. 128. [Sabluk, P.T., Mesel-Veselyak, V.Ya., Fedorov, M.M. Recommendations on the organization of peasant (farmer) farms in Ukraine. 1. 128 (In Ukraine)].

19. Юрчишин, В.В., Шевченко, Л.М., Брус, В.Х. та ін. (2004). Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми. [Yurchishin, V.V., Shevchenko, L.M., Brus, V.H. et al. (2004). Development of rural way of life diversity: features, problems. (In Ukraine)].

20. Саблук, П.Т., Месель-Веселяк, В.Я., Федоров, М.М., (1992). Земля для фермера. *Сільські вісті*. 8. [Sabluk, P.T., Mesel-Veselyak V.Ya., Fedorov M.M. (1992). Land for a farmer. *Silski Visti*. 8. (In Ukraine)].

21. Топіха, І.Н. (2005). Економіка аграрних підприємств: курс лекцій. Миколаївський державний аграрний університет. [Topiha, I.N. (2005) Economics of agrarian enterprises: course of lectures. Mykolaiv State Agrarian University. (In Ukraine)].

22. Топчів, О.Г. (2005). Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Навчальний посібник. Одеса. [Topchiev, O.G. Socio-geographical research: methodology, methods, methods. Textbook. Odessa. (In Ukraine)].

23. Шульський, М.Г. (2004). Фермерство: проблеми становлення і розвитку : монографія. Львів. [Shulsky M.G. (2004). Farmers: problems of formation and development: Monograph. Lviv. (In Ukraine)].

Стаття надійшла до редакції 28.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-2

Ващенко О.В.,
здобувач кафедри економічної та соціальної географії
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІКОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ДОСВІД ПРОСТОРОВОЇ ТИПІЗАЦІЇ

У сучасній науковій літературі, що присвячена питанням трудових ресурсів та ринкам праці, широка увага приділена аналізу демографічних факторів. Більшість авторів визнають вирішальну роль вікової структури населення у формуванні специфічних регіональних ринків праці. Вікова структура населення виступає в якості фактологічної бази прогнозу забезпечення трудовими ресурсами регіону, країни.

Кластерний аналіз дозволив виділити в Київській області значну просторову диференціацію вікової структури населення.

Диференціація вікової структури населення адміністративних одиниць Київської області дозволила нам виділити два типи, які суттєво відрізняються за співвідношенням основних вікових груп.

Перший тип, який переважно формує периферію Київської області, відрізняється надвисокою часткою населення старшої вікової групи, низькими частками дітей та осіб працездатного віку.

Другий тип сформувався навколо Києва і має відносно «молоду» структуру населення, з високою часткою дітей (на фоні Київської області в цілому) та осіб працездатного віку.

Просторовий аналіз демонструє відцентрові, центрально-периферійні тренди в погіршенні вікової структури населення. Основний географічний вектор погіршення спостерігається від Києва на периферію області. На периферії області спостерігається дворазове перевищення частки пенсіонерів над дітьми.

Ключові слова: вікова структура, населення, Київська область, типізація.

Vashchenko O.V. AGE POPULATION STRUCTURE OF THE KYIV AREA: EXPERIMENTAL SPACE TYPIZATION

New conditions for the development of Ukraine's economy require increased attention to national and regional labor markets. Already, in some sectors of the economy there are new facts for Ukraine of shortages of labor resources. The basis of this phenomenon, besides economic factors, is the deterioration of the age structure of the population, which determines the presence and qualitative parameters of labor resources by its structure.

In modern scientific literature devoted to issues of labor resources and labor markets, a great deal of attention is paid to the analysis of demographic factors. Most authors recognize the decisive role of the age structure of the population in the formation of specific regional labor markets. The age structure of the population serves as the factual basis for forecasting the provision of labor resources of the region and the country.

Cluster analysis allowed distinguishing in the Kyiv region a significant spatial differentiation of the age structure of the population.

The differentiation of the age structure of the population of the administrative units of the Kyiv region allowed us to distinguish between two types that differ significantly in the ratio of the main age groups.

The first type, which predominantly forms the periphery of the Kyiv region, is characterized by a high percentage of the population of the older age group, low share of children and working age population.

The second type was formed around Kiev and has a relatively young population structure, with a high proportion of children (on the background of the Kiev region as a whole) and people of working age. Part of administrative units of the second type can be attributed to the transition group between the components of the first and second types

Spatial analysis shows centrifugal, centripetal, peripheral trends in the deteriorated age structure of the population. The main geographic vector of deterioration is observed from Kyiv to the periphery of the region. On the periphery of the region there is a two-fold excess of the share of pensioners over children.

Key words: age structure, population, Kiev region, typization.

Постановка проблеми. Нові умови розвитку економіки України вимагають підвищеної уваги до загальнодержавного та регіональних ринків праці (Udovychenko, Melnychuk,

Gnatiuk & Ostapenko, 2017). Вже зараз у деяких секторах економіки виникають нові для України факти нестачі трудових ресурсів. В основі цього явища, окрім економічних

факторів, лежить погіршення вікової структури населення, яка своєю структурою визначає наявність та якісні параметри трудових ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичні праці зарубіжних та вітчизняних авторів, присвячені дослідженню впливу демографічного чинника, дозволяють підкреслити ключову роль вікової структури населення у формуванні трудових ресурсів та їх прогнозі (Easterlin, 1968; Курило, 2006).

У роботі Меліхова А.А. (1999) проведено регіональний аналіз ринку праці Донецької області в порівнянні із загальнодержавними особливостями та виділено специфічні риси ринку праці індустріального Приазов'я. Автор виділяє демографічний чинник як такий, що суттєво впливає на стан та перспективи ринку праці. Так, серед групи демографічних чинників значну увагу надано параметрам вікової структури населення, таким як: старіння працездатного населення регіону, скорочення частки дітей та збільшення питомої ваги пенсіонерів.

Значна увага віковій структурі населення регіону приділена в роботі Грицевича В.С., присвяченій потенціалу відтворення трудових ресурсів. У своєму математично-географічному аналізі автор обрав в якості ознак 21 суспільно-важливі чинники, що визначають параметри відтворення трудових ресурсів регіону. Слід відзначити, що принаймні 13 ознак із 21 прямо або опосередковано є або складовими частинами елементів вікової структури населення регіону, або використані для отримання показників співвідношення інших демографічних ознак із показниками вікової структури (Грицевич, 2000).

Шевчук П.Є. визначав вікову структуру населення як чисельну базу для регіональних прогнозів чисельності населення та його структури. Безумовно, чисельність та віковий склад є важливою передумовою формування регіональних ринків праці (Шевчук, 2001)

Логвин М.М у своїй роботі, присвяченій працересурсному потенціалу Полтавської області, визначає значний вплив вікової структури населення та її динаміки на перспективи формування трудових ресурсів регіону (Логвин, 2002). Автор вказує на такі негативні риси, як зростання частки старших вікових груп, збільшення відносних та абсолютних витрат бюджету на забезпечення людей похилого віку, зростання навантаження на працездатне населення.

Усе це на фоні депопуляції та від'ємного сальдо міграцій призводить до втрати можливості відтворення кількісних значень трудового потенціалу регіону.

Слівінська Н.М. (2003) у своїй дисертаційній роботі серед чотирьох найвагоміших факторів формування та розвитку трудового потенціалу, виділяє регіональну групу чинників. У цій групі підкреслюється важливий вплив демографічних факторів, у тому числі фактора вікової структури населення. Безумовно, ми згодні зі Слівінською Н.М. у тому, що роль фактора вікової структури населення для розвитку трудового потенціалу є визначальною, і погоджуємось із включенням даної важливої демографічної характеристики суспільства до групи «регіональних». Адже вікова структура населення «містить» у собі приховані соціально-економічні властивості та історію розвитку регіону зі всіма його специфічними і типовими для країни рисами.

У роботі Беспалої О.В. (2009) встановлено, що демографічний фактор відіграє ключову роль у формуванні та функціонуванні регіонального ринку праці Столичного суспільно-географічного району, оскільки безпосередньо впливає на кількісні та якісні параметри попиту та пропозиції трудових ресурсів.

У роботі Шевчука П.Є та Швидкої Г.Ю. розглянуто чинники та фактори формування, еволюції вікової структури населення в історичній ретроспективі та перспективі. Виявлені демографічні чинники формування вікової структури населення свідчать про поглиблення таких негативних рис, як старіння населення, збільшення частки осіб пенсійного віку тощо (Шевчук, Швидка, 2009).

У ряді робіт зроблена спроба типізації (районування) Харківської та Херсонської областей за показниками статевої та вікової структури населення та проведено порівняння просторових структур (Козловець, Сегіда, Кандиба, 2009; Молікевич, 2016; Сегіда, 2012).

Фундаментальна праця з дослідження регіональних ринків праці демонструє високе значення аналізу вікової структури населення в аналогічних регіональних дослідженнях. Ця наукова робота авторського колективу під керівництвом Мезенцева К.В. демонструє сучасні підходи саме до географічного, просторового аналізу ринків праці (Мезенцев, Мезенцева, Мостова, Сайчук, 2014).

У статті Яворської В.В. (2015) розглянуто трансформації вікової та статевої структур

населення в регіональних аспектах. Запропоновані підходи демонструють можливості аналізу змін вікової структури населення регіону у часових проявах.

Постановка завдання. Метою роботи є географічний аналіз вікової структури населення адміністративних одиниць Київської області.

Виклад основного матеріалу. Як було вже засвідчено в аналізі попередніх робіт, що пов'язані з впливом демографічного чинника на розвиток ринку праці та чисельність трудових ресурсів, вікова структура населення має специфічні регіональні відмінності та окремими авторами відноситься до групи регіональних чинників формування ринку праці.

Для проведення типізації такої неоднорідної за своїм соціально-економічним розвитком Київської області за специфікою вікового складу населення було взято 6 параметрів, які за різною методологією поділу населення на вікові групи включають у себе: молодшу вікову групу, осіб працездатного віку та старші вікові групи (старші працездатного віку). Фактично у зв'язку зі змінами методології оцінки вікових груп відбулося скорочення обліку старших вікових груп (65 років і старші замість старших за 60 років) за рахунок збільшення групи населення працездатного віку.

Типізація міст та районів Київської області за специфікою вікової структури населення була виконана за допомогою програми Statistica 6.0, модуля «Кластерний аналіз», методика застосування якого в географічних дослідженнях представлена в роботі Мезенцева К.В. «Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку» (Мезенцев, 2005). Суспільно-географічна інтерпретація отриманих результатів кластерного аналізу надано за підходами, що представлені в роботі Пилипенка І.О. та Мальчикової Д.С «Методи та методики суспільно-географічних досліджень» (Пилипенко, Мальчикова, 2009).

Для аналізу було використано дані щодо вікової структури населення за основними групами (Табл. 1). Перші три показники є середньгеометричними показниками за період з 2000 по 2010 роки включно, три інші показники вікової структури – відповідно, середньгеометричні дані структури населення адміністративної одиниці за період 2011–2017 років.

Результати проведеного кластерного аналізу представлені на рисунку 1, який дозволяє нам стверджувати, що райони та міста Київської області демонструють два типи адміністративних одиниць за співвідношеннями вікових груп.

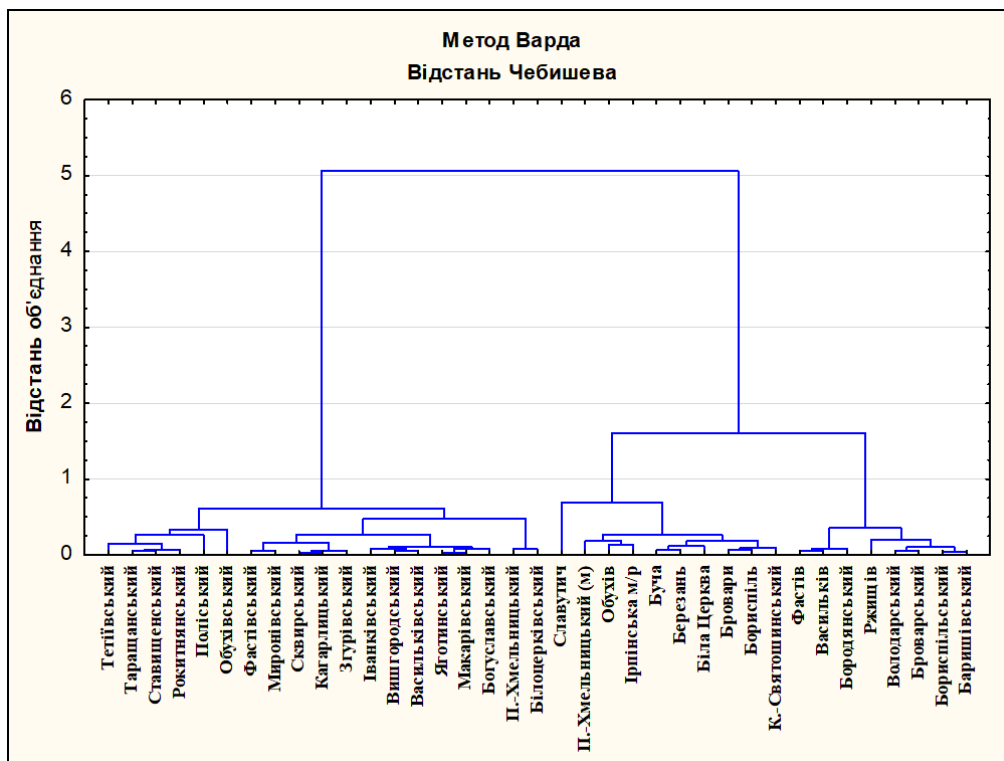

Рис. 1. Типізація районів та міст Київської області за особливостями вікової структури населення (основними групами)

Тип перший характеризується дуже «старим» населенням, де частка населення, що належить до старшої вікової групи, майже на 50% більша за середній у Київській області показник та майже удвічі більша за адміністративні одиниці області, що не потрапили у цей тип.

Географічний аналіз дозволяє зробити висновок про, як правило, периферійне положення районів цього типу відносно Києва. Слід відзначити, що жодного міста обласного підпорядкування до складу цього типу не потрапило, і всі адміністративні одиниці даного типу – адміністративні райони.

Усередині цього типу спостерігається певна диференціація вікової структури, що дозволяє нам виділити три підтипи.

Підтип 1.1 включає у свій склад Білоцерківський та Переяслав-Хмельницький адміністративні райони. Цей підтип складається з районів, адміністративні центри яких є містами обласного підпорядкування. Крім загальної для типу високої частки населення старшої вікової групи, слід відзначити дуже низьку (найменшу в області) частку молодшої вікової групи і надвисоку частку старшої вікової групи. Фактично у цьому підтипі частка дітей удвічі менша за частку населення старшої вікової групи. Для підтипу характерним є високий рівень демографічного старіння (тут і далі використовуються шкала демографічного старіння Ж. Боже-Гарньє -Е. Росета за джерелом: Пирожков, 1976). Частка населення працездатного віку – найменша в області, на 1/10 менша за середньообласний показник, що є важливим чинником на ринку праці.

Чисельний за складом **підтип 1.2** включає в себе найбільш периферійні райони області: Поліський – на півночі, та Тетіївський, Таращанський, Ставищенський, Рокитнянський райони – на півдні області. Також до складу підтипу входить Обухівський район, який після зміни Обуховим статусу на «місто обласного підпорядкування» погіршив вікову структуру і став подібним до периферійних районів області. Особливістю цього підтипу є (одна з найбільших в області) частка дітей при надвисоких частках населення старшої вікової групи. Для цього підтипу (як і для підтипу 1.1) також характерною є відносно невисока частка населення працездатного віку.

Представники **підтипу 1.3** формують східну (Яготинський і Згурівський райони) та північну периферію області (Іванківський),

утворюють потушну смугу в південному та західному напрямку від столиці (Васильківський, Фастівський, Сквирський, Кагарлицький, Миронівський, Богуславський, Макарівський райони). Також у даний підтип потрапляє і Вишгородський район, формуючи з Іванківським районом північну вісь. Особливістю вікової структури населення цього підтипу є висока частка населення старшої вікової групи при подібності до середньої для області частки дітей. Зрозуміло, що для цього підтипу також характерною є знижена частка населення працездатного віку.

Тип II характеризується більш прогресивною віковою структурою населення. Для нього характерною є висока частка населення працездатного віку, як правило, менша частка старшої вікової групи і вища (за середній по області) частка дітей. У цей тип адміністративних одиниць увійшли всі міста обласного підпорядкування області та деякі райони, які формують зону субурбанізації Києва (Урбаністична, 2017). Диференціація вікової структури населення адміністративних одиниць типу дозволила виділити чотири підтипи.

Місто Славутич (**підтип 2.1**) є унікальним містом із наймолодшою віковою структурою населення, фактично мова йде про демографічну молодість міста. Найбільшою є частка дітей, яка майже утричі перевищує частку осіб старших вікових груп. У той же час ми повинні розуміти, що за умови збереження даного типу відтворення ми будемо свідками стрімкого старіння населення міста.

Представники **підтипу 2.2** – переважно міста обласного підпорядкування в субурбії Києва, а саме: Переяслав-Хмельницький, Обухів, Ірпінська міська рада, Буча, Березань, Бровари і Бориспіль. Крім того, у цей підтип входить єдиний район – Києво-Святошинський, який є сусідом першого порядку столиці. Відносно віддалена Біла Церква завдяки відносно сприятливій структурі населення також входить до складу підтипу. Характерними рисами вікової структури населення є висока частка населення працездатного віку, невисока частка дітей та старшої вікової групи.

Підтип 2.3 формують міста Фастів і Васильків та Бородянський район. Ці адміністративні одиниці є сусідами другого порядку Києва і формують західний і південно-західний фасад Києва. Особливими рисами вікової структури населення вказаного підтипу є відносно висока частка дітей, майже відповідність середньо-

Таблиця 1

Типізація районів і міст Київської області за особливостями вікової структури населення

		Населення у віці, у % від загальної чисельності					
		0–14 років	15–60 років	60 років і старшому	0–14 років	15–64 років	65 років і старшому
Тип I							
Білоцерківський	Підтип 1.1	14,0	51,7	34,2	13,4	63,5	23,0
П.-Хмельницький		14,0	52,1	33,9	12,6	65,5	21,9
Обухівський	Підтип 1.2	15,6	60,8	23,5	15,4	64,1	20,5
Поліський		20,1	50,4	29,3	18,2	64,6	17,1
Рокитнянський		17,0	52,9	30,0	16,7	63,1	20,2
Ставищенський		17,7	52,9	29,4	15,7	64,0	20,3
Таращанський		16,8	53,0	30,2	15,5	64,3	20,1
Тетіївський		18,3	54,4	27,2	15,8	65,6	18,6
Фастівський		15,7	52,8	31,4	16,2	64,3	19,5
Миронівський	Підтип 1.3	16,1	54,3	32,3	15,3	65,2	19,5
Сквирський		15,7	53,2	31,1	14,4	64,9	20,7
Кагарлицький		15,2	53,4	31,4	14,2	65,3	20,5
Згурівський		15,5	52,1	32,4	14,8	64,4	20,8
Іванківський		16,1	53,7	30,2	15,3	66,5	18,2
Вишгородський		15,3	56,3	28,0	15,3	65,0	19,4
Васильківський		15,0	55,7	29,2	15,6	65,6	18,7
Яготинський		15,3	54,3	30,3	15,2	65,3	19,4
Макарівський		15,6	54,0	30,4	15,6	65,0	19,3
Богуславський		15,5	54,7	29,7	14,3	66,0	19,6
Тип II							
Славутич	Підтип 2.1	18,5	72,9	8,3	14,1	79,5	6,3
П.-Хмельницький (м)	Підтип 2.2	15,9	64,3	19,7	16,7	74,0	8,8
Обухів		15,6	67,6	16,0	16,3	71,8	11,7
Ірпінська м/р		13,4	67,5	19,1	14,8	74,6	10,6
Буча		15,9	64,5	19,6	16,0	70,8	13,0
Березань		14,8	64,7	20,5	15,1	72,6	12,3
Біла Церква		15,7	66,1	18,2	14,3	73,9	11,8
Бровари		15,7	66,3	18,0	15,8	73,1	11,0
Бориспіль		15,1	65,4	19,5	16,4	71,9	11,7
К.-Святошинський		16,3	63,3	20,4	17,3	70,4	12,2
Фастів		Підтип 2.3	16,6	60,0	23,4	17,0	68,7
Васильків	16,5		61,4	22,2	16,9	69,2	13,9
Бородянський	15,7		59,8	24,5	16,4	69,0	14,6
Ржищів	Підтип 2.4	13,5	62,0	24,6	13,3	71,8	14,8
Володарський		15,6	57,7	26,4	15,7	68,2	15,8
Броварський		15,7	58,3	26,1	16,6	67,3	16,1
Бориспільський		14,7	58,8	26,5	14,9	68,7	16,4
Баришівський		14,7	57,8	27,5	15,2	68,0	16,7

обласним показникам частки працездатного населення та осіб старшої вікової групи.

Місто Ржищів, Володарський, Броварський, Бориспільський та Баришівський райони утворюють **підтип 2.4**. Це фактично східне та південно-східне оточення Києва, особливостями вікової структури населення є невисока частка дітей, знижена частка населення працездатного віку і підвищена (на фоні цього типу) частка старшої вікової групи.

Фактично ми можемо говорити про представників підтипів 2.3 та 2.4 як перехідну групу між першим та другими типами адміністративних одиниць.

Висновки з проведеного дослідження.

У сучасній науковій літературі, що присвячена питанням трудових ресурсів та ринкам праці, широка увага приділена аналізу чинника вікової структури населення. Більшість авторів визнають вирішальну роль вікової структури населення у формуванні специфічних регіональних ринків праці. Крім того, вікова структура населення виступає в якості фактологічної бази прогнозу забезпечення трудовими ресурсами регіону, країни.

Диференціація вікової структури населення адміністративних одиниць Київської області дозволила нам виділити два типи, які суттєво відрізняються за співвідношенням основних вікових груп. Перший тип, який переважно формує периферію Київської області, відрізняється надвисокою часткою населення старшої вікової групи, низькими частками дітей та осіб працездатного віку. Другий тип сформувався навколо Києва і має відносно «молоду» структуру населення, з високою часткою дітей (на фоні області в цілому) та осіб працездатного віку.

Просторовий аналіз демонструє відцентрові, центрально-периферійні тренди в погіршенні вікової структури населення в напрямку від Києва на периферію області.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Easterlin, R.A. (1968). Population, labor force, and long swings in economic growth: The American experience. *NBER Books*.
2. Udovychenko, V., Melnychuk, A., Gnatiuk, O., & Ostapenko, P. (2017). Decentralization reform in Ukraine: assessment of the chosen transformation model. *European Spatial Research and Policy*, 24(1), 23–40.
3. Безпала, О.В. (2009) Особливості розвитку ринку праці Столичного суспільно-географічного району : автореферат. [Bezpal O.V. (2009). Features

of the development of labour market of the Capital socio-geographical area. In Ukrainian].

4. Грицевич В.С., (2000). Відтворювальний потенціал трудових ресурсів регіону (математично-географічний аналіз на матеріалах Львівської області) : автореферат [Grytsevich, V.S. (2000). The reproductive potential of the labor resources of the region (mathematical and geographical analysis on materials of the Lviv region). In Ukrainian].

5. Козловець, А.В., Сегіда, К.Ю., & Кандиба, Ю.І. (2009). Порівняння територіальної диференціації особливостей вікової структури населення Харківської та Херсонської областей. *Часопис соціально-економічної географії*, 6(1), 164–170 [Kozlovets, A.V., Segida, K.Yu., & Kandyba, Yu.I. (2009). Comparison of the territorial differentiation of the characteristics of the age structure of the population of the Kharkiv and Kherson regions. *Journal of Socio-Economic Geography*, 6(1), 164–170 In Ukrainian].

6. Курило, І.О. (2006). Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформація. Київ : ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України. [Kurilo, I.O. (2006). Socio-economic structure of the population: evolution, modernity, transformation. In Ukrainian].

7. Логвин, М.М. (2002). Працересурсний потенціал Полтавської області і його територіальна організація, автореферат. [Logvyn, M.M. Labour potential of Poltava region and territorial organization of it, In Ukrainian].

8. Мезенцев, К.В., Мезенцева, Н.І., Мостова, І.О., Сайчук, В.С., (2014). Географія праці: сучасні концепти та ринки праці регіонів : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. 192 с. [Mezentsev, K.V., Mezentseva, N.I., Mostova, I.O., Saichuk, V.S., (2014). Geography of labor: modern concepts and labor markets of the regions. In Ukrainian].

9. Мезенцев, К.В. (2005). Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет. [Mezentsev, K.V. (2005) Socio-geographical forecasting of regional development. In Ukrainian].

10. Меліхов, А.А. (1999) Соціально-економічні аспекти формування регіонального ринку праці : автореферат [Melikhov, A.A. (1999). Socio-economic aspects of the formation of the regional labor market In Ukrainian].

11. Молікевич, Р.С. (2016) Стан здоров'я населення Херсонської області (медико-географічне дослідження) : автореферат [Molikevych, R.S., (2016) Health status of population in Kherson region (medical-geographical research) / In Ukrainian].

12. Пилипенко, І.О., & Мальчикова, Д.С. (2009). Методи та методики суспільно-географічних досліджень : навчальний посібник. Херсон : ПП Вишемирський ВС. [Pilipenko, I.O., & Malchykova, D.S. Methods and methods of socio-geographical research. In Ukrainian].

13. Пирожков, С.И. (1976). Демографические процессы и возрастная структура населения. Статистика. [Pyrozchkov, S.I. (1976). Demographic

processes and age structure of the population / In Russian].

14. Сегіда, К. (2012). Статеві-вікова структура населення м. Харкова як основа його демографічного капіталу. *Часопис соціально-економічної географії*, 13(2), 73–76. [Segida, K. (2012) Sex-age structure of the population of Kharkiv as the basis of its demographic capital. *The Journal of Socio-Economic Geography*, 13 (2), 73–76. In Ukrainian].

15. Слівінська, Н.М. (2003). Соціально-економічні та демографічні чинники реалізації трудового потенціалу регіону : автореферат. [Slivinskaya, N.M. (2003). Socio-economic and demographic factors of realization of labor potential of the region. In Ukrainian].

16. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін (2017) : монографія / За ред. Мезенцева К., Олійника Я., Мезенцевої, Н. Київ : Видавництво «Фенікс» [Monography / edited by Mezentsev, K., Oliynyk, Ya., Mezentseva, N. Urban Ukraine: the epicenter of spatial change. In Ukrainian].

17. Шевчук, П.Є. (2001). Методи регіонального прогнозування чисельності та складу населення : автореферат [Shevchuk, P.E. (2001). Methods of regional forecasting of population and population composition. In Ukrainian].

18. Шевчук, П.Є., & Швидка, Г.Ю. (2009). Закономірності формування статево-вікової структури населення України. *Демографія та соціальна економіка*, 2009, № 2, 39–47. [Shevchuk, P.E., & Shvydka, G.Yu. (2009). Patterns of formation of the sex-age structure of the population of Ukraine. In Ukrainian].

19. Яворська, В.В. (2015). Аналіз структурно-вікових деформацій населення: регіональний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*, (2), 37–45. [Yavorska, V.V. (2015) Analysis of structural-age deformations of the population: a regional aspect *Scientific Journal of Kherson State University. Series: Geographical Sciences*, 2, 37–45. In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.05.2019

УДК 911.3
DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-3

Гукалова І.В.,
доктор географічних наук,
провідний науковий співробітник відділу суспільної географії
Інститут географії Національної академії наук України

ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядається зміст поняття «інклюзивний розвиток», аналізуються причини і передумови появи концепції в умовах змін парадигми просторового розвитку у світі та Україні. Зроблено спробу актуалізувати ідею інклюзивності з позицій соціальної географії. Наголошено на взаємозв'язку інклюзивного розвитку з якістю життя населення, теоріями просторового розвитку, позначені контури інклюзивної політики світі та Україні.

Ключові слова: інклюзія, інклюзивний розвиток, збалансований розвиток, соціальна географія, якість життя населення, Україна.

Hukalova I.V. TOWARDS SOCIO-GEOGRAPHICAL CONCEPTUALIZING INCLUSIVE DEVELOPMENT

The article deals with the essence of the concept of “inclusive development”, the reasons and preconditions for the forming concept of inclusive development in the context of changing the paradigm of spatial development in the World and in Ukraine are analyzed. It is emphasized on the interdisciplinarity of research in the topics of inclusiveness. The historical preconditions of the forming the concept of inclusive development are highlighted. It has been determined that the policy of inclusive growth provides the involvement of all population and all social groups (without exception and including the most vulnerable categories), as well as territories (including the most remote ones) in solving political, socio-economic, ecological and cultural problems of country's (region's) development.

Attention to the quality of life and increase of the average life expectancy, strengthening the ideas of human centeredness led to the actualization of theories of economic growth and social welfare, their transformation into the conceptual foundations of inclusive development and the dissemination of these ideas into all sciences, in particular into geography. At the same time, the new concept of inclusive development has become a logical evolutionary result of the continuation of ideas embedded in its time in the spatial theories of development. The inclusive approach broadens the traditional models of economic growth and emphasizes the equality of health, human capital, state of the environment, social protection as factors of social security. Of great importance are non-material factors relating to culture, ethno-national characteristics, specific political systems, which determines possibilities of creating and successful activities of inclusive institutions.

Inclusive spatial development in the article is defined as a process of structural changes accompanied by economic and social activity at every vertical and horizontal spatial levels, that provides improvement of the quality of life on the basis of maximum employment, equal access to opportunities and services for the local population and on the basis of the effective use of all resources. The contours of modern inclusive policy in the World and Ukraine are marked, directions of further scientific research of inclusiveness in social geography are determined.

Key words: inclusion, inclusive development, sustainable development, social geography, quality of life, Ukraine.

Постановка проблеми. Практикою діяльності ООН, інших міжнародних організацій закріплено принципи соціально-орієнтованого збалансованого розвитку: соціальний прогрес, рівність можливостей і справедливість, які включають у себе такі теми, як бідність, умови життя, зайнятість, освіта, здоров'я. Усі вони є складовими частинами якості життя населення. Виявляється, що індикатором виміру останньої може бути так звана інклюзивність розвитку, якою можуть похвалитися ті країни, де кожен житель, незалежно від

місця проживання, статусу, стану здоров'я в разі потреби отримує соціально гарантований мінімум послуг, достатніх для підтримки життєдіяльності. Рівень життя (доходів), у такому випадку, не відіграє визначальної ролі. За ідеєю інклюзивності, яким би високим не був дохід, за грошовий еквівалент неможливо компенсувати ті витрати, які зазнає територіально чи соціально ізольована людина, яка, наприклад, через зовнішню архітектурну недоступність громадської інфраструктури не може отримати необхідні послуги.

Британський географ С. Кертіс довела, що, наприклад, розподіл доходів не є фундаментальною причиною здоров'я населення. Набагато більш важливими причинами слід вважати якість води і транспортну доступність (S. Curtis, 2004). Зокрема, у Великій Британії серед тих, хто проживає на відстані 40 км від лікарні, регулярно обстежуються лише 61% населення. Можна уявити, скільки населення позбавлені доступу до швидкої диспансеризації в менш розвинених країнах, наслідком чого є зростання хронічної захворюваності, збільшення смертності і зменшення тривалості життя.

Серед ключових тем Всесвітнього економічного форуму 2018 р. у Давосі була представлена методика оцінювання розвитку країн за індексом інклюзивного розвитку (Inclusive Development Index), який включав 12 базових показників, що характеризують економічне зростання, власне інклюзивність (доступність), а також стійкість (збалансованість) розвитку. За думкою фахівців, цей індекс є дуже актуальним в оцінці не тільки економічного поступу, але і рівня конвертації економічних здобутків в якість життя окремих людей, у т.ч. тих верств, які вважаються соціально вразливими. Лідерами серед 103 країн, що оцінювалися, стали Норвегія, Ісландія і Люксембург, аутсайдерами – Марокко, Кенія, Камбоджа. Інклюзивність розвитку цих країн (або її відсутність) означає те, що більшість членів суспільства вже відчули (чи не відчують зовсім) результати економічного розвитку. Україна у 2018 р. посіла 49 місце серед країн з економікою, що розвивається, поступившись Танзанії, Пакистану і Гондурасу (The Inclusive Development, 2018).

Можливих причин соціальної інклюзії немало: соціально-економічний статус, культура, лінгвістична група, релігія, географія (положення, місто/село), гендер, вік, сексуальна орієнтація, фізичне і ментальне здоров'я/спроможність, статус щодо безробіття, безпритульності, позбавлення волі. Протилежним поняттям є ексклюзія – виключення або певні обмеження доступу населення до тих чи інших умов, послуг, можливостей. Відчутний наголос на інклюзивності в більшості Цілей Сталого Розвитку 2030 (Цілі сталого розвитку, 2017) змушує широко подивитися на інклюзивний розвиток і його пов'язаність простором.

Нова парадигма просторового розвитку України, яка проглядається у т.ч. через реформу

децентралізації, пов'язана зі зміною поглядів і подоланням фрагментарності освоєння суспільством людських, територіальних, а також усіх інших ресурсів. Інклюзивний розвиток набуває особливого сенсу через глобалізацію і супроводжуючу її гуманізацію, коли зростає і має бути подолана нерівномірність розвитку як суспільства, так і простору. Інший аспект актуальності дослідження інклюзивності (як засобу) пов'язаний із формуванням нових механізмів вирішення територіальних проблем. Інклюзивність розглядається і з позицій активної участі всіх верств населення у соціально-економічному розвитку, і з точки зору значимої участі регіональних органів влади в управлінні, а місцевих громад – в обговоренні рішень щодо використання специфічних активів території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В українській географічній літературі концепція інклюзивного розвитку нещодавно опинилася у фокусі уваги, в основному в її розгляді у зв'язку із проблемами сучасного урбаністичного поступу і зверненням уваги до питань зручності, комфортності, доступності послуг і простору для містян, у т.ч. для осіб з обмеженими можливостями (Урбаністична Україна, 2017; Гукалова, 2019; Изменения городского пространства, 2013). Дійсно, більш високе культурне різноманіття в містах призводить до зменшення впливу на людину стереотипів і традицій, які перешкоджають повноцінному розвитку тих соціальних груп, які зіштовхуються з ризиком потрапляння до соціально вразливих (Habitat III, 2015). З іншого боку, урбанізація є чинником соціально-просторової диференціації, а значить, інклюзивний розвиток міст винятково важливий. Водночас інклюзивний розвиток стосується не тільки міст.

Дослідженням сутності інклюзивного розвитку присвячені праці багатьох закордонних вчених, найвідомішими з яких є Д. Аджемоглу, А. Сен, П. Дюран, Дж. Гупта, Дж. Подеста, Е. Райнерт, Д. Робінсон (D. Acemoglu, 2012; J. Podesta, 2013). Серед українських науковців заслуговують на увагу праці економістів, зокрема А. Базилук, Т. Затонацької, Е. Прушківської, Е. Лібанової, Ю. Савельєва (А. Базилук, 2015; Т. Затонацька, 2014; Е. Прушківська, М. Дерев'ягін, 2018; Ю. Савельєв, 2017). У той же час чимала кількість понятійних, теоретико-методологічних аспектів інклюзивного розвитку регіонів і держави залишається неопрацьованими. Із соціально-географічної

точки зору концепція інклюзивності потребує осмислення, адже вона створює додаткові підстави для побудови регіональних стратегій і просторового планування.

Постановка завдання. Різні країни і регіони мають свою історію освоєння, етнокультурні особливості, інститути та соціальні структури. Це впливає на економічні, соціальні та політичні аспекти соціальної ізоляції, а конкретне життєве середовище значною мірою формує доступ до ресурсів і можливостей різних верств населення. Отже, соціальне включення (виключення) має розглядатися як просторово нерівномірний феномен, відповідно, диференційованою має бути і політика інклюзивного розвитку. Ураховуючи вищезазначене, завданням даного дослідження є актуалізація досліджень інклюзивності розвитку в соціальній географії, визначення суті і передумов формування концепції з позицій сучасного розуміння просторового розвитку з його орієнтирами на покращення якості життя населення.

Виклад основного матеріалу. Інклюзивність (від англ. inclusiveness – залученість) в якості наукової категорії наразі є предметом наукового опрацювання представниками різних галузей знань. Активне вживання даного поняття почалося після Другої світової війни, коли у Європі помітно збільшилось число людей з інвалідністю і виникло питання проблем їх залучення до суспільного життя, доступу до різного роду послуг, що означало всебічні дії держав у напрямі забезпечення відповідних умов. Реалізація ідей інклюзивності спершу торкалася проблем розвитку окремих сфер, зокрема освіти. Необхідно було зробити її доступною для дітей і дорослих з інвалідністю, вирішити проблеми включення в суспільство різних, у т.ч. маргінальних, верств населення незалежно від статі, віку, національності, сексуальної орієнтації, фізичної дієздатності та економічного стану. Пізніше проблематика інклюзивності розширилася до подолання економічної нерівності як у локальних, так і у глобальному вимірах, а також забезпечення екологічної безпеки в якості фундаменту життя загалом. У 2009 р. Світовий банк публікує «Доповідь про зростання. Стратегії стійкого зростання і інклюзивного розвитку» (Доклад о росте, 2009). Відтоді принципи інклюзивного розвитку покладаються в основу планових документів багатьох країн.

Фахівці виділяють кілька історичних передумов формування концепції інклюзив-

ного розвитку: 1) боротьба за права людини у другій половині 1940-х рр.; 2) інвестиції у країни, що розвиваються у 1950-х рр.; 3) боротьба за політичні, економічні та соціальні права людини у 1960-х рр.; 4) безробіття, нерівність та бідність у світі, які вимагають перерозподілу доходів, покращення показників сільської місцевості та показників людського розвитку у 1970-х рр.; 5) необхідність швидкого реагування на глобальні екологічні виклики в 1980-х рр.; 6) зосередження уваги на правах, можливостях та свободах людей в 1990-х рр., відображених у Порядку денному на XXI ст. ООН (1992 р.); 7) формулювання Цілей розвитку тисячоліття в 2000 р. як способу визначення пріоритету «нижнього мільярду» (J. Gupta etc., 2015, p. 543).

Сьогодні політика інклюзивного зростання передбачає залучення до вирішення політичних, соціально-економічних, екологічних, духовних проблем розвитку країн (регіонів) усіх без виключення верств населення і соціальних груп (включаючи найбільш вразливі категорії), а також територій (включаючи найбільш віддалені). Результатом такого розвитку має стати мінімізація/подолання соціальної і просторової диференціації, справедливий розподіл доходів і ресурсів, їх збереження і відновлення, включення в життєдіяльність периферійних, зокрема депресивних районів, що має сприяти покращенню якості життя населення і зміцненню людського потенціалу. Мета – створення реальних можливостей для максимальної самореалізації та участі всіх людей і всіх територій в усіх сферах життєдіяльності, реалізація цих можливостей і доступ до результатів діяльності.

У науковому дискурсі інклюзії її розуміння спирається на соціально-конструктивістський підхід, який передбачає пошук соціальної справедливості і рівності, мінімізацію супутніх ризиків. У соціально-географічному розумінні інклюзії означають і доступні (відкриті) для всіх простори, горизонтальну і вертикальну взаємодію між громадами, відсутність соціально-територіальної (у т.ч. транспортної) дискримінації населення, і низку інших питань. Щодо соціальної справедливості, то тут присутні два конкуруючих між собою тлумачення. Перше зосереджене на економічній (економіко-географічній) нерівності як основній причині соціального виключення людей (територій), друге – на невизнанні ідентичності різних соціальних груп (расових, етнічних, мовних,

конфесійних, гендерних, вікових тощо), груп людей з інвалідністю і обмеженими можливостями, а також невизнанні тієї чи іншої територіальної ідентичності.

Інклюзивне середовище передбачає, що кожна людина відчуває важливість свого життя і має бути залучена в різні види діяльності. Держава зобов'язана надати гарантії кожному реалізувати свій потенціал, бути активним повноцінним членом суспільства та отримувати таку частину результатів праці в результаті розподілу, яка дозволить забезпечити розширене відтворення (А. Базилюк, 2015). При цьому доступ до освіти, медицини і праці, різного роду послуг створює передумови зайнятості і підняття рівня доходів, покращення якості життя населення.

Якість життя населення, як відомо, включає аспекти, пов'язані зі здоров'ям, соціально-економічним, психологічним благополуччям людей. Вона залежить і від суб'єктивного сприйняття життя і, відповідно, є опосередковано зумовленою особистісними факторами. Життя та його об'єктивні сторони знаходять своє відображення в особистості, і люди, які знаходяться в тих самих зовнішніх умовах, можуть по-різному почуватися і мати неоднаковий рівень психологічного благополуччя. Якщо ж однією з умов існування є інвалідність чи будь-яке інше обмеження, це також не справляє однакового впливу на різних людей. Іноді люди з обмеженими можливостями здоров'я можуть відчувати себе більш щасливими, ніж здорові, якщо їм вдається реалізувати свій потенціал за умов дефіциту зовнішніх можливостей. Отже, критерієм оцінки благополуччя є внутрішнє самопочуття, а не лише створені умови безбар'єрності чи полегшення доступу. Саме тому методологічно інклюзивність розвитку має оцінюватися не тільки через статистичні показники, а й через масштабні опитування людей щодо їх відчуття комфорту.

Увага до якості життя людей і збільшення тривалості їх життя, посилення ідей людиноцентризму призвели до актуалізації теорій економічного зростання та суспільного добробуту, їх трансформації в концептуальні засади інклюзивного розвитку та проникнення цих ідей у всі науки, зокрема у географію. Найвідоміші просторові теорії розміщення, які почали активно розвиватися ще з початку ХХ ст., наступні кумулятивні теорії, теорії економічного зростання, «нової» економічної географії, суспільного добробуту та інші з'являлися

у конкретних країнах в певний час і дозволяли фахівцям пропонувати підходи до вирішення актуальних проблем. Сучасні процеси глобалізації також серйозно вплинули на уклад життя національних і регіональних спільнот, що призвело до поширення глокалізації і пошуку шляхів подолання асиметрій і дисбалансів, посилення механізмів саморозвитку територій та підвищення ролі місцевого самоврядування. У результаті відносно нова концепція інклюзивного розвитку стала логічним еволюційно зумовленим продовженням ідей, закладених в свій час у теорії просторового розвитку (рис. 1).

Найбільш тісний взаємозв'язок концепції інклюзивного розвитку проглядається: з теоріями суспільного добробуту – у проблематиці подолання нерівності й бідності та розподілу суспільного багатства; із просторовими теоріями – в аспектах формування місцевих і регіональних інклюзивних ринків; з теоріями економічного зростання, нової економічної географії, кумулятивними теоріями – в осмисленні співвідношення економічного зростання і добробуту населення, створення інклюзивних інновацій (А. Кожина, 2018).

Інклюзивний підхід розширює традиційні моделі економічного зростання і акцентує на рівності здоров'я, людського капіталу, екологічного стану довкілля, соціального захисту та продовольчої безпеки як чинниках безпеки (К. Сапун, Р. Селезньова, 2018). Не аналізувати це все у просторовому плані означає ігнорувати географію, яка пояснює процвітання одних територій і збіднення інших. Мова не про традиційні чинники – місцеположення, ресурси, клімат, хоча і вони багато в чому є визначальними для просторового розвитку. Йдеться про нематеріальні фактори, які відносяться до культури, етнонаціональних особливостей, конкретних політичних систем, якими визначається можливість створення і успішної роботи інклюзивних інституцій. Від країни до країни, від регіону до регіону вони відрізняються, й іноді певні соціальні групи чи сили можуть мати більший вплив на державну політику, ніж держава (її офіційна політика) може впливати на суспільство та окремі соціальні групи. Ці фактори можуть перешкоджати процесам соціалізації, гуманізації і формуванню колективної (у т.ч. територіальної) ідентичності. Ось чому дискурс інклюзивності слід розвивати на всіх рівнях і у всіх сферах – починаючи від освіти, науки і закінчуючи політикою.

Рис. 1. Інклюзивний розвиток в царині окремих теорій просторового розвитку
(побудовано за (А. Кожина, 2018; Ю. Гаджиев, 2009))

Європейською комісією інклюзивне зростання пов'язується із забезпеченням високого рівня зайнятості, інвестуванням в освіту, боротьбою з бідністю і модернізацією ринків праці, системи соціального захисту. Переваги такого зростання мають поширюватися на усі європейські країни, посилюючи їх територіальну єдність. У Стратегії «Європа 2020» зазначено, що інклюзивне зростання включає в себе: повне використання трудового потенціалу, зниження бідності та її наслідків, розвиток соціальної залученості, усунення регіональних диспропорцій. Таке комплексне бачення проблеми зростання та його інтегрованість у структурні реформи вже забезпечили диверсифікацію економік європейських країн, перехід їх на «зелені принципи» через збільшення частки відновлених джерел енергії. В європейських документах наголошується на процесі інклюзивного розвитку різних секторів економіки (не тільки високотехнологічних) при акценті на інфраструктуру як необхідну умову інклюзивності і сталості зростання (Europe 2020, 2010). Три основних фактори – розумне

зростання («smart growth»); стале (збалансоване) зростання («sustainable growth»); всеохоплююче (інклюзивне) зростання («inclusive growth») – сприятимуть поліпшенню умов життя людей, збереженню життєвого простору.

Основним документом, що визначає політику розвитку сучасної України, є Стратегія сталого розвитку «Україна 2020», схвалена Указом Президента в січні 2015 р. Нею було визначено чотири основні вектори руху країни:

- забезпечення сталого розвитку держави, проведення структурних реформ і підвищення стандартів життя;
- забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності;
- забезпечення гарантій, що кожен громадянин, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак, матиме доступ до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг у державному та приватному секторах;

– забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт.

Незважаючи на те, що сама ідея сталого (збалансованого) розвитку, яка відображає природно-захисні зусилля держави і механізми налагодження процесу використання природи і ресурсів, який не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби, у Стратегії «Україна 2020» майже не розкрито, йдеться лише про «дорожню карту, першочергові пріоритети та індикатори належних оборонних, соціально-економічних, організаційних, політико-правових умов становлення та розвитку України» (Указ Президента, 2015), ідея інклюзивності проглядається в кожному із зазначених векторів. Цим фактично підтверджується важливість урахування багатьох стримувальних чинників збалансованого розвитку України та її регіонів, серед яких – внутрішня та зовнішня трудова міграція, тіньова зайнятість і тіньові доходи; обмежені можливості працевлаштування, нерівномірний географічний та секторальний розподіл цих можливостей; макроекономічні ризики, політичні зміни, високий рівень корупції, відсутність належної правової бази, а також тривалі бойові дії на сході країни. Основними напрямками в подоланні системної кризи на засадах інклюзивного розвитку є: гідна оплата праці; доступність і якість освіти й медицини; стимулювання підприємницької активності; формування рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від національності, мови, соціального статусу, гендерних чи вікових ознак тощо; створення сприятливих умов для інвестиційної та інноваційної діяльності; екологізація економіки; сприяння соціальній згуртованості і громадській активності, забезпечення безперешкодного пересування у просторі і можливостей користуватися суспільними благами особам з неповносправністю.

Висновки з проведеного дослідження.

Тривалий час у наукових дискусіях із питань просторового розвитку превалювала думка, що економічне зростання країни (регіону) є провідним чинником суспільного прогресу. Згодом стало зрозуміло, що для поліпшення якості життя населення слід дбати і про нематеріальні активи, і про проблеми рівномірності розподілу благ і доступу до них всіх верств населення. Незважаючи на різноманітність існуючих теорій, концепцій і моделей, пошук

демократичних і справедливих засад просторового розвитку у відповідності до викликів, які стоять перед світовою спільнотою, українським суспільством і кожною конкретною територіальною громадою, продовжується. Виклик інклюзивності здається нам чи не найважливішим серед усіх інших. Інклюзивний розвиток здатний забезпечити соціально-територіальну рівність, достойну якість життя і культуру відкритих відносин. У вузькому розумінні інклюзивності, як створення безперешкодного середовища для людей з обмеженими можливостями, фундамент для формування безбар'єрного простору вже закладений новими державними будівельними нормами ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель і споруд», що є однією з вимог до України у зв'язку із ратифікацією Угоди про Асоціацію з ЄС.

У широкому сенсі інклюзивний розвиток означає багатофакторний і багаторівневий процес, основою якого є політика максимальної зайнятості та освіти, залучення уразливих верств населення в роботу, інтеграція молоді, жінок, людей з обмеженими можливостями, людей похилого віку в ринок праці і до навчання «протягом життя», надання їм можливості одержання реальної соціальної й економічної вигоди від участі у тих чи інших проектах. У свою чергу, інклюзивний просторовий розвиток можна визначити як процес структурних змін, що супроводжується економічною та соціальною активністю на всіх вертикальних і горизонтальних просторових рівнях і забезпечує поліпшення якості життя населення на основі максимальної зайнятості, рівного доступу до можливостей та послуг для місцевого населення і на основі ефективного використання всіх видів ресурсів.

Іноді об'єктивні обставини формування інклюзивного розвитку можуть поступатися суб'єктивним чинникам, тоді джерела розвитку тієї чи іншої територіальної громади слід буде шукати в ній самій, оскільки вона має потенційну здатність до саморозвитку і соціальних змін, втілює у собі повсякденні потреби й далекосяжні інтереси людей. Розвиток соціальної активності також виявляється залежним від «факторів місця», видів людської діяльності (спілкування, пізнання, праця, громадська діяльність). З позицій соціально-географічного осмислення інклюзивного розвитку наступні пошуки слід здійснювати саме в даних напрямках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Acemoglu, D. (2012) Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty. New York : Crown Publishing Group.
2. Curtis, S.E. (2004). Health and Inequality: Geographical Perspectives. London, SAGE.
3. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. (2010). Brussels, EC.
4. Gupta, J., Pouw, N., Ros-Tonen, M. (2015) Towards an Elaborated Theory of Inclusive Development. *European Journal of Development Research*, 27, 541–559.
5. Habitat III Issue Papers: Inclusive Cities (2015). doi : <http://habitat3.org/wp-content/uploads/Habitat-III-Issue-Paper-1-Inclusive-Cities-2.0.pdf> (дата звернення: 10.05.2019).
6. Podesta, J. (2013). Inclusive Economic Growth: Increasing Connectivity, Expanding Opportunity, and Reducing Vulnerability. Doi : <https://www.americanprogress.org/issues/economy/report/2013/02/07> (дата звернення: 10.05.2019).
7. The Inclusive Development Index 2018 Summary and Data Highlights. (2018). WEF. doi : http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf (дата звернення: 12.05.2019).
8. Базилюк, А.В. (2015). Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. *Економіка та управління на транспорті*, 1, 5–12. [Bazylyuk, A.V. (2015) Inclusive growth as a basis for socio-economic development. *Economics and management on transport*, 1, 19–29. (In Ukrainian)]
9. Гаджиев, Ю.А. (2009). Зарубежные теории регионального экономического роста и развития. *Экономика региона*, (2), 45–62. [Gadjiev, Yu.A. (2009). Foreign theories of regional economic growth and development. *Economics of the region*, (2), 45–62. (in Russian)].
10. Гукалова, І. (2019). Сучасні виклики збалансованого розвитку міст України: соціально-географічна ревізія. *Міжнар. наук.-практ. конф. «Міжнародні та регіональні системи: актуальні питання міжнародних відносин і регіональних студій»* / За ред. В.І. Лажніка та С.В. Федонюка. Луцьк: Вежа-Друк, 58. [Gukalova, I. Modern Challenges of Sustainable Development of Ukrainian Cities: Socio-geographical revision (2019). *International Scientific Practical Conf. "International and regional systems: actual issues of international relations and regional studies"* / Ed. V. Lazhnik and S. Fedonyuk. LutskVezha-Print, 58. (In Ukrainian)]
11. Доклад о росте. Стратегии устойчивого роста и инклюзивного развития. (2009). Москва : Издательство «Весь Мир». Взято з <https://siteresources.worldbank.org/> [Growth report. Strategies for sustainable growth and inclusive development. (2009). Moscow, publishing house "All World". doi: <https://siteresources.worldbank.org/> (in Russian)].
12. Затонацька, Т.Г. (2014). Фінансове забезпечення інклюзивного зростання та подолання бідності в Україні: існуюча практика та перспективи. *Теоретичні та прикладні питання економіки*, 1(28), 2, 102–112. [Zatonatska, T.G. (2014). Financial support for inclusive growth and poverty reduction in Ukraine: existing practice and perspectives. *Theoretical and applied questions of economics*, 1(28), 2, 102–112. (In Ukrainian)]
13. Изменения городского пространства в Украине (2013) / Под ред. Л.Г. Руденко. Киев, 2013. [Rudenko, L.G. (ed.) (2013). Urban territories changes in Ukraine. Kyiv. (In Russian)]
14. Кожина, А.В. (2018). Теорія інклюзивного місцевого розвитку та її взаємозв'язок з теоріями територіального розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*, 22, 102–109. [Kozhyna, A. (2018). Theory of inclusive local development and its connection to territorial development theories. *Investments: Practice and Experience*, 22, 102–109 (in Ukrainian)] doi: 10.32702/2306-6814.2018.22.102 (дата звернення: 20.04.2019).
15. Прушківська, Е.Л., Дерев'ягін, М.В. (2018). Теоретичні аспекти інклюзивного розвитку та його роль у сучасних умовах. *Економічний вісник*, 2, 24–33. [Pruschkivska, E.L., Dereviahin, M.V. (2018). Theoretical aspect of inclusive growth and its role in modern conditions. *Economics Bulletin*, 2, 24–33. (In Ukrainian)].
16. Савельєв, Ю.Б. (2017). Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет». [Savelyev, Yu.B. (2017). Multidimensional modernity: social inclusion in the assessment of social development: a monograph. K. : KPU «Kyiv University». (In Ukrainian)]
17. Сапун, К.В., Селезньова, Р.В. (2018). Концепція інклюзивного зростання в економіці. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 1, 177–181. [Sapun, K.V., Seleznev, R.V. (2018). The concept of inclusive growth in the economy. *Bulletin of Student Scientific Society of Vasyl Stus Donetsk National University*. 1, 177–181. (in Ukrainian)].
18. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» № 5 від 12 січня 2015 р. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> [Decree of the President of Ukraine "On the Strategy of Sustainable Development of Ukraine 2020" dated January 12, 2015, № 5/2015 (in Ukrainian)]. doi : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 20.04.2019).
19. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін : монографія. (2017). За ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. Київ. [Urban Ukraine: in the epicenter of spatial changes: a monograph (2017) / Ed. by K. Mezentsev, Ya.Oliynyk, N.Mezentseva. Kyiv. (In Ukrainian)]
20. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь (2017). Київ : Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Sustainable Development Goals: Ukraine. National report (2017). Kyiv, Ministry of Economic Development (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 31.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-4

Логвинова М.О.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонаознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИННИКИ РОЗМІЩЕННЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ

Метою даної статті є аналіз чинників, які впливають на територіальну концентрацію внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні. На основі міграційних теорій "Pull and Push" та теорії «м'яких та жорстких» факторів визначено чинники можливого розміщення внутрішньо переміщених осіб в Україні. Розглянуто регіональні особливості розміщення ВПО. Автором виділено чотири групи чинників, які впливають на розміщення внутрішньо переміщених осіб: природно-географічні, політичні, економічні, соціально-демографічні.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), переселенці, чинники розміщення, розселення, Україна.

Lohvynova M.O. TO THE QUESTION ABOUT THE FACTORS OF ACCOMMODATION OF INTERNAL DISPLACED PERSONS FROM THE EAST OF UKRAINE

The relevance of the study is fueled by the need to identify the factors contributing to the resettlement of IDPs in Ukraine, which will make it possible to identify their structural features, immediate needs and to introduce directions of regional policy aimed at solving the acute problems of IDPs. The purpose of the article is to analyze the factors that influence the territorial concentration of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine. The territorial characteristics of the placement of IDPs, most of which reside in regions geographically close to the Separate districts of the Donetsk and Luhansk region, are considered. A significant proportion of immigrants live in the territory of Donetsk, Luhansk, Kharkiv, Dnipropetrovsk, Kiev regions and in the city of Kiev. Uneven placement of IDPs in Ukraine leads to excessive social and administrative burden on host communities, local labor markets, social infrastructure of resettlement regions, complicates the implementation of employment policies.

The author has identified four groups of factors that influence the placement of IDPs: natural-geographical, political, economic, socio-demographic. Migrants choose for their residence economically developed areas, which have a significant proximity to the territories of their previous residence, while other areas are almost ignored.

Therefore, among the most important possible factors for the placement of internally displaced persons, the following were considered: territorial, proximity to certain districts of Donetsk and Lugansk regions, employment opportunities, resettlement experience of predecessors, urbanization level of the receiving region, access to education, health care, family ties, ethno-national and religious views of the local population, electoral views, values of the population, the possibility of social protection, the attitude of the local population towards the immigrants and the like. The group of economic factors includes employment opportunities, the availability of jobs and favorable working conditions, takes into account the industrial specialization of the region, the stable development of the economy, high quality of life and a high index of regional development.

Key words: internally displaced persons (IDPs), displaced persons, accommodation factors, resettlement, Ukraine.

Постановка проблеми. Україна вперше за роки незалежності у 2014 році масово зіштовхнулася з таким явищем, як внутрішнє переміщення населення внаслідок бойових дій на Сході України та анексії Криму. Понад 1,7 млн. стали внутрішньо переміщеними особами (ВПО), що перевищує населення Естонії або Чорногорії та становить 4% від загальної кількості населення України. За даними Міністерства соціальної політики (Міністерство соціальної політики), найбільша кількість внутрішніх переселенців поселяється на територіях, ближчих до окупованих райо-

нів Донбасу, – окремих районах Донецької, Луганської, Харківської областей та в м. Києві, а західноукраїнські регіони ігнорують. Саме тому актуальними є проблеми виявлення чинників, які сприяють розселенню ВПО в Україні, що дозволить виділити їх структурні особливості, першочергові потреби та запровадити напрямки регіональної політики, спрямованої на вирішення найгостріших проблем переселенців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Внутрішньо переміщені особи є об'єктом дослідження науковців різних напрямків:

соціологів, політологів, юристів, психологів, географів, проте регіональні особливості ВПО не досить широко висвітлені українськими науковцями. Питанням розміщення ВПО в Україні, дослідженням факторів, які впливають на вибір місць для переселення, виявленням проблем їх адаптації та інтеграції у приймаючі громади займались представники української суспільної географії: Н.В. Гусева, Л.В. Ключко, Л.М. Немець, К.Ю. Сегіда, В.В. Смаль, О.С. Суптело. Питанням оцінки масштабів переселення, основними стратегіями переселення займались О.І. Амоша, В.П. Антонюк, Е.М. Лібанова, О.Ю. Міхеєва, О.Ф. Новікова, В.В. Середа, Л.Л. Шамілева. Ураховуючи наявні наукові публікації, прогалини в дослідженні регіональних особливостей розміщення ВПО на території України, чинників, які враховують переселенці під час вибору місця свого проживання, вважаємо необхідним провести таке дослідження.

Мета дослідження полягає в аналізі чинників, які впливають на вибір регіону проживання внутрішньо переміщених осіб зі Сходу України. На основі мети дослідження можна сформулювати такі завдання: розглянути регіональні особливості розміщення ВПО в Україні; проаналізувати чинники, які впливають на вибір місць для переселення ВПО.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з міграційною теорією “Pull and Push” («тяжіння та виштовхування») міграція, в тому числі і вимушена, зумовлена низкою виштовхуючих факторів (“push factors”), що діють у регіоні або країні (бідність, безробіття, швидкий ріст населення, політичні репресії, низький соціальний статус, погані перспективи шлюбу тощо), а також факторами тяжіння (“pull factors”), що діють у місці або країні призначення (кращий дохід та перспективи працевлаштування, краща освіта і соціальне забезпечення, житлові та екологічні умови, політична свобода тощо).

Доповнюючи дану теорію, С. Оеберг виділив жорсткі та м'які фактори, які зумовлюють переміщення населення (Lee, 2016). Для жителів окупованих територій Донбасу жорсткими факторами стали військові дії на Сході країни. Змінюючи місце проживання, переселенці обирали ті регіони, що так чи інакше притягували їхню увагу (територіальна близькість до окремих районів Донецької та Луганської областей, мова в регіоні переселення, великі адміністративні центри з розвинутою інфраструктурою,

наявність знайомих та рідних у регіоні переселення, досвід переселення від тих, хто вже виїхав та ін.) (Логвинова, 2019). Обмежуючими факторами таких вимушених міграцій для жителів Донбасу були транспортні витрати на переїзд, брак інформації та негативні стереотипи про регіон переселення тощо.

Регіональний аналіз розміщення ВПО показує, що переселенці розподілені на території України нерівномірно. Так, їх найбільша кількість проживає на території Донецької (552 тис. осіб), Луганської (294 тис.), Харківської (127 тис.), Дніпропетровської (73 тис.), Київської (65,6 тис.) областей та у м. Києві (164 тис. 813 осіб). Найменша частка переселенців розміщується в західноукраїнських областях (рис. 1) (Міністерство соціальної політики).

Отже, спираючись на існуючі міграційні теорії та регіональні особливості розміщення ВПО в Україні, нами було виділено чотири групи чинників можливого розміщення внутрішньо переміщених осіб на території України: природно-географічні, політичні, економічні, соціально-демографічні (табл. 1).

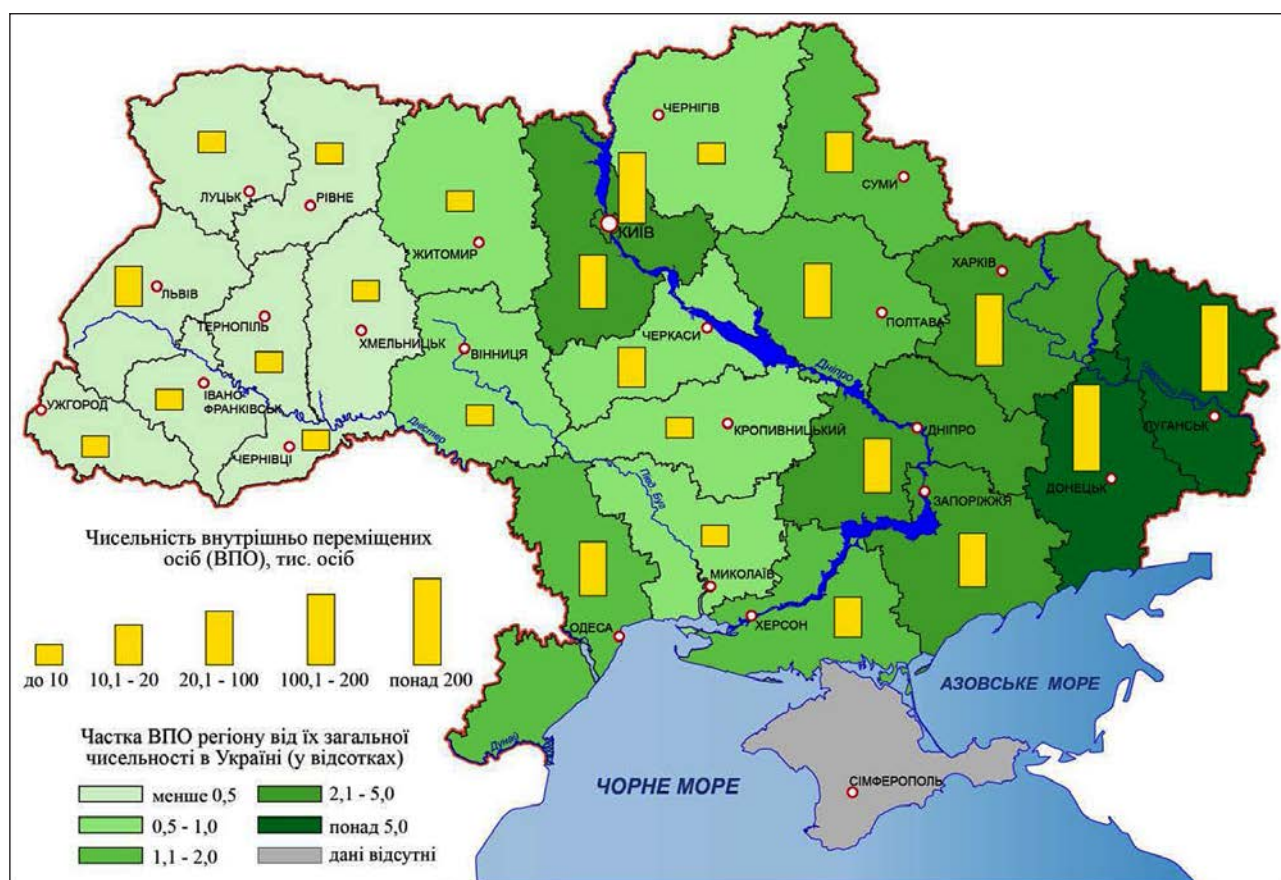
Природно-географічні чинники відіграють найголовнішу роль у розміщенні ВПО, оскільки часто переміщені особи обирають населені пункти, які мають вигідне географічне розташування та територіальну близькість до ОРДЛО, що дозволяє здійснювати періодичні повернення на непідконтрольну Україні територію, що стосується, в першу чергу, переселенців пенсійного віку.

За даними офіційної статистики, в Україні зареєстровано близько 1,3 млн. пенсіонерів із числа внутрішньо переміщених осіб, які офіційно перебувають на обліку в органах соціального захисту населення (Міністерство соціальної політики). Більшість із них розміщуються на території Донецької, Луганської, Харківської областей та отримують пенсію з Пенсійного фонду України. Деякі з них обирають відносно близькі райони до окупованої території, щоб мати статус ВПО та отримувати українську пенсію, а де-факто – розміщуватися на території ОРДЛО та доглядати за своїми будинками або родичами, які там залишилися. Для збереження пенсії переселенці перетинають лінію розмежування та «відмічаються» на підконтрольній Україні території не пізніше ніж на 59 день, що породжує «пенсійний туризм» – періодичний потік пенсіонерів із числа ВПО через лінію розмежування з метою

Таблиця 1

Чинники розміщення внутрішньо переміщених осіб у регіонах України
(узагальнено автором за (Гусєва, 2018, Логвинова, 2019))

Група чинників	Зміст
Природно-географічні	територіальна близькість населених пунктів до ОРДЛО (Окремих районів Донецької та Луганської областей – так називають непідконтрольну Україні частину Донбасу); схожість природно-кліматичних умов.
Політичні	відсутність військових конфліктів; стабільна політична ситуація; наявність демократії та свободи вибору; забезпечення прав та свобод переселенців.
Економічні	наявність вільних робочих місць та сприятливі умови праці; промислова спеціалізація регіону; стабільний розвиток економіки; висока якість життя; високий індекс регіонального розвитку.
Соціально-демографічні	рівень урбанізації регіонів; досвід переселення та родинні зв'язки; високі стандарти соціальної захищеності; наявність можливостей для професійної самореалізації; високий рівень розвитку соціальної інфраструктури, доступність та висока якість освітніх та медичних послуг; високий рівень підтримки переселенців регіональними органами влади та органами місцевого самоврядування; етнопонаціональні та релігійні погляди місцевого населення; цінності населення; схожість населення регіону за соціокультурними особливостями (переважно російськомовне населення, висока частка росіян у структурі населення); ставлення місцевого населення до внутрішньо переміщених осіб.

Рис.1. Регіональні особливості розміщення ВПО в Україні на початок 2019 р.
(побудовано автором за даними Міністерства соціальної політики)

отримання пенсій або проходження чергової перевірки (Niemets at al., 2018).

Територіальну близькість до ОРДЛО обирають і особи із числа ВПО, які отримують щомісячну адресну допомогу для покриття витрат на проживання, оплату житлово-комунальних послуг, що свідчить про їх намір повернутися до покинутих населених пунктів (Лібанова, 2014).

Політичні чинники відігравали найбільшу роль у виборі регіонів для переміщення серед ВПО у 2014 році на початку військових дій на Донбасі, коли переселенці просто рятували своє життя та життя своїх рідних та близьких, тому переселялись у регіони зі стабільною військово-політичною ситуацією. Згодом переселенці зупинялись на регіонах, які «дбають» про ВПО, забезпечують їх права та свободи (Новікова, Амоша & Антонюк, 2016).

Група **економічних чинників** включає можливість працевлаштування, наявність вільних робочих місць та сприятливі умови праці, враховує промислову спеціалізацію регіону, стабільний розвиток економіки, високу якість життя та високий індекс регіонального розвитку.

Можливість працевлаштування є важливим елементом інтеграції внутрішньо переміщених осіб. Безсумнівними перевагами Донецької та Луганської областей до періоду конфлікту було вигідне географічне положення, зручне розташування відносно транспортних магістралей, наявність власних міжнародних аеропортів, вигідне положення відносно ринків Східної Європи, найрозвинутіший в Україні ринок праці, значні запаси мінеральних ресурсів, високий рівень розвитку промисловості та активна інвестиційна діяльність. Слід зауважити, що професійна належність переселенців відповідає специфіці регіонів попереднього проживання, оскільки більшість із них до окупації працювали у промисловості, зокрема вугільній, електроенергетиці, чорній та кольоровій металургії, важкому машинобудуванні, верстатобудуванні, локомотиво- і вагонобудуванні, хімічній промисловості, цементній галузі та ін. Промислові райони Донбасу мали системоутворююче значення для національної економіки та вітчизняної промисловості, промисловий потенціал яких становив 25% від загальноукраїнського (Новікова, Амоша & Антонюк, 2016).

Основною проблемою Донецької та Луганської областей було перетворення їх на старопромислові регіони з переважанням важкої

промисловості з використанням застарілих технологій та засобів виробництва та низьким рівнем наукоємності. Тому частині населення із числа переселенців, які були зайняті саме у промисловості, особливо гірничовидобувній та металургійній, досить важко переорієнтуватися на інший вид діяльності, тому досить часто внутрішні переселенці обирають саме промислові регіони, які відповідають їх професійним інтересам, такі як Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Одеська, Полтавська області та м. Київ. Саме ці регіони мають відносно стабільний розвиток економіки, забезпечують відносно високу якість життя населення та мають порівняно високий індекс регіонального розвитку.

Серед **соціально-демографічних чинників** вибору регіонів для переселення особлива увага надається рівню урбанізації регіону переселення. Територія Донецької та Луганської областей є одним із найбільш урбанізованих регіонів України з найбільшою кількістю міст та селищ міського типу. Сьогодні найбільші міста Донбасу знаходяться на території ОРДЛО, які є непідконтрольними територіями України. У 2018 році чисельність населення у ОРДЛО становила близько 3,8 млн. осіб. Із них у Донецькій області проживає 2,3 млн., серед яких 95% є міськими жителями, та в Луганській області – 1,5 млн. осіб, із них 94% є міськими жителями. Саме на цих територіях залишилися найбільші міста Донбасу: Донецьк (952 тис. осіб), Луганськ (437 тис. осіб), Макіївка (378 тис. осіб), Горлівка (265 тис. осіб), Єнакієве (122 тис. осіб), Красний Луч або Кришталевий (118,5 тис. осіб), Алчевськ (107 тис. осіб) тощо. Загалом із 52 міст Донецької області не контролюються українською владою 21 місто, із них 13 є містами обласного підпорядкування, та із 37 міст Луганської області непідконтрольні Україні 26 міст, із них 11 є містами обласного підпорядкування (Скільки людей проживає в ОРДЛО).

Проживання довгий час населення в містах та звичка до міського способу життя зумовила розміщення переселенців у високоурбанізованих областях України, серед яких: Донецька (рівень урбанізації 90,8%), Луганська (86,9%), Харківська (80,9%), Дніпропетровська (83,8%), Запорізька (77,3%) та м. Київ (100%). Також ВПО розглядають великі села та селища міського типу, які мають вигідне географічне розташування відносно великих міст, що доз-

воляє економити на оренді житла (Смаль, Позняк, 2016).

Важливим під час вибору регіону є доступ до об'єктів соціальної сфери, особливо освіти, сфери медичного обслуговування. Унаслідок воєнного конфлікту на Сході України постраждали 70 закладів охорони здоров'я, 176 закладів загальної освіти, 86 дошкільних закладів, 28 ПТЗ і 19 ВНЗ, велика кількість об'єктів фізичної культури та спорту. Протягом 2014–2016 рр. на підконтрольну Україні територію переміщено 28 навчальних закладів, серед яких 18 закладів вищої освіти (ЗВО). Разом із ними переміщено близько 40 тис. студентів та 3,5 тис. науково-педагогічних кадрів. Серед найбільших ЗВО: Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського переїхав до м. Києва, Донбаський державний технічний університет – до м. Лисичанська, Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля та Донецький національний університет – до м. Вінниця (Новікова, Амоша & Антонюк, 2016).

Оскільки серед внутрішньо переміщених осіб досить велика частка осіб пенсійного віку, дітей, осіб, які потребують особливого медичного догляду, а на окупованих територіях постійно виникають проблеми з нестачею медикаментів і спеціалістів, значна кількість жителів мають хронічні хвороби, – вони вимушені переселятися в регіони з високим рівнем медичного обслуговування.

Унаслідок воєнного конфлікту на Донбасі в Україні утворилась внутрішня «міграційна мережа», початок якої поклали «переселенці-першопрохідці». Вони полегшують процес переселення для наступних хвиль мігрантів. Значна частина переселенців обирає конкретне місце призначення, враховуючи наявність там родичів або знайомих. Завдяки соціальній мережі у формі контактів із друзями, сім'єю та роботодавцями люди отримують та акумулюють соціальний капітал, що мінімізує ризики, пов'язані з переїздом.

Одним із чинників вибору місця проживання для ВПО є їх родинні зв'язки, тому більшість переселенців у першу хвилю міграції перебували саме в родичів. Крім того, невирішеність житлового питання переселенців змушує їх тривалий час проживати в родичів та знайомих (Niemets et al., 2018).

Можливість соціального захисту. Сьогодні існує дуже багато програм підтримки внутрішньо переміщених осіб України від глобального рівня до місцевого. Реалізується багато

місцевих програм Європейського Союзу, які сприяють наданню житла, роботи, освіти, соціально-психологічної та медичної допомоги переселенцям у багатьох областях України: Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Тернопільській, Харківській, Херсонській та Чернівецькій. Крім того, створені місця компактного проживання ВПО (на базі приватних гуртожитків, приміщень житлового фонду спеціального призначення, санаторіїв, готелів, баз відпочинку, модульних містечок, гуртожитків навчальних закладів, лікарень та ін.), які частково вирішують житлове питання переселенців (Смаль, Позняк, 2016).

Важливим чинником під час вибору регіону для переселення є етнонаціональні та релігійні погляди місцевого населення. На території України компактно проживають представники більше 110 національностей, найбільшу частку серед яких займають українці (77,8%) та росіяни (17,3%). У цілому українці рівномірно розселені по території України, крім Автономної Республіки Крим (24,3% українці, 58,3% росіяни), де переважають росіяни, та Донецької (56,9% українці, 38,2% росіяни) і Луганської областей (58,0% українці, 39,0% росіяни), де росіяни займають велику частку в національному складі населення. Західні та центральні регіони України, навпаки, характеризуються високою часткою українців у національному складі населення (Всеукраїнський перепис населення).

Демо-соціальні особливості Донбасу характеризуються складною сумішшю національностей, що зумовлено історичними особливостями його розвитку, існуванням у XVI–XVII ст. «Дикого поля», яке заселялося українськими і донськими козаками, а також вихідцями із Правобережної України, що створило унікальний за етнонаціональними особливостями регіон України. Унаслідок складних заселенсько-розселенських процесів, стрімкого розвитку промисловості і, відтак, потреб російським населенням, у регіоні виник етнокультурний розлом на російськомовні міста та україномовні села. Ці особливості стримували швидко інтеграцію переселенців, особливо в західноукраїнських регіонах.

Релігійні вподобання населення України також відрізняються в залежності від регіону. У територіальному розрізі майже в усіх областях

України, окрім Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської, найбільш поширеним є православ'я. 45,2% населення України, переважно жителі Центральної України, є вірянами Православної церкви України, жителі Донбасу та Одеської області – вірянами Російської православної церкви (16,9%).

Ураховуючи електоральні вподобання місцевих жителів східних областей, які більше схильні до російського вектора політики, частина населення із числа ВПО обирає регіон свого проживання саме за політичними уподобаннями.

Цінності населення. Особливості географічного положення Донбасу, умов життєдіяльності населення, соціокультурний розвиток, геополітичні погляди сприяли формуванню унікальної донбаської ідентичності, для якої характерні такі ознаки: прагнення забезпечити матеріальні потреби населення, виживання в умовах низького рівня життя; повага до цінностей соціалістичного суспільства; проросійська орієнтація населення через близькість до державного кордону з Російською Федерацією та етнічні особливості населення. Виходячи з даних тверджень, переселенці обирають регіони, сусідні з Російською Федерацією, спроможні забезпечити високу якість життя (Новікова, Амоша & Антонюк, 2016).

Турбують ВПО ставлення до них місцевого населення. Згідно із проведеними соціологічними опитуваннями місцевого населення, яке дізнається інформацію про переселенців у мережі Інтернет або місцевих ЗМІ, співчуває переселенцям, погоджуючись із тим, як їм важко знайти роботу та орендувати житло. Частіше переселенці характеризують ставлення місцевого населення до себе як дружнє, рідше – як нейтральне, лише в окремих випадках говорять про вороже ставлення. Ставлення внутрішньо переміщених осіб до інших переселенців частіше дружнє або нейтральне (Смаль, Позняк, 2016). Досить рідко виникають конфлікти між місцевими жителями та внутрішньо переміщеними особами, а їх кількість збільшується відповідно до зростання частки внутрішньо переміщених осіб. Рідко трапляються випадки упередженого ставлення до ВПО в питаннях працевлаштування, пошуку додаткового заробітку, вирішення житлових проблем, у процесі призначення пенсій та соціальної допомоги. Трапляються і факти дискримінації під час звернення до органів державної влади та правоохоронних органів. Проте цей неофіційний

поділ території України на «Захід-Схід» впливає на погляди ВПО, які майже не розглядають західні області як місце свого проживання.

Висновки з проведеного дослідження. Бойові дії та окупація частини території призвели до значної втрати економічного і людського потенціалу Донбасу й України в цілому, а розміщення внутрішньо переміщених осіб унаслідок воєнного конфлікту є нерівномірним. Таке нерівномірне розміщення ВПО по території України призводить до надмірного соціального й адміністративного навантаження на приймаючі громади, локальні ринки праці, соціальну інфраструктуру регіонів переселення, ускладнює реалізацію політики зайнятості.

Загалом усі чинники, які впливають на вибір регіону розселення ВПО, можна поділити на природно-географічні, політичні, економічні, соціально-демографічні. Переселенці обирають для свого проживання економічно розвинуті області, які мають значну близькість до територій їх попереднього проживання, при цьому інші області майже ігнорують. Тому серед найважливіших можливих чинників розміщення внутрішньо переміщених осіб розглядалися такі: територіальний, близькість до ОРДЛО та АР Крим, можливість працевлаштування, досвід переселення попередників, рівень урбанізації приймаючого регіону, доступ до освіти, медичного обслуговування, родинні зв'язки, етнонаціональні та релігійні погляди місцевого населення, електоральні погляди, цінності населення, можливість соціального захисту, ставлення місцевого населення до переселенців тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Всеукраїнський перепис населення. doi : <https://www.ukrcensus.gov.ua> (дата звернення : 3.05.2019). [All-Ukrainian population census. Retrieved from: doi : <https://www.ukrcensus.gov.ua> (дата звернення : 3.05.2019) (In Ukrainian)].
2. Гусева, Н.В. (2018). Внутрішні переміщення у Харківській області: загальнонаціональний вимір. *«Регіон-2018: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції»*. Харків, 264–270 [Husieva, N. (2018). Internal displacement in the Kharkiv region: a nationwide dimension. *Region-2018: Optimal Development Strategy: Materials of International Sciences.-practical conf.* Kharkiv, 264–270 (In Ukrainian)].
3. Демографія Окремих районів Донецької та Луганської областей. doi : <http://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html> (дата звернення: 22.05.2019) [Demography of

certain areas of Donetsk and Lugansk regions. doi : <http://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html> (In Ukrainian)].

4. Лібанова, М.Е. (2014). Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України. *Вісник Національної Академії Наук України*, 12, 15–24 [Libanova, E.M. (2014) Forced relocation from Donbass: scope and challenges for Ukraine. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 12, 15–24 (In Ukrainian)].

5. Логвинова, М.О. (2019). Адаптація теорії «Pull and push» до розміщення внутрішньо переміщених осіб у Харківській області. *«Регіон-2019: суспільно-географічні аспекти» : матеріали між-нар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених*. Харків, 89–93 [Lohvynova, M.O. (2019). Adaptation of the theory «Pull and push» to the placement of internally displaced persons in the Kharkiv region. *Region-2019: socio-geographical aspects: materials of the international scientific-practical conference of students, graduate students and young scientists*. Kharkiv, 89–93 (In Ukrainian)].

6. Міністерство соціальної політики України. doi : <http://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення : 3.05.2019). [Ministry of Social Policy of Ukraine. Retrieved from: doi : <http://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html> (дата звернення : 3.05.2019) (In Ukrainian)].

7. Новікова, О.Ф., Амоша, О.І., Антонюк, В.П. (2016). Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху. Київ : НАН

України, 448 [Novikova, O.F., Amosha, O.I., Antoniuk, V.P. (2016). Internally Displaced Persons: from overcoming obstacles to success strategies. Kyiv : NAN Ukrainy, 448 (In Ukrainian)].

8. Скільки людей проживає в ОРДЛО. doi : <https://politeka.net/ua/news/467088-skolko-lyudej-prozhivaet-v-ordlo/> (дата звернення : 13.05.2019) [How many lives in certain areas of Donetsk and Lugansk regions. doi : <https://politeka.net/ua/news/467088-skolko-lyudej-prozhivaet-v-ordlo/> (дата звернення : 13.05.2019) (In Ukrainian)].

9. Смал, В., Позняк, О. (2016). Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція у приймаючих громадах. Київ, 93. doi : http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf (дата звернення : 13.05.2019). [Smal, V., Pozniak, O. (2016) Internally Displaced Persons: Social and Economic Integration in Host Communities. Kiev, 93. doi : http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf (дата звернення : 13.05.2019) (In Ukrainian)].

10. Lee, E.S. (1966). A Theory of Migration, *Demography*, 3(1), 47–57.

11. Niemets, L., Husieva, N., Suptelo, O., Sehida, K., Kobylin, P., Kliuchko, L. (2018). Migration Challenges of the 21st Century: The Experience of Ukraine. The International Business Information Management Conference (32nd IBIMA) (Seville, Spain, 15-16 November, 2018), 328–337.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-5

Мальчикова Д.С.,
доктор географічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

Омельченко Н.В.,
кандидат географічних наук,
асистент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ТА ПРІОРИТЕТИ УРБАНІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІПШЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Справжнім мірилом сталого міського розвитку виступає досягнення міського рівня і стандартів життя, перетворення урбанізації на рушійну силу послідовного економічного зростання, соціального і культурного розвитку та охорони навколишнього середовища. Разом із тим слабка урбанізованість Херсонського регіону, найменша в Україні мережа міст, один із найнижчих регіональних індексів людського розвитку, збереження сільського укладу життя – усе це створює величезні проблеми для сталості міст регіону в тому, що стосується, зокрема, житла, інфраструктури, основних послуг, продовольчої безпеки, охорони здоров'я, освіти, гідної роботи, безпеки та природних ресурсів. У статті визначено стратегічні напрями і пріоритети міського розвитку в контексті поліпшення якості життя населення з урахуванням особливостей урбанізованості окремих типів територій Херсонського регіону. Головною метою зазначених заходів є збереження системи розселення області, у т.ч. міської, підтримка малих міст, смт і сіл, створення базових умов для самореалізації всіх вікових груп населення, налагодження кращих транспортних та інформаційних зв'язків між поселеннями. Запропоновані заходи забезпечать активізацію економічної діяльності, покращення рівня зайнятості і поінформованості населення, розвиток і модернізацію всіх видів інфраструктури, особливо в малих міських поселеннях, сприятимуть субурбанізації і суттєво вплинуть на покращення якості життя населення.

Ключові слова: урбанізація, урбаністичний розвиток, місто, якість життя населення, Херсонська область.

Malchykova D.S., Omelchenko N.V. STRATEGIC DIRECTIONS AND PRIORITIES OF KHERSON REGION URBAN DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF POPULATION QUALITY OF LIFE IMPROVING

The real measure of sustainable urban development is the achievement of the urban level and standards of living, the transformation of urbanization into the driving force of consistent economic growth, social and cultural development, and environmental protection. At the same time, numerous forms of poverty, growing inequalities and environmental degradation, social and economic isolation, and spatial segregation of the population persist in certain cities and towns. A differential approach to improving the different territories population quality of life according to their specifics during the period of economic and political instability, and the growth of social tension in Ukraine is absolutely necessary. The controversial nature of urban development in the Kherson region was established. The weak region urbanization, the smallest network of Ukrainian cities, one of the lowest (among regions of Ukraine) regional indices of human development, the rural way of life preservation – all of this creates enormous problems for the sustainability of cities in the region, in particular, housing, infrastructure, major services, food safety, health, education, decent work, security and natural resources. The article outlines strategic directions and priorities of urban development in the context of improving the quality of life allowing for the urbanization of certain types of Kherson region areas. The main purpose of these activities is to preserve the system of settlement areas, including city, supporting of small towns and villages, creation of basic conditions for self-realization of all age groups of the population, establishing of the best transport and information connections between settlements. These measures will ensure revitalization of economic activity, employment and improving public awareness, development and modernization of all types of infrastructure, especially in small urban areas, promote suburbanization. All this will greatly improve the quality of life of the population. The presented strategic directions and priorities can also be applied at the state and local level to support local planning.

Key words: urbanization, urbanistic development, city, quality of life, Kherson region.

Постановка проблеми. Процеси глобальної урбанізації визнані однією з найбільш радикальних тенденцій XXI століття. Населення, економічна діяльність, соціальна і культурна взаємодія, а також екологічний та гуманітарний вплив усе більшою мірою концентруються в містах, і це створює величезні проблеми для сталості в тому, що стосується, зокрема, житла, інфраструктури, основних послуг, продовольчої безпеки, охорони здоров'я, освіти, гідної роботи, безпеки та природних ресурсів. Акцентуємо, що справжнім мірилом сталого міського розвитку виступає досягнення міського рівня і стандартів життя, перетворення урбанізації на рушійну силу послідовного і всеохоплюючого економічного зростання, соціального і культурного розвитку та охорони навколишнього середовища, її потенційного вкладу в досягнення сталого розвитку. Разом із тим із часу проведення Конференції Організації Об'єднаних Націй із населених пунктів у Ванкувері в 1976 році, у Стамбулі в 1996 році та прийняття у 2015 році Порядку денного Сталого розвитку 2030 (Transforming our world, 2015) в містах і населених пунктах зберігаються численні форми бідності, зростає нерівність і погіршення стану навколишнього середовища, соціальна та економічна ізоляція і просторова сегрегація населення.

В Україні в період економічної та політичної нестабільності, зростання соціальної напруги дуже важливим є визначення пріоритетів поліпшення якості життя населення в кожному регіоні держави, враховуючи те, що їх перелік, відповідно до історичних особливостей перебігу урбанізації, буде різним. Такий диференціальний підхід до покращення якості життя населення різних за своєю специфікою територій був висвітлений ще у Стамбульській декларації з населених пунктів: «Проблеми, пов'язані з населеними пунктами, мають глобальний характер, проте країни і регіони стикаються і зі специфічними проблемами, які вимагають специфічних рішень» (Istanbul Declaration, 1996).

Для Херсонської області міський розвиток має суперечливий характер. Слабка урбанізованість регіону, найменша в Україні мережа міст, один із найнижчих (серед регіонів України) регіональних індексів людського розвитку, збереження сільського укладу життя – все це створює величезні проблеми для сталості міст регіону в тому, що стосується, зокрема, житла, інфраструктури, основних послуг,

продовольчої безпеки, охорони здоров'я, освіти, гідної роботи, безпеки та природних ресурсів. Зважаючи на специфіку урбанізованості окремих територій Херсонської області, важливо окреслити стратегічні напрями і пріоритети міського розвитку перш за все з позицій якості життя населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом тривалої історії розвитку і дослідження міст науковці виходили з того, що міста постійно зростають, розвиваються, змінюють свою структуру і вигляд. У радянських географічних традиціях також пріоритетним був розгляд територіальних особливостей зростання і форм концентрації міського населення, який реалізувався через практику розроблення містобудівної документації щодо планування розвитку території міських поселень (Безлюбченко, 2013). Зустрічаємо і сучасні дослідження, присвячені новим концепціям міського планування, що обґрунтовують розширення міських просторів в умовах швидкого урбаністичного розвитку Азії (Tran, 2015)

Разом із тим поняття «урбанізація» сьогодні розуміють не лише як бурхливий розвиток і зростання міст, а як процес підвищення ролі міст у житті суспільства, що супроводжується збільшенням міського населення та його концентрацією в окремих центрах, інтенсифікацією і урізноманітненням освоєння простору, модернізацією способу та умов життя населення, трансформацією соціокультурного середовища і якісних характеристик самого населення (Гукалова, Омельченко, 2015). Новий етап в осмисленні розвитку міст як у світі, так і в Україні починається з 1990-х рр. Він ознаменувався появою «соціально спрямованих» досліджень урбанізації, всіх її форм, проявів, наслідків, включаючи нові ідеї аналізу конфліктності і напруженості конкретних «міських» ситуацій. Процес урбанізації, як правило, зумовлює соціальні поліпшення і кращу якість життя для міських жителів. Проте окремі сучасні дослідження (De Snyder et al., 2011; Nasiali, 2012) доводять, що в багатьох країнах із низьким і середнім рівнем доходів урбанізація зумовлює соціальну нерівність, проблеми благоустрою, проблеми міського здоров'я, пов'язані з бідністю, поганими житловими умовами, серйозним забрудненням та відсутністю основних послуг, таких як вода та санітарія. Western, McCrea & Stimson (2007) показали, що зниження якості життя окремої

частини населення в містах також часто пов'язане з низьким престижем професії, зумовленим маргіналізацією. Це спрямовує на пошук стратегій поліпшення якості життя і вектору міського розвитку з урахуванням зазначених ефектів глобалізації, урбанізації та масових міграцій.

Досліджуючи втручання соціальних служб і програми реінтеграції та зменшення шкідливої поведінки та способу життя в дітей та молоді, які знаходяться на вулиці внаслідок урбанізації, війни або міграції, Coren et al. (2013) визначили ефективність різних типів втручань для вирішення зазначених проблем міського розвитку. Дослідження на прикладі 55 великих міст Азії та Африки (Buhaug, Urdal, 2013) показало недієздатність гіпотези, згідно з якою зростання чисельності міського населення зумовлює підвищення ризику чи частоти соціальних конфліктів у міських центрах. Натомість було виявлено, що міські конфлікти і соціальні заворушення пов'язані, насамперед, із відсутністю послідовних політичних інституцій, економічною кризою і постійними громадянськими конфліктами.

Важливими є висновки Ebeke & Ntsama Etoundi (2017), що відносно краща забезпеченість природними ресурсами призводить до швидкої урбанізації та міської концентрації і в кінцевому підсумку знижує рівень життя в первинних містах. Міський розвиток, заснований, перш за все, на експлуатації природних ресурсів, за наявності недосконалого та неефективного управління створює передумови ресурсної залежності і погіршення якості життя населення таких міст.

Загальною рисою цих досліджень є розгляд феномену урбанізму як способу життя, який відображає організацію суспільства з точки зору комплексу поділу праці і диференціації економічних ролей, коли високий рівень технологізації виробництва, висока соціальна мобільність, взаємозалежність соціальних суб'єктів у здійсненні економічних функцій призводять до знеособлення та індивідуалізації в соціальних відносинах.

Останніми роками також посилена увага приділяється питанням екології міст, формуванню екологічно стійких міських систем (Bayulken & Huisinigh, 2015), ролі зеленої інфраструктури у формуванні екологічно стійких урбосистем та відновленні деградованих екосистем (Adegun, 2017; Vallecillo et al., 2018) тощо. Jennings, Floyd, Shanahan, Coutts &

Sinykin (2017) аналізують нові проблеми екології міст, визначають зв'язки між міськими зеленими просторами, соціальною справедливістю та здоров'ям людини, акцентуючи, що урбанізація багато в чому впливає на структуру ландшафту, здоров'я людини, її благополуччя і, в результаті, визначає якість життя.

Аналіз основних проблем, пов'язаних з урбанізаційними процесами в системі просторового розвитку на теренах Херсонщини (Омельченко, 2018), дає змогу говорити про зростаючу диспропорційність соціально-економічного розвитку між Херсоном та віддаленими периферійними районами області і уповільнення розвитку більшості малих міст, селищ міського типу і сіл. Збалансований поступальний розвиток регіону може бути забезпечений через створення інституційних умов для розвитку населених пунктів, створення умов для надання усього спектру послуг, формування позитивного іміджу території як місця проживання, пошук шляхів урізноманітнення умов і місць праці і відпочинку скрізь – як у міських, так і у сільських поселеннях. Саме тому пошук напрямів і пріоритетів міського розвитку варто здійснювати не через «управлінський» вплив на урбанізацію, а шляхом організації діяльності, спрямованої на покращення якості життя населення і в міській, і в сільській місцевостях.

Отже, **метою** дослідження стало визначення стратегічних напрямів і пріоритетів міського розвитку в контексті поліпшення якості життя населення з урахуванням особливостей урбанізованості окремих типів територій Херсонського регіону.

Виклад основного матеріалу. Протиставлення міста і села, міського і сільського способу життя об'єктивно пов'язано з асинхронністю процесів змін у різних підсистемах суспільства. Це дозволило сильно прив'язати саму урбанізацію до міських поселень в їх кордонах, а не до населення в цілому і не до території загалом, включаючи сільські поселення. Дійсно, спочатку трансформується міський соціум і міські умови життя, потім у цей процес якісних змін включається і сільська місцевість. Складна просторово-часова діалектика призвела до того, що урбанізація – це вже не тільки міста. Навіть просторова концентрація населення не обмежується кордонами міських поселень, а знаходить прояв на прилеглих, а згодом і на віддалених територіях, у сільських районах, населення яких поступово сприймає чи не сприймає міський

спосіб життя. Відповідно, не тільки і не стільки міста стають об'єктами регулювання чи управління, а сам процес урбанізації, його поширення та видозміни, особливості і наслідки – ось на що слід зважати в регіональній політиці. Отже, мова йде про територію і населення загалом, їхню якість життя у прив'язці до поширення міського комфорту, міського способу життя і, нерідко, міських проблем.

Стратегічними напрямками державної політики розвитку міських територій, визначеними *The New Urban Agenda* (2017), є:

1) формування сприятливих умов життєдіяльності міських мешканців на основі диверсифікації економіки, інтенсивної модернізації соціальної сфери та підвищення доступності її послуг,

2) забезпечення екологічної стійкості територій шляхом заохочення застосування екологічно чистої енергії та сталого використання земель і ресурсів в області міського розвитку, охорони екосистем і біорізноманіття, включаючи вибір здорового способу життя в гармонії з природою;

3) сприяння впровадженню стійких моделей споживання і виробництва, зміцнення життєздатності міст, скорочення ризику лих і пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до нього.

Оскільки особливості розвитку території Херсонського регіону спричинили певну диференціацію рівня урбанізованості окремих територій (рис. 1), вважаємо важливим пошук головних пріоритетів поліпшення якості життя населення області на рівні виділених типів районів (Омельченко, 2017), зважаючи на їх урбаністичну специфіку. При цьому ми спираємось на розуміння якості життя як комплексної характеристики природно-кліматичних, соціально-економічних, екологічних, соціокультурних умов життєдіяльності населення і положення людини в суспільстві (Гукалова, 2009). Запропонована типізація адміністративних одиниць області за особливостями урбанізованості, створена з врахуванням думок респондентів, здатна привернути увагу населення до процесів взаємодії громадян та органів влади з питань налагодження міського комфорту і відповідності міського простору міським запитам населення. Зауважимо, що внутрішньотипова диференціація за рівнем урбанізованості території є незначною для того, щоб виокремлювати окремі заходи з поліпшення якості життя для кожного підтипу (табл. 1).

У таблиці 1 сформульовані найбільш пріоритетні заходи і напрями стратегічного планування з метою підвищення якості стратегій соціально-економічного розвитку адміністративних утворень та ефективності їх реалізації. Незважаючи на те, що кожна територія індивідуальна, адміністративні райони, що віднесені до одного типу, будуть мати не тільки схожі особливості розвитку, але і більш високу ступінь взаємопов'язаності соціально-економічних процесів. Це повинно передбачати узгодженість різнобічних заходів по відношенню до територій, які відносяться до одного типу.

Головною метою зазначених заходів є збереження системи розселення області, у т.ч. міської, підтримки малих міст, смт і сіл як територій, де створені базові умови для самореалізації всіх вікових груп населення – від молоді до старших поколінь, а також налагодження кращих транспортних та інформаційних зв'язків між поселеннями, що сприятиме активізації економічної діяльності, покращенню рівня зайнятості і поінформованості населення. Наразі населення Херсонської області поділяється на три не зовсім рівні частини: міську (фактично це населення Херсонської міськради – 28%), урбо-сільську (малі міста і смт області – 33%) і сільську (сільські поселення – 39%). За період із Першого Всеукраїнського перепису населення це співвідношення, як і загальна частка міського населення, майже не змінилися. Але така стабільність не означає завершення процесу і має розглядатися як завершення стадії кількісного зростання і, можливо, початку нової фази урбанізаційного процесу – якісного перетворення середовища життя містян і селян, зміна однозначних уявлень про лише тільки переваги міста, поширення міських умов на сільську периферію тощо. Такий сценарій цілком можливий у слабоурбанізованій і не щільно заселеній Херсонській області, зорієнтованій на вирощування сільськогосподарських культур, розвиток туризму, розвиток природно-заповідного фонду і впровадження «зелених» технологій (Стратегія розвитку, 2015).

Фактично Херсонська область сьогодні переживає процес квазіурбанізації, коли частка міського населення зростає дуже повільно, і відбувається це на фоні зменшення чисельності містян і загальної чисельності населення області за умов незмінного числа самих поселень. За цих обставин вимирає і місто, і село, але село вимирає швидше, тому у відсотковому

відношенні міське населення області нічого не втрачає. З іншого боку, за умов незмінного числа міст їхня вага продовжує зростати, а це означає, що населення інтенсивно прямує із села до міст, що свідчить про незавершеність урбаністичного розвитку регіону.

Слід відзначити, що роль слабоурбанізованих регіонів як володарів унікальних рекреаційних, природоохоронних ресурсів на сучасний день зростає: наявність чистого повітря, інших унікальних характеристик може, в разі вмiлого їх використання, забезпечити населення новими сферами зайнятості, які відповідають за змістом унікальній специфіці регіонів. Ці безсумнівні переваги слід використовувати і в Херсонській області – це буде сприяти виникненню і розвитку відтворюваль-

них процесів, здатних сформувати умови для нормалізації ситуації на ринку праці і покращення якості життя населення на територіях із великою часткою сільського населення.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, з метою мінімізації негативних економічних, соціальних, екологічних, соціокультурних наслідків урбанізації в Херсонській області доцільними є ряд адміністративних та соціально-економічних заходів. Перші спрямовані на реалізацію наявних нормативно-правових актів щодо зонування і розселення (Генплани міст, Схема територіального планування Херсонської області) і узгодження соціально-економічного і територіального планування, другі – на покращення якості життя населення через розвиток і модернізацію

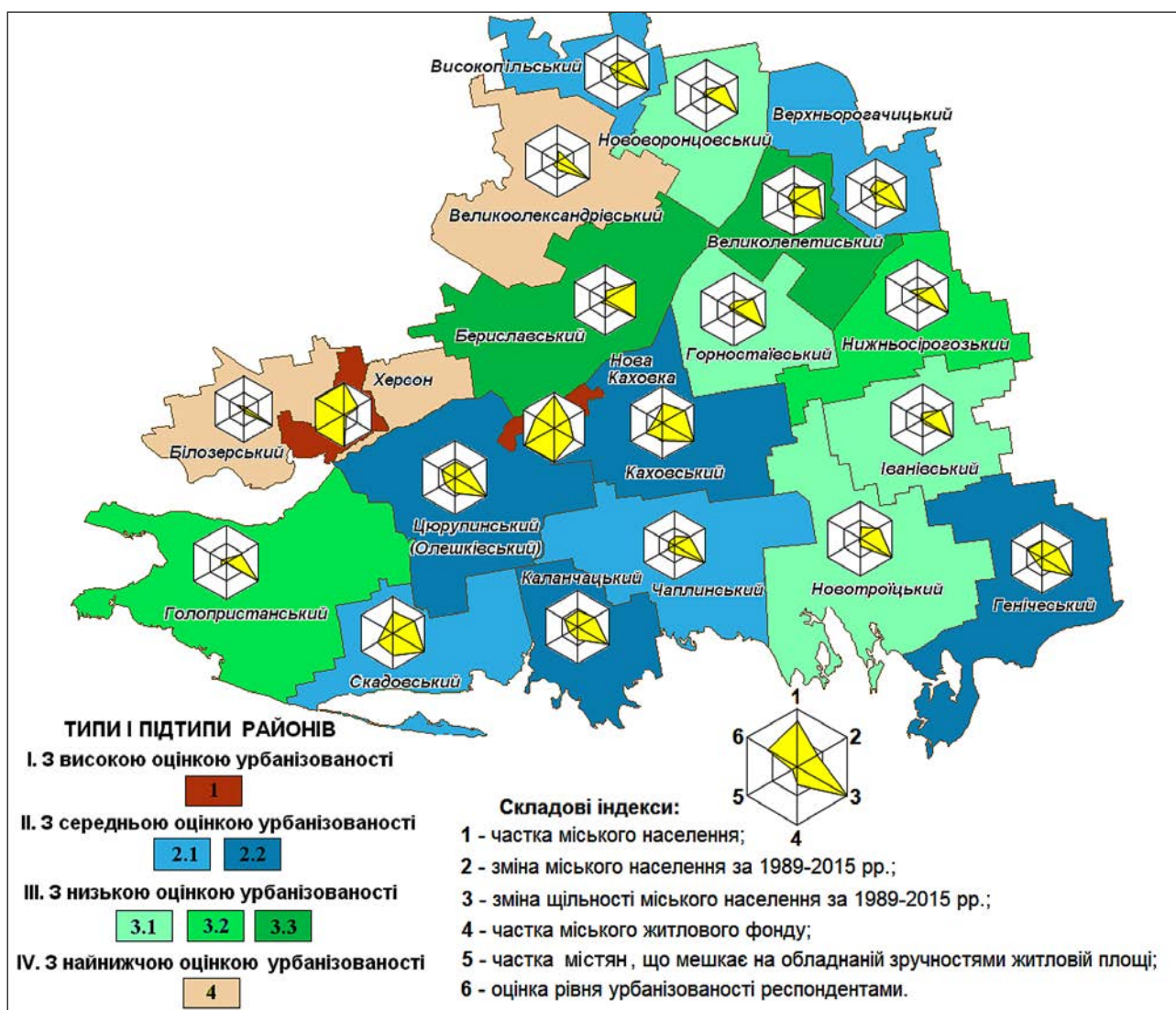

Рис. 1. Типи районів Херсонської області за рівнем та особливостями урбанізованості життя населення (Омельченко, 2017)

Таблиця 1

Характерні риси урбанізованості та пріоритети поліпшення якості життя населення в межах виділених типів територій Херсонської області

№ типу	Назва типу	Фактори, що зумовлюють відповідні особливості урбанізованості	Характерні риси типу	Стратегічні напрями і першочергові заходи з поліпшення якості життя
i	Райони з високою оцінкою рівня урбанізованості.	географічне положення і природно-географічні чинники; історичні особливості розвитку території та наявність Каховського гідровузла; статус та адміністративні функції поселень – найбільших міст регіону.	найвища частка міського населення в межах регіону (95,6%); зосередження 38% усього населення області; найвища частка міського житлового фонду в загальному житловому фонді; найвища частка міського населення, що мешкає на площі, обладнаній зручностями; висока оцінка рівня урбанізованості респондентами.	підвищення житлового благоустрою; джентрифікація – оновлення і реконструкція територій старих виробничих зон; покращення стану транспортного сполучення міст як головних транспортних вузлів регіону; вирішення проблеми утилізації відходів; зменшення транспортних і виробничих шкідливих викидів, озеленення міст.
ii	Райони із середньою оцінкою рівня урбанізованості	особливості географічного положення та історія освоєння території; відносно висока щільність міст і міських поселень; наявність рекреаційного потенціалу в багатьох районах; наявність земель природно-заповідного фонду; нерівномірна забезпеченість території водними ресурсами, зокрема якісними підземними водами; низька щільність автомобільних доріг.	середні показники частки міського населення (майже 39%); середні для області показники частки міського житлового фонду в загальному житловому фонді; істотні зміни (в основному зростання) щільності міського населення за 1989–2015 рр.; середні для області показники частки міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями, проте є значне відставання від міст I типу; висока міграційна мобільність населення.	підвищення рівня побутової облаштованості житла; розвиток сфери послуг і диверсифікація зайнятості населення, у т.ч. зменшення сезонності праці за рахунок створення нових робочих місць; раціоналізація природокористування, зокрема у приморських районах і навколо природоохоронних територій; поліпшення екологічного стану та пошук нових джерел водопостачання; розвиток туризму та рекреації.
iii	Райони з низькою оцінкою рівня урбанізованості.	невелика щільність міських поселень і наявність переважно сільського розселення (82% поселень – сільські); значна площа районів і переважно аграрна спеціалізація; низький рівень соціально-економічного розвитку більшості районів.	низька частка (33,2%) і щільність міського населення; низькі показники частки міського житлового фонду в загальному житловому фонді; низька частка міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями; значні зміни щільності міського населення (в більшості – зменшення) у 1989–2015 рр.; найнижча оцінка рівня урбанізованості респондентами.	зупинення процесу депопуляції населення; налагодження транспортного сполучення з іншими поселеннями; зростання міського житлового фонду; підвищення рівня побутової облаштованості житла; диференціація зайнятості і створення нових робочих місць; насичення простору соціально-культурними об'єктами.
iv	Райони з найнижчою оцінкою рівня урбанізованості.	вигідне географічне положення, яке дає зручний вихід водними і сухопутними шляхами до сусідніх обласних центрів; близьке розташування по відношенню до обласного центру; основа економіки – сільське господарство; нерівномірна забезпеченість території водними ресурсами; низька якість автомобільних шляхів і застаріла інфраструктура; відсутність оновлених генеральних планів населених пунктів.	найнижчі показники частки міського населення (4,8%); низькі показники частки міського житлового фонду в загальному житловому фонді; низька частка міського населення, що мешкає на житловій площі, обладнаній зручностями; низька оцінка рівня урбанізованості респондентами.	зупинення процесу депопуляції населення; зростання міського житлового фонду; підвищення рівня побутової облаштованості житла; зменшення безробіття і урізноманітнення зайнятості через створення нових робочих місць; розвиток території в напрямі рекреаційного освоєння, розміщення об'єктів альтернативної енергетики; налагодження надійного водопостачання.

* Укладено з урахуванням (Статистичний щорічник, 2016; Стратегія розвитку, 2015)

всіх видів інфраструктури, особливо в малих міських поселеннях, сприяння субурбанізації тощо. Ефективне управління процесами урбанізації потребує політичних та економічних інструментів та механізмів, включаючи важливі зв'язуючі інститути для управління попитом на землю, інвестиціями в інфраструктуру, для поєднання територій і збільшення ефективності адресного втручання держави. Повноцінна система міського управління передбачає вдосконалення процедур реєстрації зовнішніх і внутрішніх мігрантів для оптимізації програм розвитку інфраструктури, соціальних програм; вдосконалення системи міської і районної статистики з метою забезпечення інформацією органи прийняття рішень, науковців і фахівців-планувальників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Adegun, O.B. (2017). Green infrastructure in relation to informal urban settlements. *Journal of Architecture and Urbanism*, 41(1), 22–33. doi : 10.3846/20297955.2017.1296791 (дата звернення : 15.04.2019).
2. Bayulken, B., & Huisigh, D. (2015). Are lessons from eco-towns helping planners make more effective progress in transforming cities into sustainable urban systems: A literature review (part 2 of 2). *Journal of Cleaner Production*, 109, 152–165. doi :10.1016/j.jclepro.2014.12.099 (дата звернення : 15.04.2019).
3. Buhaug, H., & Urdal, H. (2013). An urbanization bomb? population growth and social disorder in cities. *Global Environmental Change*, 23(1), 1–10. Doi :10.1016/j.gloenvcha.2012.10.016 (дата звернення : 18.04.2019).
4. Coren, E., Hossain, R., Pardo Pardo, J., Veras, M. M. S., Chakraborty, K., Harris, H., & Martin, A. J. (2013). Interventions for promoting reintegration and reducing harmful behaviour and lifestyles in street-connected children and young people. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 2013(2) doi: 10.1002/14651858.CD009823.pub2 (дата звернення : 15.04.2019).
5. De Snyder, V. N. S., Friel, S., Fotso, J. C., Khadr, Z., Meresman, S., Monge, P., & Patil-Deshmukh, A. (2011). Social conditions and urban health inequities: Realities, challenges and opportunities to transform the urban landscape through research and action. *Journal of Urban Health*, 88(6), 1183–1193. doi :10.1007/s11524-011-9609-y.
6. Ebeke, C. H., & Ntsama Etoundi, S. M. (2017). The effects of natural resources on urbanization, concentration, and living standards in Africa. *World Development*, 96, 408–417. doi :10.1016/j.worlddev.2017.03.026 (дата звернення : 15.05.2019).
7. Istanbul Declaration on Human Settlements – Habitat II (1996). Report of the United Nations Conference on Human Settlements (Habitat II), Istanbul, 3–14 June 1996. doi :https://www.un.org/ruleoflaw/wp-content/uploads/2015/10/istanbul-declaration.pdf (дата звернення : 25.03.2019).
8. Jennings, V., Floyd, M. F., Shanahan, D., Coutts, C., & Sinykin, A. (2017). Emerging issues in urban ecology: Implications for research, social justice, human health, and well-being. *Population and Environment*, 39(1), 69–86. doi : 10.1007/s11111-017-0276-0 (дата звернення : 25.03.2019).
9. Nasiali, M. (2012). Ordering the disorderly slum: Standardizing quality of life in marseille tenements and bidonvilles. *Journal of Urban History*, 38(6), 1021–1035. doi :10.1177/0096144211435120 (дата звернення : 25.03.2019).
10. The New Urban Agenda – Habitat III (2017). doi : http://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-English.pdf (дата звернення : 25.03.2019).
11. Tran, H. A. (2015). Urban space production in transition: The cases of the new urban areas of hanoi. *Urban Policy and Research*, 33(1), 79–97. doi : 10.1080/08111146.2014.967393 (дата звернення : 25.03.2019).
12. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development (2015). doi : http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E (дата звернення : 25.03.2019).
13. Vallecillo, S., Polce, C., Barbosa, A., Perpiña Castillo, C., Vandecasteele, I., Rusch, G. M., & Maes, J. (2018). Spatial alternatives for green infrastructure planning across the EU: An ecosystem service perspective. *Landscape and Urban Planning*, 174, 41–54. doi : 10.1016/j.landurbplan.2018.03.001 (дата звернення : 25.03.2019).
14. Western, J., McCrea, R., & Stimson, R. (2007). Quality of life and social inclusion. *International Review of Sociology*, 17(3), 525–537. doi: 10.1080/03906700701574448 (дата звернення : 25.03.2019).
15. Безлюбченко, О.С., Завальний, О.В. (2013) *Урбаністика*. Харків : Харківська національна академія міського господарства. [Bezliubchenko, O. S., Zavalnyy, O. V. (2013) *Urbanistics*. Kharkiv : Kharkiv National Academy of Municipal Economy. In Ukrainian].
16. Гукалова, І. В. Омельченко, Н. В. (2015) Категорія «урбанізація» у понятійній площині соціальної географії та інших наук. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки*, Том 20, 2(24). 96–109. [Gukalova, I. V., Omelchenko, N. V. (2015). Category «urbanization» in the conceptual field of social geography and other sciences. *Odessa National University Herald, Series: Geography and Geology*, Vol. 20, 2 (24), 96–109. In Ukrainian].
17. Гукалова, І.В. (2009) Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація : монографія. Київ. [Gukalova, I.V. (2009). *Quality of life of the population of Ukraine: human-geographical conceptualization: monograph*, Kyiv. In Ukrainian].
18. Омельченко, Н.В. (2018) *Піоритети розвитку Херсонської області з урахуванням особливостей її урбанізованості*. Географічна наука та освіта: від констатації до конструктивізму. Київ : ПП Лисенко М.М. [Omelchenko, N.V. (2018) *Priorities*

of the development of Kherson region considering the features of its urbanization. Geographical science and education: from statement to constructivism. Kyiv: PP Lysenko M.M. In Ukrainian].

19. Омельченко, Н.В. (2017) Типізація адміністративних районів Херсонської області за рівнем та особливостями їх урбанізованості: оцінка результатів *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки*, 7, 69–75. [Omelchenko, N V. Opinion of the level and characteristics of urbanization of administrative districts of Kherson region in the context of the quality of life of the population. *Scientific Journal of Kherson State University. Series: Geographical Sciences*, 7, 69–75. In Ukrainian].

20. Вознюк, В.А. (Ред.) (2016) *Статистичний щорічник Херсонської області за 2015 рік*. Херсон : Головне управління статистики у Херсонській області. [Voznyuk, V.A (Ed.) (2016) *Statistical Yearbook of Kherson Oblast for 2015*. Kherson : Department of Statistics in Kherson Oblast. In Ukrainian].

21. *Стратегія розвитку Херсонської області на період до 2020 року* (2015). doi : <http://khoda.gov.ua/strategiya-rozvitku-2020> (дата звернення : 25.03.2019). [Strategy for the development of the Kherson region for the period until 2020 (2015). doi : <http://khoda.gov.ua/strategiya-rozvitku-2020>].

Стаття надійшла до редакції 31.05.2019

УДК 911.5:2(091)
DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-6

Міщенко О.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри фізичної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

У статті представлені результати наукових напрацювань щодо історико-географічних особливостей формування та функціонування тафальних ландшафтів. У роботі обґрунтовано зміст поняття та авторське трактування поняття тафальний ландшафт, подана його класифікація за такими ознаками: характеристикою поховальних споруд, періодизаційною хронологією, охоронним статусом.

Ключові слова: тафальний ландшафт, сакральний ландшафт, цвинтар, кладовище, некрополь, класифікаційна ознака.

Mishchenko O.V. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE FORMATION AND FUNCTIONING OF THE TAFAL LANDSCAPES

In the article a systematic analysis of the peculiarities of the formation and functioning of the tafal landscapes in the past and at the present stage of the development of society has been carried out. This research is of an interdisciplinary nature, since it uses scientific approaches of geography, history, and cultural studies. The tafal landscape is considered by the author as a type of a sacred one and is interpreted as a complex natural-man-made or anthropogenic system which has distinct boundaries and includes burial, natural, anthropogenic-man-made components, a person, or a group of people who, because of perceptual factors, consider such a system to be an object worship and respect. In the context of the study of the tafal landscapes, perceptual factors include the cultural, religious, ideological, individual, sacral perception of the landscape.

The author's classification scheme of the tafal landscapes is formulated in the paper, where the investigated territorial systems can be classified according to the following characteristics: the characteristics of burial structures, periodization chronology, guard status. The author considered how the tafal landscapes were being changed in historical terms. Particular attention is paid to paleo tafal landscapes, which had a sacred meaning for people in recent times. Such landscapes are an objective chronicle of human development. In addition, most of the past history of the tafal landscapes are protected at world, national and local levels, which has not only scientific but also historical and cultural significance.

Modern tafal landscapes are formed on the outskirts of settlements and are characterized by an ordered (cluster) burial system, which depends on certain physical and geographical factors, in particular: hydrogeology, relief, and soils.

The features of the formation of modern Ukrainian cities and the specifics of their development led to the fact that the tafal landscapes that were created at different times were absorbed by the new architectural building and local infrastructure. The territory of the cemeteries that are being disappeared is used for the recreation, as well as for industrial and residential development. The study of this problem will be the purpose of our further research.

Key words: tafal landscape, sacred landscape, cemetery, graveyard, necropolis, classification mark.

Постановка проблеми. Тафальні ландшафти є унікальними і водночас організаційно-специфічними, чітко відокремленими складовими частинами географічного простору, які слугують об'єктивним літописом розвитку суспільства. Різноманітність світосприйняття в людей Євразії, Америки, Африки, Австралії в різні періоди розвитку соціуму зумовила формування різноманітних за обрядом, організаційною структурою ландшафтів поховань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «тафальний» походить від грецького τάφος (поховання), ταφής (могила). Він етимологічно споріднений із розділом палеонтології – тафономією, що вивчає закономірності переходу органічних решток із біосфери в літосферу під дією геологічних та біологічних процесів (Єфремов, 1940). В історії та географії широко вживається поняття «некрополь», що в перекладі з грецької – могильник, кладовище. В українській мові використовуються

поняття «кладовище», що етимологічно пов'язане зі словом «класти», «цвинтар» – «кладовище», «церковний двір», в перекладі із середньогрецької – місце спокою (Етимологічний Словник Української Мови, 1983). Тафальний ландшафт – слабо досліджена категорія. Ф. Кніффен (1967) досліджував некрополі США; В. Жадько (2005) – України. Значення некрального простору висвітлено у праці С. Бхардвадж (1987). О. Бейдик (2008) вивчав сучасну картину територіального розміщення найцінніших національних некрополів та історичні передумови їх розвитку та розмаїття. У ландшафтознавстві поняття *тафальний ландшафт* запропоновано В. Воловиком (2000). Крім того, дослідником обґрунтовано таксономічну систему типологічних одиниць класу тафальних ландшафтів, яка ґрунтується на класифікації археологічних пам'яток, зокрема поховань, їх сумісності з певними типами ландшафтних місцевостей.

Постановка мети та завдання. Мета статті – дослідити особливості формування та функціонування тафальних ландшафтів у минулому та на сучасному етапі розвитку соціуму. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження:

- дослідити стан вивченості тафальних ландшафтів у географічній науці;
- обґрунтувати зміст поняття *тафальний ландшафт*;
- систематизувати тафальні ландшафти за класифікаційними ознаками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тафальний ландшафт доцільно досліджувати як різновид сакрального, оскільки він пов'язаний із обрядом, ритуалом, символом, міфом (Мищенко, 2018). До того ж це – глибоко культова територіальна система. Поховання, зокрема кургани, гробниці, саркофаги, сакралізують природну, природно-антропогенну, антропогенну систему й характеризуються здатністю обмежувати реальний простір. Структурна організація таких систем ґрунтується на принципі поляризації функцій, який вказує на несумісність розташування тафального ландшафту, скажімо, із промисловим, гірничо-видобувним.

Тафальний ландшафт є складною природно-антропогенною

чи антропогенною системою, що має чіткі межі, охоплює поховання, природну, антропогенно-техногенну складові частини, людину чи групу людей, які через перцепційні чинники вважають таку систему об'єктом поклоніння та пошани. У контексті дослідження тафальних ландшафтів до перцепційних чинників належать культурне, релігійне, ідеологічне, індивідуально-сакральне сприйняття ландшафту.

Поховання маркують географічний ландшафт надаючи йому сакральних властивостей. Вони слугують елементом культури, історії та традицій різних поколінь, а також центральною визначальною, сутнісною складовою частиною тафального ландшафту, яка визначає його структуру, властивості, функціональне призначення. Класифікацію досліджуваних систем доцільно проводити виходячи з особливостей поховань за такими ознаками: характеристикою поховальних споруд, періодизаційною хронологією, охоронним статусом (рис. 1).

Під час поділу тафальних ландшафтів за *характеристикою поховальних споруд* можна використати існуючі класифікації археологічних пам'яток, які варто адаптувати до класифікації сучасних поховань. За цією ознакою доцільно виокремити: ґрунтові могильники, кургани, монументально-поховальні споруди.

Ґрунтові могильники – давній та переважаючий тип поховань із найдавніших часів до наших днів, який пов'язаний із релігійними і іншими світоглядними уявленнями стародавнього і сучасного суспільства. Такі поховання відрізняються від курганів відсутністю надмогильних споруд. Тому ґрунтові могильники, як правило, виявляють випадково або із використанням

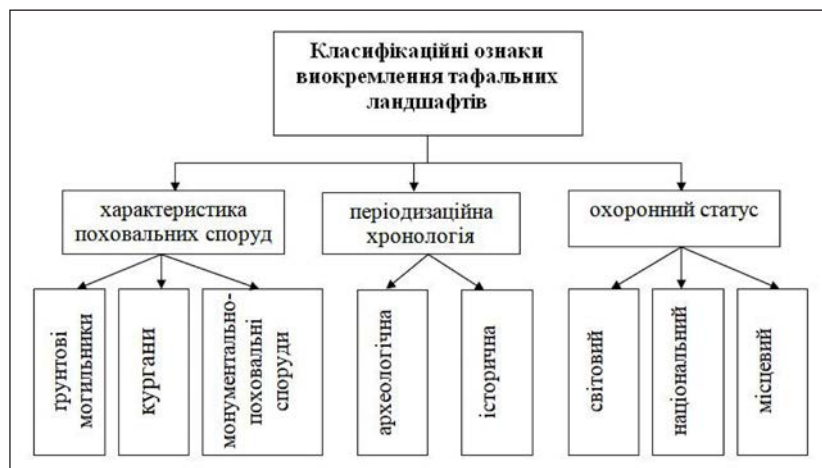

Рис. 1. Класифікаційні ознаки виокремлення тафальних ландшафтів

природничо-наукових методів, під час проведення розвідок. Це ґрунтові ями, подекуди викладені всередині деревом або каменем.

У тюркських мовах словом «курган» позначають: круглу могилу; могильні: пагорб, насип; могильний будинок-укріплення (Скорий & Кислий, 2008). Кургани – давні складні похоронні комплекси, де фіксується від одного до кількох десятків поховань. В Україні більшість із них – невеликі за розміром, висотою 1-2 м, діаметром 10-30 м. Насип може містити в собі різноманітні поховальні споруди (кам'яні скрині, зруби, ями, катакомби, склепи, тощо), мати видовжену або округлу в плані форму. Такі поховання добре помітні на рівні ландшафту. Кургани споруджували із ґрунту, дерева, ґрунту та каменю, або лише з каменю. У давнину кургани нерідко обмежували кам'яним, глинисто-муловим кільцем, ровом. У XIX столітті, коли інтенсивно здійснювалось розорювання земель, насамперед степової зони України, багато з таких поховань було знищено, змінений історичний ландшафт цієї території.

До монументально-поховальних споруд можна віднести як давні, так і сучасні поховання, зокрема мегаліти та постмегалітичні споруди.

Мегалітами називають археологічні споруди, зведені за подібною технологією з необроблених або слабкооброблених великих каменів вагою подекуди до кількох сотень тон. Їхнім історичним прототипом слугують поховання у природних печерах, які нерідко закривалися фасадною плиткою (Марковін, 238). Серед таких поховальних споруд виділяють: менгіри, дольмени, кромлехи, гробниці та кам'яні галереї.

Термін «мегалітичні гробниці» використовується також для надземних склепів незалежно від розміру окремих каменів у їх конструкції (Кислий, 2009). Широко відомі давні підземні гробниці та з'єднані з ними надземні заупокійні святилища у Єгипті. Гробниці як вид поховальних споруд відносяться переважно до археологічних пам'яток. Однак трапляється, що сучасні поховання формують у вигляді гробниці.

Менгір (від англ.), стояче каміння – продовгуютої форми камінь чи кам'яний блок, пересічно на 1/5 висоти вертикально вкопаний у ґрунт, нерідко трапляється групами, алеями (паралельних рядів). Окрім функції поховальної споруди, менгіри слугували астрономіч-

ними маркерами для позначення місць сходу та заходу Сонця та Місяця у важливі дати мегалітичного календаря. Локальною формою менгіру слугує вішп – менгір у формі риби, відомий на Кавказі. У Франції, Піренейському півострові, Криму менгірам надавали антропоморфного вигляду. Крім того, серед постмегалітичних локальних менгірів можна виокремити: рунічні камені, кам'яні хрести.

Кромлехи (від валлійського *stom* – коло, *lech* – камінь) – споруди з велетенських (до 6-7 м висотою) окремих каменів, що утворюють одне чи кілька концентричних кіл. В англомовній літературі термін «кромлех» може використовуватися для позначення усіх категорій мегалітичних камерних гробниць (Кислий, 2009). Як правило, коло складається з непарної кількості каменів. Усередині кола кромлеха часто розташовані поховання, проте це тільки одна з функцій цих споруд. Каміні, з яких складається кромлех, можуть бути як довгастої форми у стилі менгіра, так і абсолютно безформними валунами. Подекуди кромлехи мають складнішу будову – камені, що їх складають, можуть бути попарно або по три разом перекриті горизонтальними плитами згори. Найбільш відомі кромлехи у Стоунхеджі, Ейвбері (Велика Британія), Карнак (Франція).

Дольмен (від бретон. кам'яний стіл) – стара давня поховальна споруда з декількох вертикально вкопаних в ґрунт кам'яних брил, перекритих горизонтальною плитою (Смолій, Федорченко & Цибух, 2006). Трапляється, що вхід у дольмен загороджений великою кам'яною плитою або двома кам'яними плитами з невеликим отвором округлої або еліпсоїдної форми між ними. Наприклад, відомий дольмен Сото (Іспанія) має довжину майже 30 м. Вхід загороджує гранітна плита 3,5 м висотою (Зубов, 2017). Зараз дольмени здебільшого перебувають у відкритому вигляді, однак у часи, коли вони будувалися, – покривалися шаром ґрунту, формуючи так звані кургани.

У постмегалітичний період широко почали споруджувати меморіальні пам'ятники у вигляді стел, скульптурних композицій. Поховальні споруди відомих діячів збереглися до нашого часу і стали символами минулої епохи.

Із запровадженням християнства під час правління княгині Ольги зростає кількість монастирів та храмів, де здійснювалися поховання і навколо яких з'являються цвинтарі, почали встановлювати перші надгробні хрести. Спочатку їх виготовляли із дерева, пізніше

на кам'яну стелу почали наносити зображення розп'яття Христа.

Кам'яні «козацькі» надмогильні хрести виготовлялися з урахуванням ресурсів регіону, найчастіше з м'яких порід каменю, зокрема пісковика чи вапняку. Загалом вирізняють кілька типів «козацьких» кам'яних хрестів. Найбільш ранні за часом мали прямокутні, заокруглені або трикутні рамена. Пізніші хрести – із трилистими закінченнями на раменах.

Гробниці та захоронення знатних людей із часом набували вигляд мавзолеїв та усипальниць, пізніше почали споруджувати храмові комплекси, у які входили собор та каплиця.

На рубежі XVIII–XIX століття закладалися провідні аспекти формування та функціонування сучасних тафальних ландшафтів. Тоді на околицях великих міст формувалися меморіальні парки та кладовища. Останні стали упорядкованою системою захоронення, яка функціонує і нині.

У наш час поховальною спорудою вважають стелу, хрест, плиту, каплицю або скульптуру, яка сформована на могилі. Особливості поховальних споруд залежать від релігійної належності людини. Так, у мусульман встановлюють пам'ятники з білого та рожевого граніту, у православних – використовують чорні стели. У країнах Західної Європи і Америці традиційні поховальні споруди зазвичай прості, у вигляді невеликого хреста або стели серед зеленого газону.

У європейській практиці розміри та типи пам'ятників та інших поховальних споруд стандартизовані. Так, у Німеччині законодавчо діють норми площі для різних типів могильних ділянок. На деяких європейських кладовищах формують ділянки для поховання типу «американських», що містять невеликі наземні плити, а також екологічні зони, де висаджують дерева.

Теоретичні аспекти щодо системності історії з моменту становлення людського суспільства, його розвитку, трансформації, функціонування на сучасному етапі недоопрацьовані.

Критерії виокремлення тих чи інших періодів можуть бути різними – від фізично-календарного характеру часу до рубежів, які пов'язані зі зміною суспільного устрою, форми господарювання, ідеології, засобів виробництва способів комунікацій тощо. У контексті нашого дослідження під час вивчення особливостей та класифікаційних ознак тафальних ландшафтів доцільно виокремити археологічну та історичну епохи їх формування.

Археологічна періодизація охоплює вивчення таких об'єктів, як кургани, могильники, мегаліти; історична – окремі поховання та некрополі, кладовища, місця масових поховань.

Археологічна періодизація полягає в поділі усієї історії України, а з певними поправками – і Волині, на: кам'яний вік, мідно-бронзовий вік, ранній залізний вік, раньослав'янський час та епоху переселення народів, Києворуський та Волинсько-Галицький періоди, Козацьку добу (Кучинко, 2005). Кожна з них поділяється на окремі періоди і культури. Археологічна періодизація – один із методів вивчення та систематизації тафальних ландшафтів минулого та їх складових частин, зокрема: курганів, могильників, мегалітів.

На думку археологів, з усіх наявних курганів 70-80% були споруджені племенами ямної культурно-історичної спільності доби енеоліту-бронзи, 1-2% – племенами катакомбної культурно-історичної спільності (середня бронза), 8-9% – іншим населенням доби середньої та пізньої бронзи, 2-3% – скіфами, 2-3% – середньовічними кочовиками (*Енциклопедія Історії України, 2008*).

Розглянемо тафальні ландшафти, які були сформовані в різні історичні часи. Тафальні ландшафти племен культури кулястих форм періоду енеоліту мали різний характер поховань. Так, у Литовежі, Хотячеві Волинської; Добриводі, Межиріччі, Рівному, Острозі Рівненської області відомі тілопокладні поховання в гробницях з плит та блоків. В Іванні, Городку виявленні поховання в ґрунтових ямах.

Племена епохи бронзи городоцько-здовбицької культури, що населяли територію історичної Волині, здійснювали поховання в ґрунтових ямах, а також у кам'яних гробницях. Такі поховання відомі в с. Верхів, Глинськ, Здобвиця, Забороль, Княгинін, Мокре у Рівненській та Берестечку у Волинській областях. Поховання стжижовської культури були у вигляді як ґрунтових, так і курганних могильників. Курганні могильники відомі в Боратині Волинської; Городку, Жорневі Рівненської областей.

Серед могильників тшинецької і комарівської культури (бронза) волинської групи виділяють курганні і ґрунтові. Кургани відомі в с. Скірче, Черськ і Шепель Волинської; Забороль, Дитичі, Карпилівка та ін. Рівненської областей. Вони мали висоту від 0,5 до 1,5 м. В більшості з них фіксувалися тілопокладання, а у Шепелі – тілоспалення (Кучинко, 2005).

Лужицькі, могилянські, милоградські могильники Волині (ранній залізний вік) також були двох типів – курганні та ґрунтові та біритуальні – інгумаційні і кремаційні (Захарук, 1956).

Для поховального обряду поморсько-кльшових племен Волині характерним було виключно тілоспалення («Археологічні пам'ятки Волинської області», 2017). Крім того, тафальні ландшафти цього періоду були приурочені до піщаних підвищень серед лук.

Поховання носіїв культури Луки-Райковецької (Давньослов'янський та Ранньосередньовічний період) мали кремаційний характер у вигляді курганів, які відмежовували по усьому периметру канавою.

Поховання історичної Волині X – середини XIV століття були у вигляді курганів та захоронень. Нині тут зафіксовано 55 курганних некрополів, які знаходилися на відстані 1-1,5 км від поселення. Ранні кургани волинян розташовувалися у низовинах, а пізніші – на підвищеннях. Курганні споруди були округлої форми, діаметром 4-20 м, пересічною висотою від 0,5 до 2 м. Подекуди насипи оточувалися валунами, як у с. Басів, Кут, Головне, обгороджувалися дерев'яними кілками, як у с. Білів і Кормин, чи обводилися ровом, як у с. Берестяне та Білів (Кучинко, 2005).

У період XII–XIV ст. кількість підкурганних поховань стає дедалі меншою порівняно із ґрунтовими, що пояснюється утвердженням християнства в регіоні. Християнський обряд забороняв насипати над могилами кургани. Завершився ж процес еволюції поховального обряду в XIII–XIV столітті, коли християнізація утвердилась навіть у найвіддаленіших поліських районах, що зумовило домінування ґрунтових некрополів.

У XVII–XVIII сторіччях формуються військові, морські, тюремні, інфекційні кладовища (Воловик, 2013). У XIX столітті кожна релігійна громада, яка населяла українське місто, повинна була мати окрему площу для поховання. Подекуди площу одного кладовища ділили між різними релігійними конфесіями.

Особливості формування сучасних українських міст, специфіка їх забудови призвели до того, що тафальні ландшафти, які створювалися в різні часи, поглиналися новою архітектурною забудовою та місцевою інфраструктурою. Зниклі цвинтарі та кладовища нині можна віднести власне до антропогенних ландшафтів, які зазвичай використовуються з метою створення парків, а також під промислову та житлову забудову. Відмінною рисою сучасних кладовищ слугують

кластери могил, які чітко відмежовуються один від одного.

Відповідно до Державних санітарних правил і норм сучасний український тафальний ландшафт створюється у приміській зоні («Державні санітарні правила та норми», 1999). Санітарно-захисна зона від території кладовища до житлових і громадських будівель, зон відпочинку, а також колективних садів та городів повинна бути не меншою 300 м. Територія ділянки, відведеної під кладовище, не повинна піддаватись дії зсувів і обвалів, затоплюватися чи підтоплюватися талими, дощовими і паводковими водами та має характеризуватись легко аерованими ґрунтами. Ділянка повинна мати схил у протилежний бік від населеного пункту і відкритих водоймищ, які використовуються для господарсько-побутових потреб. Під час проектування та використання тафального ландшафту необхідно урахувати і гідрогеологічний чинник, де максимальний рівень ґрунтових вод від поверхні землі на ділянці має бути не меншим 2 м. У випадку перевищення рівня ґрунтових вод понад 2 м від поверхні ґрунту земельна ділянка повинна бути визнана непридатною під кладовище.

Велика кількість тафальних ландшафтів мають охоронний статус, тобто є територіями та об'єктами культурної та історичної спадщини. За охоронним статусом тафальні ландшафти можна систематизувати за ієрархічними рівнями, зокрема: світовим, національним, місцевим. Найбільш відомі мегаліти знаходяться під охороною країни їх розташування. Кургани як унікальні складові частини тафального ландшафту, які свідчать про споконвічну обжитість земель, часто мають власну назву, а також слугують орієнтирами на місцевості, їх охоче оглядають туристи.

Світовий рівень охоплюють об'єкти всесвітнього визнання та значення, до яких відносяться комплекси Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Софія Київська, що з давніх часів слугували усипальницею князів і вищого духовенства. До переліку об'єктів та територій, що мають національне значення, входять меморіальні комплекси, некрополі, невеликі кладовища, а також окремі поховання. Наприклад, Байкове кладовище (Київ), комплекс пам'яток на місці масового знищення мирного населення та військовополонених в урочищі Бабин Яр під час гітлерівської окупації (Київ), меморіальний комплекс «Вічна слава» (Луцьк), могила Кошового отамана Осипа Гладкого (Новоград-Волинський) та ін.

Висновки проведеного дослідження.

Тафальний ландшафт – слабко досліджена категорія, яка має міждисциплінарний статус, оскільки є об'єктом дослідження не тільки географії, а і історії, культурології.

Тафальний ландшафт розглядається автором як різновид сакрального і трактується як складна природно-антропогенна чи антропогенна система, що має чіткі межі, охоплює поховання, природну, антропогенно-техногенну складові частини, людину, чи групу людей, які через перцепційні чинники вважають таку систему об'єктом поклоніння та пошани.

У роботі сформульована авторська класифікаційна схема тафальних ландшафтів, де досліджувані територіальні системи можна класифікувати за такими ознаками: характеристикою поховальних споруд, періодизаційною хронологією, охоронним статусом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Археологічні пам'ятки Волинської області. (2017). Луцьк : Вежа-Друк [Archaeological sites of the Volyn region. (2017). Lutsk : Tower-Print (In Ukrainian)].
2. Бейдик, О.О. & Майборода, Н.В. (2008). Некрополі України: історія, територіальне поширення, функціональна структура, картографування. doi : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ktvsh_2008_13_17.pdf (дата звернення : 24.03.2019) [Beidyk, O.O. & Maiboroda, N.V. (2008). Necropolis of Ukraine: history, territorial distribution, functional structure, mapping. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ktvsh_2008_13_17.pdf. (дата звернення : 24.03.2019) (In Ukrainian)].
3. Воловик, В.М. (2000). Тафальні ландшафти. Збірник наукових праць. Київ-Вінниця : Гіпаніс [Volovyk, V.M. (2000). Tafal landscapes, Collection of scientific works. Kiev-Vinnitsa : Hipanis (In Ukrainian)].
4. Bhardwaj, S. M. (1987) Geography and the hereafter. In V.S. Datye et al. (Ed.), *Explorations in the Tropics* (pp. 321–33). Pune : University of Poona.
5. Державні санітарні правила та норми «Гігієнічні вимоги щодо облаштування і утримання кладовищ в населених пунктах України». (1999). [State sanitary rules and norms «Hygienic requirements for the arrangement and maintenance of cemeteries in settlements of Ukraine». (1999) (In Ukrainian)]
6. Енциклопедія історії України. (2008) / В.А. Смолій (Ред.), (Т. 5). Київ : «Наукова думка» [Encyclopedia of Ukrainian History. (2008). V. A. Smolii (Ed.) (Vol. 5). Kyiv : «Scientific thought» (In Ukrainian)].
7. Етимологічний словник української мови. (1983) / О.С. Мельничук (Ред.), (Т. 2). Київ : Наук. думка [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. (1983). O.S. Melnychuk (Ed.), (Vol. 2) Kiev : Nauk. dumka (In Ukrainian)].
8. Ефремов, И.А. (1940). Тафономия – новая отрасль палеонтологии. *Известия АН СССР. Серия. Биология*, (3), 405–413 [Efremov, I.A. (1940). Taphonomy is a new branch of paleontologists. *News of the USSR Academy of Sciences. Series. Biology*, (3), 405–413 (In Russian)].
9. Жадько, В.А. Український некрополь. (2005). Київ : СПД Жадько В. О [Zhadko, V.A. Ukrainian necropolis. (2005). Kyiv : SPD Zhadko V.O (In Ukrainian)].
10. Захарук, Ю. (1956). Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*. (Т. 4) (С. 21–22). Київ : Ін-т археології Акад. наук УРСР [Zakharuk, Yu. (1956). In *Archaeological monuments URSR*. (Vol. 4) (pp. 21–22). Kyiv : In-t of Archeology Acad. Sciences URSR (In Ukrainian)].
11. Зубов, А. (2017). Доисторические и внеисторические религии. Москва : РИПОЛ классик [Zubov, A. (2017). Prehistoric and non-historic religions. Moscow : RIPOL klasik (In Russian)].
12. Кислий, О.Є. (2009). Мегаліти / В.А. Смолій (Ред.). Енциклопедія історії України. (Т. 6). Київ : Наукова думка [Kyslyi, O.Ye. (2009). Megaliths. In V.A. Smolij (Ed.). *Encyclopedia of Ukrainian History*. (Vol. 6) Kiev : Nauk. dumka (In Ukrainian)].
13. Кучинко, М.М. (2005). Археологія Волині. Луцьк : Вол. обл. друкарня [Kuchynko, M.M. (2005). Archeology of Volyn. Lutsk : Vol. obl. drukarnia (In Ukrainian)].
14. Kniffen, F. V. (1967) Necrogeography in the United States. *Geographical Review* 57, 426–427.
15. Марковин, В.И. (1978). Дольмены Западного Кавказа. Москва : Наука [Markovin, V.I. (1978). Dolmens of the Western Caucasus. Moscow : Science (In Russian)].
16. Міщенко, О.В. (2018). Водні джерела Волинської області в структурі сакрального ландшафту. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія*. 72 (3), 88–93 [Mishchenko, O.V. (2018). The springs of Volyn region in the structure of the sacred landscape. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series : Geography*. 72 (3), 88–93 (In Ukrainian)]. doi : <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2018.72.15> (дата звернення: 21.04.2019).
17. Park, C. C. (1994). Sacred Worlds. An introduction to geography and religion. London, New York : Routledge.
18. Смолій, В.А., Федорченко, В.К. & Цибух, В.І. (2006). Дольмен. *Енциклопедичний словник-довідник з туризму*. Київ : Видавничий Дім Слово [Smolii, V.A., Fedorchenko, V.K. & Tsybukh V.I. (2006). Dolmen. In *Encyclopedic Dictionary-Tourist Guide*. Kyiv : Publishing House Slovo (In Ukrainian)].
19. Скорий, С.А. & Кислий, О.Є. (2008) Курган, надмогильний пагорб / В.А. Смолій (Ред.). *Енциклопедія історії України*. (Т. 5). Київ : Наукова думка [Skoryi, S.A. & Kyslyi, O.Ye. (2008). Mound, the tall hill. In V.A. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of Ukrainian History*. (Vol. 5) Kiev : Nauk. dumka (In Ukrainian)].

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-7

Нападовська Г.Ю.,
асистент кафедри соціально-економічної географії
Херсонський державний університет

ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглянуті основні параметри сільського розселення на регіональному рівні. Проаналізовані показники системи кількісних параметрів географічного аналізу процесу формування об'єднаних територіальних громад на обласному рівні: адміністративний коефіцієнт об'єднання, коефіцієнт об'єднання населення, територіальний коефіцієнт. Встановлено тісноту зв'язку між кількісними параметрами сільського розселення та інтенсивністю процесу формування об'єднаних територіальних громад. Проведено групування районів Херсонської області за кількісними параметрами географічного аналізу процесу формування об'єднаних територіальних громад. Проаналізовані фактори, які впливають на процес об'єднання.

Ключові слова: територіальна громада, децентралізація, сільське розселення, Херсонська область.

Napadovska H.Yu. FEATURES OF AGRICULTURAL DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION (IN THE CASE OF THE KHERSON REGION)

The purpose of the article is to analyze the influence and connection of the settlement system on the parameters of the decentralization process. The article used such methods as analysis, generalization, systematization, the method of analysis of interconnections and interdependencies, comparative-geographical, and mathematical. The article considers the main parameters of rural settlement at the regional level (average population of the village, average population of the village council, population density). Analyzed indicators of the system of quantitative parameters of geographical analysis of the process of formation of united territorial communities at the regional level, the administrative coefficient of association, coefficient of population unification, territorial coefficient. The correlation analysis method establishes the link between the quantitative parameters of rural settlement and the process of formation of the united territorial communities. The direct moderate connection between the settlement "Average population of the village council" and all quantitative parameters of the process of formation of the united territorial communities is determined. A grouping of districts of the Kherson region was carried out on the quantitative parameters of geographical analysis of the process of formation of united territorial communities. The main factors influencing the association of territorial communities, which, in our opinion, are: the geographical factors; cultural factors; ethnic factors; historical factors; personality factor; capacity factor; financial capacity of the budgets of territorial communities; the influence of local authorities. A grouping of the districts of Kherson oblast has been carried out on the quantitative parameters of the process of formation of the combined territorial communities at the oblast level, namely, on the modified coefficients of the territorial concentration: the administrative coefficient of the association, the coefficient of population unification and the territorial coefficient of the association. As a result of grouping, we observe a significant identity regarding the distribution of districts of the Kherson region by the quantitative parameters of the territorial community.

Key words: territorial community, decentralization, rural resettlement, Kherson region.

Постановка проблеми. У сучасних умовах особливо детальної оцінки потребують питання, пов'язані з аналізом змін, які сталися в низових системах розселення в період реформи адміністративно-територіального устрою України. Особливо слід акцентувати увагу на проблемах територіального устрою сільських районів, оскільки законодавча база з питань адміністративно-територіальної реформи в Україні передбачає найбільш відчутні зміни адміністративного поділу саме на селі. Перш за все, пропонується злиття сілрад

у «громади», а також передбачається повсюдне укрупнення сільських адміністративних районів («Про місцеве самоврядування в Україні», 1997).

Кейсом дослідження в даному випадку було обрано Херсонську область, в межах якої активно відбуваються трансформації адміністративно-територіального устрою (станом на квітень 2019 року в Херсонській області сформовано всього 28 ОТГ і 3 ОТГ, де ще не призначені перші вибори). Регіональний підхід до вивчення сільського розселення дає мож-

ливість виявити просторові закономірності і тенденції та врахувати їх під час реалізації реформи адміністративно-територіального устрою («Геопортал адміністративно-територіального устрою України», 2019).

Аналіз основних досліджень і публікацій. На загальнодержавному рівні ґрунтовний аналіз розвитку сільського розселення здійснили О. Рогожин (2007), А. Доценко (2004). На регіональному рівні, а саме особливості процесу розселення населення в межах Херсонської області досліджували І. Пилипенко (2007), Д. Мальчикова (2014), в межах Київської області – А. Доценко (2017). Сучасні проблеми розселення в контексті реформування адміністративно-територіального устрою викладені в монографічному дослідженні Л. Заставецької (2013). Депресивність сільських територій України та основні трансформаційні зміни, які сталися у сільському розселенні на регіональному рівні в пострадянський період, розкриті в роботах М. Барановського, (2010; 2015). Олійник Я.Б. (2016), Мельничук А.Л. (2016), Остапенко П.О. (2016) розглядають сучасну реформу децентралізації, зокрема досліджують низки об'єктивних проблем реформування територіальної організації влади в Україні, критерії оцінювання спроможності новоутворених одиниць адміністративно-територіального устрою – об'єднаних територіальних громад, розробляють напрями удосконалення реформи АТУ України та державного контролю за ефективним впровадженням реформи з децентралізації, проведений науковий аналіз спроможності новоутворених ОТГ. Тітенко З.В. (2007) досліджувала вплив суспільно-географічних факторів на формування системи адміністративно-територіального устрою. Аналіз сталого розвитку територіальних громад здійснили Залуцький І. Р. (2008), Безуглий О. В. (2009).

Метою дослідження є аналіз впливу та зв'язків системи розселення з параметрами процесу децентралізації.

Основними завданнями є:

- загальна характеристика сільського розселення Херсонського регіону;
- аналіз кількісних параметрів процесу формування об'єднаних територіальних громад у географічному аспекті;
- виявлення залежностей між кількісними параметрами системи сільського розселення та процесу формування об'єднаних територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Децентралізація, що була започаткована в Україні у 2014 році, не тільки відкриває нові можливості для органів місцевого самоврядування, а й створює умови для перегляду існуючої парадигми сільського розвитку на основі нового територіального планування та творення мереж навколо центрів економічної активності, які переважно є поселеннями міського типу (Пилипенко, 2015).

Параметри сільського розселення населення: густина населення, людність сільських населених пунктів, розмір сільрад і т.д. – динамічні (характеризуються значними змінами в часі), є просторово диференційованими. Для оцінки змін, які сталися в системі сільського розселення Херсонської області, проаналізовано людність сільських поселень регіону, яка демонструє просторові відмінності, що суттєво впливають на процеси створення ОТГ.

Сучасна картина розселення сільського населення в межах області (таблиця 1) свідчить про значну територіальну диференціацію показників розселення по районах.

Усього в Херсонській області – 405,6 тис. сільського населення, яке живе в 658 сільських поселеннях і 259 сільських радах. Показник чисельності сільського населення варіюється від 6,1 тис. в Верхньорогачинському до 56,2 тис. в Білозерському районі.

Ми бачимо, що показник кількості сільських поселень у районах Херсонської області варіюється в межах від 12 (Великолепетиський район) до 65 (Генічеський район). Щодо міських рад, то найбільше сільських поселень – у межах Херсонської міської ради: 9.

Щодо сільських рад, то ми також спостерігаємо значну диференціацію серед районів Херсонської області. Найбільша кількість сільських рад – у Білозерському, Бериславському та Голопристанському: по 21, найменша кількість – у Великолепетиському та Верхньорогачинському районах: по 6.

Серед показників середньої людності сільського поселення та сільської ради також спостерігається сильна диференціація в межах районів Херсонської області. Найвищий рівень середньої людності сільського поселення та середньої людності сільської ради ми бачимо в межах Олешківського району. Найнижчий рівень середньої людності сільського поселення – серед районів Херсонської області в Високопільському районі: 259, натомість найнижчий рівень середньої людності сільської ради – в Іванівському районі: 657.

Таблиця 1

Параметри сільського розселення Херсонської області (населення станом на 01.01.2018 р., адміністративно-територіальний устрій на 01.01.2014)

№	АТО	Кількість сільських поселень, 2014 р.	Кількість сільських рад, 2014 р.	Чисельність сільського населення, тис., 2018 р.	Середня людність сільського поселення	Середня людність сільської ради	Густина населення
1	Бериславський	41	21	30,8	751	1466	27
2	Білозерський	56	21	56,2	1003	2676	43
3	Великолепетиський	12	6	8,3	691	1383	16
4	Великоолександрівський	54	16	15,8	292	987	16
5	Верхньорогачинський	20	6	6,1	305	1016	13
6	Високопільський	34	10	8,8	259	880	21
7	Генічеський	65	17	25,7	395	1511	20
8	Голопристанський	51	21	45,3	888	2157	13
9	Горностаївський	28	12	12,9	461	1075	19
10	Іванівський	27	14	9,2	341	657	12
11	Каланчацький	20	10	10,2	510	1020	23
12	Каховський	43	18	29,80	693	1655	24
13	Нижньосірогоський	24	13	10,8	450	830	13
14	Нововоронцовський	19	12	14,6	768	1216	21
15	Новотроїцький	42	17	20,4	485	1200	15
16	Олешківський	28	12	35,1	1253	2925	40
17	Скадовський	37	13	25,7	694	1977	32
18	Чаплинський	39	18	22,3	571	1239	20
19	Голопристанська міська рада	1	0	0,2	200	0	0
20	Новокаховська міська рада	8	1	6	750	6000	300
21	Херсонська міська рада	9	1	11,4	1266	11400	779
	Херсонська область	658	259	405,6	616	1566	37

Важливою, на нашу думку, є перевірка залежності між характеристиками сільського розселення і кількісними параметрами процесу формування об'єднаних територіальних громад (таблиця 2). У попередньому дослідженні, проаналізувавши процес формування територіальних громад (на прикладі Херсонської області), ми запропонували такі основні параметри об'єднання: адміністративний, населення, територіальний.

В якості кількісних параметрів географічного аналізу процесу формування ОТГ на обласному

рівні пропонуємо модифіковані коефіцієнти територіальної концентрації (Нападовська Г.Ю., Пилипенко І.О., 2018), а саме:

1. Коефіцієнт адміністративного об'єднання:

$$K_{ao} = \frac{K_{op}}{3_{kr}} \cdot \frac{K_{oo}}{3_{ko}};$$

де K_{op} – кількість громад, що об'єдналися в районі; 3_{kr} – загальна кількість громад у районі; K_{oo} – кількість громад, що об'єдналися в області; 3_{ko} – загальна кількість громад (тут і нижче – сільських, селищних і міських рад) в області.

Таблиця 2

Кількісні параметри процесу формування об'єднаних територіальних громад

№	АТО	Адміністративний коефіцієнт об'єднання	Коефіцієнт об'єднання населення	Територіальний коефіцієнт об'єднання
1	Бериславський	1,00	1,88	1,47
2	Білозерський	0,91	1,88	1,09
3	Великолепетиський	0,00	0,00	0,00
4	Великоолександрівський	0,43	0,77	0,69
5	Верхньорогачинський	0,00	0,00	0,00
6	Високопільський	2,51	3,26	1,87
7	Генічеський	0,00	0,00	0,00
8	Голопристанський	1,23	1,97	0,95
9	Горностаївський	2,65	4,27	2,67
10	Іванівський	1,72	3,49	1,80
11	Каланчацький	2,16	4,53	2,87
12	Каховський	1,66	3,30	2,24
13	Нижньосірогоський	0,00	0,00	0,00
14	Нововоронцовський	0,00	0,00	0,00
15	Новотроїцький	0,00	0,00	0,00
16	Олешківський	1,53	1,79	1,82
17	Скадовський	0,00	0,00	0,00
18	Чаплинський	2,59	4,68	2,96
19	Голопристанська міська рада	0,00	0,00	0,00
20	Каховська міська рада	0,00	0,00	0,00
21	Новокаховська міська рада	1,15	1,10	1,28
22	Херсонська міська рада	0,00	0,00	0,00
	Херсонська область	0,65	0,94	0,87

2. Коефіцієнт об'єднання населення:

$$K_{он} = \frac{Ч_{ор}}{Ч_{нр}} : \frac{Ч_{оо}}{Ч_{но}};$$

де $Ч_{ор}$ – чисельність населення громад, що об'єдналися в районі; $Ч_{нр}$ – загальна чисельність населення в районі; $Ч_{оо}$ – чисельність населення громад, що об'єдналися в області; $Ч_{но}$ – загальна чисельність населення в області.

Коефіцієнт територіального об'єднання:

$$K_{то} = \frac{П_{ор}}{П_{р}} : \frac{П_{оо}}{П_{о}};$$

де $П_{ор}$ – площа об'єднаних громад району; $П_{р}$ – загальна площа району; $П_{оо}$ – площа об'єднаних громад області; $П_{о}$ – загальна площа області.

Ці кількісні параметри дозволяють визначити просторові особливості процесу формування ОТГ; порівнювати інтенсивність процесу, його особливості в регіональних аспектах.

Запропонований інструментарій географічного аналізу може застосовуватися в якості діагностичного параметру перебігу адміністративної реформи в контексті процесу формування ОТГ.

З метою перевірки залежності між характеристиками сільського розселення і кількісними параметрами процесу формування ОТГ нами було визначено інтенсивність кореляційних зв'язків між цими основними показниками (таблиця 3).

Ми спостерігаємо прямий помірний зв'язок між показником розселення «Середня людність сільської ради» та всіма кількісними параметрами процесу формування об'єднаних територіальних громад.

Сільські ради – це ті ланки адміністративно-територіального устрою, які трансформуються в територіальні громади, в межах яких відбувається процес об'єднання, тому показники людності сільської ради матимуть

Таблиця 3

**Кореляційні відношення між характеристиками розселення
сільського населення Херсонської області та кількісними параметри
процесу формування об'єднаних територіальних громад**

	Адміністративний коефіцієнт об'єднання	Коефіцієнт об'єднання населення	Територіальний коефіцієнт об'єднання
Густота населення	0,12	0,09	0,19
Середня людність сільського поселення	-0,01	-0,04	0,05
Середня людність сільської ради	0,47	0,46	0,53

прямий взаємозв'язок із коефіцієнтами об'єднання: адміністративним, населення та територіальним.

Проведене групування районів Херсонської області за кількісними параметрами процесу формування об'єднаних територіальних громад на обласному рівні, а саме за модифікованими коефіцієнтами територіальної концентрації: адміністративний коефіцієнт об'єднання (таблиця 4), коефіцієнт об'єднання населення (таблиця 5) та територіальний коефіцієнт об'єднання (таблиця 6).

Визначення числа інтервалів. Число інтервалів, як правило, залежить від амплітуди статистичної сукупності. Величину інтервалів (h) оцінюють за формулою Стерджеса (Пилипенко І.О., Мальчикова Д.С., 2007) :

$$h = \frac{X_{max} - X_{min}}{(1 + 3,332 \lg n)}$$

де h – величина рівного інтервалу, n – обсяг сукупності (довжина варіаційного ряду).

X_{max} – найбільше значення варіаційного ряду,

X_{min} – найменше значення варіаційного ряду;

За результатами групування ми спостерігаємо значну ідентичність щодо розподілу районів Херсонської області за кількісними параметрами об'єднання ОТГ. Ми можемо бачити, що до дуже високої групи за всіма трьома показниками належать одні й ті самі райони, а саме Горностаївський, Каланчацький, Чаплинський. Так само і для дуже низького рівня спостерігаємо майже однакові результати для всіх трьох показників, а саме Великолепетиський, Верхньорогачинський, Генічеський, Нижньосірогозький, Нововоронцовський, Новотроїцький, Скадовський, Великоолександрівський, лише за коефіцієнтом об'єднання населення Великоолександрівський район належить до низької групи. Це говорить про те, що кожен із цих

показників рівною мірою є важливим складником процесу об'єднання.

На нашу думку, процес об'єднання слід досліджувати за такими факторами:

Географічні фактори – представляють перелік уявлень про локалізацію територіального утворення та його природні особливості (рельєф, клімат, флора, фауна, наявність туристсько-рекреаційних ресурсів).

Культурні фактори – представляють перелік уявлень, пов'язаних із сукупністю матеріальних та духовних цінностей і створених людьми в межах локального територіального утворення.

Етнічні фактори – включають знання про етнічні групи, що населяють дану територію.

Історичні фактори – включають асоціативні уявлення, пов'язані з історичним процесом розвитку місцевої спільноти.

Особистісний фактор – представляє коло значимих осіб: батьків, рідних, близьких, друзів, сусідів, вчителів, колег, земляків тощо.

Чинник спроможності – під час формування територіальних громад важливим є визначення їх спроможності.

Фінансова спроможність бюджетів територіальних громад.

Вплив місцевої влади – має двоєдиний характер (місцева влада може як сприяти добровільному об'єднанню територіальних громад, так і гальмувати процес децентралізації).

Висновки. За результатами дослідження нами отримані нижчеприведені результати.

1. Проаналізовані характеристики сільського розселення Херсонського регіону. Основними параметрами сільського розселення населення є: густота населення, людність сільських населених пунктів, розмір сільрад і т.д., які є досить динамічними (характеризу-

Таблиця 4

Групування адміністративно-територіальних одиниць Херсонської області за коефіцієнтом адміністративного об'єднання

Номер групи	Рівень	Інтервали	№ адміністративної одиниці
1	дуже низький	0 – 0.53	Великолепетиський, Великоолександрівський, Верхньорогачинський, Генічеський, Нижньосірогозький, Нововоронцовський, Новотроїцький, Скадовський
2	низький	0.53 – 1.06	Бериславський, Білозерський
3	середній	1.06 – 1.59	Голопристанський, Олешківський
4	високий	1.59 – 2.12	Каховський, Іванівський
5	дуже високий	2.12 – 2.65	Каланчацький, Високопільський, Чаплинський, Горностаївський

Таблиця 5

Групування адміністративно-територіальних одиниць Херсонської області за коефіцієнтом об'єднання населення

Номер групи	Рівень	Інтервали	№ адміністративної одиниці
1	дуже низький	0 – 0.59	Великолепетиський, Верхньорогачинський, Генічеський, Нижньосірогозький, Нововоронцовський, Новотроїцький, Скадовський
2	низький	0.59 – 1.18	Великоолександрівський, Голопристанський, Білозерський
3	середній	1.18 – 1.77	Бериславський
4	високий	1.77 – 2.36	Іванівський, Олешківський, Високопільський, Каховський
5	дуже високий	2.36 – 2.95	Горностаївський, Каланчацький, Чаплинський

Таблиця 6

Групування адміністративно-територіальних одиниць Херсонської області за коефіцієнтом територіального об'єднання

Номер групи	Рівень	Інтервали	№ адміністративної одиниці
1	дуже низький	0 – 0.94	Великолепетиський, Верхньорогачинський, Генічеський, Нижньосірогозький, Нововоронцовський, Новотроїцький, Скадовський, Великоолександрівський
2	низький	0.94 – 1.88	Олешківський
3	середній	1.88 – 2.82	Білозерський, Бериславський, Голопристанський
4	високий	2.82 – 3.76	Високопільський, Каховський, Іванівський
5	дуже високий	3.76 – 4.7	Горностаївський, Каланчацький, Чаплинський

ються значними змінами у часі) і просторово диференційованими. Для оцінки змін, які сталися у системі сільського розселення Херсонської області, було проаналізовано людність сільських поселень регіону. Сучасна картина розселення сільського населення в межах області свідчить про значну територіальну диференціацію показників розселення по районах. Усього у Херсонській області – 405,6 тис. сільського населення, яке живе в 658 сільських поселеннях і 259 сільських радах. Показник кількості сільських поселень у районах

Херсонської області варіюється в межах від 12 (Великолепетиський район) до 65 (Генічеський район). Щодо міських рад, то найбільше сільських поселень бачимо в межах Херсонської міської ради – 9. Щодо сільських рад, то ми також спостерігаємо значну диференціацію серед районів Херсонської області. Найбільша кількість сільських рад – у Білозерському, Бериславському та Голопристанському: по 21, найменша кількість – у Великолепетиському та Верхньорогачинському районах: по 6. Серед показників середньої людності

сільського поселення та сільської ради також спостерігається сильна диференціація в межах районів Херсонської області. Найвищий рівень середньої людності сільського поселення та середньої людності сільської ради ми бачимо в межах Олешківського району. Найнижчий рівень середньої людності сільського поселення серед районів Херсонської області – у Високопільському районі: 259, натомість найнижчий рівень середньої людності сільської ради – в Іванівському районі: 657.

2. Виявлені залежності між кількісними параметрами системи сільського розселення та процесом формування об'єднаних територіальних громад. З метою перевірки залежності між характеристиками сільського розселення і кількісними параметрами процесу формування ОТГ нами було визначено кореляційні відношення між цими основними показниками, за результатами якого спостерігаємо прямий помірний зв'язок між показником розселення «Середня людність сільської ради» та всіма кількісними параметрами процесу формування об'єднаних територіальних громад.

3. Проведене групування районів Херсонської області за кількісними параметрами процесу формування об'єднаних територіальних громад на обласному рівні, згідно з яким ми можемо зробити висновок, що до високої групи і дуже низької за всіма трьома показниками (коефіцієнт адміністративного об'єднання, коефіцієнт об'єднання населення, коефіцієнт територіального об'єднання) належать одні й ті самі райони, а саме до високої: Горностаївський, Каланчацький, Чаплинський, а до дуже низького рівня: Великопетиський, Верхньорогачинський, Генічеський, Нижньосірогозький, Нововоронцовський, Новотроїцький, Скадовський, Великоолександрівський. Також визначені основні чинники, які впливають на об'єднання територіальних громад, якими, на нашу думку, є: географічні фактори; культурні фактори; етнічні фактори; історичні фактори; особистісний фактор; чинник спроможності; фінансова спроможність бюджетів територіальних громад; вплив місцевої влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барановський, М.О. (2010). Депресивність сільських територій України: методи оцінки, регіональні відмінності та шляхи їх подолання. *Економіка України*, (11), 57–69. [Baranovsky, M.O. (2010). Depressiveness of Ukrainian rural areas: methods of assessment, regional differences and how

to overcome them. *Economy of Ukraine*, (11), 57–69. (In Ukrainian)].

2. Барановський, М.О. (2015). Трансформація сільського розселення на регіональному рівні (на прикладі Чернігівської області). *Економічна та соціальна географія*, (73), 27. [Baranovsky, M.O. (2015). Transformation of rural resettlement on regional level (the example of Chernihiv region). *Economic and social geography*, (73), 27 (In Ukrainian)].

3. Безуглий, О.В. (2009). Територіальна громада в Україні: напрями та чинники сталого розвитку (автор. дис. канд. держ. упр.), Харків. [Bezugly, O.V. (2009). Territorial community in Ukraine: directions and factors of sustainable development, Kharkov. (In Ukrainian)].

4. Геопортал адміністративно-територіального устрою України (2019). doi : <http://atu.minregion.gov.ua/ua/home> (дата звернення : 20.05.2019) [Geoportal of the administrative-territorial system of Ukraine (2019). doi : <http://atu.minregion.gov.ua/ua/home> (дата звернення : 20.05.2019) (In Ukrainian)].

5. Доценко, А.І. (2017). Сільське розселення в Київському регіоні та проблеми його розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*, (7), 43–49. [Dotsenko, A.I. (2017). Rural settlement in the Kyiv region and problems of its development. *Kherson State University Herald. Series: «Geographical Sciences»*, (7), 43–49. (In Ukrainian)].

6. Доценко, А.І. (2004). Регіональна політика розселення. Київ : ВГЛ «Обрії». [Dotsenko, A.I. (2004). Regional Resettlement Policy. Kyiv : «Horizons». (In Ukrainian)].

7. Залуцький, І.Р., Брусак, Р.Л. & Шевчук, Б.М. (2008). Основи сталого розвитку територіальної громади. Київ: НАДУ. [Zalutsky, I.R., Brusak, R.L. & Shevchuk, B.M. (2008). Fundamentals of Sustainable Development of the Territorial Community. Kyiv (In Ukrainian)].

8. Заставецька, Л.Б. (2013). Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. [Zastavetska, L.B. (2013). Resettlement systems and geospatial problems of improving of the administrative-territorial structure of Ukraine. Ternopil. (In Ukrainian)].

9. Мальчикова, Д.С. (2014). Теоретико-методологічні і методичні засади геопланування сільської місцевості на регіональному рівні, (монографія). Херсон : Грін ДС [Malchukova, D.S. (2014). Theoretical, methodological and methodic principals of rural geoplanning on the regional level, Kherson : Hrin'DS. (In Ukrainian)].

10. Мальчикова, Д.С., Пилипенко, І.О. (2007). Розселення сільського населення як елемент територіальної диференціації сільської місцевості. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення*. Херсон : ПП Вишемирський. [Malchukova, D.S., Pilipenko, I.O. (2007). Resettlement of rural population as an element of territorial differentiation of rural areas. *Regional problems of Ukraine: geographic analysis and the search for solutions. Regional problems of Ukraine: geographic analysis and the search for solutions*. Kherson : PP Vishemirsky. (In Ukrainian)].

11. Мельничук, А., Остапенко, П. (2016). *Децентралізація влади: реформа № 1*. Київ : ЦОП «Глобус». [Melnychuk, A., Ostapenko, P. (2016). *Decentralization of power: the reform №1 (analytical notes)*. Kyiv : TsOP «Hlobus». (In Ukrainian)].
12. Нападовська, Г.Ю., Пилипенко, І.О (2018). Просторовий аналіз процесу об'єднання територіальних громад. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна. [Naparodovska, H.Yu., Pylypenko, I. O. *Spatial analysis of the process of association of territorial communities. Materials of the international scientific and practical conference*. Kharkiv : Karazin Kharkiv National University. (In Ukrainian)].
13. Олійник, Я.Б., Остапенко, П.О. (2016). Формування спроможних територіальних громад в Україні: переваги, ризики, загрози. *Український географічний журнал*, (4), 37–43. [Oliynuk, Ya.B., Ostapenko P.O. (2016). *Formation of capable local communities in Ukraine: benefits, risks, threats*. *Ukrainian Geographical Journal*, (4), 37–43. (In Ukrainian)].
14. Пилипенко, І.О. (2015). Центро-периферійна організація суспільства та адміністративно-територіальна реформа. *Економічна та соціальна географія*, (3), 44–50. [Pylypenko, I.O. (2015). *The core-peripheral organization of society and administrative-territorial reform*. *Economic and social geography*, (3), 44–50. (In Ukrainian)].
15. Пилипенко, І.О., Мальчикова, Д.С. (2007). *Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області)*. Херсон : ПП Вишемирський В.С. [Pylypenko I.O., Malchikova D.S. (2007). *Methods of socio-geographical research (on materials of the Kherson region)*. Kherson : PP Vishemirsky. (In Ukrainian)].
16. Про місцеве самоврядування в Україні. № 280/97-ВР, № 24. (1997). [On local government in Ukraine. № 280/97-ВР, № 24. (1997). (In Ukrainian)].
17. Рогожин, О.Г. (2007). Системи розселення як основа для реформування адміністративно-територіального устрою в сільських районах України. *Демографія та соціальна економіка*, (1), 39–49. [Rogozhin, O.G. (2007). *Resettlement systems as the basis for reforming the administrative-territorial system in rural areas of Ukraine*. *Demography and Social Economy*, (1), 39–49. (In Ukrainian)].
18. Тітенко, З.В. (2007). Суспільно-географічні аспекти адміністративно-територіального устрою обласного регіону (на прикладі Одеської області : автореф. дис. канд. геогр. наук. Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова, Одеса. [Titenko, Z.V. (2007). *Social and geographical aspects of administrative-territorial division of the region (for example, the Odessa region)*, Odessa National University. I.I. Mechnikova. (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 29.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-8

Поручинська І.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри економічної та соціальної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Камець Ю.Л.,
студентка географічного факультету
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті охарактеризовано та систематизовано основні кількісно-якісні показники, які застосовуються під час аналізу злочинності. Визначено тенденції динаміки рівня злочинності протягом останніх років у Волинській області. Виділено основні чинники, які визначають ці тенденції. Представлено результати аналізу територіальних особливостей злочинності в адміністративних районах Волинської області. Проаналізовано структуру злочинів, вчинених неповнолітніми.

Ключові слова: злочинність, рівень злочинності, коефіцієнти злочинності, структура злочинності.

Poruchynska I.V., Kamets Yu. REGIONAL FEATURES OF CRIME IN THE VOLYN REGION

The article is devoted to the study of the actual problem of crime, which today is one of the most acute and is caused by negative economic, political and social factors and processes. The definition of “regional peculiarities of crime” is given. The main quantitative and qualitative indicators that are used in the analysis of crime (crime rate, rate of intensity of crime, coefficient of criminal activity, level of conviction, structure of crime) are characterized and systematized. It has been established that the definition of its structure is important in the process of crime analysis, its composition, prevalence and correlation between the constituent types of criminal manifestations in specific conditions. It is established that among all regions of Ukraine Volyn region belongs to the group with the lowest level of crime. The tendencies of the level of crime criminality during the last years in the Volyn region have been analyzed. The periods of growth and decrease of crime level in the region are determined. The main factors that determine the trends in the number of crimes, among which are the changes in the registration procedure and the new procedural procedure for responding to them by the law enforcement agencies are highlighted. The influence of “Law Savchenko” on the number of crimes is described. The results of analysis of territorial peculiarities of crime in administrative districts of Volyn region are presented. Areas with the highest and lowest rates of criminal intensity have been identified. The number of crimes depending on the type of area has been analyzed. It has been established that most crimes are committed in urban and urban settlements. The inhabitants of villages and settlements account for no more than 19,5% of all reported crimes. About 3.0% of crimes are committed outside settlements. The structure of committed crimes in their total number is characterized. The structure of crimes committed by minors is analyzed. The peculiarities of the dynamics of the number of persons brought to responsibility in the region are determined. The necessity of the reform of crime counteraction was noted by improving the normative-legal, organizational, informational and scientific-methodical provision of the said activity.

Key words: crime, crime rate, coefficients of crime, structure of crime.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема злочинності, яка зумовлена негативними соціально-економічними та політичними процесами, є однією з найгостріших у сучасному суспільстві. Злочинність є багатовимірним, багатоаспектним феноменом і перебуває у складній залежності та зв'язку з різними економічними, соціальними, політичними, культурними, духовними процесами, які відбуваються в суспільстві і сім'ї. Саме тому дослідження гео-

графії злочинності та її регіональних особливостей є актуальним і дозволяє виявляти майже усі параметри та особливості злочинності в різних територіально-просторових системах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питаннями аналізу регіональних особливостей злочинності займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема: А.М. Бабенко, В.С. Батиргареева, І.Г. Богатирьов, В.В. Бойко, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, А.Б. Блага, Т.А. Денисова,

С.Ф. Денисов, А.І. Долгова, О.Г. Кальман, О.Г. Кулик, Д.В. Федоренко, В.І. Шакур та ін. Проте отримані в наукових дослідженнях дані постійно вимагають уточнення та актуалізації.

Постановка завдання. Дослідження структурних особливостей сучасного стану та тенденції розвитку злочинності у Волинській області на основі використання сучасних економіко-статистичних методів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Регіональні особливості злочинності – це найважливіші кількісно-якісні параметри злочинності, які відображають специфіку кримінологічної ситуації територій регіонального значення (області чи групи областей, країн або декількох країн), які зумовлені існуванням та дією загальних та особливих місцевих чинників – географічних, історичних, соціально-економічних, культурних, організаційних, які необхідно враховувати під час розроблення та реалізації стратегії із запобігання злочинності (Бабенко, Бусол, Костенко, 2018); (Babenko, Busol, Kostenko, 2018).

Основними кількісно-якісними показниками, які застосовують під час аналізу злочинності, є рівень злочинності, коефіцієнти злочинності, рівень судимості, структура злочинності. Під рівнем злочинності розуміють її кількісну характеристику на певній території на конкретну дату або за певний період часу, що охоплює кількість злочинів та кількість осіб, які їх вчинили (Батиргареева, 2009); (Batyrgareeva, 2009).

Більш об'єктивними показниками вимірювання злочинності є коефіцієнти злочинності, серед яких найчастіше використовують коефіцієнт інтенсивності злочинності та коефіцієнт злочинної активності. Перший означається через кількість злочинів, яка припадає на кількість населення певної території (1 тис. осіб, 10 тис. осіб, 100 тис. осіб). Другий розраховується як співвідношення кількості осіб, які вчинили злочини, та кількості населення, старшого 14 років (Закалюк, 2007); (Zakalyuk, 2007).

Рівень судимості – це кількість осіб, які притягнуті до кримінальної відповідальності та засуджені до певних видів покарання.

Важливе значення у процесі аналізу злочинності має визначення її структури, тобто встановлення її складу, поширеності та співвідношення між складовими видами злочинних проявів у конкретних умовах (Денисов, Денисова, Кулик, Шеремет, 2015); (Denisov, Denisov, Kulik, Sheremet, 2015).

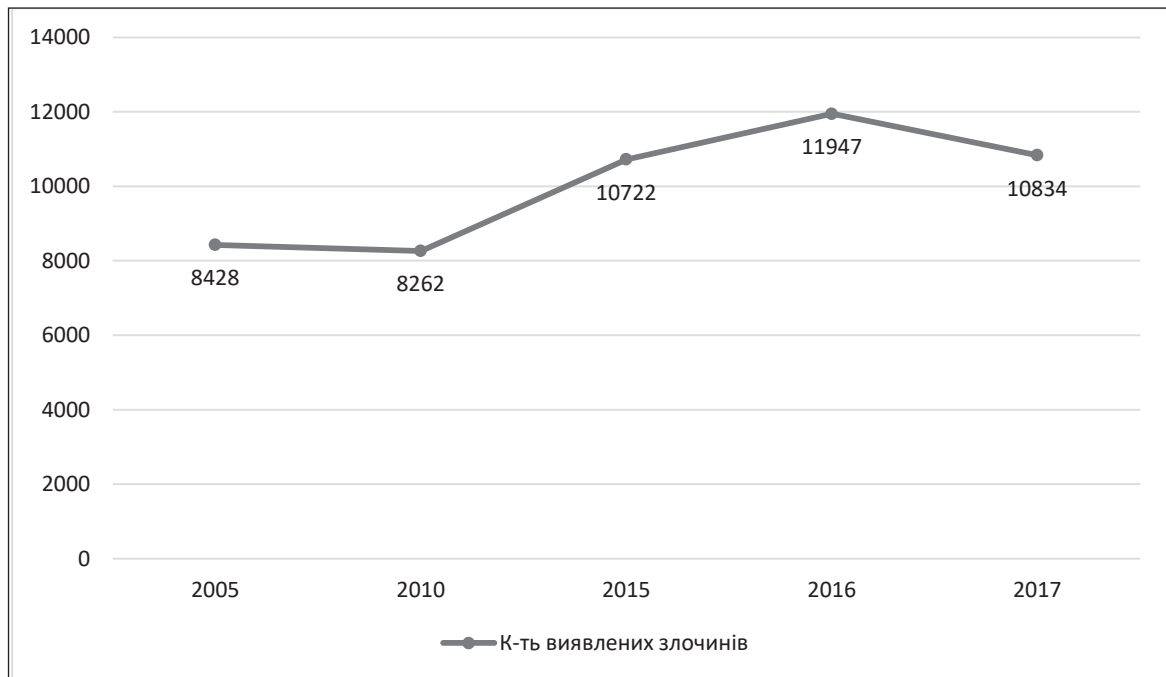
Серед усіх областей України Волинська область відноситься до групи з найнижчим рівнем злочинності. Головними ознаками даної групи регіонів є низькі показники економічного розвитку, урбанізованості та доходів населення. Також тут простежується полярна дія різних чинників: з одного боку – тих, що мають сприяти зростанню злочинності (низькі доходи, рівень заробітної плати тощо), з іншого – знижувати її рівень (низька частка міського населення, невисока кількість населення з розладами психіки через вживання наркотиків та алкоголю) (Барановський, 2014); (Baranovsky, 2014).

Динамічна структура рівня злочинності протягом останніх років в області характеризується тенденцією до зниження коефіцієнта рівня злочинності, проте, за даними Прокуратури Волинської області, кількість особливо тяжких злочинів – скоєних з особливою жорстокістю, цинізмом або в особливо великих розмірах, за які передбачено покарання від 10 років в'язниці до довічного, збільшилась.

Протягом останніх семи років кількість скоєних злочинів мала різну амплітуду. Так, починаючи з 2010 р. рівень злочинності починає зростати і в 2016 р. досягає найвищого рівня (11947 злочинів), після 2016 р. загальна тенденція рівня злочинності йде на спад, і станом на 2017 р. становить 10834 злочинів (рис. 1).

На зазначені показники динаміки злочинності суттєво вплинула низка правових та організаційно-управлінських факторів, серед яких переважають зміни в реєстраційній процедурі, що застосовується до фіксації заяв і повідомлень про вчинені злочини, а також новий процесуальний порядок реагування на них із боку правоохоронних органів, встановлені Кримінальним процесуальним кодексом України (Бесчастний, 2017); (Beschastny, 2017).

Ці обставини значною мірою зумовили зростання кількості зареєстрованих злочинів у 2015 році (на 45%), та подальше закріплення рівня злочинності на позначці, не нижчій за 10 тис. щороку. У зв'язку із цим більш об'єктивними та показовими є дані про злочинність хоча і на коротшому, втім значно більш однорідному за характером факторів штучного впливу на статистичне відображення її динаміки, інтервалі часу – з 2015 по 2017 рр. Таким чином, за коректних вихідних правових та організаційно-управлінських умов аналізу показники динаміки злочинності дійсно виявляють несприятливу тенденцію.

Рис. 1. Динаміка кількості виявлених злочинів у Волинській області

Також доцільним буде згадати, що на підвищення рівня злочинності у 2015–2016 роках вплинув «Закон Савченко», який передбачає зарахування одного дня попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі. Після ухвалення цього закону на волю вийшло майже 6 000 в'язнів, які вчинили особливо тяжкі злочини. Крім того, за інформацією Генеральної прокуратури, особи, які були звільнені внаслідок дії цього закону, не соціалізуються та не стають на шлях виправлення (Офіційний сайт Головного управління статистики у Волинській області); (Official site of the Main Department of Statistics in the Volyn region).

Аналіз географії злочинності у Волинській області засвідчує, що найвищий коефіцієнт злочинної інтенсивності на 10 тис. населення протягом 2017 року спостерігається в Луцькому (127 злочинів), Ковельському (88) Шацькому (95) та Іваничівському (78) районах.

Найнижча злочинна інтенсивність у зазначений період зафіксована в Камінь-Каширському (32 злочини), Ратнівському (41) та Маневицькому (47) районах. Серед найбільших міст області найвищий показник – у Луцьку та Ново-волинську (185 та 197 злочинів відповідно), а найменша кількість зареєстрованих злочинів – у Володимирі-Волинському (117) (рис. 2).

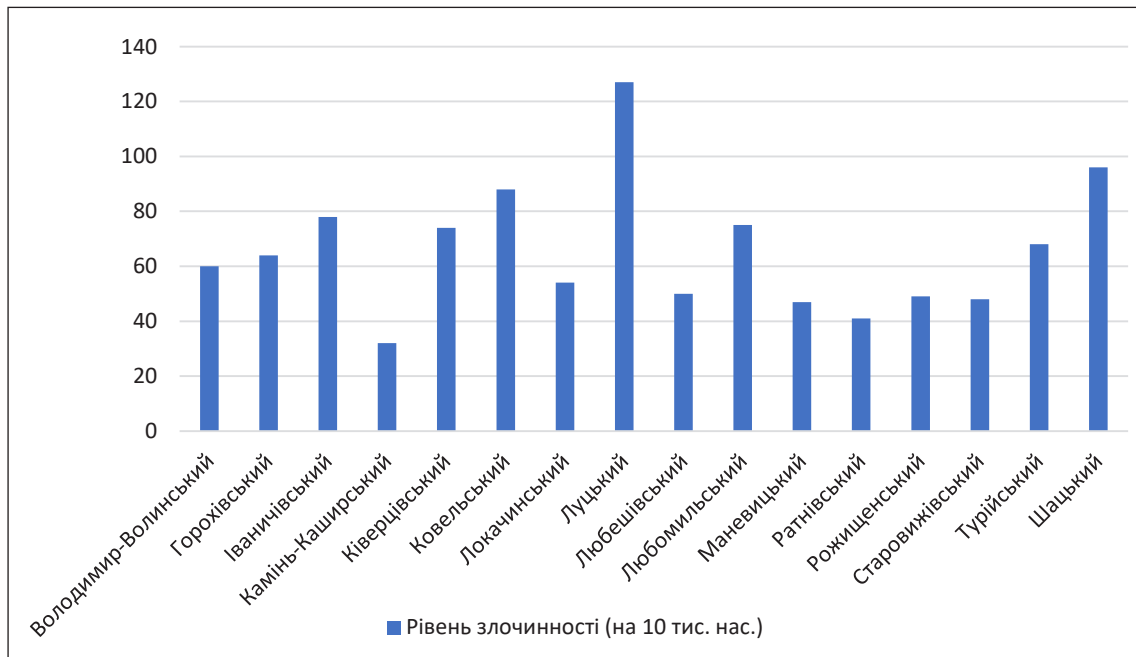
Більшість злочинів (77,8%) вчиняється в містах та селищах міського типу. На мешканців сіл та селищ припадає не більше 19,5% всіх

зареєстрованих злочинів. Близько 3,0% злочинів вчиняється поза межами населених пунктів.

У 2017 р. на території Волинської області виявлено 10834 злочини. У загальній кількості злочинів близько 60% становили злочини проти власності, 10,4% – проти життя та здоров'я особи, 6% – проти встановленого порядку несення військової служби, 4,7% – проти безпеки руху та експлуатації транспорту, 3,4% – у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, 3,2% – у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та інші злочини проти здоров'я населення, 3,1% – проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, 1,5% – проти правосуддя, 1,3% – проти довілля та проти прав і свобод людини (Офіційний сайт Головного управління статистики у Волинській області); (Official site of the Main Department of Statistics in the Volyn region).

Зареєстровано зниження особливо тяжких злочинів (175 проти 227, або на 22,9% менше), а їх питома вага удвічі меча, як в Україні (1,6% проти 3,2%), тяжких злочинів (4263 проти 4521, або на 9,6% менше).

Зменшилась кількість умисних вбивств (16 проти 23), злочинів проти довілля (12 проти 17). Скоротилась кількість злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту (з 16 до 14). Уперше за останні декілька років зменшилась кількість облікованих криміналь-

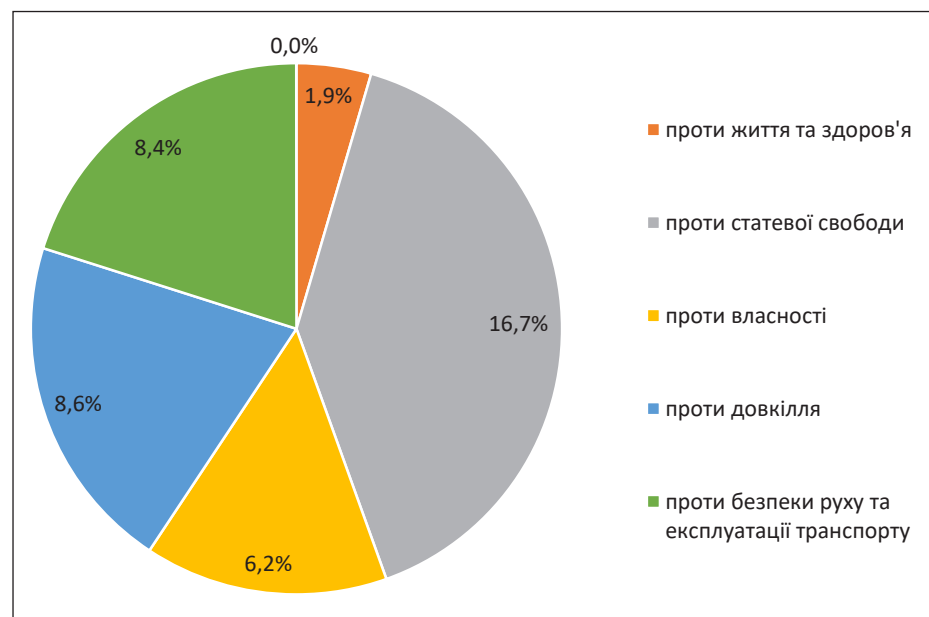
Рис. 2. Рівень злочинності по районах Волинської області станом на 2017 р.

них правопорушень проти власності (з 97 до 89), в тому числі грабежів (з 313 до 292), вимагання (з 13 до 9) та розбійних нападів (з 52 до 43).

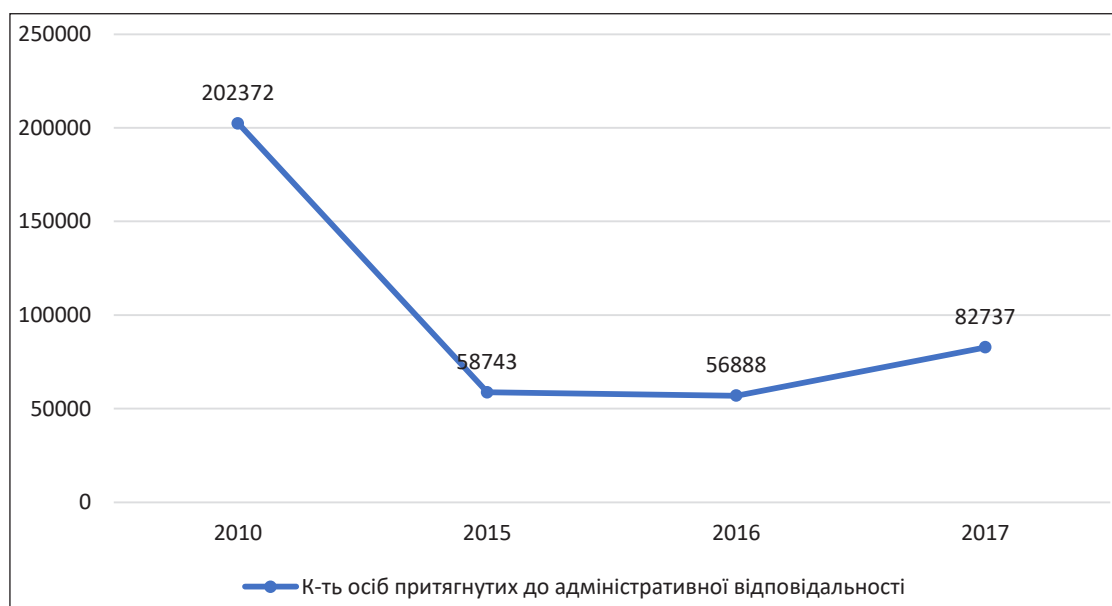
Проте кількість злочинів у сфері службової та професійної діяльності збільшилась (з 5 до 26), як і у сфері безпеки руху (з 12 до 14), а також почастишали злочини проти життя та здоров'я населення (з 13 до 22) (Офіційний сайт Головного управління статистики у Волинській області); (Official site of the Main Department of Statistics in the Volyn region).

Також за останні три роки знизилася кількість дітей, які перебували на обліку в підрозділах превентивної діяльності з ювенальної превенції: у 2015 р. – 198 осіб, а в 2017 р. – 105. Серед них переважають діти у віці від 14 до 15 років, станом на 2016 р. – 21 особа, а на 2017 р. – 12, а також від 16 до 17 років (91 особа). Із загальної кількості осіб найбільше осіб, які перебували на обліку у 2017 р., – це учні ПТНЗ (49 осіб) та діти, які не мають батьків (48).

Питома вага неповнолітніх, засуджених за окремі види злочинів, станом на 2017 р. у Волинській області складає 4,4%, із них найбільше відсотків припадає на злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи (16,7%), злочини проти довкілля (8,6%) та злочини проти безпеки руху, експлуатації транспорту (8,4%), найменша частка припадає на злочини, вчинені проти життя та здоров'я особи (1,9%) (рис. 3).

Рис. 3. Питома вага неповнолітніх, засуджених за окремі види злочинів станом на 2017 р.

Рис. 4. Динаміка кількості осіб притягнутих до адміністративної відповідальності за період 2010–2017 рр.

Кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності у Волинській області протягом 2010–2017 рр. значно зменшилась. Так, станом на 2010 р. вона становила 202372 особи, а в останні три роки навіть не досягала позначки 100 тис., тоді як за 2015–2016 рр. кількість осіб сягала до 60 тис., а станом на 2017 р. – 82737 особи (рис. 4.).

За видами правопорушень станом на 2017 р. найбільша кількість осіб була притягнута на транспорті та в галузі шляхового господарства та зв'язку (40000 осіб), у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини (2789), у галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг та підприємницької діяльності (1999), а також посягання на громадський порядок і громадську безпеку (22347).

Висновки. Сьогодні злочинність дає змогу побачити тіньові аспекти життя суспільства, вона є одним із головних факторів дестабілізації соціального та економічного стану в регіоні. І хоч Волинська область є однією з найнижчих криміногенних областей України, потрібно зазначити, що рівень тяжких та особливо тяжких злочинів дуже високий – 4263 злочини, і це говорить про те, що необхідними є реформи протидії злочинності шляхом удосконалення нормативно-правового, організаційного, інформаційного та науково-методичного забезпечення зазначеної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барановський, М. (2014). Чинники просторової диференціації злочинності в Україні [Baranovsky, M. (2014). The factors of spatial differentiation of crime in Ukraine] *Journal of Socio-Economic Geography*. 12(7), 34–36 (in Ukrainian).
2. Батиргареева, В.С. (2009). Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія [Batyrgareeva, V.S. (2009). Recidivist crime in Ukraine: socio-legal and criminal issues: monogr. Kharkiv : Right, 576] (in Ukrainian).
3. Бесчастний, В. (2017). Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні [Beschastny, V. (2017). Criminological analysis of crime status in Ukraine] *Enterprise, economy and law*. 3, 207–208 (in Ukrainian).
4. Денисов, С.Ф., Денисова, Т.А. Кулик, С.Г., Шеремет, О.С. (2015) Кримінологія. Загальна частина. Альбом схем. Чернівці : ПАТ «ПВК «Десна» [Denisov, S.F., Denisova, T.A. Kulik, S.G., Sheremet, O.S. (2015). Criminology. General part Schema Album. Chernihiv : PJSC «DVK Desna», 658] (in Ukrainian).
5. Закалюк, А.П. (2007). Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. Київ : Видавничий дім «Ін Юре» [Zakalyuk, A.P. (2007). The course of modern Ukrainian criminology: theory and practice. Kyiv : Publishing House «In Yure», 424] (in Ukrainian).
6. Кримінологія : підручник (2018) / А.М. Бабенко, О.Ю. Бусол, О.М. Костенко та ін. ; за заг. ред. Ю.В. Нікітіна, С.Ф. Денисова, Є.Л. Стрельцова. Харків : Право [Criminology: Textbook (2018). A.M. Babenko, A.Yu. Busol, A.M. Kostenko and others. For community edit Yu.V. Nikitina, S.F. Denisova, E.L. Streltsova. Kharkiv : Right, 416] (in Ukrainian).
7. Офіційний сайт Головного управління статистики у Волинській області [Official site of the Main Department of Statistics in the Volyn region]. doi : http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/SZ_4.htm (дата звернення: 20.04.2019).

Стаття надійшла до редакції 29.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-9

Сільченко Ю.Ю.,
кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри географії та геоecології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

Семенюк Л.Л.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри географії та геоecології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РИНКУ ПРАЦІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядаються регіональні та внутрішньообласні особливості функціонування, динаміки та сучасні тенденції ринку праці Кіровоградської області. Визначено передумови формування та специфічні риси регіонального ринку праці. Проаналізовано динаміку чисельності економічно активного населення, показників зайнятості та безробіття з 2012 по 2017 рр. Означено внутрішньообласні територіальні аспекти безробіття та подані пропозиції щодо регулювання ринку праці області.

Ключові слова: регіональний ринок праці, економічна активність населення, зайнятість, безробіття, регулювання зайнятості.

Silchenko Yu.Yu., Semeniuk L.L. TENDENCIES OF DEVELOPMENT AND TERRITORIAL FEATURES OF THE KIROVOGRAD REGION LABOR MARKET

The paper defines the concept of the labor market from the point of the geographic study. The preconditions for the labor market formation in Kirovograd region are defined by a short history of the territory development, agrarian specialization of the economy, uneven population distribution, low urbanization, absence of significant urban centers. The labor market in the region is the result of the interaction of economic, demographic, social, environmental, cultural, political and other regional processes. The article characterizes the dynamics and current trends of the labor market in the region based on the analysis of the number of economically active population according to the place of residence, age and gender distribution. The level of economic activity of the regional population aged 15-70 years for the period of 2012–2017 is determined in accordance with the average Ukrainian indicators. The degree of employment and unemployment of the regional population in the sectoral and gender-related aspects for the period of 2012–2017 is analyzed. The paper determines the intra-regional territorial aspects of unemployment which involve transport accessibility to medium, large cities and to the regional center, density and quality of transport routes, level of agricultural production development, mining and processing industry, level of natural resource potential, level of regional management of the territory. On the basis of the above mentioned facts, it is concluded that the labor market is a structural element of the geographic space. The geographic theory of “center-periphery” is clearly reflected in its development, and determines in its territory functioning indicators a relatively prosperous center and problematic periphery of the region. The paper conclusions indicate the necessity of labor market regulations considering specific interregional peculiarities.

Key words: regional labor market, economic activity of the population, employment, unemployment, regulation of employment.

Постановка проблеми. Одним із найскладніших елементів ринкової економіки в Україні є ринок праці, де, як у дзеркалі, відбиваються практично всі соціально-економічні явища, що відбуваються у суспільстві. Перебіг трансформаційних процесів в економіці країни зумовлює необхідність проведення ґрун-

товного аналізу сучасних тенденцій і територіальних відмінностей функціонування ринку праці. Очевидно, що формування цього ринку підпорядковане певним закономірностям, які мають місце в будь-якій країні з ринковою економікою незалежно від рівня її розвитку. Саме тому явища, що відбуваються як на ринку

праці України, так і в окремих її регіонах, необхідно, з одного боку, вивчати як прояв загальних закономірностей, властивих ринковій економіці, а з іншого – враховувати регіональну специфіку формування ринкового середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічні аспекти ринку праці в Україні досліджували багато фахівців. Серед них: Д. Богиня, Е. Лібанова, О. Грішнова, О. Герасименко, Г. Завіновська, В. Гриньова, Г. Шульга, В. Ковальов, В. Рижиков, О. Єськов, І. Черненко, О. Атаєва, Є. Качан, А. Колот, Н. Єсінова та ін.

Дисертаційні дослідження географів останніх років присвячені питанням формування та функціонування регіональних ринків праці. Зокрема, Запужляк Н.І. (2007) вивчала суспільно-географічні засади функціонування ринку праці та зайнятості населення (на прикладі Івано-Франківської області); Заволока (Сільченко) Ю.Ю. (2008) – суспільно-географічні аспекти використання трудового потенціалу Харківської області; Безпала О.В. (2009) – особливості розвитку ринку праці Столичного суспільно-географічного району; Сайчук В.С. (2012) – прогноз регіонального ринку праці Хмельницької області; Бойко З.В. (2012) – суспільно-географічні особливості трудових ресурсів Дніпропетровської області; Буткалюк К.О. (2012) – регіональний ринок праці Вінницької області в умовах суспільних трансформацій; Пасевич Ю.В. (2015) – суспільно-географічні особливості функціонування ринку праці Волинської області. Зазначимо, що ринок праці Кіровоградської області досліджувала Мостова І.О. (2013) в контексті його впливу на розселення і міграції населення.

Постановка завдань. Основними завданнями дослідження є аналіз регіональних та внутрішньообласних особливостей функціонування, динаміки та сучасних тенденцій ринку праці Кіровоградської області. Відомо, що ринок праці є багатограним суспільним явищем, яке розглядають у різних аспектах: соціально-економічному, географічному (просторовому) та як механізм, який регулює попит та пропозицію робочої сили. У нашому дослідженні основну увагу звернемо на територіальні особливості сучасного ринку праці області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ураховуючи географічний аспект дослідження, притримуємося думки, що ринок праці – це поліструктурна система суспіль-

но-географічних та соціально-економічних відносин, пов'язаних із формуванням, використанням і перерозподілом трудових ресурсів певної території під впливом суспільно-географічних чинників (К. Мезенцев, Н. Мезенцева, І. Мостова & В. Сайчук, 2014, 44). Як відомо, ринок праці будь-якого регіону є результатом взаємодії економічних, демографічних, соціальних, екологічних, культурних, політичних та інших регіональних процесів. Передумовами формування ринку праці Кіровоградської області вважаємо: нетривалу історію освоєння території, її аграрну спеціалізацію, нерівномірність розселення населення, невисокий рівень урбанізації, відсутність значних урбанізованих центрів.

Також розвиток ринку праці значною мірою залежить від рівня та стану соціально-економічного розвитку регіону (К. Мезенцев, Н. Мезенцева, І. Мостова & В. Сайчук, 2014, 57), на який опосередковано впливає його економіко-географічне положення. Для ринку праці Кіровоградської області характерний незначний вплив економіко-географічного положення, яке є позитивним фактором формування економіки та ринку праці більшості регіонів. У нашому випадку центральне положення області, проходження на її території транспортних коридорів, наявність розгалуженої транспортної мережі та транспортної інфраструктури не впливає на покращення динаміки показників зайнятості населення, зменшення безробіття тощо (Сільченко, Семенюк, & Зарубіна, 2017). Близькість же розвинутого Придніпров'я сприяє відтоку трудових ресурсів із південно-східної частини області.

Суттєві демографічні, економічні, соціальні трансформації супроводжуються певними змінами у структурі та рівні зайнятості населення й зумовлюють нові тенденції на ринку праці Кіровоградської області: зростання вторинної та неформальної зайнятості, наявність прихованого безробіття, суттєву невідповідність між попитом і пропозицією робочої сили за професійно-кваліфікаційним складом та її відносно низьку мобільність, значно нижчу за середньоукраїнський рівень оплати праці.

Оскільки ринок праці перебуває в постійній динаміці, то одним із важливих показників є динаміка чисельності економічно активного населення. Кількість його (у віці 15–70 років) в Кіровоградській області з 2012 р. по 2017 р. зменшилась на 9,4% (з 473,7 тис. осіб до 429,4 тис. осіб), річні темпи зменшення ста-

новлять 1,6% (рис.1). Ця тенденція зумовлена погіршенням демографічної ситуації, зокрема низьким рівнем народжуваності та високим рівнем смертності населення регіону, негативними показниками сальдо міграції.

Статевий розподіл економічно активного населення області з 2012 р. по 2017 р. свідчить про переважання чоловіків над жінками: 52% проти 48% у 2012 р.), у 2017 р. відбулося зменшення частки жінок до 47,4%. Також в останнє десятиліття в регіоні відбулося значне зниження рівні жіночої зайнятості (з 52,9% до 48,5%) та економічної активності (з 57,5% до 54,5%).

Регіональною особливістю економічно активного населення з 2012 р. по 2017 р. є збільшення його частки у міських поселеннях (з 64,3% до 66,3%) та, відповідно, зменшення у сільській місцевості (з 35,7% до 33,7%).

Найбільший рівень економічної активності в 2017 р. традиційно зафіксований у вікових групах 30–34 роки (81,3%), 35–39 років (84,8%), 40–49 років (83,6%). Рівень економічної активності населення області у віці 15–70 років є несуттєво нижчим від середньоукраїнських показників, до того ж протягом 2016–2018 рр. спостерігається позитивна динаміка зменшення розриву з 2,9% до 1,3% (Офіційний сайт головного управління статистики у Кіровоградській області).

Економічні можливості Кіровоградської області значною мірою визначаються чисель-

ністю зайнятих в її економіці. Кількість зайнятого населення зменшилася з 433,7 тис. осіб у 2012 р. до 376,6 тис. осіб у 2017 р., що складає 13,2% проти 16% зменшення по Україні. Також знизився в цілому в області рівень зайнятості населення віком 15–70 років порівняно з 2012 р. (з 58,6% до 53,9%).

Серед зайнятого населення Кіровоградської області віком 15–70 років у 2017 році кожний четвертий працівник був зайнятий у сільському господарстві, лісовому господарстві та рибному господарстві (103,4 тис. осіб), що відображає аграрну спеціалізацію регіону. Також про неї та про тенденції деіндустріалізації економіки свідчить кількість та частка зайнятих у промисловості (48,7 тис. осіб, кожен восьмий працівник) та тенденції скорочення зайнятих у ній з 20,7% у 1995 році до 13% у 2016 р. (Офіційний сайт головного управління статистики в Кіровоградській області).

Структура зайнятості населення формується під впливом двох груп факторів: суспільного поділу праці та чисельності населення і її динаміки, статевої та вікової структури, соціальних процесів. Рівень зайнятості населення області в різних вікових групах представлений на рис. 2.

Протягом 2014–2017 рр. рівень зайнятості населення області був нижчим на 4–6% за середньоукраїнські показники, що є одним із найгірших показників в Україні за рейтингом регіонів. Слід зазначити, що з 2016 р.

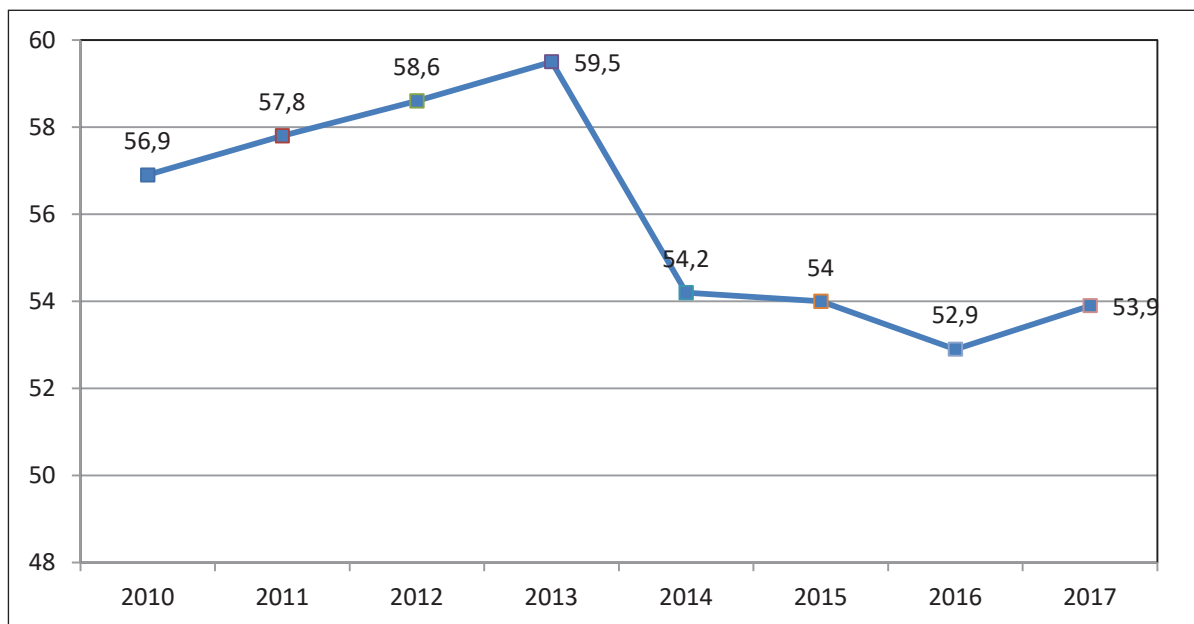
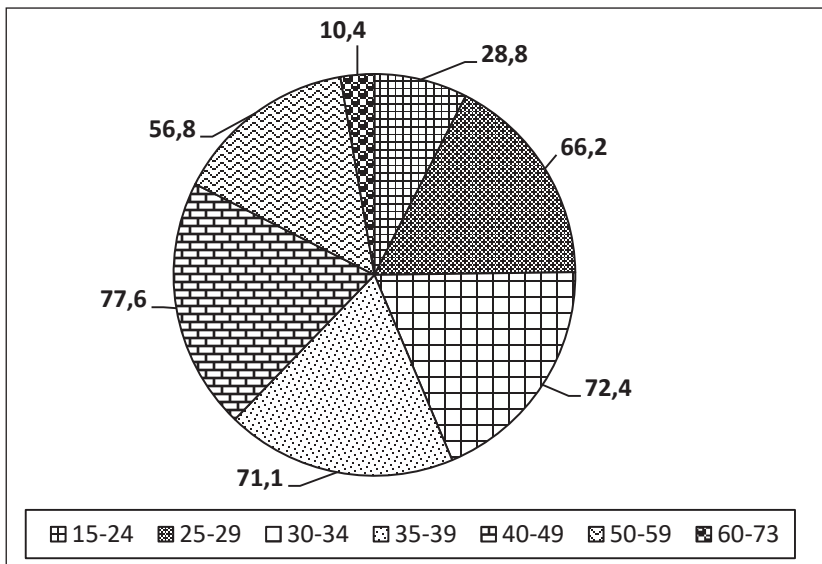

Рис. 1. Рівень зайнятості (%) населення Кіровоградської області у віці 15–70 років за період з 2010 по 2016 роки

Рис. 2. Рівень зайнятості населення Кіровоградської області, 2016 р. (Економічна активність населення Кіровоградської області у 2016 р. (2017))

цей показник характеризується позитивною динамікою зменшення розриву відставання (1% щорічно) (Економічна активність населення України у 2017 р. (2018)).

Однією з гострих соціальних проблем в області є безробіття, а тенденції останніх років свідчать про зростання його показників. Так, із 2012 по 2017 роки кількість безробітних збільшилась на 9,7 тис. осіб (17,9%). Серед безробітних 67,2% склали мешканці міських поселень (35,7 тис. осіб), решту – сільські жителі (17,4 тис. осіб). Рівень безробіття населення (за методологією МОП) суттєво змінився: з 14,9% у 2000 році до 11,5% у 2017 р., із найменшим показником, зафіксованим у 2008 році, – 8%. Показник середньої тривалості безробіття населення у віці 15–70 років збільшився з 6 місяців у 2012 р. до 7 місяців у 2017 р. Найвищий рівень безробіття зафіксовано у віковій групі 15–24 роки, тобто серед молоді.

Досить показовими є гендерні аспекти безробіття в області. Так, станом на середину 2018 року серед зареєстрованих безробітних частка жінок становила 60,8%. Із 2012 року показники рівня безробіття серед жінок зросли на 2,6%.

Рівень безробіття населення області віком 15–70 років (за методологією МОП) завжди був вищим за середньоукраїнські показники. Упродовж 2014–2018 рр. це перевищення складає 22–25% і є одним із найгірших показників в Україні за рейтингом регіонів, що пояс-

нюється аграрною структурою економіки області (Офіційний сайт державної служби статистики України).

Однією з особливостей сучасного ринку праці Кіровоградської області є проблема працевлаштування безробітних на пропоновані вакансії. Вона виникає внаслідок диспропорції між попитом і пропозицією й посилюється вимогами претендентів до рівня заробітної плати, престижності вакансій, відповідності своєму освітньому рівню тощо. Наявність диспропорції є чинником, який обмежує можливості працевлаштування безробітних і задоволення потреб роботодавців у працівниках. Як наслідок, на ринку праці Кірово-

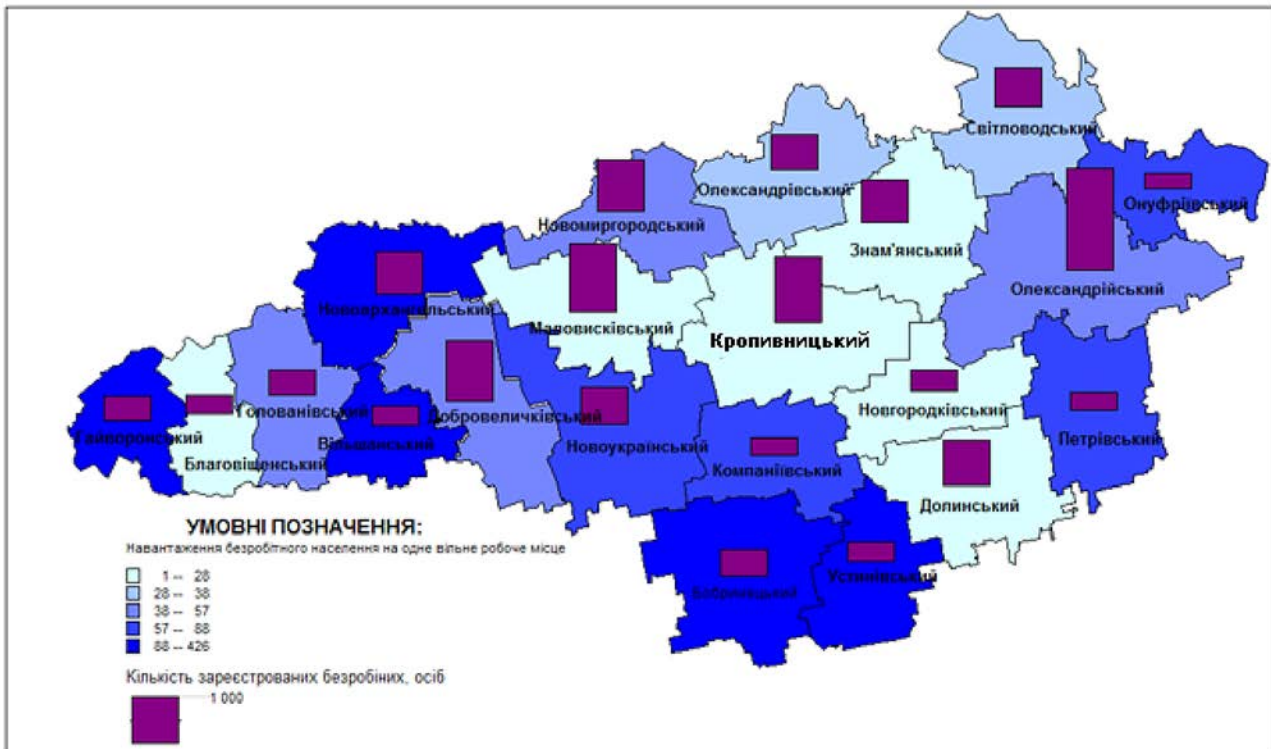
градської області існує незадоволений попит на водіїв, електрогазозварників, продавців, швачок, слюсарів-ремонтників та фахівців інженерних та медичних спеціальностей. З іншого боку, в області виник надлишок юристів, економістів, бухгалтерів, фінансистів.

Територіальна диференціація безробіття по районах області (рис. 3) зумовлена низкою соціально-економічних та географічних факторів, таких як: транспортна доступність до середніх та великих міст, обласного центру, щільність та якість транспортних шляхів, рівень розвитку сільськогосподарського виробництва, гірничодобувної та переробної промисловості, рівень освоєності природно-ресурсного потенціалу, рівень регіонального управління територією.

Ураховуючи те, що ринок праці є структурним елементом географічного простору, в його розвитку знайшла чітке відображення географічна теорія «центр-периферія», яка визначає в показниках функціонування ринку праці відносно благополучний центр та проблемну периферію області. Таким чином, кожна територія має свої особливі закономірності розвитку трудового потенціалу.

Висновки з проведеного дослідження. В умовах ринкової економіки особливостями ринку праці регіону можна вважати: зменшення кількості економічно активного населення, рівня жіночої зайнятості, переважання частки чоловіків у структурі зайнятого населення, значна частка зайнятих в аграрному

Рис. 3. Безробіття населення Кіровоградської області станом на 2016 р. (Економічна активність населення Кіровоградської області у 2016 р. (2017))

секторі, високий рівень жіночого безробіття. Теорія «центр-периферія» пояснює внутрішньотериторіальні особливості ринку праці Кіровоградської області, оскільки ефективна організація зайнятості передбачає раціональне використання трудового потенціалу на основі територіальної диференціації населення й господарства районів області.

Державна політика регулювання ринків праці повинна враховувати не лише вплив соціально-економічної ситуації у країні та регіонах, а й процеси, які відбуваються на міжнародному ринку праці, особливо у країнах близького зарубіжжя. Відповідно, регіональна політика регулювання ринків праці повинна враховувати такі специфічні міжрегіональні особливості формування та використання трудових ресурсів: відмінності в транспортно-, агро-, ринково-географічному та демографічному положеннях. Тому єдина державна політика оптимізації ринку праці потребує регіоналізації та децентралізації.

Ринок праці та зайнятість населення Кіровоградської області можуть регулюватися системою регіональної політики у цій сфері. Зокрема, важливими видається: створення нових робочих місць, особливо у промисловому секторі економіки; будівництво нових

промислових підприємств у малих і середніх містах; підготовка і перепідготовка робочої сили; активізація обласної цільової соціальної програми «Молодь Кіровоградщини» на 2016–2020 роки.

Значні зміни структури зайнятості населення Кіровоградської області за останні роки зумовлені сукупністю соціально-економічних та демографічних факторів, які обов'язково мають бути враховані у процесі розроблення напрямів регіональної політики зайнятості населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпала, О. (2009). Особливості розвитку ринку праці столичного суспільно-географічного району. (Дис. канд. геогр. наук). Київський національний університет ім. Т.Шевченка, Київ. [Bezpalaya, O. (2009). Features of the labor market development of the capital's socio-geographical region. (Dissertation for Candidate of Geogr. Sciences). Kyiv National University named after T. Shevchenko, Kyiv (In Ukrainian)].
2. Бойко, З. (2012). Суспільно-географічні особливості трудових ресурсів Дніпропетровської області. (Дис. канд. геогр. наук). Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків. [Boiko, Z. (2012). Socio-geographical peculiarities of labor resources of the Dnipropetrovsk region.

(Disserted for Candidate of Geographical Sciences). Kharkiv National University named after. V.N. Karazin, Kharkiv (In Ukrainian)].

3. Буткалюк, К. (2012). Регіональний ринок праці в умовах суспільних трансформацій (економіко-географічне дослідження на прикладі Вінницької області). (Дис. канд. геогр. наук). Національна академія наук України, Інститут географії, Київ. [Butklyuk, K. (2012). Regional labor market in the conditions of social transformations (economic-geographical research on the example of Vinnitsa region). (Disserted for Candidate of Geographical Sciences). National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Geography, Kyiv (In Ukrainian)].

4. Головне управління статистики у Кіровоградській області. doi: <http://www.kr.ukrstat.gov.ua/?r=stat-info> (дата звернення: 18.04.2019) [The Main Department of Statistics in the Kirovograd region. doi: <http://www.kr.ukrstat.gov.ua/?r=stat-info> (дата звернення: 18.04.2019) (In Ukrainian)].

5. Державна служба статистики України. doi: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gr/gr_reg/reg_u/rean_2018_u.htm (дата звернення: 16.03.2019) [The State Statistics Service of Ukraine. doi: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gr/gr_reg/reg_u/rean_2018_u.htm (дата звернення: 16.03.2019) (In Ukrainian)].

6. Економічна активність населення Кіровоградської області у 2016 р. (2017). Кропивницький: Головне управління статистики у Кіровоградській області. [Economic activity of the population of Kirovograd region in 2016 (2017) Kropivnitsky: The Main Department of Statistics in the Kirovograd region (In Ukrainian)].

7. Економічна активність населення України у 2017 р. (2018). Київ: Державна служба статистики України. [Economic activity of the population of Ukraine in 2017 r. (2018). Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (In Ukrainian)].

8. Заволока, Ю. (2008). Суспільно-географічні аспекти використання трудового потенціалу Харківської області. (Дис. канд. геогр. наук). Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ. [Zavoloka, Yu. (2008). Socio-geographical aspects of employment potential of Kharkiv region. (Disserted for Candidate of Geographical Sciences). Kyiv National University named after. T. Shevchenko, Kyiv (In Ukrainian)].

9. Запукхляк, Н. (2007). Суспільно-географічні засади функціонування ринку праці та зайнятості населення (на прикладі Івано-Франківської області). (Дис. канд. геогр. наук). Інститут географії НАН України, Київ. [Zarukhlyak, N. (2007). Socio-geographical principles of functioning of the

labor market and employment of the population (on the example of Ivano-Frankivsk region). (Disserted for Candidate of Geographical Sciences). National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Geography, Kyiv.].

10. Мезенцев, К.В., Мезенцева, Н.І., Мостова, І.О., & Сайчук, В.С. (2014). Географія праці: сучасні концепти та ринки праці регіонів. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет» [Mezentsev, K.V., Mezentseva, N.I., Mostova, I.O., & Saichuk, V.S. (2014). Geography of labor: modern concepts and labor markets of the regions. Kyiv: Publishing and Printing Center "Kyiv University" (In Ukrainian)].

11. Мостова, І. (2013). Кіровоградський регіональний ринок праці та його вплив на розселення і міграції населення. (Дис. канд. геогр. наук). Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ. [Mostova, I. (2013). Kirovograd Regional Labor Market and its Impact on Resettlement and Migration of the Population. (Disserted for Candidate of Geographical Sciences). Kyiv National University named after. T. Shevchenko, Kyiv (In Ukrainian)].

12. Пасевич, Ю. (2015). Суспільно-географічні особливості функціонування ринку праці Волинської області. (Дис. канд. геогр. наук). Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Чернівці. [Pasevich, Yu. (2015). Socio-geographical features of functioning of the labor market of the Volyn region. (Disserted for Candidate of Geographical Sciences). Chernivtsi National University named after. Yuriy Fedkovych, Chernivtsi (In Ukrainian)].

13. Сайчук, В. (2012). Регіональний ринок праці Хмельницької області: суспільно-географічне дослідження та прогноз. (Дис. канд. геогр. наук). Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ. [Saichuk, V. (2012). Regional labor market of Khmelnytsky region: socio-geographical research and forecast. (Disserted for Candidate of Geographical Sciences). Kyiv National University named after. T. Shevchenko, Kyiv (In Ukrainian)].

14. Сільченко, Ю.Ю., Семенюк, Л.Л., & Зарубіна, А.В. (2017). Аналіз впливу транспортної доступності на соціально-економічний розвиток Кіровоградської області. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*, 7, 81–87. [Silchenko, Yu.Yu., Semenyuk, L.L., & Zarubina, A.V. (2017). Analysis of the impact of transport accessibility on the socio-economic development of the Kirovograd region. *Scientific Herald of Kherson State University. Series: Geographical Sciences*, 7, 81–87 (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-10

Сливка Р.Р.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри географії та природознавства
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВПЛИВ ЗМІН ДОВКІЛЛЯ НА ГЕНЕЗУ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Мета статті полягає у визначенні впливу зміни природних умов на розвиток територіальних суперечностей. Реакція людських спільнот на вплив довкілля може спричинити політичну нестабільність. Визначено основні прояви зумовлених таким впливом територіальних суперечностей.

Ключові слова: територіальні претензії, територіально-політичний конфлікт, прикордонний конфлікт, географія конфліктів, зміни довкілля.

Slyvka R.R. INFLUENCE OF ENVIRONMENTAL CHANGES ON THE GENESIS OF TERRITORIAL-POLITICAL CONTRADICTIONS

The purpose of the paper is to determine the role of influence of changing natural conditions in the development of territorial conflicts. The article assesses a variety of scientific approaches to explaining the impact of environmental change on the emergence and spread of conflicts. It is advisable to identify three groups of factors for the development of socio-geographical processes: 1) preconditions; 2) managerial factors; 3) factors of self-organization. The category of preconditions characterizes the external factors of the development of territorial-political conflicts, that is, the environment. There are two main territorial contradictions associated with natural environmental conditions: 1) due to the complexity of delimitation and demarcation of boundaries along natural objects; 2) caused by the change of natural conditions and the related interpretation of the line of existing boundary. The analysis of databases on border conflicts makes it possible to conclude that the emergence of territorial contradictions is facilitated by the following environmental changes: 1) river channel processes (meandering, accumulation and disappearance of river islands, displacement of talves, emergence and disappearance of ducts); 2) warming of the Earth's climate: 2.1 sea level rise; 2.2 reduction of ice cover of the Arctic Ocean and Antarctica; 2.3 melting of mountain glaciers; 2.4 droughts and desertification in the hot belt of Earth; 3) unpredictable natural disasters (tsunami, tropical cyclones). The main manifestations of territorial contradictions caused by such influence are determined. However, worsening environmental problems will spur nations sensitivity to the problem of territorial losses. As for internal conflicts, the change in natural conditions creates favourable conditions for the growth of contradictions between social groups and may result in conflicting relationships. To the greatest extent this will be the case with marginalized social groups and regions where the capacity to adapt to environmental change is limited. It is possible to identify ecologically based territorial-political conflicts from the whole set of conflicts, which requires further interdisciplinary studies.

Key words: territorial claims, territorial-political conflict, border conflict, geography of conflicts, environmental change.

Постановка проблеми. Суперечності з приводу статусу і правового режиму території генерують конфліктну взаємодію як між суб'єктами міжнародних відносин, так і між суб'єктами внутрішньополітичної боротьби. Просторові прояви конфліктів є об'єктом дослідження складової частини політичної географії – географії територіально-політичних конфліктів. Низка передумов і чинників сприяють появі територіальних суперечностей. У статті відображено, яким чином зміна параметрів довкілля впливає на генезу суперечностей і конфліктів. Спроможність адаптуватися до змін залежить від інституційної зрілості

держави і громадянського суспільства. Якщо спроможність до адаптації низька, то насильство часто є єдиним способом вирішення територіальних суперечностей.

Актуальність дослідження зумовлена зростаючим інтересом дипломатів, науковців і громадських активістів до дослідження впливу змін довкілля на інтенсивність та поширення конфліктів. Аридизація окупованого Криму сьогодні розглядається як цілком імовірна передумова для продовження російської експансії у чорноморсько-азовському регіоні України. Поглиблення Україною Кілійського та Бистрого русел дельти Дунаю викликає

протести румунської сторони щодо порушення режиму заповідання у біосферному заповіднику «Дунайські плавні». Отже, з огляду на загрози національній безпеці України доцільно розглянути різноманітні приклади впливу мінливих природних умов на виникнення осередків політичної напруженості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вплив природних умов на воєвничість народів описували античні мислителі в рамках парадигми географічного детермінізму. Однак сьогодні загальновідомо, що соціальна поведінка людини є надзвичайно складною, її майже ніколи не можна пояснити дією єдиного чинника. Сучасна наука далека від перебільшення впливу природних умов на формування соціальних суперечностей, якими і є територіально-політичні конфлікти (ТПК). Однак важливо ідентифікувати необхідні і достатні передумови та чинники для появи територіальних суперечностей.

Військова географія визнає вплив природних умов театру воєнних дій на тактику та стратегію бойових операцій. Про партизанську тактику повстанців-маоїстів в особливих природних умовах Індокитаю писав Мак Колл (1967). Один із теоретиків марксистської географії та критичної геополітики, Ів Лакост (1973) описав свідоме руйнування дамб р. Ред американськими силами як воєнний злочин. Учений вважав, що воєнна політика держави спроможна перетворювати простори і кордони. У 1976 р. свої військово-політичні погляди він викладає у книзі «Географія необхідна для війни» (Lacoste, 1976). Феарон, Лаїтін (2000, 2003) вказують на значну імовірність виникнення громадянських воєн там, де озброєні групи мають належні для цього умови: розчленований рельєф, непрохідні ліси, незадовільний стан доріг, дисперсне розселення, периферійне положення відносно центрів влади. Бухауг, Род (2006) встановили кореляційні зв'язки між географічними характеристиками місцевості і типом конфліктів в Африці. Вони вважають некоректними узагальнення про сприятливість чи несприятливість природних умов для виникнення конфлікту, оскільки умови місцевості самі по собі не є його причиною, а наявність важкодоступної території безпосередньо не передбачає конфліктних відносин. Ф. Гальгано (2006) пропонує модель «екологічної матриці» (с. 3046) для визначення впливу природних умов на воєнні операції на тактичному і стратегічному рівнях,

що забезпечує ефективне планування і реалізацію воєнних операцій. У праці «Структура політичної географії» за редакцією Касперсона, Мінгі (2011) вказується на ту важливу роль, яку приписували ліворадикальні теоретики і практики селянських революційних війн середини ХХ ст. природному середовищу опорних баз повстання, зокрема: Мао Цзе-дун, Лінь Бяо, Во Нгуен Зіап, Режіс Дебре та Ернесто (Че) Гевара. Ю. Ольхова (2016) вперше в Україні здійснила оригінальне дослідження впливу природних умов на проведення миротворчих операцій.

Окремим тематичним блоком досліджень є праці, присвячені змінам довкілля і їх впливу на вразливість окремих суспільних груп, регіонів і цілих держав до проявів конфліктів. Основна ідея: якість і кількість ресурсів, які необхідні для життєдіяльності маргіналізованих суспільних груп і регіонів, залежить від змін довкілля. Гомер-Діксон, Пелусо, Воттс (2003) виходить із неомальтузіанської парадигми і акцентують на тому, що в бідних регіонах світу вичерпання природних ресурсів веде до конфліктів і воєн. Порівняльні кількісні дослідження вразливості держав до змін довкілля здійснили Барнетт, Аджер (2003), Віллер (2011). Барнетт (2006) вказує на причинно-наслідкові зв'язки між змінами довкілля, слабкістю адаптивних механізмів і соціальними ризиками конфліктної поведінки серед бідних спільнот. Зміна кліматичних умов за низької продуктивності праці і зростаючого попиту може викликати проблему забезпечення людей продуктами харчування, щоправда, у випадку, коли рівень життя чи інші обставини не дозволятимуть споживати завезену із зовні їжу. Бассетт, Тернер (2007) встановили, що серед кочівників фульбе Західної Африки спостерігається процес «кліматичної міграції», яка проявляється в переміщеннях людей молодого віку із посушливих районів Сахелю і Судану на південь Кот-Д'Івуару в пошуках роботи в містах, що створює сприятливі умови для виникнення міжетнічних конфліктів. У цьому ж руслі Аєб (2011) досліджує передумови «арабської весни» на прикладі Тунісу, де «маргіналізація регіонів, постійне збідніння значної частини населення та втрата важливих ресурсів, включаючи воду та землю, створили відчуття відторгнення, міцно пов'язане із прискоренням революційного процесу» (с. 472). Проблема забезпечення населення продуктами харчування дослідили Хопма та Вудз (2014), які вказують на високі ризики маргіналізації населення, міграцій, антиурядо-

вих повстань і додаткового тиску на природні екосистеми. Вішнат і Бухауг (2014) стверджують, що конфліктність пояснюється не стільки природними умовами, скільки низьким рівнем продуктивності сільського господарства, особливо в Африці на південь від Сахари. Уеррелл, Фемія (2018) вважають, що навантаження на природні ресурси знижує національний потенціал в галузі управління країною і підвищує загрозу виникнення конфліктів.

Слід зауважити, що академічні дискусії щодо зв'язку змін клімату та насильницьких конфліктів не завершені. Низка дослідників не вбачають системного зв'язку між даними процесами. Шефран, Брзоска, Комінек, Лінк & Шиллінг (2012) у своїй статті в авторитетному журналі «Саенс» прийшли до висновку, що хоча деякі кількісні емпіричні дослідження підтверджують зв'язок між зміною клімату та насильницьким конфліктом, інші не демонструють таких зв'язків, або ж існують слабкі докази їх існування.

М. Дністрянський (2011) типізував суперечності, які впливають на стан конфліктності регіонів і країн наступним чином: 1) політико-правова неврегульованість статусу територій; 2) кардинальні демогеографічні зміни; 3) геокультурні зміни; 4) гео економічні зміни; 5) природно-ресурсні суперечності; 6) гео екологічні суперечності. Пропонуємо доповнити цей перелік групою суперечностей, що стосуються політико-правового режиму територій. З точки зору міжнародного права має значення не тільки неврегульованість статусу, але і неврегульованість політико-правового режиму. Яскравим прикладом є триваючий політико-правовий процес щодо режиму акваторії та континентального шельфу Північного Льодовитого океану. Під правовим статусом території слід розуміти її базисну правову характеристику, визначення її основної належності відповідно до міжнародно-правової класифікації територій. Натомість правовий режим виступає у вигляді визнаних у міжнародному праві й у законодавстві держав специфічних рис і характеристик певної території, що в сукупності визначають і зумовлюють певний, відмінний від інших, порядок її використання (Пронюк, 2008). Суперечності з приводу правового режиму мають дуже важливе значення, наприклад, стосовно територій і акваторій зі змішаним правовим режимом (200-мильна економічна зона, режим міжнародних річок та озер, штучних островів і споруд, концесії та ін.).

Отже, наявна література ставить у центр уваги вплив змін довкілля на територіальні претензії, спори і конфлікти. Більшість досліджень зосереджені на оцінці окремих факторів довкілля, наприклад на кліматичних змінах. Існують узагальнюючі праці щодо впливу довкілля на екологічну безпеку, наприклад Барнетта (2009). На особливу увагу заслуговує концепція вразливості спільнот до економічних криз, екологічних лих і конфліктів, що розвивається в середовищі експертів ООН (Human Development, 2014). Аналітичні звіти SIPRI (SIPRI Yearbook, 2017) визнають роль змін довкілля у розвитку конфліктів. Попри все це, різноманіття підходів і думок у сучасній науковій літературі не знаходимо дослідження, яке б охопило всі відомі територіальні суперечності, що виникли під впливом змін довкілля.

Завдання статті полягає в теоретичному обґрунтуванні особливостей виникнення територіальних суперечностей під впливом зміни природних умов. На основі наявних баз даних (Conflict Barometer, 2018) виокремити основні прояви впливу довкілля на територіальні суперечності і конфлікти.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження: 1) обґрунтувати виокремлення в якості окремого чинника територіально-політичних суперечностей зміни довкілля; 2) запропонувати типізацію проявів цих змін ґрунтуючись на основі наявних баз даних про конфлікти.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розвиток методології географії територіально-політичних конфліктів залежить від обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків між змінами довкілля та територіально-політичними суперечностями. У цьому нам допоможе концепція територіальної організації політичних процесів. За О. Шаблієм (2001), предметом дослідження політичної географії є територіальна організація політичних процесів і явищ на поверхні Землі. Пропонуємо розвинути викладені вченим ідеї територіальної організації політичних процесів і явищ у рамках дослідницьких цілей географії ТПК. На нашу думку, предметом географії ТПК є територіальна організація конфліктних процесів і явищ, що проявляється у: 1) розгортанні конфліктів у багатовимірному просторі Землі; 2) зв'язках між сторонами конфлікту та іншими задіяними сторонами (наприклад, посередниками, союзниками і т.д.); 3) розвитку і функціонуванні конфліктів у вигляді територіальних

формувань, утворень, територіальних систем на різних рівнях: державному, наддержавному, субдержавному (регіональному і локальному); 4) функціонуванні зумовлених конфліктами територіально-політичних утворень різного ступеня організованості, урегульованості і відкритості.

Територіальна організація конфлікту відбувається під впливом сукупності передумов і чинників. Доцільно виділити три групи чинників розвитку суспільно-географічних процесів: 1) передумови; 2) управлінські чинники; 3) чинники самоорганізації. Передумови розвитку розглядають як сукупність умов і факторів. Вони можуть бути сприятливими, нейтральними чи протидіючими, а також надлишковими чи лімітуючими (Мезенцев, 2008). Категорія передумови характеризує зовнішні чинники розвитку територіально-політичних конфліктів, тобто природне середовище.

Пропонуємо розрізняти територіальні суперечності, пов'язані із природними умовами довкілля: 1) зумовлені складністю делімітації і демаркації кордонів уздовж природних об'єктів; 2) спричинені зміною природних умов та пов'язаною із цим інтерпретацією лінії проходження вже наявного кордону. Перший тип суперечностей досить поширений і пов'язаний із прикордонними спорами із приводу способу державного розмежування окремих географічних об'єктів, як от акваторії Боденського озера (Австрія – ФРН – Швейцарія), річки Конго (між Республікою Конго і ДРК), поверхні гірського льодовика у районі г. Фіц Рой (Аргентина – Чилі). До цього типу відносимо суперечності, що впливають із різної інтерпретації географічної сутності географічних об'єктів, як от правове визначення фрагментів суші в океані як островів, відмілин чи скель, наприклад, о. Авесв Карибському морі (Венесуела – острівні країни Вест-Індії). Цього ж типу є суперечність щодо інтерпретації Індією і Пакистаном гідрологічного об'єкту Сір Крік у якості заплавної гирла річки (Індія) чи припливної затоки (Пакистан). У даній статті акцент зроблено на другому типі територіальних суперечностей, що пов'язані з мінливістю природних умов.

Аналіз баз даних щодо прикордонних конфліктів (Conflict Barometer, 2018; Guo, 2009 a, 2009 b, 2009 c) дає можливість зробити висновки, що появі територіальних суперечностей сприяють такі зміни довкілля: 1) руслові процеси (меандрування, акумуляція і зникнення річкових островів, зміщення тальвегу,

виникнення і зникнення проток); 2) потепління клімату Землі: 2.1 підвищення рівня моря; 2.2 зменшення льодового покриву Північного Льодовитого океану і Антарктики; 2.3 танення гірських льодовиків; 2.4 посухи та загальна аридизація у жаркому поясі Землі; 3) непередбачувані стихійні лиха (цунамі).

Зміни довкілля можуть створювати сприятливі передумови для ТПК, однак ні за яких обставин вони не є достатньою умовою для їх виникнення. Ключовими є *управлінські рішення та чинники самоорганізації*. Управлінські рішення політичних та воєнних керівників засновані на певній стратегії поведінки щодо вирішення територіальних суперечностей. Розрізняють три основні стратегії: 1) ухилення сторін від вирішення суперечності; 2) визнання територіальної суперечності і одночасне відтермінування вирішення проблеми на певний час; 3) стратегія співпраці, що опирається на діалог, компроміс чи політико-правові процедури цесії, концесії, арбітражу, ад'юдикації, плебісциту та ін.; 4) стратегія конфронтації, яка спирається на експансію, агресію, збройне насильство, окупацію, анексію та інкорпорацію територій. В основу стратегії співпраці закладено конструктивну взаємодію з опонентом, у результаті якої обидві сторони залишаться у вигазі. Інша зводиться до того, що в будь-якій спірній ситуації є сторона, яка виграла, і та, що програла. Ціль конфліктної діяльності – нейтралізація опонента, заподіяння йому шкоди або знищення супротивника. Прийняття управлінських рішень у виборі стратегії вирішення суперечностей суттєво залежить від типу політичного режиму, що довели Маршалл, Гурр (2003). Найбільш схильними до вибору стратегії конфронтації є політичні еліти держав із авторитарним чи анократичним (перехідний від автократії до демократії) типами політичних режимів.

Самоорганізація під час конфлікту характеризується внутрішньою спрямованістю до певного атрактора – потенційної форми. Наприклад, самоорганізація недержавних націй на боротьбу за своє політичне самовизначення. Для суверенних держав атракторами можуть бути: 1) досягнення відповідності державної території етнічній; 2) географічна цілісність території (як у випадку Марокко та іспанських ексклавів Сеути і Мелільї); 3) відновлення втраченого суверенітету над територією (як у випадку Курильських островів і Японії); 4) суверенітет над важливими геостратегічними

точками і регіонами; 5) суверенітет над цінними з точки зору природних ресурсів територіями; 6) суверенітет над територіями, на яких знаходяться об'єкти високої культурної цінності (наприклад релігійні храми); 7) природні кордони у фізико-географічному сенсі (морські, річкові, озерні, орографічні); 8) уявні просторові структури (Умма для ісламістів).

В основі територіальної суперечності – влада над територією. Територія характеризується протяжністю (площею) як специфічним видом «просторового» ресурсу, географічним положенням та іншими ознаками, що є об'єктом конкретної діяльності (Алаев, 1983, с. 50). До природних властивостей території належать природні умови і процеси, які можна визначити як тіла і сили природи, істотні для життя і господарської діяльності суспільства. Зміна природних умов може вплинути на політичні кордони, зміну правових статусу, режиму території і безпеку населення. За ступенем прояву конфліктної взаємодії: 1) артикуляція загроз і можливостей у разі територіальних змін, виголошення неофіційних територіальних претензій; 2) офіційні односторонні територіальні претензії; 3) дво- та багатосторонні правові територіальні спори; 4) збройні конфлікти. Територіальні спори і конфлікти пов'язані з набуттям території в обхід міжнародного права, територіальними претензіями, суперечностями щодо лінії проходження державного кордону, самовільною їх демаркацією. Однак не завжди територіальні суперечності обумовлені намірами сторін. Зміна природних умов може спричинити зміни: 1) площі суверенної території, 2) правового режиму території.

Вплив руслів процесів на територіальні суперечності. Акумуляція річкових відкладів сприяє утворенню островів і зміщенню тальвегу та судноплавного фарватеру річок, що спричиняє прикордонні спори. У 2010 Румунія заявила свої претензії на зміну україно-румунського кордону у районі острова Майкан на Дунаї у зв'язку з тим, що із часом річковий фарватер обмілів і змістився в сторону українського берега, залишаючи острів на правій стороні судноплавного шляху (Дорош, 2010). Особливості водного режиму та будови річкової долини зумовлюють процеси меандрування та появу прикордонних суперечок вздовж річкових кордонів. Наприклад, велика частина кордону між Хорватією і Сербією проходить уздовж р. Дунай. Сербія вважає, що кордон проходить посередині русла річки. Хорватія

наполягає на тому, що кордон має відповідати кадастровим кордонам місцевих муніципалітетів. Ті, у свою чергу, проведенні вздовж русла Дунаю ще у XIX ст., але з того часу воно змістилося на користь Сербії. Ще одним прикладом є непальсько-індійський прикордонний спір із приводу околиць села Суста площею 140 км². Відповідно до Договору Сугаулі, укладеного між Британською Ост-Індською компанією і Непалом в 1816 році, р. Гандак є міжнародною кордоном, причому східна частина річки належить Індії, а західна частина річки – Непалу. На момент підписання договору поселення Суста знаходилося на захід від річки. Проте упродовж тривалого часу р. Гандак змінила свій шлях, а село опинилось на східному індійському (згідно Договору Сугалі) березі річки. Незрозумілим є громадянство місцевих мешканців. Країни ухиляються від вирішення цієї колізії. Меандрування річки Тиси також спричинило втрату Україною із 1961 приблизно 270 гектарів території на користь Румунії (Безега, 2012, с. 40). Особлива прикордонна ситуація склалася на ділянці між східним бельгійським муніципалітетом Візе та південно-західним голландським муніципалітетом Ейдсен, розділеними р. Мейс. Із часом зміна русла річки зумовила те, що два незаселених півострови, які в минулому належали Бельгії, опинилися на голландській стороні річки, тоді як ділянка голландської території опинилася на бельгійській стороні Мейса. Згідно з новою угодою кордон між двома країнами у цьому районі тепер проходить серединою річки, країни обмінялися ділянками території і вирішили суперечність (Belgium and Netherlands, 2018).

Потепління клімату Землі. У порівнянні з іншими факторами ризику для міжнародної безпеки зміну клімату можна спрогнозувати з досить високим ступенем точності (Уеррелл, Фемія, 2018). Глобальне потепління вплинуло на підйом вод у Світовому океані, який за 100 років становитиме від 0,6 до 1,1 м (Підйом рівня, 2012). Ці процеси зумовлять втрату частини суходолу приморськими та острівними державами світу (151 держава). Така зміна природних умов здатна спричинити кризу державності п'яти острівних націй, геотерія яких знаходиться в межах атолів із середніми висотами 1-2 м: Кірібаті (109 тис. ос. у 2018), Мальдіви (392 тис. ос.), Маршаллові острови (75 тис. ос.), Токелау (1,2 тис. ос.) і Тувалу (11 тис. ос.). Згідно з розрахунками Барнетта, Аджера (2003, с. 324), рівень вразливості зазначених країн

до підняття рівня океану від найбільшого до найменшого такий: 1) Токелау, 2) Мальдівські о-ви, 3) Тувалу, 4) Маршалові о-ви, 5) Кірібаті. Іншим наслідком підйому рівня океану є засолення підземних вод зазначених атолів, що знижує демографічну ємність перенаселених островів. Уже зараз спостерігаються приклади екологічної міграції. Обговорюються перспективи купівлі земель для переселення населення та умови його натуралізації. У якості приймаючих країн розглядаються Фіджі, Нової Зеландія та Австралія. Унаслідок обезлюднення зазначених атолів та зростаючого попиту на біологічні та мінеральні ресурси океану зростатиме політичний тиск щодо перегляду 200-мильних меж економічних зон на морі. Згідно з конвенцією ООН із морського права навколо незаселених островів економічна зона на морі не створюється. Отже, країни в майбутньому можуть зіткнутися із загрозою перегляду правового режиму 200-мильних морських економічних зон (Barnett, Adger, 2003).

Міжурядова група експертів ООН із питань зміни клімату прогнозує підвищення рівня моря до 2050 року, що ставить під ризик затоплення 17% території Бангладеш і провокуватиме прикордонні суперечки з Індією. Особливо вразливим є регіон Сундарбан на північному березі Бенгальської затоки (Wade, 2010).

Зменшення льодового покриву Північного Льодовитого океану. Зміна кліматичних умов в Арктиці і скорочення площі пакових льодів зумовлює безпрецедентний із колоніальних часів перерозподіл акваторії Північного льодовитого океану. Полярні держави намагаються захистити або розширити національний суверенітет в Арктиці. Захист суверенітету реалізується шляхом підтримки США, Данією, Норвегією і Канадою функціонування постійних поселень в екстремальних для життя умовах арктичних пустель і тундри. Заради утвердження ефективного адміністрування малонаселеними землями Арктичного архіпелагу Канада погодилась на виокремлення зі складу Північно-Західних територій нового суб'єкта федерації – провінції Нунавут. Натомість Росія відновлює воєнну присутність на островах Арктики шляхом відбудови воєнних баз, на що НАТО відреагували збільшенням власної воєнної присутності в Норвегії. США розраховують, що поступове потепління дозволить захистити свободу мореплавства потенційними торговельними шляхами – Північно-

Західним (вздовж канадського узбережжя) та Північно-Східним проходом (вздовж російського узбережжя). Вони оспорожують винятковий суверенітет Канади і Росії над арктичними водами. КНР висловлює інтерес у експлуатації Північно-Східного арктичного проходу. Китай розглядає цей морський шлях як альтернативний для постачання ресурсів і товарів у разі конфлікту із США (Пресса Британії, 2019).

Танення пакових льодів зробить видобуток значних ресурсів океанічного шельфу економічно виправданим. Саме тому арктичні країни подали обґрунтування своїх претензій щодо розширення кордонів континентального шельфу в Північному Льодовитому океані в комісію ООН із меж континентального шельфу (CLCS), зокрема: Росія – у 2001, Норвегія – 2006, Данія – 2013, 2014, Канада – 2019 (Comission Submission, 2019). Сполучені Штати ще не ратифікували статут ЮНКЛОС і не можуть подавати позов. Слід зазначити, що CLCS не має повноважень щодо процедури делімітації меж, а лише дає оцінку науковій обґрунтованості геологічних даних, що представлені на підтримку претензій про розширення зовнішніх меж континентального шельфу прибережної держави. Саму процедуру делімітації здійснюють уряди прилеглих держав на основі висновків CLCS. У 2009 році Норвегія стала першою країною, яка отримала своє представлення арктичного континентального шельфу щодо районів Північного Льодовитого океану, Баренцева моря та Норвезького моря, затверджених комісією ООН. У 2019 РФ отримала позитивне рішення щодо права розширити межі континентального шельфу в Арктиці на 1,2 млн. км² шляхом приєднання хребта Ломоносова і інших ділянок морського дна, в тому числі улоговини Підводників, підняття Менделєєва, південного краю хребта Гаккеля і зони Північного полюса. Територіальні претензії Канади, як очікується, перекриються з російськими і з датськими. При цьому канадський дослідник М. Баєрс вказує, що прибережні арктичні зможуть розпочати делімітацію розширених морських кордонів лише після того, коли комісія ООН встановить правильність їхніх наукових даних, а це процес, який може зайняти до десяти років (Sevunts, 2018).

Танення гірських льодовиків. Зростаюча залежність Узбекистану і Туркменістану від річкового стоку Амудар'ї зумовлена глобальним потеплінням і зникненням на 30% льодовиків Паміру (Глава ООН, 2017). Енерге-

тична політика Таджикистану і Киргизстану скерована на акумуляцію водних ресурсів у водосховищах і їх експлуатацію в зимовий період, однак вона суперечить продовольчій безпеці Туркменістану та Узбекистану, яка скерована на їх безперервне постачання влітку. Ризик глибокої міждержавної кризи і навіть війни є постійним на тлі комплексу невирішених узбецько-таджицько-киргизьких проблем із доступом до численних ексклавів, використанням споруджених ще в радянські часи транскордонних систем іригації та незавершеної делімітації кордонів у Ферганській долині, що детально описано Мегораном (2017).

Аридизація у жаркому поясі Землі. Посушливі кліматичні умови окремих регіонів світу роблять їх вразливими до конфліктів із приводу цінних водних і земельних ресурсів. Прикладом є суперечності 1950-1960-х із приводу делімітації кордонів і одночасного розподілу дефіцитних водних ресурсів р. Йордан та Тиверіадського озера (оз. Кінерет) між Ізраїлем, з однієї сторони, та Сирією, Ліваном, Йорданією – з іншої. Вони завершилися арабо-ізраїльськими війнами 1967, 1973 років і анексією Ізраїлем Голанських висот із витокami р. Йордан у 1981. Постійне обміління оз. Кінерет збільшує стратегічну цінність Голанських висот як частини водозбору р. Йордан. У 25 березня 2019 США визнали Голанські висоти територією Ізраїлю (The White House, 2019) всупереч численним резолюціям Генеральної Асамблеї ООН.

Зміни клімату спричинили перетворення колись озерних кордонів у сухопутні. Такі приклади існують у районі озер Чад і Аральського, де виникнення нових ділянок суші зумовило нігерійсько-камерунські суперечності щодо статусу продуктивних із точки зору рільництва осушених земель на початку 2000-х років. Обмеження водопостачання Криму Північнокримським каналом зі сторони України у 2014 суттєво ускладнило господарську діяльність держави-окупанта. Сьогодні не тільки сільське господарство, а й промисловість Криму не забезпечені в достатній кількості прісною водою. Проте саме із цією обставиною пов'язана загроза продовження агресії Росії в напрямку до Каховського водосховища з метою отримання контролю над Північнокримським каналом.

Стрімка зміна кліматичних умов і зростання демографічного навантаження позначаються на зниженні підтримуючої спроможності ланд-

шафтів для зростаючого населення Африки. Суспільна реакція на зміни довкілля і скорочення ресурсної бази може мати наслідком збільшення політичної нестабільності в найбільш вразливих країнах. У 2018 триває війна за владу в регіоні із приводу розподілу ресурсів між різними етнічними групами Ефіопії (головним чином між оромо, амхара і сомалійцями), стосується суперництва за пасовища, ріллю і водні джерела (Conflict Barometer, 2018). У Кенії в 2018 спостерігачі зафіксували 8 пар міжплеменних конфліктів (території племен покот, туркана, самбуру, дегодія, гарре, масаї, гіпсіг, гіріама, орма в Рифтовій Долині) (Conflict Barometer, 2018). У Нігерії у 2018 продовжувалась війна за ресурси та владу в регіоні між рільниками-християнами бером та тів, з однієї сторони, та скотарями-мусульманами фулані – з іншої (Conflict Barometer, 2018). Постійні транскордонні міграції скотарів фульбе із північного-сходу Буркіна-Фасо у Північний Кот'Д-Івуар також супроводжуються протистоянням із рільниками. Схожі насильницькі конфлікти між кочівниками і рільниками у 2017 відбулись у прикордонних регіонах Південного Судану й Уганди (народ манді проти куку) (Conflict Barometer, 2018).

Непередбачувані стихійні лиха. Руйнівні наслідки цунамі в Індійському океані 2004 завдали великих збитків економіці індонезійського регіону Ачех і зумовили зміну стратегії конфронтації на стратегію співпраці між озброєними угрупованнями сепаратистів та індонезійським урядом. Автономізація регіону дала свої плоди у вигляді зменшення інтенсивності застарілого конфлікту.

Острів Талапатті утворився після циклону в Бенгальській затоці у 1970 (Wade, 2010). Індія та Бангладеш висунули претензії до нього, адже визначення статусу острова могло вплинути на проведення лінії морського кордону і розподіл ресурсів дна Бенгальської затоки. Вирішення цього спору було делеговане Постійному арбітражному трибуналу (судовий орган ООН), який передав його Індії у 2010 (Permanent Court, 2019). У тому ж році вченими зафіксовано його затоплення через підняття рівня Світового океану.

Висновки з проведеного дослідження. Теорія та практика розв'язання територіальних спорів не визнають територіальних домагань, що ґрунтуються виключно на географічних рисах місцевості, і тільки в поєднанні з іншими чинниками вони можуть мати

значення. Однак загострення екологічних проблем зумовлюватиме чутливість держав до проблеми територіальних втрат. Що стосується внутрішніх конфліктів, то зміна природних умов створює сприятливі передумови для зростання суперечностей між суспільними групами та може мати наслідком конфліктні взаємини. Найбільшою мірою це стосуватиметься маргіналізованих соціальних груп і регіонів, де спроможність адаптації до змін довкілля обмежена. Інколи зміни довкілля можуть сприяти зниженню напруги у відносинах між сторонами конфлікту. Отже, політизація проблеми екологічної безпеки введена в порядок денний відносин між країнами. Це відбувається у формі територіальних претензій і спорів. Оскільки ризики деградації природного середовища внаслідок стихійних лих, інтенсифікації природокористування зберігаються і примножуються, то можна припустити, що в майбутньому кількість політизованих геоecологічних суперечностей зростатиме. Цілком виправданою є необхідність виокремлення *екологізованих територіально-політичних конфліктів* із усієї сукупності конфліктів світу, що потребує подальших міждисциплінарних досліджень. Перспектива подальших студій пов'язана з дослідженням стану довкілля постконфліктних регіонів, зокрема деградації довкілля Донбасу і Криму внаслідок воєнної окупації Росією.

ЛІТЕРАТУРА:

- Алаев Э.В. (1983). *Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь*. Москва : Мысль [Alaev, E.V. (1983). *Social and Economic Geography. Terminological dictionary*. Moscow : Mysl` (In Russian)].
- Безега, Т.М. (2012). Українсько-румунські територіальні суперечності: історичний аналіз та сучасний стан. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*, вип. 29, 36–42 [Bezega, T.M. (2012) *Ukrainian-Romanian territorial contradictions: historical analysis and current state*. *Naukovy`j visnyk`k Uzhgorods`kogo univerty`tetu, seriya «Istoriya»*, vol. 29, 36–42. (In Ukrainian)].
- Глава ООН поражен масштабами таяния ледников Памира. (2017). doi : <https://news.un.org/ru/story/2017/06/1306311> (дата звернення: 27.03.2019) [The head of the UN is struck by the scale of the Pamir glaciers melting (2017). doi : <https://news.un.org/ru/story/2017/06/1306311> (дата звернення: 27.03.2019) (In Russian)].
- Дністрянський, М. (2011). Геополітика : навчальний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка [Dnistrianskyi M. (2011). *Geopolitics: Textbook*. Lviv : LNU imeni Ivana Franka (In Ukrainian)].
- Дорош, С. (2017). Україна проти змін гирла Дунаю Румунією. doi : https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/07/100717_azarov_romania_oh (дата звернення: 15.05.2019) [Dorosh, S. (2017). *Ukraine against the changes in the mouth of the Danube by Romania*. doi : https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/07/100717_azarov_romania_oh (дата звернення: 15.05.2019) (In Ukrainian)].
- Ларина, Т. (2018). Глобальное потепление станет причиной роста количества конфликтов, ООН. doi : <https://inform-ua.info/science/1518765591-hlobalnoe-poteplye-stanet-prychynoy-rosta-kolychestva-konflyktov--oon> (дата звернення : 18.05.2019) [Laryna, T. (2018). *Global warming will cause more conflicts*. doi : <https://inform-ua.info/science/1518765591-hlobalnoe-poteplye-stanet-prychynoy-rosta-kolychestva-konflyktov--oon> (дата звернення: 18.05.2019) (In Russian)].
- Мезенцев, К.В. (2008). Регіональне суспільно-географічне прогнозування. Електронний підручник. Київ : КНУ імені Т.Шевченка [Mezentsev, K.V. (2008). *Regional socio-geographical forecasting*. Electronic textbook. Kyiv : KNU imeni T. Shevchenka (In Ukrainian)].
- Ольховая, Ю.І. (2016). Військово-географічний аналіз миротворчих місій Збройних Сил України. КНУ імені Т.Шевченка, Київ [Olkhovaiia, Yu. I. (2016). *Military-geographical analysis of peacekeeping missions of the Armed Forces of Ukraine*. KNU imeni T. Shevchenka, Kyiv (In Ukrainian)].
- Підйом рівня світового океану буде тривати мінімум 500 років. (2012). doi : https://dt.ua/SCIENCE/pidyom_rivnya_svitovogo_okeanu_bude_trivati_minimum_500_rokiv.html (дата звернення: 28.03.2019) [*The rise of the world ocean level will last at least 500 years*. (2012). doi : https://dt.ua/SCIENCE/pidyom_rivnya_svitovogo_okeanu_bude_trivati_minimum_500_rokiv.html (дата звернення: 28.03.2019) (In Ukrainian)].
- Пресса Британии: Трамп ищет помощи России в противостоянии с Китаем. (2019). doi : <https://www.bbc.com/russian/news-48197105> (дата звернення: 29.04.2019) [British Press: Trump is seeking Russian help in confronting China. (2019). doi : <https://www.bbc.com/russian/news-48197105> (дата звернення: 29.04.2019) (In Russian)].
- Шаблій, О. (2001). Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів : ЛНУ імені Івана Франка [Shablui O. (2001). *Sustainable geography: theory, history, Ukraine-studios*. Lviv : LNU imeni Ivana Franka (In Ukrainian)].
- Ayeb, H. (2011). Social and political geography of the Tunisian revolution: the alfa grass revolution. *Review of African Political Economy*, Vol. 38, No. 129, 467–479.
- Barnett, J., Adger, W.N. (2003). Climate dangers and atoll countries. *Climatic Change*, Vol. 61, 321–337.
- Barnett, J. (2009). Environmental Security. In Kitchin, R., Thrift, N. (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography in 12 volumes* (Vol. 3., pp. 553–564). Amsterdam : Elsevier.

15. Bassett, T. J., Turner, M. D. (2007). Sudden Shift or Migratory Drift? Fulbe Herd Movements to the Sudano-Guinean Region of West Africa. *Human Ecology*, Vol. 35, 33–49.
16. Guo, R. (2009 a). The land and maritime boundary disputes of Africa. New York, Nova Science Publishers, Inc.
17. Guo, R. (2009 b). The land and maritime boundary disputes of Americas. New York, Nova Science Publishers, Inc.
18. Guo, R. (2009 c). The land and maritime boundary disputes of Asia. New York, Nova Science Publishers, Inc.
19. Staudenmaier, R. (2018). Belgium and Netherlands swap land in the New Year. doi : <http://www.dw.com/en/belgium-and-netherlands-swap-land-in-the-new-year/a-41988494> (дата звернення: 29.04.2019).
20. Buhaug, H., Rød, J. K. (2006). Local determinants of African civil wars, 1970–2001. *Political Geography*, Vol. 25, 315–335.
21. Conflict Barometer 2017: disputes, non-violent crises, violent crises, limited wars, wars. (2018). *Heidelberg Institute for International Conflict Research*. doi : <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/> (дата звернення: 29.04.2019).
22. Fearon, J., Laitin, D. (2003). Ethnicity, Insurgency, and Civil War. *American Political Science Review*, 97(1), 75–90.
23. Fearon, J., Laitin, D. (2000). Violence and Social Construction of Ethnic Identity. *International Organisation*, 54(4), 845–847.
24. Galgano, F.A. (2010). *War, Geography of*. In Barney W. (Ed.), *Encyclopedia of Geography*. (Vol. 3, pp. 3044–3048). Thousand Oaks, Calif : SAGE Publications, Inc. Норман, J. (2014). Political Geographies of 'Food Security' and 'Food Sovereignty'. *Geography Compass*, Vol. 8, 773–784.
25. UNDP. (2014). Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. doi : <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2014> (дата звернення: 29.04.2019).
26. CLCS. (2019). Submissions, through the Secretary-General of the United Nations, to the Commission on the Limits of the Continental Shelf, pursuant to article 76, paragraph 8, of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982. doi : https://www.un.org/Depts/los/clcs_new/commission_submissions.htm (дата звернення: 29.04.2019).
27. ECSP. (2003). Thomas Homer-Dixon, Nancy Peluso, and Michael Watts on violent environments. ECSP Report, Issue 9. doi : <http://www.homerdixon.com/wp-content/uploads/2003/01/exchange.pdf> (дата звернення: 29.04.2019).
28. Lacoste, Y. (1973). An Illustration of Geographical Warfare : Bombing the Dikes on the Red River, North Vietnam. *Antipode*, 5, 1–13.
29. Lacoste, Y. (1976). *La géographie ça sert d'abord à faire la guerre*. Paris : Maspero.
30. Marshall, M., Gurr, T. (2003). Peace and conflict 2003: A global study of armed conflicts, self-determination movements, and democracy. College Park : Center for International Development and Conflict Management, University of Maryland.
31. McColl, R. A. (1967). Political Geography of Revolution: China, Vietnam, and Thailand. *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 11(2), 153–167.
32. The White House, USA. (2019). Proclamation on Recognizing the Golan Heights as Part of the State of Israel. doi : <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/proclamation-recognizing-golan-heights-part-state-israel/> (дата звернення: 29.04.2019).
33. Scheffran, J., Brzoska, M., Kominek, J., Link, M., Schilling, J. (2012). Climate change and violent conflict. *Science*, Vol. 336, 869–871.
34. Sevunts, L. (2018). Canada to file Arctic continental shelf submission in 2019: Global Affairs Canada. doi : <http://www.rcinet.ca/en/2018/09/17/canada-to-file-arctic-continental-shelf-submission-in-2019-global-affairs-canada/> (дата звернення: 29.04.2019).
35. SIPRI. (2017). *SIPRI Yearbook 2017: Armaments, Disarmament and International Security*. Summary. doi : <https://www.sipri.org/sites/default/files/2017-09/yb17-summary-eng.pdf> (дата звернення: 29.04.2019).
36. Kasperson, R.E., Minghi, J.V. (Eds.). (2011). *The Structure of Political Geography*. London, New-York : Routledge.
37. Megoran, N. (2017). *Nationalism in Central Asia: A Biography of the Uzbekistan-Kyrgyzstan Boundary (Central Eurasia in Context)*. Pittsburgh : University of Pittsburgh Press.
38. Wade, M. (2010). Rising sea level settles border dispute. doi : <https://www.smh.com.au/environment/climate-change/rising-sea-level-settles-border-dispute-20100324-qwum.html> (дата звернення: 29.04.2019).
39. Wheeler, D. (2011). *Quantifying Vulnerability to Climate Change: Implications for Adaptation Assistance*. Washington, D.C.: Center for Global Development.
40. Wischnath, G., Buhaug, H. (2014) Rice or riots: On food production and conflict severity across India. *Political Geography*, Vol. 43, 6–15.
41. Permanent Court of Arbitration. (2019). [2010–16] Bay of Bengal Maritime Boundary Arbitration between Bangladesh and India. doi : <https://pca-cpa.org/cases/> (дата звернення: 29.04.2019).

Стаття надійшла до редакції 28.05.2019

УДК 331.5:316.346.2

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-11

Смаль В.В.,
доктор географічних наук, професор,
спеціаліст із розвитку професійної освіти
Програми відновлення та розбудови миру
Польовий офіс Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН)

Алешугіна Н.О.,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туризму
Чернігівський національний технологічний університет

Зеленська О.О.,
кандидат економічних наук, доцент,
професор кафедри туризму
Чернігівський національний технологічний університет

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Розвиток жіночого підприємництва все частіше розглядається як суттєвий чинник економічного та соціального прогресу. У статті охарактеризовані суспільно-географічні особливості жіночого підприємництва в Україні, проаналізовано його галузеву структуру, визначено ступінь активності жінок у соціальному підприємстві, узагальнено та описано чинники, які впливають на формування жіночої підприємницької ініціативи в Україні, подано характеристику соціального портрета української підприємниці, окреслено коло проблем, які супроводжують розвиток жіночого підприємництва в Україні.

Ключові слова: жіноче підприємництво, гендерна нерівність, гендерна сегрегація, галузева та територіальна структура підприємницької діяльності, соціальне підприємництво, соціальний портрет, проблеми, перешкоди, можливості.

Smal V.V., Alieshuhina N.O., Zelenska O.O. SOCIAL AND GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF WOMEN'S ENTERPRISE DEVELOPMENT IN UKRAINE

The development of female entrepreneurship is increasingly seen as a significant factor in economic and social progress. The purpose of the article was quantitative and qualitative assessment of social and geographical characteristics of female entrepreneurship in Ukraine, identification of the features of the Ukrainian business woman and the factors under which they are formed, also a description of the problems that accompany the development of this type of women activity. The article assesses the scale of female entrepreneurship in Ukraine. Just as in men, it is considerably inferior to hired labor. In general, gender gaps in the number of entrepreneurs in general and in regions are estimated to be small. It has been established that women have a greater presence in the small business, industries and types of economic activity, which fit into the social roles of the traditional society. The degree of activity of women in social entrepreneurship is determined. In this type of entrepreneurial activity, women are not much inferior to men, but also choose traditional for Ukrainian society activities. The factors influencing the formation of the women's entrepreneurship initiative in Ukraine can be divided into two groups: transformational and socio-cultural. A special role in the latter is given to the features of the national character and stereotypes that have emerged in Ukrainian society. The social portrait of the Ukrainian business lady, which is formed under the influence of the above-mentioned factors, is quite controversial and has both positive and negative features. Some of them can be a serious obstacle to women coming to business and confident in staying there. The range of problems that accompany the development of female entrepreneurship in Ukraine is outlined. Some of them apply to all entrepreneurs, others apply to women only. Many of the latter are generated by a closer link between business and private life in women. Among others are forced entry into business, low self-esteem, lack of government support and lack of initial funding.

Key words: female entrepreneurship, gender inequality, gender segregation, branch and territorial structure of entrepreneurial activity, social entrepreneurship, social portrait, problems, obstacles, opportunities.

Постановка проблеми. Із 90-х років ХХ ст. Україна знаходиться у стані демографічної кризи. Окрім інших негативних наслідків, вона призводить до збільшення демографічного навантаження на працююче населення, що, у свою чергу, загрожує рівню соціальної захищеності усіх громадян країни та призводить до падіння рівня їх добробуту. Вже нині при переважанні населення працездатного віку 16,2 млн. зайнятих громадян країни (Державна служба, 2017, с) «годують» інші 26,2 млн. її населення (Державна служба, 2017, а), тобто на кожні 10 зайнятих осіб припадає 16 інших, до числа яких відносяться діти, пенсіонери, економічно неактивне населення працездатного віку, безробітні. У подальшому ситуація, ймовірно, погіршуватиметься з огляду на старіння населення України та нестабільну політико-економічну ситуацію.

Співставлення статево-вікової структури населення зі статево-віковою структурою економічно активного населення свідчить про те, що лише 55,7% жінок у віці 15-70 років є економічно активними, тоді як для чоловіків цей показник становить 69,0% (Державна служба, 2017, а; Державна служба, 2017). Разом із тим загальновідомо, що активізація участі жінок у трудовій діяльності може бути ефективним способом підвищення темпів економічного зростання та рівня життя населення.

У справі підвищення рівня економічної активності жінок працездатного віку особливої уваги заслуговує сприяння їх підприємницьким ініціативам з огляду на доведену перевагу підприємництва над найманою працею та особливості жіночої зайнятості у якості найманих працівників (дискримінація у кар'єрному зростанні, заробітній платні, неповна зайнятість, приховане безробіття тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Спостереження за сучасним розвитком підприємництва говорить про те, що в Україні цією діяльністю займаються як чоловіки, так і жінки. Проте даних для точної оцінки ролі жінок в розвитку вітчизняного підприємництва поки що не вистачає. Офіційна статистика не проводить гендерного дезагрегування даних щодо розвитку підприємництва в Україні, зокрема, стосовно статевої структури власників підприємств, галузевого та територіального розподілу підприємців різної статі. Це ускладнює та обмежує можливості науковців щодо здійснення глибокого аналізу динаміки проблем жіночого підприємництва, виявлення тенденцій його розвитку.

До певної міри компенсувати брак даних можуть спеціальні соціологічні дослідження, але проводяться вони нечасто і несистематично. У межах окремих проектів була проведена масштабна агрегуюча робота з відкритими даними (Жінки та чоловіки, 2017). Складність здійснення постійного оновлення отриманих результатів призводить до того, що в наукових працях, присвячених жіночому підприємництву, роками наводяться одні й ті самі цифри, які не корелюють із новими даними і, відповідно, не відображають реальної ситуації.

Інша складність роботи із доступними даними пов'язана із тінізацією економіки, коли жінка є власницею бізнесу лише на папері, а справжнім підприємцем є чоловік, якому за законом України заборонено займатися цією діяльністю (такими в Україні є військовослужбовці, поліцейські, депутати, державні службовці, посадові та службові особи органів місцевого самоврядування (Конституція України, 1996). Така маніпуляція також робиться для того, щоб приховати реальні розміри прибутку підприємства та не виходити з кола тих, хто працює на єдиному податку. У цьому випадку дані про участь жінок у підприємницькій діяльності можуть бути завищені, а про масштаби такого завищення залишається лише здогадуватись.

Важливими джерелами кількісних даних, які використовувались в даній статті, стали: дослідження «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні. Статистичний аналіз відкритих даних ЄДРПОУ» (2017), проведене в рамках проекту Програми розвитку ООН в Україні «Зміцнення бізнес-об'єднань малих і середніх підприємств»; Звіт про глобальні гендерні розриви (The Global Gender, 2017), опублікований Світовим економічним форумом; Каталог соціальних підприємств України 2016–2017 роки (2017).

Не втратила своєї актуальності якісна інтерпретація тенденцій та особливостей жіночого підприємництва, що міститься у працях, виконаних під керівництвом Дж. Джонсона, (Джонсон, Гартен, Буко, 2012; Джонсон, 2014; Джонсон, Санко, 2017), статті Н. Ісакової, Л. Кавуненко, Ф. Велтер та Д. Смоллбоуна (2004), у звіті Міжнародної фінансової корпорації щодо інвестиційного клімату в Україні (Інвестиційний клімат, 2009) та результатах опитування Світового банку "World Bank Global Enterprise Survey" в Україні (2013).

Постановка завдання. У межах даного дослідження ставились завдання дати кількісну

та якісну оцінку масштабам бізнес-активності жінок в Україні, виявити особливості українських бізнес-леді та фактори, під впливом яких вони формуються, описати проблеми, що супроводжують розвиток вітчизняного жіночого підприємництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед працюючих жінок 87% є найманими працівниками. Для чоловіків цей показник складає 82%. Водночас частка самозайнятих серед чоловіків сягає 16% проти 12% у жінок. Роботодавцями є 0,8% жінок і 1,5% чоловіків (Жінки та чоловіки, 2017). Гендерне співвідношення між цими категоріями працюючого населення відображено у рисунку 1.

Людей, які працюють самі на себе, в Україні не так вже й багато, як серед чоловіків, так і серед жінок. Але перші все ж переважають. Серед усіх самозайнятих на жінок припадає 42%, серед роботодавців – 32%. Це підтверджує тезу про наявність гендерної нерівності в економічній сфері, але й показує деякі результати суспільного руху щодо її подолання. Україна займає 24 місце у світі за економічною участю жінок у житті суспільства та їх економічними можливостями (The Global Gender, 2017).

Суб'єкти економічної діяльності в Україні представлені юридичними особами та фізичними особами-підприємцями. Оскільки для усіх юридичних осіб в Україні передбачена реєстрація в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України (ЄДРПОУ), виділення тих із них, хто займається підприємницькою діяльністю, є справою масштабною та копіткою. Порівняно легко можна робити висновки лише про обіймання жінками керівних посад. Водночас фізичні особи – підприємці представляють 63% усіх суб'єктів господарювання України (Жінки та чоловіки, 2017). Переважна їх більшість – малі та мікропідприємства. Тож при-

близно оцінити стан жіночого підприємництва можна проводити на основі відкритих даних Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (2017) про фізичних осіб-підприємців (ФОП). Гендерна дезагрегація даних із цього ресурсу була проведена за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення в рамках дослідження «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні» (2017).

Згідно з даним дослідженням в Україні у 2017 році нараховувалось 1708909 ФОП, у тому числі більше 786 тис., або 46% жінок (Жінки та чоловіки, 2017). У представленості чоловіків та жінок у підприємницькій діяльності фізичних осіб існує невеликий розрив: на кожні 100 жінок-підприємниць припадає 117 підприємців-чоловіків. Незважаючи на те, що в Україні робота щодо подолання гендерної нерівності в економіці ведеться досить мляво, цей показник набагато кращий, ніж у деяких європейських країнах. Наприклад, у Франції до 2017 року планувалось довести частку жінок-підприємниць лише до 40% (Форум жіночого підприємництва, 2014).

Основною галуззю діяльності для ФОП в Україні є оптова та роздрібна торгівля. 53% усіх ФОП нашої держави зайняті в цій галузі (Жінки та чоловіки, 2017). У самій галузі переважає роздрібна торгівля (80% ФОП). Водночас 59% підприємців, зайнятих у роздрібній торгівлі, – жінки. Принагідно зазначимо, що в багатьох видах роздрібної торгівлі жінки складають від 60 до 76% загального числа усіх ФОП (Жінки та чоловіки, 2017). В основному вони пов'язані з реалізацією продуктів харчування та одягу з лотків, на ринках та в неспеціалізованих магазинах.

Серед інших, масових за кількістю зайнятих галузей господарської діяльності незначним

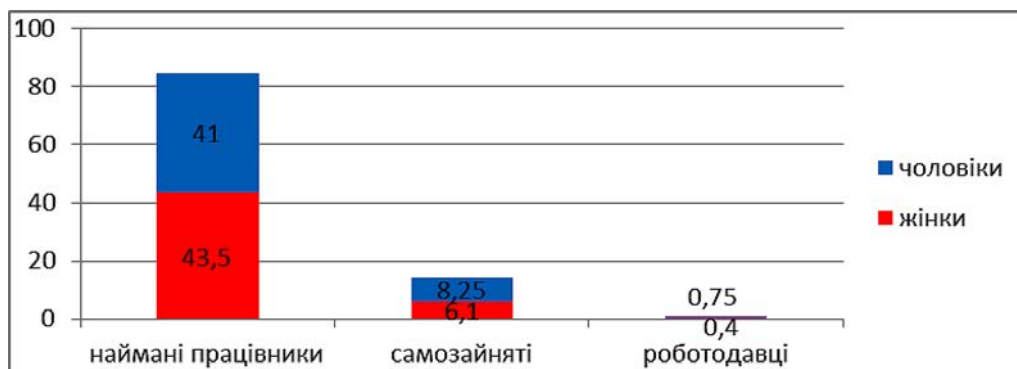

Рис. 1. Гендерне співвідношення між категоріями працюючого населення

переважанням жінок-ФОП характеризується надання послуг проживання та харчування. Підприємницька діяльність у цих галузях вимагає отримання різноманітних дозволів та часто піддається перевіркам, із чим жінки непогано справляються.

З-поміж видів діяльності, в яких працює значна кількість підприємців, жінки, окрім роздрібною торгівлі, найчастіше проявляють себе в індустрії краси (94% від усіх ФОП), у бухгалтерії та аудиту (82%), ремонті предметів особистого вжитку (71%), діяльності турагентств (72%), альтернативних освітніх послугах (76%). Інші види діяльності, де переважають жінки, є не такими масовими, але підприємниці становлять у них абсолютну більшість. Серед них – соціальна допомога, дошкільна освіта, денний догляд за дітьми, початкова освіта (Жінки та чоловіки, 2017) (таблиця 1).

Найбільшими за складом учасників гендерно збалансованими галузями є «Професійна, наукова та технічна діяльність», «Адміністративне та допоміжне обслуговування», видами діяльності – діяльність ресторанів, надання в оренду нерухомого майна та роздрібною торгівля з лотків і на ринках іншими товарами, окрім продуктів харчування та одягу

(Жінки та чоловіки, 2017).

Тобто найбільш популярними сферами підприємницької діяльності жінок України є ті самі, які традиційно закріплені за ними як за найманими працівниками (Державна служба, 2017, b). Переважання торгівлі та послуг серед сфер прикладання зусиль українських підприємниць, окрім загальноукраїнських особливостей (нагадаємо, що мале підприємництво в Україні носить торгівельний, а не виробничий характер), пояснюється легкістю їх освоєння жінками, які мають попередній досвід, сформований домашньою працею, особливістю освіти жінок, серед яких традиційно більше «гуманітаріїв», та відносно невисокою капіталоємністю видів діяльності, що входять до цих сфер. Законодавчих же обмежень на вибір сфери чи виду діяльності чоловіками та жінками в Україні не існує. У жовтні 2017 року МОЗ України скасувало попередній наказ, виданий у 1993 р. про види робіт, для виконання яких заборонялось застосування жіночої праці (Про визнання, 2017).

В Україні існує відмінність у доступі до лідерських позицій в економіці не лише за галузями, але й за регіонами. Частка жінок серед ФОП є найменшою в Києві та Харківській

Таблиця 1

Види економічної діяльності, які характеризуються переважанням жінок серед ФОП

Вид діяльності (клас КВЕД)	Загальна кількість ФОП, тис. осіб	З них жінок, тис. осіб	Частка жінок ФОП, %
Надання послуг перукарнями та салонами краси	58,65	55,13	94
Діяльність у сфері бухгалтерського обліку й аудиту; консультування з питань оподаткування	8,60	7,05	82
Ремонт інших побутових виробів і предметів особистого вжитку	8,83	6,27	71
Діяльність туристичних агентств	6,03	4,34	72
Інші види освіти, не віднесені до інших угруповань	5,10	3,87	76
Виробництво іншого верхнього одягу	4,96	3,77	76
Постачання інших готових страв	4,95	3,21	65
Надання послуг перекладу	2,83	1,98	70
Виробництво іншого одягу й аксесуарів	2,38	1,85	78
Надання соціальної допомоги без забезпечення проживання для осіб похилого віку та інвалідів	0,80	0,78	97
Дошкільна освіта	0,61	0,55	91
Денний догляд за дітьми	0,32	0,29	91
Початкова освіта	0,04	0,03	87

області (до 42,5%), найбільшою ж вона є в Донецькій, Кропивницькій, Луганській (54% – найвищий показник), Миколаївській, Одеській, Хмельницькій, Херсонській та Чернігівській областях. Авторами дослідження «Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні» було зроблено цікаве спостереження, що частка жінок-підприємниць вища в малих та середніх містах, але у селах, так само як і у великих містах, вона є меншою (2017).

Новим трендом у бізнесі України став розвиток соціального підприємництва. Йому притаманні незвичні місія і цілі, характеристики та націленість на отримання соціального ефекту. Діяльність підприємства може бути прямо або опосередковано спрямованою на покращання життя соціально вразливих верств населення: від працевлаштування та надання доступних послуг останнім до перерахування частини прибутку на благодійні цілі. Здебільшого соціальне підприємство започинається у форматі дрібного або навіть мікробізнесу, в якому переважають жінки.

Аналіз та гендерна дезагрегація даних Каталогу соціальних підприємств України (2017) дали змогу виявити, що жінки керують або є власницями 64 із 150 соціальних підприємств, які функціонували у країні у 2016–2017 рр., – 43%.

Жінки самі обирають види діяльності найбільш звичні та зручні для них: по 11 підприємств в агропромисловому виробництві та в пошиві і ремонті одягу, 8 – в освіті, 5 – у торгівлі, по 4 – у медичних послугах та виробництві сувенірів, по 3 – у консалтингових послугах, у сфері спорту та розваг, мистецтві та дизайні, по 2 – у ресторанному бізнесі, коворкінгу та переробці вторинної сировини, по 1 – у виробництві електроприладів, послугах догляду за тілом та інвестуванні. В умовах стимуляції та підтримки соціального підприємництва мова не йде про гендерну дискримінацію.

Аналіз регіонального розподілу соціальних підприємств, очолюваних жінками, дав наступні результати. Абсолютним лідером за розвитком жіночого соціального підприємництва є Київ (15 підприємств), із великим відривом від столиці йде однойменна область (6), по 4 підприємства функціонують в Черкаській, Донецькій, Харківській та Запорізькій областях, по 3 – в Житомирській, Полтавській, Львівській, Чернігівській, по 2 – в Дніпропетровській, Вінницькій, Луганській, Одеській, Хмельницькій. Жодного соціального підпри-

ємства із жінкою на чолі немає в Тернопільській, Волинській, Рівненській, Кропивницькій областях – нові віяння у веденні бізнесу та залученні до нього жінок швидше розповсюджуються у великих містах та регіонах, здебільшого розташованих поблизу столиці.

Соціальний портрет українських бізнес-леді формується під впливом низки факторів, серед яких можна виділити дві великі групи: трансформаційні та соціально-культурні.

До першої входять чинники, пов'язані з трансформацією, яку переживає українське суспільство. Розпочавшись із політики, вона зачепила та подекуди докорінно змінила і інші сфери суспільного буття, позначилась на економії, культурі, побуті, цінностях, світогляді, поведінці.

Трансформації в економічній сфері доповнюються соціально-культурними змінами: відродженням патріархальних традицій, пов'язаних із поверненням до традиційного гендерного розподілу ролей у сім'ї, відновленням авторитету церкви з її традиційними поглядами на місце та роль жінки в суспільстві, використанням символу жінки-матері як інструменту демографічної політики, спрямованої на підвищення рівня народжуваності. Водночас, усвідомлюючи роль жінок як трудових ресурсів та потенційних суб'єктів підприємницької ініціативи, в умовах зростання споживання та підвищення соціальних стандартів сучасне суспільство не готове повернутись до гендерного розподілу ролей згідно з традиційною патріархальною моделлю. Іншою стороною трансформацій є пошук додаткових ресурсів та можливостей розвитку, в тому числі шляхом перегляду ролі жінок у суспільстві, стимулювання їх економічної активності, визнання традиційних поглядів «стереотипами» та намагання відмовитись від них, створення нових моделей поведінки жінок, які б схвалювались суспільством. Процес переходу від однієї моделі життєдіяльності до іншої завжди пов'язаний із протиріччями, хаосом, невизначеністю, подвійними стандартами, надлишком різномірної інформації і водночас браком достовірних та чітких даних. Усе це породжує масу проблем, з якими стикаються як жінки, так і чоловіки. Проте кожен із них реагує на ситуацію по-різному.

Ця реакція багато у чому зумовлюється соціально-культурними чинниками. До них, у першу чергу, відносяться менталітет та національний характер, який можна розглядати і з

гендерної точки зору, традиції, моделі поведінки, сформовані у суспільстві. Вони формуються під впливом географічних особливостей проживання, залежать від історичної долі народу, його віри та релігії, територіального поділу праці, державної гендерної політики, підлягають дії суспільних трансформацій. Тобто ці групи чинників є взаємопов'язаними та взаємозалежними.

Українські прислів'я про жінок та чоловіків яскраво ілюструють риси національного характеру та ставлення до жінки в українському суспільстві. Ось лише деякі з них: «Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче», «Од господаря повинно пахнути вітром, від господині – димом», «Жінка, що торба, що не покладеш – усе несе», «Де чорт не зможе – туди бабу пошле», «Іван носить плахту, а Настя – булаву», «Горе тому дворові, де корова розказує воволі», «Чоловік – голова, жінка – шия, куди схоче, туди голова дивиться», «Буду господиня хоч над одним горшком», «Де багато господинь, то ту хату хоч покинь», «З трьох баб дві – гетьманші», «Дві баби – то торг, а три – то цілий ярмарок». Тож основними рисами національного характеру наших співвітчизників у ставленні до жінок є пошана, визнання жіночої праці у створенні загального добробуту, сприймання її як домашньої берегині, яка може самостійно вирішувати господарські справи, підтвердження наявності лідерських якостей, емоційності та комунікабельності, навичок ведення «чоловічих» справ, витривалості та сили духу.

Українки вміють бути лідером та підкорятися, ненав'язливо керувати, що непогано вписується в модель ділових відносин. Разом із тим вони – індивідуалістки, не схильні до колективної праці («Гуртове – чортове»), звикли жити своїм розумом і покладатися на себе. Для них важливо мати свій особистий простір, в якому можна самостійно порядкувати. Вони не люблять ділити вплив і відповідальність з подібними собі. Опинившись у товаристві, вони часто виявляються безпорадними та не можуть дійти згоди навіть у непринципових питаннях. Тому дрібне підприємництво ще довго залишатиметься найбільш масовою сферою прикладання підприємницьких зусиль українських жінок.

У цілому риси національного характеру українок досить суперечливі та різновекторні. Вони ж зумовлюють специфіку стереотипів поведінки.

Сила впливу гендерних стереотипів в українському суспільстві ще досить значна. Більшість із них стосується ролі жінки в сім'ї, неодмінного оволодіння нею навичками домоводства, обов'язкового заміжжя, швидкого народження дітей, прив'язаності до родини більше, ніж до професії, позитивного сприймання жінки як господині та негативного – як кар'єристкі. Причому багато чоловіків та жінок навіть не визнають це за стереотипи, нормально сприймаючи існуючий стан речей. Разом із тим сформовані у свідомості більшості моделі знижують самооцінку жінок, зменшують їх конкурентоспроможність, обмежують вибір та масштаби діяльності.

Існуванням типових моделей жіночої поведінки можна пояснити горизонтальну та вертикальну сегрегацію на ринку праці. Особливості жіночого характеру, чи то радше риси, які схвалюються суспільством (чуйність, хазяйновитість, привабливість, покірність, схильність до гуманітарних наук, неконфліктність), зумовлюють наявність «жіночих» професій та відмову представниць слабкої чи прекрасної (знову стереотипи) статі від лідерських ролей, меншу схильність до ризику.

Існуючий стереотип щодо підприємця як розумної, вольової, але жорстокої, хитрої людини, близької до криміналу, не має нічого спільного з уявленнями про жіночність, яка вважається однією із чеснот цієї статі. До того ж, негативний імідж підприємця підтверджується переконанням, що в нашій державі не можна інакше вести справи, як не обманюючи та не порушуючи.

Ці стереотипи більш життєздатні в умовах сіл та невеликих міст, які характеризуються більшою консервативністю, закритістю для нових віянь та впливів, де зберігаються традиційні форми соціального контролю. А також більш характерні для старших вікових груп. Молодь демонструє інші моделі поведінки. Старше покоління, «навчене життям», може ставитись до них скептично чи навіть несхвально.

В умовах впливу названих чинників формується соціальний портрет української підприємниці. Типова українська підприємниця має вищу або середню спеціальну освіту, досвід роботи у якості найманої працівниці та обмежені фінансові ресурси (Ісакова, Кавуненко, Велтер, Смоллбоун, 2004). За даними Н. Ісакової, Л. Кавуненко, Ф. Велтер, Д. Смоллбоуна, найбільш частим мотивом її приходу в бізнес є прагнення до незалежності (25% опитаних)

(як доводять автори, більше не від чоловіків, а зовнішніх нестабільних умов). Поштовхом до відкриття власної справи для 18% опитаних стала втрата оплачуваної роботи, а для 14% – важке матеріальне становище. Вона успішно суміщає бізнес та домашні обов'язки (81% опитаних), хоча ставиться до розподілу домашніх обов'язків неоднозначно: 51% вважає його справедливим, 22% жадають більшої участі у їх виконанні членів родини і 20% картають себе за недостатню увагу цій частині свого навантаження. Діяльність української підприємниці схвально сприймається її чоловіком (95%), але підтримка часто зводиться до порад та позитивного ставлення. Лише 31% опитаних жінок отримує від чоловіків фізичну допомогу, та 25% – фінансову. Жінки, на відміну від чоловіків, не вважають приналежність до жіночої статі перешкодою в досягненні успіху у власному бізнесі. Вони не люблять брати кредитів і відчують більші труднощі зі стартовим та поточним фінансуванням свого бізнесу. Жінки менш амбіційні та схильні до ризику, ніж чоловіки, та більш стримані в оцінці своїх можливостей та успіхів.

На думку А. Костенко та М. Світайло (2010, с. 103–112), вплив суспільних очікувань на виховання та поведінку жінки, сприяв формуванню в неї поміркованості та виваженості, дисциплінованості та відповідальності, бажання працювати з повною віддачею заради своєї сім'ї, гнучкості, готовності до перепідготовки та перекваліфікації, вміння діяти в умовах обмежених ресурсів, залагоджувати конфлікти, краще відчувати потреби споживачів, одночасно бути лідером та підкорятися.

Схильність до підприємництва – досить рідкий дар. Дослідники вважають, що стати реально діючими та успішними підприємцями здатні лише 5-7% населення (Галкин, 2011). Тож нехтувати цим даром у жінок – непростиме марнотратство. Реалізувати ж цей дар в Україні досить складно, і не лише жінкам. На шляху до цього – безліч перешкод. Отримання статусу підприємця – теж не гарантія того, що усі труднощі позаду.

Проте, збираючись із головою поринути в море хаосу та невизначеності під назвою «українське підприємництво», жінка повинна бути готовою і до додаткових труднощів. У нормативно-правовому полі України немає документів, які б забороняли чи обмежували жіночу підприємницьку ініціативу, так само як і таких, які б їй сприяли. Спроби забезпечити

державне сприяння жіночому підприємництву наштовхуються на неприйняття з боку чоловіків, які виступають за рівноправ'я. Але при цьому якимось «забувається», що рівних умов немає. Жінка приходить на ринок праці або в бізнес із тягарем домашніх обов'язків щодо піклування за дітьми та членами сім'ї. Ситуація, коли мама змушена брати із собою на роботу малу дитину, бо вдома її ні з ким залишити, знайома чи не кожній жінці, і бізнес-леді теж не виключення. Тоді як присутність дитини в офісі чоловіка-підприємця – велика рідкість.

Взагалі, якщо порівняти зв'язок роботи та приватного життя у чоловіків та жінок, в останніх він виявиться набагато сильнішим. І це породжує багато можливостей, але й не менше перешкод, коротко узагальнених у таблиці 2.

На основі опитування жінок-підприємниць із 23 регіонів України, проведеного Е. Гартенном, Дж. Джонсоном та С. Буко (2012 р.), були виявлені й інші проблеми, які турбують українських підприємниць та стримують розвиток жіночого підприємництва в країні. Одні з них можна інтерпретувати як загальні, інші – як суто жіночі. Серед перших – погіршення умов відкриття та ведення власної справи (у 2010 році урядом М. Азарова було зроблено спробу наступу на спрощену систему оподаткування; нині ця причина може інтерпретуватись як нестабільність політичної та економічної ситуації в Україні), хабарництво, корупція, нестача кваліфікованого персоналу та труднощі, пов'язані з його пошуком. Специфічними для жінок є часто вимушений прихід у бізнес, відсутність державної підтримки, свідоме заниження самооцінки, брак початкового фінансування.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, в Україні в підприємницькій діяльності проявляють себе як чоловіки, так і жінки при чисельній перевазі перших. Проте в цілому гендерні розриви можуть оцінюватись як невеликі. Жінки найкраще представлені у дрібному бізнесі. Галузева структура підприємницької діяльності характеризується наявністю як гендерно збалансованих галузей, галузей із незначним переважаням чоловіків або жінок і гендерно незбалансованих галузей та видів діяльності. Причина – найбільш частий вибір чоловіками та жінками «закріплених» за ними занять, які вписуються у відведені для них традиційним суспільством соціальні ролі. Законодавчих перешкод для вибору професій в Україні не існує. Регіональні гендерні розриви

Таблиця 2

Можливості та перешкоди, пов'язані з тісним взаємозв'язком професійного та приватного життя жінок

Прояви зв'язків	Перешкоди	Можливості
Необхідність суміщати догляд за дітьми та домашні клопоти з бізнесом	«подвійне навантаження»; ненормований робочий день; стрес та перевтома; почуття провини; традиції та стереотипи	сім'я та побут – джерело ідей та лайфхаків для бізнесу; діти – стимул до праці; виховання в дітях однодумців та послідовників своєї справи; практичне навчання дітей веденню бізнесу
У бізнес часто залучені члени родини: чоловік, діти, родичі	неформальні відносини між начальником та підлеглими, що заважають робочим стосункам; втрата незалежності та контролю над ситуацією; необхідність поєднувати різні ідентичності у спілкуванні з одними й тими людьми; традиції та стереотипи, пов'язані з тим, що чоловік повинен головою; ризик зіпсувати особисті відносини з чоловіком, якщо він займатиме в компанії підлегле становище, родичами, якщо вони виявляться некомпетентними; збільшення підстав для виникнення конфліктів, ризик перенесення їх із бізнесової площини в родинну і навпаки; труднощі з розмежуванням роботи і відпочинку, бізнесових та сімейних справ; складнощі з успадкуванням родинної справи, ризик її поділу або зникнення	родинний бізнес – найбільш поширена форма організації підприємницької діяльності (Тріпутень, 2016); більший ступінь довіри, розуміння цілей сильна мотивованість, згуртованість; досконале знання переваг та можливостей партнерів, їх слабких місць, що дозволяє риймати правильні кадрові рішення; взаємозамінність
Чоловіки часто виконують роль покровителів жіночого бізнесу	втрата самостійності; прихід у бізнес некомпетентних осіб, які розглядають цей вид діяльності як засіб розвіяти нудьгу та самоствердитись, унаслідок чого у суспільстві формуються негативні стереотипи щодо сприйняття жінки-підприємниці; небезпека нараження на сексуальні домагання; суспільний осуд і плітки про особисте життя; применшення значення жінки в порівнянні з покровителем, жінка сприймається як «чиясь»	значна і всебічна підтримка (фінансова, професійна, організаційна, кадрова, психологічна тощо); можливість залучення інвестицій та додаткових ресурсів; можливість забезпечити лобювання інтересів, швидке вирішення проблем

в підприємницькій діяльності в Україні теж незначні, але прослідковується залежність між участю жінок у бізнесі та спеціалізацією регіону в територіальному поділі праці, а також розміром поселення.

З огляду на особливості ведення бізнесу жінками соціальне підприємництво може розглядатися як перспективна для їх залучення в бізнес, стратегія ділової активності, яка, до того ж, має велике суспільне значення. У цьому виді підприємництва теж існують невеликі гендерні диспропорції не на користь жінок. Сферами діяльності знову обираються традиційні «жіночі». Даний вид активності серед жінок поширився у столиці, регіонах, наближених до неї та у великих містах.

Соціальний портрет української підприємниці формується під впливом трансформацій-

них та соціально-культурних факторів, які іноді суперечать між собою, тому можна зустріти традиційні і нові моделі поведінки серед представниць різних поколінь. Особливості ділових українок пов'язуються з рисами їх національного характеру, які, з одного боку, демонструють гарні задатки для ведення підприємницької діяльності, з іншого, більш сприятливі для дрібномасштабної її форми. Відчутний вплив на вибір жінками та чоловіками поля діяльності в Україні чинять гендерні стереотипи, що мають досить сильний прояв в українському суспільстві, а також стереотипи, пов'язані з підприємницькою діяльністю в Україні. Тож соціальний портрет українських бізнес-леді є досить суперечливим і має як позитивні, так і негативні риси. Деякі з них можуть становити

серйозну перешкоду приходу жінки в бізнес та впевненому перебуванню в ньому.

Підприємницька діяльність жінок в Україні супроводжується рядом проблем, які носять як загальний для обох гендерів, так і суто специфічний характер. Чимало з останніх породжується більш тісним зв'язком між бізнесом та приватним життям у жінок. Серед інших – вимушений прихід у бізнес, занижена самооцінка, відсутність державної підтримки та брак початкового фінансування. Витоки перших двох – у тих же стереотипах щодо ролі жінки в суспільстві та сім'ї, двох останніх – у недостатньому цілеспрямованому приділенні владою уваги стимулюванню жіночого підприємництва. Підтримка державою не повинна обмежуватись допомогою у вирішенні фінансових проблем, але і включати широку рекламно-інформаційну діяльність щодо знайомства з можливостями та успішним досвідом жінок на ниві підприємництва, сприяння формуванню жіночих бізнес-об'єднань, створення умов для ефективного поєднання родинних обов'язків та бізнесу.

ЛІТЕРАТУРА:

- Garten, E., Johnson, J., Buko, S. (2013). Barriers to successful entrepreneurship for women in Ukraine. *Studies of Changing Societies: Comparative and Interdisciplinary*, 4'(10), 89–103.
- The Global Gender Gap Report (2017). doi : <https://www.weforum.org/reports/the-global-gender-gap-report-2017> (дата звернення : 20.04.2019).
- World Bank Group. Enterprise Surveys: what businesses experience (2013). doi : <http://www.enterprisesurveys.org/data/exploreconomies/2013/ukraine#gender> (дата звернення : 1.05.2019).
- Галкин, В. (2011) Личность предпринимателя. Предпринимательский образ мышления. doi : <http://vadim-galkin.ru/business-basics/base/entrepreneurial-mind> (дата звернення : 20.05.2019) / [Galkin, V. (2011). The identity of the entrepreneur. Entrepreneurial mindset. doi : <http://vadim-galkin.ru/business-basics/base/entrepreneurial-mind> (дата звернення : 20.05.2019) (In Russian)].
- Державна служба статистики України (2017). Демографічна ситуація в Україні у 2017 році doi : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення : 22.04.2019) / [State Statistics Service of Ukraine (2017). The demographic situation in Ukraine in 2017. doi : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення : 22.04.2019) (In Ukrainian)].
- Державна служба статистики України (2017). Економічна активність населення України. doi : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publ11_u.htm (дата звернення : 22.04.2019) / [State Statistics Service of Ukraine (2017). Economic activity of the population of Ukraine. doi : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення : 22.04.2019) (In Ukrainian)].
- Державна служба статистики України (2017). Зайнятість населення за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2017 році. doi : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення : 31.03.2019) / [State Statistics Service of Ukraine (2017). Employment by sex, type of locality and age groups in 2017. doi : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].
- Джонсон, Д. (2014). Успіх у бізнесі: перешкоди та стимули на шляху українських бізнес-леді. *Український соціум*, 4, 62–74 [Johnson, D. (2014). Success in Business: Obstacles and Incentives on the Way of Ukrainian Business Lady. *Ukrainian society*, 4, 62–74 (In Ukrainian)].
- Джонсон, Д., Санко, Г. (2017). Американське, українське та польське підприємництво: порівняльний аналіз стимулів і бар'єрів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Гендерні дослідження», 3, 36–43. [Johnson, D., Sanko, G. (2017). American, Ukrainian and Polish entrepreneurship: comparative analysis of incentives and barriers. *Scientific notes of Ostroh Academy National University. Series "Gender Studies"*, 3, 36–43. (In Ukrainian)].
- Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (2018). doi : <https://data.gov.ua/dataset/1c7f3815-3259-45e0-bdf1-64dca07ddc10/resource/b0476139-62f2-4ede-9d3b-884ad99afd08> (дата звернення : 31.03.2019). [Unified State Register of Legal Entities, Individuals - Entrepreneurs and Public Associations (2018). doi : <https://data.gov.ua/dataset/1c7f3815-3259-45e0-bdf1-64dca07ddc10/resource/b0476139-62f2-4ede-9d3b-884ad99afd08> (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].
- Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні. Статистичний аналіз відкритих даних ЄДРПОУ (2017). doi : <http://socialdata.org.ua/edrrou-gender/> [Women and men in leading positions in Ukraine. Statistical analysis of open data of the USREOU (2017) (дата звернення : 31.03.2019). doi : <http://socialdata.org.ua/edrrou-gender/> (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].
- Исакова Н., Кавуненко Л., Велтер Ф., Смоллбуон Д. (2004). Предприниматели-женщины Украине: путь в бизнес. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2, 146–155. [Isakova, N., Kavunencko, L., Velter, F., Smollboun, D. (2004). Entrepreneurswomen in Ukraine: the way to business. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 146–155. (In Russian)].
- Інвестиційний клімат в Україні: яким його бачить бізнес (2009). Київ : Міжнародна фінансова корпорація. doi : https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/fad199804b74511b924bb36eac26e1c2/IC_report_2011_ukr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=fad199804b74511b924bb36eac26e1c2 (дата звернення : 31.03.2019) [Investment Climate in Ukraine: What It Seeks Business (2009). Kyiv : International Finance Corporation. doi : https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/fad199804b74511b924bb36eac26e1c2/IC_report_2011_ukr.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=fad199804b74511b924bb36eac26e1c2 (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].

1b924bb36eac26e1c2/IC_report_2011_ukr.pdf?M OD=AJPRES&CACHEID=fad199804b74511b924bb36eac26e1c2 (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].

14. Каталог соціальних підприємств України 2016–2017 роки. (2017). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». doi: <https://drive.google.com/file/d/0B5k4OK2hVgtAOWhGV1RjcW8zZlk/view> (дата звернення : 31.03.2019) [Catalog of social enterprises of Ukraine 2016–2017 years. (2017). Kyiv : Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy”. doi : <https://drive.google.com/file/d/0B5k4OK2hVgtAOWhGV1RjcW8zZlk/view> (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].

15. Конституція України. Ч. 2., ст. 43 (1996). [Constitution of Ukraine. Part 2, Article 43 (1996) (In Ukrainian)].

16. Костенко, А.М., Світайло, М.Д. (2010) Соціокультурні аспекти реалізації жіночого потенціалу в бізнесі. *Філософія науки: традиції та інновації*, 1, 103–112. [Kostenko, AM, Svitaylo, M.D. (2010) Socio-cultural aspects of realization of women's potential in business. *Philosophy of science: traditions and innovations*, 1, 103–112. (In Ukrainian)].

17. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256. № 1254 (2017). doi : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1508-17> (дата звернення : 31.03.2019). [On the recognition

of the invalidity of the order of the Ministry of Health of Ukraine of December 29, 1993, No. 256. No. 1254 (2017). doi : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1508-17> (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].

18. Тріпутень, С. В (2016) Україні сімейний бізнес стане одним з локомотивів розвитку економіки. doi : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sergij-triputen-v-ukrayini-simejniy-biznes-stane-o> (дата звернення : 31.03.2019) / [Triputen, S. V (2016) Ukraine's family business will become one of the engines of economic development. doi : <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sergij-triputen-v-ukrayini-simejniy-biznes-stane-o> (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].

19. Форум жіночого підприємництва: чи під силу вести жінкам власний бізнес в Україні (2014). doi : https://24tv.ua/forum_zhinochogo_pidpriyemnitstva_chi_pid_silu_vesti_zhinkam_vlasniy_biznes_v_ukrayini_n440065 (дата звернення : 31.03.2019). [Women's Entrepreneurship Forum: Is It Possible To Conduct Women Own Business In Ukraine (2014). doi : https://24tv.ua/forum_zhinochogo_pidpriyemnitstva_chi_pid_silu_vesti_zhinkam_vlasniy_biznes_v_ukrayini_n440065 (дата звернення : 31.03.2019) (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 28.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-12

Смирнов І.Г.
доктор географічних наук,
професор кафедри країнознавства та туризму
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГЕОЛОГІСТИЧНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО ТА ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ОВЕРТУРИЗМУ

Розкрито сутність комплексної геологістичної стратегії сталого розвитку урботуризму в умовах овертуризму, яка базується на чотирьох концепціях – децентралізації туризму, зворотної геологістики, впливу маркетингу на геологістику та підвищених вимог до проблем безпеки туристів. Перша концепція ґрунтується на геологістичній організації туристичного простору міста, яка включає такі складники: геологістична (географічна та геологістична) ідентифікація ресурсної бази міського туризму; геологістичне планування туристичних потоків та визначення їх потреб; геологістичне проектування туристичної інфраструктури; геологістичне проектування ланцюгів постачання туристичної інфраструктури. Друга концепція передбачає комплексний підхід до утилізації загальної кількості міських відходів, включаючи туристичні, з урахуванням їх збирання та вивезення з міста, а також переробки на спеціалізованих підприємствах. Третя концепція відображає, як за допомогою маркетингу впливати на туристопотоки, зменшуючи обсяги небажаних видів туризму (наприклад, інтим-туризму). Четверта концепція відображає загострення проблем безпеки туристів у містах в умовах овертуризму. У цьому контексті розглянуто досвід українських міст Львова та Києва, надано відповідні рекомендації.

Ключові слова: урботуризм, овертуризм, комплексна геологістична стратегія, децентралізація туризму, зворотна геологістика, вплив маркетингу на геологістику, підвищення вимог до безпеки туристів.

Smyrnov I.G. GEOLOGISTIC STRATEGIES OF TOURIST AND HOTEL & RESTAURANT BUSINESS DEVELOPMENT IN OVERTOURISM CONDITIONS

Revealed essence of complex geologistic strategy of sustainable urban tourism development in the conditions of overtourism, which is based on four concepts: decentralization of tourism, reverse geologistics, marketing impact on geologistics and increased requirements to tourists safety problems. The first concept is based on the geologistics organization of the tourist area of the city, which includes such components as: geologistical (geographical and logistical) identification of the resource base of urban tourism; geologistical planning of tourist flows and determination of their needs; geologistical design of tourist infrastructure network; geologistic design of supply chains for tourist infrastructure functioning. The second concept involves an integrated approach to the utilization of the total amount of municipal waste, including tourist one, taking into account their collection and removal from the city, as well as processing at specialized enterprises. The third concept reflects how to use marketing to influence tourist traffic, reducing the volume of unwanted types of tourism (eg, intim-tourism). The fourth concept reflects the aggravation of the tourists safety problems in cities in the conditions of overtourism. In this context, the experience of the Ukrainian cities like Lviv and Kyiv has been explored, and relevant recommendations have been given.

Key words: urban tourism, overtourism, complex geologistic strategy, decentralization of tourism, reverse geologistics, influence of marketing on logistics, increase of safety requirements in urban tourism.

Постановка проблеми. Нещодавно, у 2016 р., у фаховій туристичній літературі з'явився новий термін – “overtourism” (у перекладі з англ. – надлишковий туризм). Він відображає виклики щодо управління зростаючими туристичними потоками, зокрема у міських (урбо) дестинаціях, та вплив урботуризму на міста та їхніх мешканців. Нині більше половини населення світу вже живе в урбанізованих ареалах і за оцінками до 2050 р. цей показник сягне 70%. Зростаюча чисельність

урботуристів збільшує споживання природних та туристичних ресурсів міст, здійснює соціокультурний вплив та зростаючий тиск на міську інфраструктуру. Тому для урботуризму нині важливим завданням є ефективне управління потоками урботуристів з метою забезпечення позитивних наслідків від відвідання ними міст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми статті виявив, що в Україні ця тематика є поки що недостатньо розробленою. Натомість

мість проблемі сталого розвитку урботуризму присвячено праці автора цієї статті (Смирнов, 2009; Смирнов, 2016; Смирнов, 2018). У той же час про актуальність статті свідчить дослідження, яке було виконане на замовлення ЮНВТО у 2017 р. “Overtourism? Understanding and managing urban tourism growth beyond perceptions” (пер. з англ. «Овертуризм? Розуміння і управління зростанням урботуризму» (UNWTO, 2017).

Постановка завдання – розкрити сутність та геологістичні особливості проблеми овертуризму по відношенню до урботуризму на прикладах світового та українського досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще задовго до того, як виник термін “overtourism”, ЮНВТО визначила поняття туристичної місткості (пропускної спроможності) «як максимальну кількість людей, що можуть відвідати туристичну дестинацію одночасно без здійснення деструктивного впливу на природне, економічне та соціокультурне середовище та погіршення якості туристичних продуктів, що надаються». Це поняття пов’язане з категорією сталого туризму: туризм тільки тоді вважатиметься сталим, коли враховуватиме інтереси як відвідувачів, так і місцевих громад. Ця мета може бути досягнута через участь громад (місцевих влад) у розвитку туризму, управлінні туристопотоками, зменшенні сезонності туризму, ретельному плануванні туризму в дестинаціях, що враховує їхню туристичну спеціалізацію та диверсифікацію пропонованої турпродукції, а також максимальну туристичну місткість. Вирішити проблеми, що стоять перед урботуризмом, сьогодні є набагато складнішим питанням, ніж раніше видавалося. Тому існує нагальна потреба розробити «дорожню карту» сталого розвитку урботуризму та розглядати цей розвиток, як складник більш широкої програми комплексного розвитку міст. Нині туризм є одним з небагатьох секторів світового господарства, що постійно зростає, забезпечуючи при цьому соціоекономічний розвиток, зайнятість, розвиток інфраструктури та експортні (валютні) доходи. Тому є дуже важливим забезпечити узгодження розвитку урботуризму з розвитком міст у світовому порядку денному. Про це нагадує «Нова програма ООН з розвитку міст», що вказує на 17 цілей їх сталого розвитку з особливим виділенням цілі 11 «Зробити міста інклюзивними, безпечними, пружними та сталими», що повинна стати обов’язковою для усіх країн світу (UNWTO, 2017).

За декілька останніх десятиріч чисельність міського населення світу, як і територія міст, динамічно зростали та трансформувалися. Згідно з даними ООН у 1990 р. 43% світового населення проживало в урбанізованих ареалах, на 2017 р. цей показник склав 54% та очікується його зростання до 60% у 2030 р. Разом з прискореною урбанізацією у світі спостерігається зростання урботуризму через те, що міста вважаються дуже популярними дестинаціями для бізнесового та пізнавально-відпочинкового туризму. Причинами цього явища є економічний розвиток та збільшення доходів населення, зменшення транспортних тарифів, розвиток туристичної інфраструктури та зростання середнього класу як в економічно розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються. За останні десятиріччя кількість міжнародних туристів зростає з 20 млн у 1950 р. до більше 1,3 млрд осіб у 2017 р. ЮНВТО прогнозує, що світовий туризм буде динамічно розвиватися і далі – з середньорічним темпом 3,3% за рік до 2030 р., коли чисельність туристів у світі сягне 1,8 млрд осіб. Нині дохід, що отримується як від внутрішнього, так і від міжнародного туризму, є важливим чинником соціоекономічного та культурного розвитку багатьох міст та міських агломерацій. Водночас зростання урботуризму призвело до появи різноманітних викликів щодо забезпечення сталого зростання та практик, які б мінімізували від’ємний вплив туризму в містах, зокрема, з використання природних ресурсів, соціокультурного впливу, зростаючого навантаження на інфраструктуру та управління мобільністю та концентрацією (скупченнями) туристів. Як результат число туристів у містах зросло настільки, що з’явилися випадки негативного ставлення місцевого населення до туристів, зокрема, через явища надмірного їх скупчення, особливо у центральних дільницях міст, надмірного галасу та засмічення, а також інших незручностей, пов’язаних з туристами. Справа навіть дійшла до протестів місцевого населення проти туристів у деяких містах Європи та до виникнення термінів «овертуризм» та «туризмфобія».

Що ж розуміється під назвою «овертуризм» і коли з’явився цей термін? 2016 р. його вперше запровадила консалтингова компанія “Skift, Inc.” та відповідно запатентувала. Ця компанія надає послуги з інформаційно-маркетингового забезпечення глобальної індустрії туризму та гостинності, існує з 2012 р. Компанія одразу зорієнтувала цей термін на урботуризм під

гаслом: «Майбутнє світу – міста. Майбутнє туризму – у містах. Майбутнє туризму – смарт-міста, що є зручними і для туристів, і для місцевих мешканців. Розвиток смарт-міст веде до появи ери туристичної смарт-мобільності» (Skift, 2016). Вже виникло декілька дефініцій цього терміну. Зокрема, університети – учасники міжнародного проекту “Overtourism? Understanding and managing urban tourism growth beyond perceptions” визначили овертуризм, як «негативний вплив туризму на дестинацію або її частини внаслідок надмірної кількості туристів, що відчуває як місцеве населення (через погіршення умов (якості) життя), так і туристи (через погіршення якості турпродукту, що надається)» (UNWTO, 2017). Інше визначення овертуризму належить Партнерству відповідального туризму: «коли господарі чи гості, місцеві жителі або візитери дестинації відчувають, що туристів забагато і через це якість життя у цій дестинації чи якість відвідування значно погіршились». Отже, овертуризм є протилежним поняттям по відношенню до «відповідального туризму», метою якого є розвивати туризм таким чином, щоб зробити дестинацію найкращим місцем як для життя місцевих мешканців, так і для відвідування туристами. По суті, коли говориться про овертуризм, то йдеться про відсутність ефективного управління та неконтрольований розвиток туристичних потоків у містах. Між тим, із зростанням числа туристів туризм повинен розвиватися та управлятися на засадах сталого розвитку як для відвідувачів, так і для місцевих громад. При цьому знову ж таки набуває важливого значення поняття туристичної місткості території (дестинації). Правильне визначення її кількісних параметрів є важливим завданням для туроператорів та місцевих туристичних влад. Визначаючи та створюючи механізми з моніторингу та управління туристичними потоками та скупченнями, туристичними місткостями територій та параметрами необхідних змін, доцільно застосовувати кількісні та якісні індикатори, щоб отримати комплексний вираз туристичного впливу на дестинацію в умовах овертуризму. При цьому слід врахувати такі особливості явища овертуризму у містах:

1. Коли говориться про туристичне перевантаження міста, то йдеться не стільки про чисельність туристів, скільки про туристичні потужності, щоб їх прийняти. Так, є міста які успішно справляються з великою кількістю

туристів, тоді як інші не можуть собі дати раду з значно меншими туристичними потоками.

2. Туристичне перевантаження зазвичай має скоріше локальний, ніж загальноміський вираз. Надмірний туристичний тиск відчувається переважно в центральних, найбільш популярних ділянках міст з високою концентрацією туристичних атракцій. Тому у пошуку рішення проблеми овертуризму слід проаналізувати територіальний розподіл туристопотоку у місті з визначенням місць і причин туристичного перевантаження.

3. Туристичне перевантаження у містах не завжди пов'язане тільки з туризмом. Явище овертуризму особливо відчутне, коли ресурси та інфраструктура міста відчувають надмірний тиск. Однак не тільки туристи створюють цей тиск – у цьому з ними конкурують місцеві мешканці та приїжджі. Це особливо відчувається у сфері оренди житла, де за найм житла (готелів, апартаментів, хостелів) туристи конкурують з місцевим попитом.

4. Використання технологічних та смарт-рішень є важливим у вирішенні проблеми овертуризму в містах, але без поєднання з іншими підходами воно не буде ефективним. Так, смарт-технології вважаються найбільш придатними до вирішення проблеми надмірних туристопотоків у містах, але без врахування викликів, які висуває вимога сталості урботуризму у сенсі тісної кооперації багатьох учасників у довготерміновому аспекті, рішення буде неефективним.

Про актуальність теми, що розглядається, та необхідність кращого розуміння сутності завдань, що стоять перед управлінням світовим урботуризмом у контексті овертуризму та сталого розвитку, свідчить те, що на замовлення ЮНВТО 2017 р. було виконано дослідження під назвою “Overtourism? Understanding and managing urban tourism growth beyond perceptions” (пер. з англ. – Овертуризм? Розуміння та управління зростанням урботуризму відповідно до відчуттів туристів та місцевих мешканців) з аналізом і рекомендаціями на підставі використання даних восьми європейських міст, а саме: Амстердама, Барселони, Берліна, Копенгагена, Лісабона, Мюнхена, Зальцбурга та Таллінна. Дослідження було виконане науковцями Центру експертизи рекреації, туризму та гостинності Університету Бреда (Нідерланди), Європейського інституту туризму майбутнього Університету Стенден (Нідерланди), за підтримки Європейської туристичної асоціації та міських влад від-

повідних міст. За результатами дослідження виконана оцінка сприйняття туризму і туристів мешканцями європейських міст та розроблена програма заходів з метою попередження надмірної концентрації туристичних потоків у містах Європи (UNWTO, 2017). Ця програма заходів охоплює 11 стратегій та 68 заходів. На нашу думку, корисно навести ці стратегії та заходи (див. табл.1, що подана у авторському перекладі) (Overtourism? 2018).

Отже, урботуризм сьогодні стає все більш популярним як в Україні, так і в світі. Він має свої особливості, пов'язані з високою концентрацією туристів на обмеженій території міст, особливо їхніх центральних та історичних частин. У зв'язку з цим виникає проблема збільшення туристичного навантаження на ресурсну базу туризму в містах (овертуризму), що може призвести до його погіршення та деградації. Вирішити цю проблему можна за допомогою інтегрованого логістичного підходу до сталого розвитку урботуризму. Увага до даної проблеми в науковій літературі поки що недостатня, хоча в практичному управлінні розвитком міського туризму ця проблема вже добре відома і відображена у розробці та прийнятті відповідних документів, наприклад у м. Львові, де нещодавно було прийнято «Концепцію децентралізації туризму» у межах «Стратегії розвитку туризму міста до 2021 р.».

У цьому контексті завдання сталого розвитку урботуризму в умовах овертуризму вимагає консолідації зусиль різних наукових і практичних напрямів, серед яких важливе місце належить логістиці туризму, що вивчає потокові явища у туристичній галузі, виділяючи туристичний трафік (туристопотік) як головний потік, а фінансовий, інформаційний, товарний, кадровий, матеріальний потоки як обслуговуючі (додаткові). Завданням логістики туризму в контексті сталого розвитку туристичної індустрії є регулювання головного потоку (туристопотоку), що забезпечить збереження ресурсної бази туризму в містах з метою сталого розвитку туристичної діяльності. Ця проблема зараз досить помітна не тільки в містах – найбільших туристичних центрах світу, але й у багатьох містах України. Це стосується, наприклад, Львова, Києва, Одеси та інших міст України – популярних туристичних центрів. Проблема туристичного перевантаження Львова останнім часом досить відома, про що йшлося, зокрема, в авторських публікаціях (Смирнов, 2016; Смирнов, 2018). Тому,

на нашу думку, є на часі розробка комплексної геологістичної стратегії сталого розвитку урботуризму в умовах овертуризму. Ця стратегія, розроблена автором, базується на чотирьох концепціях. Перша – концепція децентралізації туризму, друга – концепція зворотної геологістики, третя – концепція впливу маркетингу на логістику, четверта – концепція підвищення вимог до безпеки туристів (рис. 1).

Перша концепція передбачає необхідність ефективної геологістичної організації туристичної території міста (ГЛО ТТМ). Основними компонентами ГЛО ТТМ є: 1) геологістична ідентифікація ресурсної бази туризму; 2) геологістичне планування туристичних потоків; 3) геологістичне проектування туристичної інфраструктури; 4) геологістичне проектування ланцюгів постачання об'єктів туристичної інфраструктури. Перший компонент охоплює географічну та логістичну ідентифікацію туристичних ресурсів міста. Географічна ідентифікація туристичної ресурсної бази означає геопросторову локалізацію туристичних об'єктів. Вони діють як «туристичні магніти», які притягують туристичні потоки до певних локацій міста. Тому значна територіальна концентрація туристичних ресурсів (об'єктів) у цих локаціях викликає надмірні скупчення туристів. Ці міркування слід враховувати під час створення та розміщення нових туристичних об'єктів (музеїв, пам'ятників), які не слід «втискувати» до центральних діляниць міст, які вже і так перевантажені туристичними об'єктами. Отже, замість надмірної просторової концентрації туристичних об'єктів у центрах міст рекомендується їх просторова дисперсія. Логістична ідентифікація туристичних ресурсів означає розрахунок логістичного потенціалу кожного туристичного об'єкта, тобто максимально можливий туристичний потік, що не вплине на сталий розвиток туризму та стан туристичних ресурсів. При цьому слід розрізняти одночасну кількість туристів на об'єкті, їх чисельність за добу (з урахуванням коефіцієнта ротації), за місяць, за сезон, нарешті, за рік. Геологістична ідентифікація здійснюється з урахуванням поділу туристичних ресурсів (об'єктів) на: культурно-історичні (пам'ятки, музеї, театри тощо), архітектурні (історичні та сучасні), подієві (різноманітні заходи громадсько-культурно-розважального характеру). Другий компонент базується на визначенні розмірів і структури туристичних потоків та їх відповідних потреб, які можна поділити на

Таблиця 1

Стратегії та заходи із зменшення явища овертуризму у містах (за (Overtourism? 2018))

Стратегії	Заходи
Стратегія 1. Сприяти просторовій дисперсії туристичних потоків у місті та його околицях	1.1. Проводити більше подій не у центральних частинах міста, а в периферійних та його околицях. 1.2. Розміщувати туристичні атракції та розвивати інфраструктуру в менш відвідуваних частинах міста та на околицях. 1.3. Збільшити потужність туристичних об'єктів відповідно до величини туристопотоків. 1.4. Створити спільну ідентичність міста і його околиць. 1.5. Запровадити нелімітовані туристичні картки для подорожей містом та околицями. 1.6. Рекламувати усе місто як цікаве для туристів, з метою стимулювати відвідування менш популярних дільниць.
Стратегія 2. Сприяти часовій дисперсії туристичних потоків у містах	2.1. Стимулювати туристичні візити у несеzon. 2.2. Запровадити динамічне ціноутворення. 2.3. Урізноманітнити та збільшити кількість туристичних подій у несеzon. 2.4. Розробити графік проведення популярних туристичних атракцій та подій з моніторингом чисельності відвідувачів. 2.5. Використовувати новітні технології (app-додатки) з метою стимулювання часової дисперсії туристичних потоків.
Стратегія 3. Розробити нові туристичні маршрути з новими атракціями у містах	3.1. Розробити та рекламувати нові туристичні маршрути у містах на пунктах в'їзду та у туристичних інформаційних центрах. 3.2. Запропонувати комплексні знижки нових маршрутів та атракцій. 3.3. Видати путівники та інші рекламні матеріали з промомції «прихованих скарбів» (маловідомих туристичних об'єктів та атракцій) 3.4. Розробити туристичні продукти та маршрути для спеціалізованих турів. 3.5. Запропонувати тури з гідами для менш відвідуваних частин міста. 3.6. Створити мобільні аплікації віртуальної реальності стосовно відомих місць та атракцій на додаток до традиційних екскурсій.
Стратегія 4. Переглянути та адаптувати регуляції	4.1. Переглянути часи праці туристичних об'єктів. 4.2. Переглянути правила допуску великих груп туристів на популярні атракції. 4.3. Переглянути транспортні регуляції у центральних та історичних частинах міст. 4.4. Стимулювати відвідувачів використовувати паркінги на в'їздах до міст. 4.5. Визначити спеціальні місця для зупинки туристичних автобусів у центральних та історичних частинах міст. 4.6. Запровадити пішохідні зони. 4.7. Переглянути регуляцію та оподаткування нових віртуальних платформ з туристичного сервісу. 4.8. Переглянути регуляцію та оподаткування готелів та інших закладів розміщення туристів. 4.9. Визначити максимальну туристичну місткість міста та його критичних ділянок та атракцій. 4.10. Передбачити можливість моніторингу усіх операцій в системі ліцензування туроператорів. 4.11. Переглянути регуляції з проведення туристичної діяльності в певних частинах міста.
Стратегія 5. Здійснювати сегментацію туристів	5.1. Регулярно здійснювати комплексний аналіз туристопотоків (ідентифікацію та таргетування окремих сегментів туристів та їх потреб тощо). 5.2. Визначити туристів, які приїжджають до міста не вперше. 5.3. Обмежити відвідання міст з боку небажаних сегментів туристів.
Стратегія 6. Збільшити користі від туризму для міської громади	6.1. Збільшити рівень зайнятості в туризмі, зокрема офіційної та пристойної праці. 6.2. Роз'яснювати позитивні впливи туризму, забезпечити знання та свідомість про туристичний сектор у місцевій громаді. 6.3. Залучити місцеві громади в створення нових туристичних продуктів. 6.4. Провести аналіз туристичного потенціалу (попиту та пропозиції) місцевих громад та інтегрувати його в туристичний ланцюг доданої вартості. 6.5. Поліпшити якість інфраструктури та послуг з урахуванням потреб місцевих мешканців та туристів. 6.6. Стимулювати розвиток занедбаних околиць міста через туризм.

Стратегії	Заходи
Стратегія 7. Сприяти розвитку міста, зручного для його мешканців та туристів	7.1. Розвивати місто з урахуванням потреб та бажань його постійних мешканців та трактувати туристів як тимчасових мешканців. 7.2. Розвивати туризм у місті з максимальною участю місцевого населення. 7.3. Об'єднувати туристичні фестивалі та події з місцевими святами. 7.4. Запровадити «туристичних послів» від міста. 7.5. Впроваджувати артистично-культурні ініціативи (наприклад стріт-арт) у нових туристичних дільницях. 7.6. Збільшити часи праці туристичних об'єктів.
Стратегія 8. Поліпшити туристичну інфраструктуру міста	8.1. Розробити збалансований сталий менеджмент транспортної галузі для міста та околиць. 8.2. Забезпечити можливість руху туристів на головних магістралях та на другорядних (об'їзних) у час пік. 8.3. Поліпшити культурну інфраструктуру міста. 8.4. Поліпшити інформаційну забезпеченість транспортної інфраструктури та транспортних засобів, у т.ч. англ. мовою. 8.5. Зробити громадський транспорт більш зручним для туристів. 8.6. Передбачити додаткові транспортні можливості для туристів у години пік. 8.7. Забезпечити адекватні можливості розвитку туристичної інфраструктури. 8.8. Створити безпечні велосипедні маршрути та забезпечити можливості оренди велосипедів. 8.9. Створити безпечні та атрактивні пішохідні маршрути. 8.10. Забезпечити створення спеціальних маршрутів для людей з особливими потребами та в похилому віці відповідно до засад доступного туризму. 8.11. Забезпечити збереженість об'єктів культурної спадщини та туристичних атракцій. 8.12. Передбачити можливості прибирання туристичних об'єктів та маршрутів, у тому числі у години пік.
Стратегія 9. Співпраця з місцевими стейк-холдерами	9.1. Створити та регулярно проводити збори громадського органу управління туризмом (за участю усіх зацікавлених громад міста). 9.2. Організувати програми професійного розвитку для партнерів. 9.3. Створити локальні дискусійні платформи для мешканців. 9.4. Здійснювати регулярні дослідження серед мешканців міста та інших зацікавлених сторін. 9.5. Заохочувати обговорення проблем міста у соціальних мережах. 9.6. Спілкуватися з мешканцями з приводу їхньої поведінки. 9.7. Об'єднати розрізнені спільноти.
Стратегія 10. Співпраця з туристами	10.1. Забезпечити усвідомленість впливу туризму на розвиток міста серед туристів. 10.2. Ознайомити туристів з місцевими цінностями, традиціями та правилами. 10.3. Забезпечити необхідну інформацію для туристів щодо обмежень руху транспорту, можливостей паркування, оплати, автобусного руху тощо.
Стратегія 11. Заходи з моніторингу та зворотного зв'язку	11.1. Здійснювати моніторинг ключових індикаторів, зокрема, сезонних змін попиту, прибуттів та витрат туристів, їхніх сегментів, типів поведінки тощо. 11.2. Використовувати нові інформаційні технології для моніторингу, аналізу та оцінки впливу та поведінки туристів. 11.3. Розробити резервні плани для пікових періодів та форс-мажорних ситуацій.

потреби першого (лавки, сміттєві баки, біотуалети, вулична їжа, обмін валюти тощо) і другого порядків (сувеніри, інформаційні та рекламні матеріали, преса, туристичні товари тощо). Третій компонент передбачає геологічне проектування мереж туристичної інфраструктури для задоволення потреб туристів, зокрема, потреб першого порядку (об'єкти туристичної інфраструктури, такі як ятки з вуличною їжею, пункти обміну валют тощо), потреб другого порядку (об'єкти туристичної

інфраструктури, такі як сувенірні магазини, кіоски преси та інформаційних матеріалів, магазини туристичних товарів тощо), а також відповідної логістичної та транспортної інфраструктури для задоволення потреб мереж інфраструктурних об'єктів першого та другого порядків, а також збирання та вивезення відходів. Четвертий компонент передбачає геологічне проектування ланцюжків поставок для забезпечення потреб мереж туристичної інфраструктури першого і другого порядків з

логістичними та транспортними компонентами у їхньому складі, враховуючи особливості їх розташування в місті та потребу у збиранні та вивезенні туристичних відходів.

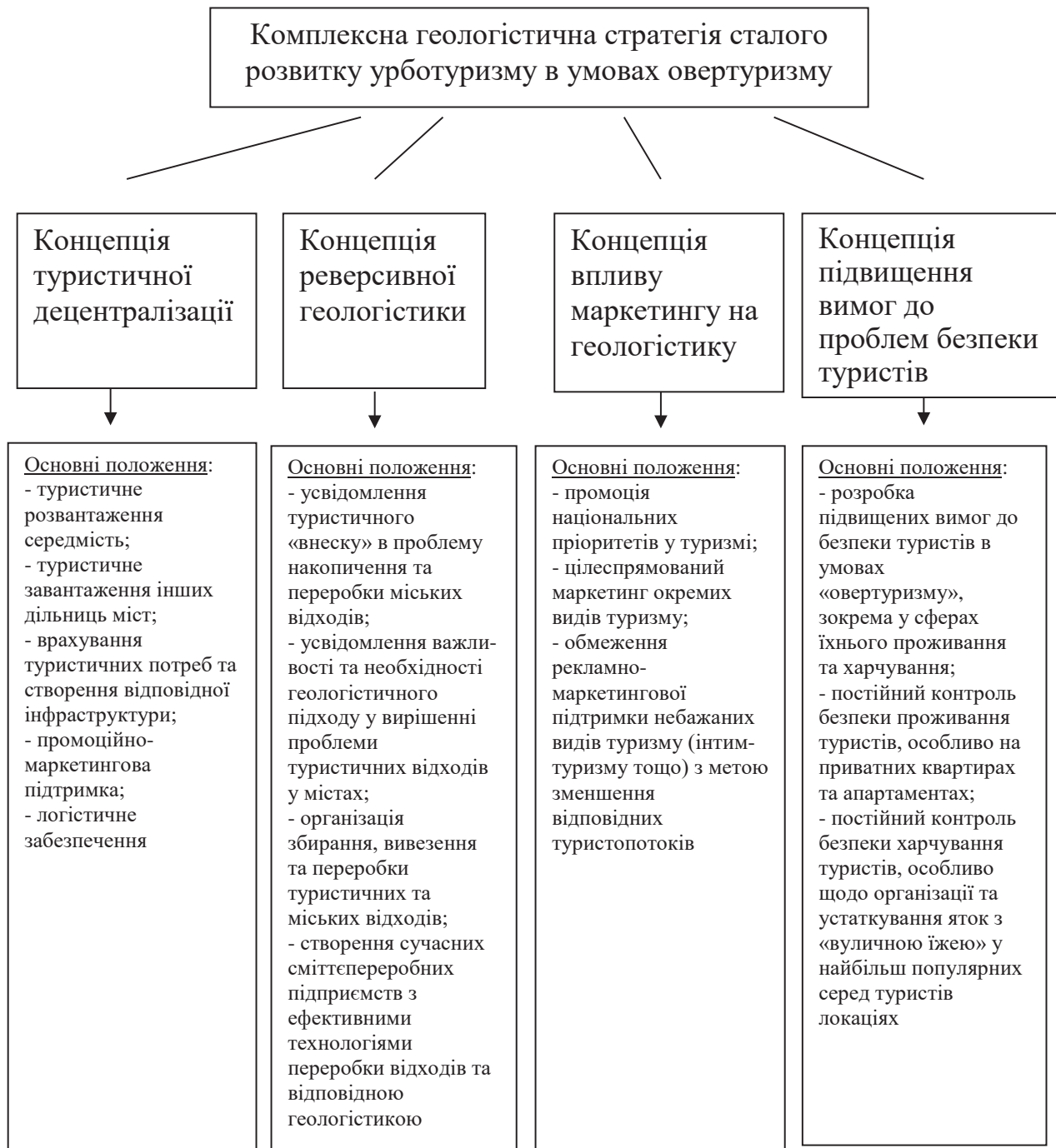
Вищевикладені положення враховує «Концепція децентралізації туризму», нещодавно прийнята у Львові, яка передбачає, зокрема, туристичне «розвантаження» його середмістя (площі Ринок та проспекту Свободи) за рахунок: 1) створення «другого центру» міста шляхом активного задіяння у туризмі проспекту Шевченка (цікаві об'єкти серед інших тут – старий будинок Львівського університету («Університет Габсбургів», нині тут знаходяться геологічний та біологічний факультети ЛНУ імені Івана Франка), кав'ярня «Шкоцька» («Шотландська», нині ресторан), пов'язана з діяльністю в ній у довоєнний період «Львівської математичної школи» під керівництвом С.Банаха; 2) розширення туристичної території міста за рахунок периферійних дільниць – Сихова, Майорівки, Левандівки тощо (видано путівник «Туристичний Сихів»); 3) запровадження екскурсії «Львів+» з відвідинами Жовкви (бувшої королівської резиденції) та Дрогобича (будинку знаменитого митця Б. Шульца та найстарішої солеварні в Україні). Додамо, що увага приділяється розвитку туризму і у центрі міста, але при цьому враховується вимога його туристичного розвантаження шляхом: а) розробки підземного туристичного маршруту від вежі Корнякта до площі Підкови зі створенням підземного музею Львова у підземеллях Ратуші; б) відкриття нових ресторанів на площі Ринок, але на останніх поверхах будинків, це «Найвища ресторація Галичини» та «Дуже висока кухня» (ці концептуальні заклади творять нову сторінку історії львівської гастрономії і належать відомій компанії «Концерн емоцій !FEST»).

Використання другої концепції має метою забезпечення повної переробки загального обсягу міських відходів, включаючи туристичні, у тому числі від ресторанів та кав'ярень. Зазначимо, що добовий обсяг відходів у Львові становить 600 тонн. Не дивно, що туристичний рекорд Львова (2,6 млн туристів у 2017 р. – перше місце серед міст України) збігся зі «сміттевою кризою» у цьому місті. Проблема міських відходів можна вирішити на основі двох підходів – транспортного та геологічного. Донедавна у Львові переважав перший підхід (коли транспортні компанії отримували завдання з вивезення міських відходів на сміт-

тезвалища). І лише нещодавно керівництво міста звернулося до геологічного підходу, тобто до використання «зворотної» геологістики. Нині Львів буде найсучасніший в Україні сміттепереробний комплекс. Одночасно ще у листопаді 2018 р. місцева влада обмежила використання пластикових пакетів, а з 9 квітня 2019 р. у місті стартувала трьохмісячна просвітницька компанія «Без поліетилену». Зокрема, магазини Львова відмовились від пластикових пакетів, пропонуючи покупцям альтернативну упаковку. Ресторани та кав'ярні Львова також використовують геоекологічні підходи у своїй діяльності, зокрема, використання та переробки відходів.

Третя концепція відображає ще один проблемний аспект овертуризму, пов'язаний з різким збільшенням кількості туристів у Львові, та про який попереджали американські експерти, що допомагали у розробці «Туристичної концепції Львова»: як тільки туризм почне динамічно розвиватися, серед гостей міста з'являться ті, кого цікавлять інтимні послуги (Иванова, 2018). Який зв'язок з логістикою? Менше буде реклами відповідних закладів (нічних клубів, джентльмен-клубів тощо) – менше будуть відповідні туристопотоки. На противагу інтим-туризму, Львів уже декілька років розвиває конференц-туризм. Тільки за 2018 р. у місті було проведено 430 ділових заходів, серед яких були потужні міжнародні конференції, які відвідало біля 100 тис. учасників, з них 11% іноземців і 82% – з України. Конференц-туризм є дуже вигідним для міста, оскільки один учасник витрачає \$ 414 на день, мешкають учасники у чотиризіркових і п'ятизіркових готелях. Львів першим в Україні заснував у 2013 р. конференц-бюро. За 2018 р. конференц-туристи витратили у Львові майже 900 млн грн., у тому числі заклади харчування заробили 206 млн грн., на відпочинок і розваги ділові делегати витратили 150 млн грн., на проживання – ще 131 млн. Прямий економічний ефект від цього виду туризму склав 775 млн грн. у 2018 р., податків сплачено 188 млн грн. При цьому у конференц-індустрії Львова працює 5,8 тис. осіб. Чого бракує Львову – це великих конференц-залів на 5 тис. учасників, як, наприклад, у польському Кракові, відповідно, є попит на конференц-готелі міжнародного рівня. Тоді б конференц-туризм приніс місту ще більші прибутки та дивіденди.

Ще один новітній напрям приваблення туристів до Львова, зокрема іноземців, це

Рис. 1. Концептуальна база комплексної геологістичної стратегії сталого розвитку урботуризму в умовах овертуризму (авторська розробка)

звертання до послуг туристичних блогерів. «Доступність, настроєвість та чудове співвідношення «ціна – якість». Вишукане місто виглядає як традиційна європейська столиця, довершена брукованими вуличками, фестивалями класичної музики та гучними літературними святкуваннями», – так описує туристичні принади міста Лева експерт провідної американської газети «The Washington Post». Вперше

про Львів написало таке провідне видання світу. Останніми роками до Львова їдуть туристичні блогери, які рекламують місто. Щороку місто Лева входить у топові позиції рейтингів європейських міст і світу, куди варто поїхати на вікенд чи на свята. За словами начальника управління туризмом Львівської міської ради, саме туристичні блоги дають Львову все більше гостей з усіх куточків світу. Якщо один

журналіст написав, то його колеги бачать рейтинг статті і теж приїжджають, щоб ще краще вивчити місто. Коли місто пізнаване, його ім'я капіталізується для інвестицій, сюди приїжджають інвестори, які відкривають бізнес. Тому від туристичних блогерів є чимало користі. Одна з них – широка міжнародна промоція Львову. Самим містянам теж приємно, що про їхнє місто знають у світі. Так, нещодавно про Львів написав один із польських туристичних сайтів. Польські експерти зробили акцент на емоційних закладах міста – концептуальних ресторанах та кафе. Кажуть, це додає місту родзинку. Кожний ресторан має свою легенду. Також поляки зазначають, що людям поважного віку цікавіше відвідати Личаківський цвинтар, а ось молодь має інші пріоритети – індивідуальні екскурсії центром. Наші сусіди відзначають і «привітні ціни» в магазинах, сувенірних лавках, кафе. Зазначають, що тут можна провести хороший вікенд, бо з Гданська до Львова є прямі авіарейси з цінами квитків від 500 до 1200 грн. Напередодні Великодніх свят 2019 р. до Львова завітав блогер з ірландського Дубліна. Це був менеджер авіакомпанії Ryanair, який пише блоги про усі міста, з якими Дублін має пряме авіасполучення. Він знімав відео про Львів, вивчав його архітектуру та кухню, а ще наші традиції. Він приїхав якраз перед святами і бачив весь процес приготувань, фарбування писанок, гаївки. Відвідав Шевченківський гай, йому сподобались вишиванки і кухня. Відповідно, очікується його стаття з відгуками, що є неабияк престижно. При цьому деякі тревел-блогери називають шалені суми у євровалюті за свої послуги. Львів працює за іншою схемою, коли місто домовляється з бізнесом і, відповідно, готельєри безкоштовно поселяють у себе блогерів, ресторатори задурно годують, власники туристичних фірм показують місто. Отже, блогери із захопленням описують туристичні принади міста Лева, і це не коштує надто багато. При цьому кожен блогер має свою цільову аудиторію – до міста приїжджають саме його читачі. Наприклад, є ресторани блогери, чи готельні, а є ті, що пишуть про літературу і культуру. Під кожного блогера формується окремий тур.

Нарешті, четверта концепція пов'язана з необхідністю застосування підвищених вимог до безпеки туристів в умовах овертуризму. До основних складників цієї концепції належать: а) розробка підвищених вимог до безпеки туристів в умовах овертуризму, особливо

щодо умов їхнього проживання та харчування; б) постійний і жорсткий контроль безпеки умов проживання туристів, особливо в апартаментах та приватних квартирах; в) жорсткий контроль безпеки сфери туристичного харчування, з особливою увагою до функціонування та справності обладнання точок «вуличної їжі» у популярних туристичних локаціях; г) контроль міського туристичного транспорту, у тому числі туристичних автобусів, екскурсійних «потягів», туристичних карет тощо. Слід сказати, що львівська влада вже взяла до уваги зазначені пропозиції. Так, у мера Львова з 2019 р. з'явиться заступник з питань безпеки, якому буде підпорядковано департамент з питань поведінки з відходами, управління з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення та управління безпеки міста.

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити наступні висновки. Динамічний розвиток урботуризму в умовах овертуризму, що нині спостерігається в Україні та світі, викликає низку проблем, серед яких можна відзначити такі: туристичне перевантаження міст, особливо їх центральних та історичних дільниць; руйнування багатьох історичних і архітектурних об'єктів та пам'ятників; збільшення обсягу міських відходів, у тому числі туристичних; випадки інтимтуризму; недотримання правил безпеки туристів у сферах їхнього проживання та харчування з сумними наслідками тощо. Рішення більшості з цих проблем можливе на основі застосування комплексної геологістичної стратегії, запропонованої автором. Отже, геологістичний підхід, застосований, зокрема, у «Концепції туристичної децентралізації м. Львова», має бути поширений на всі інші аспекти туристичного господарства міста, включаючи управління відходами, використання новітніх технологій та залучення національних та міжнародних інвестицій. Ці рекомендації стосуються не тільки Києва та Львова, але й інших міст, зокрема, таких значних туристичних центрів України, як Харків, Дніпро, Одеса тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Иванова Е.В. (2018). 50 оттенков Львова. Новое время страны. № 19. С. 38–41 [Ivanova, E.V. (2018). 50 shadows of Lviv. Novoe vremia strany. №19. P.38-41 (In Russian)].
2. Смирнов І.Г. (2009). Логістика туризму. Київ: Знання. [Smyrnov, I.G. (2009). Logistics of Tourism. Kyiv: Znannia (In Ukrainian)].

3. Смирнов І.Г. (2016). Маркетинг у туризмі. Київ: КНУ. [Smyrnov, I.G. (2016). Marketing in Tourism. Kyiv: KNU (In Ukrainian)].

4. Смирнов І.Г. (2018). Комплексний логістичний підхід до сталого розвитку міського туризму. Туризм і гостинність: стан, проблеми, перспективи: матер. IV Міжн. наук.-практ. конф. Черкаси: ЧНУ. С. 80–85 [Smyrnov, I.G. (2018). Complex logistic approach to sustainable development of urban tourism. Tourism & Hospitality: state, problems, perspectives.

IV International Scientific Conference materials. Cherkasy: ChNU (In Ukrainian)].

5. Overtourism? Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions (2018): UNWTO Library. URL: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf>

6. Skift Company (2018). URL: <https://skift.com/about/>.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-13

Суптело О.С.,
аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПЕРЕДУМОВИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МІСТ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ХАРКОВА)

Більшість сучасних міст світу та України від часу свого виникнення до сьогодні проходять кілька етапів розвитку, пов'язаних із їхнім соціально-економічним та технологічно-індустріальним розвитком. Це такі етапи, як: доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний. Звичайно, між вищезазначеними етапами відбуваються перехідні періоди. Наразі не існує міст, що б перебували на доіндустріальному етапі розвитку. Більшість міст світу є індустріальними або такими, що знаходяться на етапі переходу до постіндустріальних. Саме до останніх і належить Харків. Як місто, що було потужним індустріальним центром, у сучасних умовах Харків знаходиться на трансформаційному етапі на шляху до постіндустріального міста. Головним фактором, який цьому сприяв, є, безперечно, економічний, що має різні прояви: від простого занепаду окремих галузей промисловості – до розвитку надсучасних наукових та ІТ видів діяльності.

Ключові слова: постіндустріальний розвиток, постіндустріальне місто, індустріалізація, трансформації, Харків.

Suptelo O.S. PRECONDITIONS FOR POST-INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF CITIES (FOR EXAMPLE, THE CITY OF KHARKIV)

Most of the modern cities of the world and Ukraine from the time of its occurrence to the present are several stages of development associated with their socio-economic and technological and industrial development. These are the following stages: pre-industrial, industrial, and post-industrial, usually transitional periods occur between the above-mentioned stages. At the moment, there are no cities that would be at the pre-industrial stage of growth. Most of the world's cities are industrial, or those that are at the stage of transition to post-industrial. It is up to the last and belongs to Kharkiv. As a city that was a powerful industrial center, in modern conditions, Kharkiv is at the transformational stage to the post-industrial city. The main factor that contributes to this is undoubtedly economic, which has different manifestations: from the simple decline of individual industries, to the development of modern scientific and IT activities.

Cities are an extremely important form of spatial organization, developing and deepening their functions in the process of evolution, rapidly changing the face of the planet and generating many new and new problems of society and civilization in general. Modern cities are a combination of history, culture, industry and social goods, to meet any needs of modern society. In the history of its existence, most cities in the world have been transformed from the banal place of residence of the population, which had more socially attractive conditions of existence, to the poles of the territory. A modern city is a city that has a great heritage from the industrial age and dynamically develops in the post-industrial period, which sets other rhythms of life, rethinking values that affect the development of man and space.

Kharkiv is a typical Ukrainian and Eastern European city that, having a significant industrial heritage, is at the stage of transition to post-industrial development. The main preconditions that facilitated such a transition were political and economic transformations in the country, which endured the industrial development of the city, but stimulated the sphere of services.

Key words: post-industrial development, post-industrial city, industrialization, transformation, Kharkiv.

Постановка проблеми. Те, що сучасні міста є центрами зростання та розвитку території, ні в кого не викликає сумнівів. Цьому підтвердженням є проведення ряду міжнародних заходів, присвячених питанням міського населення, ролі міст та міському розвитку (Хабітат, Ріо20, саміт у Парижі). Міста є надзвичайно важливою формою просторової організації, розвиваючи та поглиблюючи у процесі еволюції свої функції, змінюючи стрімко «обличчя»

планети і породжуючи безліч нових і нових проблем суспільства і цивілізації у цілому. Сучасні міста – це поєднання історії, культури, індустрії та соціальних благ для задоволення будь-яких потреб сучасного суспільства. За історію свого існування більшість міст світу трансформувалися від банального місця проживання населення, що мало більш соціально привабливі умови існування, до полюсів розвитку території.

Місто як складна соціогеосистема проходить ряд періодів свого розвитку. Ці періоди виділяють у залежності від різних критеріїв, що прямо чи опосередковано впливають на розвиток міста. Зокрема, це можуть бути історичні, економічні, демографічні критерії тощо.

Україна та інші пострадянські країни пройшли ряд досить складних трансформацій, найскладнішою з яких став перехід від панової до ринкової економіки. (Сапич, Сапич, 2013). Саме цей період трансформацій і став основним рушійним фактором переходу від індустріального до постіндустріального етапу розвитку міст України. Проте існує ще ряд причин та передумов переходу до постіндустріального розвитку міст, який є неминучим в еволюції міста та суспільства в цілому. Виявлення таких передумов може сприяти всебічній оцінці ризиків та перспектив подальшого розвитку міст, а отже, і країни загалом.

Місто Харків є типовим для України та інших пострадянських країн містом, що знаходиться на етапі переходу від індустріального до постіндустріального рівня розвитку. Харків, як і решта великих індустріальних міст пострадянського простору, маючи значні промислові потужності, не змогло швидко трансформуватися до умов ринкової економіки та зазнало впливу ряду із цим пов'язаних проблем та викликів. Проте, як і інші вищезгадані міста, Харків прагне досягти рівня постіндустріального розвитку, хоча радянська індустріально спадщина все ще значною мірою сприяє розвитку промисловості в місті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням міст та їхніх трансформацій займаються науковці різних галузей знань: географи, економісти, соціологи, урбаністи та інші. Публікації попередніх дослідників розкривають проблеми трансформацій міст та міського простору. Ці процеси характерні для всього світу. Підтримуючи ідеї соціологів Д. Белла (Bell, 1967) та Е. Тофлера (Toffler, 2000) про перехід суспільства на етап постіндустріального розвитку, більшість учених, які досліджують міста, стверджують, що головні міста світу вже є постіндустріальними, а решта так чи інакше прагне до цього рівня.

Так, Н. Мезенцева (Мезенцев, Олійник, Мезенцева, 2017) зазначає, що кожне місто у своєму розвитку так чи інакше прагне до постіндустріального. Місто сприймається як простір можливостей і проблем, як територія, де присутні різноманітні досягнення цивіліза-

ції та водночас як простір, де концентруються екологічні проблеми, соціальні негаразди, бідність тощо. У сучасному постіндустріальному суспільстві посилюється значимість якості життя, соціальної стабільності та стану захищеності населення, екологічної безпеки проживання в містах. З іншого боку, зростає увага до якості освіти та рівня кваліфікації мешканців міст, науково-технічного потенціалу міст, інноваційності їхнього розвитку, оновлення міської інфраструктури з використанням найсучасніших технологій. При цьому стратегія сучасного розвитку міст ґрунтується на збереженні їх культурної ідентичності, автентичності та індивідуальних особливостей.

У роботі «The Role of Industrial and Post-Industrial Cities in Economic Development John» R. Meyer запевняє, що будь-яке місто проходить декілька стадій розвитку, важливою з яких є індустріальна та постіндустріальна (John, 2000). Відлік містобудування автор розпочинає з періоду виникнення перших міст у IV-III ст. до н.е. та особливу увагу приділяє середньовіччю, запевняючи, що якби не значний владний вплив, то міська індустріальна революція могла б наступити раніше. Індустріальному ж розвитку John R. Meyer відводить особливу роль та стверджує, що саме індустріалізація сприяла виникненню та розвитку найбільш впливових міст світу.

Наразі більшість досліджень постіндустріального розвитку міст спадщини присвячені саме країнам, що знаходяться на ранньому постіндустріальному періоді свого розвитку. Це, в першу чергу, країни колишнього соціалістичного табору, зокрема Україна. Яскравим прикладом такого роду дослідження є робота Marcin Wójcik, Paulina Tobiasz-Lis & Karolina Dmochowska-Dudek «Problems of post-industrial city development. Tensions between the structure and image of Łódź (Poland)» (Wójcik, Tobiasz-Lis & Dmochowska-Dudek, 2017). Проте головний аспект даного дослідження – це виявлення впливу індустріальної спадщини на трансформацію функціонально-просторової структури міста та міський простір у контексті теорії «третього місця».

Що стосується українських досліджень, то постіндустріальний розвиток міст є об'єктом дослідження як географів, так і економістів. Зокрема, Л.О. Петкова, Д.Ю. Марущак постіндустріальний розвиток міст пов'язують зі становленням у містах «креативної економіки» (Petkova & Marushchak, 2017). Натомість

Н. Мезенцева вважає, що постіндустріальний розвиток міста може бути більш багатограним (Мезенцев, Олійник, Мезенцева, 2017). Так, великі індустріальні міста прагнуть трансформуватися в: green city, smart city, creative city, inclusive city, healthy city, global city, world city. Це зумовлюється стрімким розвитком міст у світі з тенденціями, що формуються.

Постановка завдання. Сьогодні більшість міст знаходяться в дуже складній ситуації переходу від промислового міста до міста з економікою у сфері послуг. Проблеми таких міст мають схожий характер, проте рішення цих проблем має бути індивідуальним. Отже, **метою** даного дослідження є виявлення передумов, що сприяють переходу до постіндустріального розвитку міста Харкова як типового представника постсоціалістичних, пострадянських, індустріальних міст Східної Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна парадигма розвитку міст передбачає відмову від розвитку індустріального міста на користь «нового», постіндустріального міста. Концепція нового урбанізму (New Urbanism) (Мезенцев, Олійник, Мезенцева, 2017) використовує людиноорієнтований підхід до планування міст, який, на противагу централізованому плануванню, передбачає нежорстке зонування території та залучення громадськості до планування міського розвитку. Новий урбанізм має на меті створення насиченого комунікаціями, саморегульованого міського середовища, яке відповідає інтересам жителів різних соціальних прошарків, статусу, віку тощо. Така теза безпосередньо відповідає стратегії розвитку досліджуваного міста Харкова (Офіційний сайт Харківської..., Стратегія розвитку міста Харкова).

Звичайно найбільшим постіндустріальним містом країни більшість дослідників називають місто Київ. Проте, зважаючи на рівень його розвитку та переважання за довгий період таких функцій, як адміністративна, контролююча, торгівельна, транспортна, освітньо-наукова та меншою мірою – промислова, – місто успішно трансформувалося до постіндустріального, хоча й має ряд проблем. Натомість для міста Харкова, яке за історію свого розвитку було потужним промисловим центром, процеси трансформації є вкрай складними.

Аналізуючи етапи розвитку міста Харкова з точки зору трансформації економіки та технологічних укладів (Niemets, Husieva, Suptelo, Sehida & Kravchenko, 2018), виділяють три

основних етапи: доіндустріальний, індустріальний, постіндустріальний. Між кожним із цих етапів проходить також період трансформацій. Наразі можна стверджувати, що місто Харків знаходиться в періоді трансформацій на шляху до постіндустріального етапу розвитку. Концепція постіндустріального міста бере свій початок від концепції постіндустріального суспільства. Її основоположник Даніель Белл у 1970-х роках до основних ознак постіндустріалізму відносить:

- перехід від виробництва товарів до надання послуг;
- провідну роль теоретичних знань та інтелектуальних технологій;
- збільшення прошарку технічних професійних фахівців.

Виходячи з ознак індустріального та постіндустріального міст (Мезенцев, Олійник, Мезенцева, 2017) та ознак постіндустріалізму, робимо висновок, що всі процеси, які відбулися в період індустріального етапу розвитку міста, є причинами постіндустріальних трансформацій. У першу чергу, це проявляться в економіці та структурі виробництва; соціальній сфері; розвитку публічних просторів міста.

Загалом, передумови постіндустріального розвитку міст можемо поділити на дві групи:

- Політичні – зміна політичного режиму, геополітичні трансформації.
- Економічні – трансформація галузевої структури виробництва та торгівлі, зайнятості населення, економічні кризи;

Що стосується міста Харкова, то кожна із цих передумов є важливою під час аналізу особливостей постіндустріального розвитку міста та комбіновано вплинули на перехід міста на постіндустріальний етап розвитку. Їх більш детальний ретроспективний аналіз дозволить виявити слабкі та сильні сторони для подальшого моделювання траєкторій розвитку міста та створення стратегії його розвитку.

Тож, як бачимо, головними передумовами, що сприяли трансформації міста від індустріального до постіндустріального, є вихід України зі складу СРСР та економічна криза, із цим пов'язана. У даний період змінюються геополітичні орієнтири розвитку як країни, так і Харкова зокрема, що безпосередньо знаходить в економіці міста. Після 1991 року ряд підприємств міста закриваються або перепрофілюються, причинами чого є:

- зменшення інтенсивності або розрив виробничих зв'язків із підприємствами колишнього СРСР;

Таблиця 1

Особливості передумов постіндустріального розвитку міста Харкова (узагальнено автором за даними ((Офіційний сайт Харківської..., Стратегія розвитку міста Харкова))

Передумови	Період	Особливість	Прояви
Політичні	XVIII–XX ст.	Місто завжди мало провідне значення не лише для розвитку регіону, але й для країни у цілому – доіндустріальний та індустріальний етапи розвитку міста.	Харків – адміністративний центр спершу Харківської губернії, а згодом – Харківської області. З 1991 по 1934 роки – столиця радянської України.
	З 1991 по 2014 роки	Вихід України зі складу СРСР – початок переходу до постіндустріального періоду.	Харків залишається адміністративним центром Харківської області. Є одним із найбільших міст України. Та стає прикордонним містом.
	З 2014 року	Воєнні дії на Донбасі – посилення постіндустріальних трансформацій	За відсутності точної інформації про чисельність населення в невідконтрольній Україні Донецьку Харків стає другим за чисельністю населення містом у країні та найближчим до зони бойових дій адміністративним центром.
Економічні	XVI–XVII ст.	Доіндустріальний етап: зародження ремесел та торгівля	Місто було військово-оборонним та ремісничо-землеробським центром. У XVII столітті місто стало центром проведення численних ярмарків і поступово перетворилося на торгово-ремісничий центр.
	Кінець XVII – XX ст.	Становлення та стрімкий індустріальний розвиток	Індустріалізація Харкова в першу чергу пов'язана зі стрімким розвитком залізничного сполучення. У цей період ремісничке виробництво перетворюється на мережу потужних заводів та фабрик різного спрямування. У середині XX ст. кількість промислових підприємств у місті сягла до 200. Саме у цей час у місті з'являються провідні підприємства, більшість із яких досі працюють.
	Кінець XX – початок XXI ст.	Економічні кризи та трансформації економіки міста, перехід до постіндустріального етапу розвитку	Після розпаду СРСР припинила існування значна кількість міських промислових підприємств і вузів. Проте нарощується об'єм у структурі виробництва, торгівлі, транспорту та інших галузях сфери послуг.

- загальнодержавна економічна криза.
- втрата ринку збуту, яким була Росія;
- втрата бази постачання сировини (Донбас).

Проте постіндустріальний етап розвитку міста є логічним завершенням індустріального етапу, і усі перераховані вище несприятливі для індустріального розвитку передумови стали рушієм до постіндустріальних трансформацій міста. Класичний перехід до постіндустріального розвитку супроводжується поєднанням двох процесів: терціалізації мільного середовища (переважання сфери послуг у структурі економіки) та модернізації індустрії. У Харкові це має такі прояви:

- серед промислових підприємств міста значними потужностями володіють підприємства машинобудівної галузі, які не мають аналогів у країні (ХТЗ, Турбоатом, Хартрон);
- значного розвитку набувають промислові підприємства харчової та легкої промисловості, що забезпечують високоякісною продукцією не лише Харків, а й весь регіон;
- сфера послуг міста розвивається головним чином за рахунок торгівлі та транспорту (один із найбільших у країні торговельних комплексів «Барабашово»; відкриття 9 нових станцій метро за період незалежності);

- у місті сформувався один із найбільших у країні IT-кластер;
- місто – провідний науковий та освітній центр країни.

Висновки з проведеного дослідження.

Сучасне місто – місто, яке має велику спадщину від індустріальної епохи і динамічно розвивається в постіндустріальний період, що задає інші ритми життя, переосмислює цінності, впливає на розвиток людини та простору.

Харків є типовим українським та східноєвропейським містом, що, маючи значну індустріальну спадщину, знаходиться на етапі переходу до постіндустріального розвитку. Головними передумовами, які сприяли такому переходу, стали політичні та економічні трансформації в державі, які стримали індустріальний розвиток міста, проте стимулювали галузі сфери послуг.

Оскільки місто є складною соціогеосистемою, то постіндустріальні трансформації міста відбуваються на різних рівнях організації. Тому подальшою метою дослідження стає виявлення та аналіз постіндустріальних трансформацій у місті, вивчення їхньої природи та виявлення подальших можливих змін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bell, D. (1968) Notes on the Post-Industrial Society. *The Public Interest*. 7, 102–118.
2. Department of Statistics in the Kharkov region. doi: <http://kh.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2019).
3. John, R. M. (2000) The Role of Industrial and Post-Industrial Cities in Economic Development. doi: https://www.innovations.harvard.edu/sites/default/files/meyer_w00-1.pdf (дата звернення: 10.05.2019).
4. Мезенцев, К.В., Олійник, Я.Б., Мезенцева, Н.І. (Ред.) (2017) Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін [Urban Ukraine: the epicenter of spatial change]. doi: http://www.geokyiv.org/pdf/Urban_Ukraine.pdf (дата звернення: 10.05.2019).
5. Niemets, L., Husieva, N., Suptelo, O., Sehida, K. & Kravchenko, K. (2018) Research of Brownfields and Greyfields of the City: Theory and Practice. *Vision 2020: Sustainable Economic Development and Application of Innovation Management from Regional expansion to Global Growth*, 409–436.
6. Офіційний сайт Харківської міської ради [The official site of the Kharkiv City Council]. doi: <http://www.city.kharkov.ua/uk/> (дата звернення: 10.05.2019).
7. Петкова, Л.О, Марущак Д.Ю. (2017) Від промислового до креативного міста: постіндустріальні виклики для України [From industrial to creative city: post-industrial challenges for Ukraine]. doi: <http://ven.chdtu.edu.ua/article/view/119901> (дата звернення: 10.05.2019).
8. Стратегія розвитку міста Харкова до 2020 року [Strategy of development of the Kharkov city to the 2020 year]. doi: <http://www.city.kharkov.ua/assets/files/docs/zakon/strategy2411.pdf> (дата звернення: 10.05.2019).
9. Сапич, В.І., Сапич, Н.М. (2013) Становлення національної моделі економічного розвитку України [The formation of the national model of economic development of Ukraine]. *Mechanism of 78 Economic Regulation*, 2013, No 1, 78–87.
10. Toffler, A. (2000) The third wave (Еvc, А.). In Shovkun, V. (Eds.). Kyiv, Publishing House “Vsesvi”.
11. Wójcik, M., Tobiasz-Lis, P. & Dmochowska-Dudek, K. (2017) Problems of post-industrial city development. Tensions between the structure and image of Łódź (Poland). doi: <https://relocal.eu/problems-of-post-industrial-city-development-tensions-between-the-structure-and-image-of-lodz-poland/> (дата звернення: 10.05.2019).

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

СЕКЦІЯ 2
ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ТА ГЕОЕКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 574.45

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-14

Гавриленко О.П.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри фізичної географії та геоєкології географічного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**КОНФЛІКТИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
В КОНТЕКСТІ ВТРАТИ ЕКОСИСТЕМНИХ ПОСЛУГ**

У статті проаналізовано сутність концепції екосистемних послуг та обґрунтовано необхідність її запровадження в Україні. Розглянуто найбільш розповсюджені конфліктні ситуації, що виникають між різними галузями природокористування та призводять до деградації і втрати послуг природних екосистем. Розкрито причини і наслідки виникнення основних конфліктів природокористування, а також чинники, які впливають на гостроту прояву конфліктних ситуацій та можливості збереження екосистемних послуг.

Ключові слова: екосистемні послуги, конфлікти природокористування, деградація, біорізноманіття, природоохоронні території.

Havrylenko O.P. NATURE MANAGEMENT CONFLICTS IN THE CONTEXT OF LOSS OF ECOSYSTEM SERVICES

Ecosystem services, important for the society welfare, are degraded and lost due to irrational nature using and excessive exploitation of the planet resources. The close relationship between different types of nature management on the mutual territory is caused by the ever-increasing needs in natural resources, the complication of production and the reduction of territories suitable for development. In addition, conflicts between different land users often arise, which are exacerbated by competition for resources, territory and the possibility of obtaining quality ecosystem services. The most conflictual are industrial and transport types of nature management, which expand the area and the intensity of impact on the natural environment. Most often conflict situations arise between land users within the same river basin, who share water resources. Conflicts caused by the deterioration of air quality are most pronounced in urbanized areas where the main sources of pollution are located and the population is concentrated as the main recipient of contaminated air. Conflicts due to competition over the territory are inevitable between agrarian and forestry nature management, because they are the main consumers of soil resources. Large-scale deforestation is the main cause of forest conflicts among many interested land users. Mining and processing industries are in conflict with virtually all types of natural management in the adjacent territories, where irreversible lands violations, pollution of all landscape components, and dangerous exogenous processes are happening.

Most diverse ecosystem services for mankind are provided by protected areas, where the main conflicts of nature management are associated with excessive recreational loads, garbage accumulation, poaching, penetration of invasive species, illegal building. The largest losses of ecosystem services occur in protected areas located within large cities. Considering the significant damage from degradation and loss of ecosystem services, society must be aware of the benefits of avoiding conflict situations, which will contribute to the timely prevention of the degradation of vital ecosystem services. Inventory and assess the benefits derived from ecosystems will help to stimulate ecosystem services consumers to preserve the natural environment.

Key words: ecosystem services, conflicts of nature management, degradation, biodiversity, protected areas.

Постановка проблеми. Ідентифікація та оцінювання екосистемних послуг (ЕП) широко упроваджуються у всьому світі через їхню стрімку деградацію. В останній, дванадцятій доповіді Всесвітнього фонду дикої при-

роди наголошується на серйозному підриванні здатності природних екосистем підтримувати суспільство і економіку внаслідок нестримної споживацької поведінки людини. Глобальні екосистемні послуги людству (чиста вода, свіже

повітря, морепродукти, енергія тощо) оцінюються у близько 125 трлн доларів США щороку (Living Planet, 2018). Незважаючи на це, рівень відображення концепції ЕП у законодавстві України фактично нульовий; у затвердженій нещодавно Стратегії державної екологічної політики на період до 2030 року розвиток ЕП згадується лише раз у контексті створення можливостей для сталого розвитку суспільства та екосистеми (Про Основні Засади, 2019).

В умовах скорочення придатних для господарського освоєння територій і багатоцільової експлуатації природних ресурсів неминучою є тісна взаємодія різних видів природокористування. Через виснаження природних ресурсів та їхнє витратне споживання частішають екологічні конфлікти, наслідки яких складно прогнозувати. Сучасне суспільство має бути готовим і спроможним ефективно розв'язувати конфлікти природокористування, а в контексті загрози втрати екосистемних послуг – усіляко їм запобігати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Уперше поняття «екологічні послуги» було вжито в доповіді «Вивчення критичних екологічних проблем» (Study of Critical, 1970), присвяченій висвітленню впливу людини на глобальне довкілля. Термін «природний капітал» запропоновано німецьким економістом і філософом Е. Schumacher (1973). Коли в наукових дискусіях нарешті з'явився термін «екосистемні послуги» (ecosystem services), одним із перших обґрунтував його сутність американський економіст Р. Костанца, який визначив ЕП як умови та процеси, через які природні екосистеми підтримують і забезпечують людське життя (Costanza et al., 1997). Кількість публікацій щодо ідентифікації та методології оцінювання екосистемних послуг постійно зростає.

Наукових праць, присвячених питанням виникнення і розв'язання конфліктів природокористування, наразі недостатньо. Більшість із них висвітлює еколого-економічні протиріччя в існуючій системі природокористування та шляхи вдосконалення структури управління природними ресурсами. Найбільш чітко тлумачення екологічних конфліктів як проявів ресурсних протиріч у системі природокористування запропонував В.В. Сабадаш (2010). Ним визначено основні чинники, які можуть призводити до виникнення екологічних конфліктів, охарактеризовано найбільш «конфліктні» природні ресурси, якими є водні, лісові, міне-

ральні, земельні й біорізноманіття, а також обґрунтовано способи врегулювання конфліктів (Сабадаш, 2010).

Постановка завдання. Головними завданнями дослідження є такі:

- проаналізувати сутність концепції ЕП та обґрунтувати необхідність її запровадження в Україні;

- розглянути найбільш розповсюджені конфліктні ситуації, що виникають між різними галузями природокористування та призводять до деградації і втрати екосистемних послуг;

- розкрити причини і наслідки виникнення основних конфліктів природокористування, а також чинники, які впливають на гостроту прояву конфліктних ситуацій та можливості збереження ЕП.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш ґрунтовним є визначення ЕП як потоків, що генеруються структурою і процесами екосистем, мають безпосередню вигоду для людини та відбуваються природно (Brown, Bergstrom, & Loomis, 2007, p. 334). Іншими словами, екосистемні послуги – це потоки економічних вигод і цінностей, які отримують економічні та інші суб'єкти від використання існуючих функцій екосистем, а також тих, що утворюються в результаті генерування, відновлення, підтримки, регулювання екосистемних процесів і формуються діяльністю суб'єктів господарювання (Мішенін, & Дегтярь, 2015, с. 248).

Базову класифікацію ЕП було визначено в доповіді ООН «Оцінка екосистем на порозі тисячоліття» (Millennium Ecosystem Assessment – MEA), де їх поділено на чотири категорії – підтримувальні, забезпечувальні, регульовальні й культурні (Millennium Ecosystem, 2005). Концепцію ЕП поглиблено у 2010 році публікацією звіту глобального дослідження «Економіка екосистем та біорізноманіття» (The Economics of Ecosystems and Biodiversity – TEEB), де закладено парадигму необхідності регулювання тиску на екосистеми у процесі отримання ЕП (Kumar, 2010).

Для спрямування дискусій навколо концепції ЕП у конструктивне русло було розроблено міжнародну класифікацію ЕП CICES (Common International Classification of Ecosystem Services), що вже налічує декілька версій. Перший проект CICES було внесено на нараду експертів Європейської екологічної агенції у грудні 2009 року. Після двох раундів

консультацій у 2010 і 2011 рр. з'явилися друга і третя версії. У CICES версії 4 запропоновано нову структуру класифікації ЕП, де визначені МЕА категорії (забезпечення, регулювання, підтримання і культурні) складають найвищий ієрархічний рівень – секції; нижчими рівнями є підрозділи, групи і класи (Haines-Young, & Potschin, 2013).

Важливі для добробуту суспільства ЕП деградують або втрачаються внаслідок нераціонального природокористування та неефективного управління ним. Глобальні зміни землекористування протягом 1997–2011 років призвели до втрати ЕП у розмірі від 4,3 до 20,2 трлн. доларів США щороку (Costanza et al., 2014). За період з 1970 по 2014 рік планета втратила 60% ссавців, птахів, риб і рептилій. Критично зменшилася чисельність прісноводних видів: індекс прісної води (Freshwater Index) показав спад на 83% (Living Planet, 2018). І все це є наслідком надмірної експлуатації ресурсів планети, що призводить до втрати глобальних ЕП.

З усіх послуг, що надаються людству екосистемами, лише частина доповнюють одна одну або є нейтральними. Більшість із них є взаємовиключними, тому інтереси споживачів ЕП (суб'єктів господарювання) часто конфліктують. Різні види природокористування зазвичай тісно пов'язані між собою, що зумовлено постійно зростаючими потребами у природних ресурсах, ускладненням виробництва, скороченням придатних для освоєння територій, а отже, необхідністю їхньої багатоцільової експлуатації. Планування раціональної організації таких територій має враховувати складні взаємодії і взаємовпливи окремих видів природокористування, виходячи з покладених на них еколого-економічних функцій.

Протиріччя, що виникають між різними землекористувачами в певному просторі, є тими «конфліктами» природокористування, що загострюються через конкуренцію за ресурси, території і можливість споживати ЕП. Створення несуперечливих систем природокористування стає дедалі важчим завданням, а найбільш конфліктогенними відносно інших є промислові й транспортні види природокористування, які постійно збільшують площу та інтенсивність впливу на природне оточення. Залежно від характеру та величини антропогенного навантаження конфліктні ситуації можуть бути спричинені виснаженням запасів природних ресурсів через їхнє неефективне використання, порушенням механізмів їхнього

відновлення, забрудненням навколишнього середовища, зникненням рідкісних і унікальних природних об'єктів тощо.

Найчастіше конфліктні ситуації виникають між галузями природокористування, що спільно використовують водні ресурси і розташовані в межах одного річкового басейну. Зазвичай різні водокористувачі мають різні вимоги до якості води, тому конфлікти гарантовано виникають між тими з них, яким потрібна вода найвищої якості, і тими, кого задовольняє умовно чиста вода. Останні ще й найбільше забруднюють природні водойми. Наприклад, стороною таких конфліктів часто стає фармацевтика, яка не використовує воду без попередньої складної очистки.

Однією з вагомих причин виникнення водних конфліктів є те, що вода, на відміну від інших ресурсів, не має еквівалентного за цінністю замітника (Сабадаш, 2010). Іншими чинниками виникнення водних екологічних конфліктів можуть бути дефіцит водних ресурсів, наявність або відсутність можливості використання альтернативних джерел водопостачання, неефективне управління водними ресурсами тощо.

Широко розповсюдженими є конфлікти природокористування, спричинені погіршенням якості атмосферного повітря. Особливо яскраво ці конфлікти проявляються на урбанізованих територіях, де зосереджено основні джерела забруднення та сконцентровано населення як основний реципієнт забрудненого повітря. Сторонами таких конфліктів є промисловість і транспорт – види природокористування, що мають найбільше шкідливих викидів, а з іншого боку – сільське, лісове і водне господарство, які значно менше забруднюють атмосферу і в той же час потребують чистого повітря.

Конфліктні ситуації неминучі між основними споживачами ґрунтових ресурсів – аграрним і лісогосподарським видами природокористування. Протилежною стороною конфліктів стають транспорт і промисловість, які впливають на ґрунтово-рослинний покрив здебільшого опосередковано. Конфлікти зазвичай виникають через конкуренцію за територію, коли розширення площ житлової забудови або рекреаційних зон відбувається за рахунок відчуження продуктивних земель. Аналогічні конфлікти можуть бути спричинені створенням водосховищ, унаслідок чого підтоплюються сільськогосподарські угіддя. Іншим

чинником стають звалища побутових відходів як потужне джерело забруднення ґрунтів і ґрунтових вод.

Нераціональне лісокористування, що призводить до виснаження і погіршення якості лісових ресурсів, спричинює екологічні конфлікти, які можуть виникати між різними лісокористувачами, меншою мірою – між лісокористувачами і територіальними рекреаційними системами. Коли зростання антропогенних навантажень на природну складову частину досягає критичних значень, одночасно відбувається порушення природного лісовідновлення та зниження рекреаційної цінності лісів. Лісокористувачі часто конфліктують з іншими видами природокористування, які впливають на ліси опосередковано. Найпоширенішою причиною лісових конфліктів є вирубка лісів для отримання деревини, особливо незаконна і у великих масштабах.

Гірничодобувні й переробні галузі конфліктують практично з усіма видами природокористування на прилеглих територіях, де відбуваються незворотні порушення земель, забруднення відходами, пилом і газом усіх компонентів ландшафту, розвиваються зсувні й ерозійні процеси, а терикони створюють «мертві зони» в ландшафті. Причинами гострих конфліктів стає зневоднення значних територій, забруднення підземних і поверхневих вод, атмосферного повітря. Протиріччя загострюються через високу ресурсну залежність однієї сторони конфлікту, що призводить до втрати важливих ЕП, та водночас неможливість користуватися цими ЕП іншою стороною конфлікту.

Основні конфлікти природокористування в межах природоохоронних територій (ПОТ) пов'язані переважно з нецільовим використанням окремих ділянок ПОТ, надмірними рекреаційними навантаженнями, нагромадженням сміття і стихійними звалищами, самовільними вирубками і браконьєрством, проникненням інвазійних видів, незаконною забудовою тощо. Різноманітні ЕП, що надаються ПОТ, мають важливе значення для збереження біорізноманіття. Найбільші втрати ЕП стосуються ПОТ, розташованих у межах великих міст з найвищим антропогенним навантаженням на їхні екосистеми (Гавриленко, & Циганок, 2018).

Перелічені конфліктні ситуації не вичерпують повністю протиріччя, що можуть виникати між різними видами природокористування і споживачами ЕП. Ймовірність виникнення,

характер та сила прояву конфліктів залежать від багатьох чинників, зокрема від ступеня освоєння території. Наприклад, компоненти ландшафтів староосвоєних регіонів із розгалуженою промисловою інфраструктурою є дуже чутливими до будь-яких нових впливів, які можуть посилити вже існуючі та викликати ланцюг незворотних змін. До того ж на цих територіях фактично вичерпано можливості нового екстенсивного освоєння, що виключає введення нових несуперечливих видів природокористування.

Перевагами слабоосвоєних територій є наявність передумов для екстенсивного господарського розвитку, впровадження інноваційних технологій екологічного менеджменту та, відповідно, – превентивного обґрунтування ймовірних конфліктних ситуацій, що можуть виникнути між існуючими та новими видами природокористування. Наприклад, планування будівництва в межах малоосвоєних приморських територій потужних промислових підприємств однозначно спровокує конфлікти між ними та існуючими рекреаційними системами або виробниками продукції органічного землеробства. Своєчасне запобігання виникненню екологічних конфліктів дає можливість уникати матеріальних та інших витрат на їхнє розв'язання, а також деградації і втрати важливих ЕП.

Зважаючи на значні збитки від втрачених внаслідок нераціонального природокористування ЕП, важливо розуміти причини виникнення екологічних конфліктів та їхній вплив на якість ЕП різних категорій (табл.). Суспільство має усвідомлювати, що уникнення конфліктних ситуацій є насправді надзвичайно вигідним, оскільки дозволяє зберегти найцінніші ЕП. Безкоштовне використання послуг екосистем в решті-решт призводить до порушення природного перебігу процесів і явищ, що повертається величезними збитками для природи, населення і господарства. Методики розрахунку вартості деяких ЕП використовуються в різних країнах світу, хоча далеко не всі послуги можна оцінити в грошових одиницях.

Підраховано приблизну вартість основних ЕП, які надає національний природний парк (НПП) «Голосіївський» у м. Києві, серед яких – очищення повітря, стабілізація ґрунту, боротьба із комахами-шкідниками, запилення рослин, формування мікроклімату, забезпечення деревиною. Ці послуги оцінено щонайменше у 76,7 млрд. грн. щороку. Якщо поді-

Таблиця 1

Основні конфлікти природокористування та їх вплив на екосистемні послуги

Конфлікти природокористування	Вплив на екосистемні послуги
<i>Лісові екосистеми</i>	
Фрагментація лісових масивів унаслідок забудови, прокладання автодоріг і залізниць	Послаблення поглинання сонячної радіації, затримання атмосферних опадів і пилу, переведення поверхневого стоку у внутрішньогрунтовий, утримання поживних речовин у ґрунті
Масштабне вирубування лісів для різних цілей – отримання деревини, відчуження земель під забудову, добування корисних копалин тощо, а також забруднення всіх компонентів лісових екосистем	Погіршення ерозійного і біологічного контролю: закріплення ґрунту кореневою системою, саморегуляції популяцій шкідників та розподілу популяцій комах-запилювачів
	Втрата біорізноманіття, зменшення поглинання двоокису вуглецю і вироблення кисню
	Зменшення продукування деревини, грибів та ягід, дичини, біоенергетичної сировини
	Послаблення протиповіневого захисту та кліматичного регулювання, адсорбції відходів, очищення повітря і зменшення шуму
Надмірне рекреаційне навантаження	Втрата рекреаційної, естетичної, культурно-історичної і наукової цінностей
<i>Природоохоронні території</i>	
Нецільове використання ділянок	Втрата оселищ рідкісних видів рослин, тварин, грибів та їхнього біорізноманіття
Утворення звалищ побутових, будівельних та інших відходів	Деградація процесів ґрунтоутворення, накопичення і розкладання органіки, вивітрювання гірських порід, інфільтрації води і накопичення ґрунтової вологи
Надмірне рекреаційне навантаження, знищення рослинного покриву, шумове забруднення	Порушення підтримання рослинним покривом поверхневого і підземного стоку, поповнення ґрунтової вологи, формування кругообігів поживних речовин, вироблення первинної продукції, поглинання діоксиду вуглецю і продукування кисню
	Втрата естетичних і рекреаційних, духовних і наукових цінностей, культурної спадщини
Весняне випалювання травостою, розпалювання вогнищ і спалювання відходів	Руйнація оселищ комах-запилювачів та інших ґрунтових організмів у ґрунті й підстильці, втрата кормової бази (пасовищ)
	Послаблення зв'язування вуглецю та інших парникових газів, захисту від шумового забруднення, регулювання розподілу популяцій шкідливих видів, запобігання проникненню інвазійних видів, ерозійного і мікрокліматичного контролю
<i>Річкові екосистеми</i>	
Забруднення промисловими і побутовими стічними водами	Погіршення забезпечення населення і галузей господарства водою належної якості, рибою та іншими прісноводними ресурсами
Зменшення лісистості річкового басейну, знищення водоохоронних лісів і лісосмуг	Втрата функцій попередження і пом'якшення наслідків повеней, підтримання водотоку в посушливий період, регулювання якості води щодо концентрації поживних речовин, температурного режиму, вмісту шкідливих речовин тощо
Знищення чи докорінні зміни лучних прибережних екосистем через розорювання, забудову і надмірне рекреаційне навантаження	Послаблення регулювання місцевих водотоків, процесів ґрунтоутворення, укріплення ґрунтів і попередження зсувів, поглинання діоксиду вуглецю і забруднювальних речовин із повітря, збереження трофічних циклів та пом'якшення впливу кліматичних змін, а також втрата біорізноманіття, природних оселищ, рекреаційного потенціалу
Зарегульованість річок греблями і штучними водоймами	Сповільнення природного водообміну, погіршення забезпечення судноплавними шляхами сполучення
Евтрофікація і замулення водойм унаслідок біологічного забруднення	Послаблення живлення ґрунтовими водами, загибель риби та інших гідробіонтів
Осушення болотних масивів у верхів'ях річок	Втрата біофільтраційної здатності на шляху надходження забруднених стоків, місць гніздування птахів, промислових видів риб
Надмірний випас худоби на прибережних територіях	Погіршення фільтрації ґрунтової вологи і розкладання відходів

лити на всіх мешканців міста, то кожен киянин щороку безкоштовно отримує від НПП «Голосіївський» послуг на 25,5 тис. грн. (Василюк, 2018). Але безкоштовність отримання сприяє знеціненню ЕП у свідомості споживачів. Останніми роками ЕП парку стрімко деградують унаслідок посилення існуючих та появи нових конфліктів природокористування в урбанізованому оточенні великого міста.

Висновки з проведеного дослідження. Зважаючи на невідворотність значних збитків від деградації і недоотримання життєво важливих ЕП, суспільство має бути спроможним ефективно розв'язувати конфлікти природокористування, а в контексті загрози втрати екосистемних послуг – усіляко їх уникати. Розуміння причин виникнення екологічних конфліктів та їхнього впливу на якість ЕП сприятиме своєчасному запобіганню деградації важливих ЕП. Для стимулювання суб'єктів господарювання та інших споживачів ЕП до збереження природного середовища необхідно інвентаризувати і оцінити вигоди, отримувані від екосистем.

Зважаючи на те, що в Україні практично не розроблено механізмів запровадження концепції ЕП та інституційних норм щодо уникнення протиріч між продуцентами ЕП та їхніми споживачами, у найближчій перспективі в законодавство України слід імплементувати поняття «екосистемна послуга», провести інвентаризацію та оцінку ЕП із метою запровадження екосистемних платежів та їхнього включення в ринковий обіг. Поглибленого дослідження потребують недооцінені раніше послуги, які треба виявити та інтегрувати в господарську діяльність. Це може бути одним із надійних запобіжників подальшій деградації ЕП та інструментом майбутнього входження України в міжнародні ринки екосистемних послуг.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василюк, О.В. (2018). Національний природний парк «Голосіївський» [Vasylyuk, O.V. (2018). National natural park «Holosiyivskiy» (In Ukrainian)]. doi: http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Goloseevo_booklet_A5_web_razv1.pdf (дата звернення: 31.03.2019).
2. Гавриленко, О.П., & Циганок, Є.Ю. (2018). Деградація екосистемних послуг природоохоронних територій в урбанізованих зонах. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія, 4(73), 10–14. [Havrylenko, O.P., & Tsyhanok, Ye.Yu. (2018). Degradation of ecosystem services of protected areas

in urbanized zones. Visnyk Taras Shevchenko National University of Kyiv. Geography, 4(73), 10–14. (In Ukrainian)]. doi:10.17721/1728-2721.2019.73.2.

3. Мішенін, Є.В., & Дегтярь, Н.В. (2015). Економіка екосистемних послуг: теоретико-методологічні основи. Маркетинг і менеджмент інновацій, 2, 243–257. [Mishenin, Ye.V., & Degtyar, N.V. (2015). Economics of ecosystem services: theoretical and methodological foundations. Marketing and Management of Innovations, 2, 243–257. (In Ukrainian)].

4. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року. № 2697-VIII розд. VI. (2019). [About the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the period up to 2030. No. 2697-VIII. Sec. VI. (2019). (In Ukrainian)].

5. Сабадаш, В.В. (2010). Екологічні конфлікти: теоретико-методологічні аспекти еколого-економічного дослідження. [Sabadash, V.V. (2010). Environmental conflicts: theoretical and methodological aspects of ecological and economic research. (In Ukrainian)]. doi: http://r250.sudu.edu.ua/bitstream/123456789/3313/1/sabadash_methodology-EK-2010.pdf (дата звернення: 13.04.2019).

6. Brown, T., Bergstrom, J., & Loomis, J. (2007). Defining, valuing and providing ecosystem goods and services. Natural Resources Journal, 47(2), 329–376.

7. Costanza, R., d'Arge, R., de Groot, R., Farber, S., Grasso, M., Hannon, B., ... & van den Belt, M. (1997). The value of the world's ecosystem services and natural capital. Nature, 387, 253–260.

8. Costanza, R., de Groot, R., Sutton, P., van der Ploeg, S., Anderson, S.J., Kubiszewski, I., ... & Turner, R.K. (2014). Changes in the global value of ecosystem services. Global Environmental Change, 26, 152–158.

9. Haines-Young, R. & Potschin, M. (2013). Common International Classification of Ecosystem Services (CICES): Consultation on Version 4, August–December 2012. EEA Framework Contract No EEA/IEA/09/003. doi: https://cices.eu/content/uploads/sites/8/2012/07/CICES-V43_Revised-Final_Report_29012013.pdf (дата звернення: 28.04.2019).

10. Kumar, P. (Ed.). (2010). The Economics of Ecosystems and Biodiversity (TEEB). Ecological and Economic Foundations. London and Washington : Earthscan.

11. Living Planet Report 2018: Aiming Higher (2018). doi: https://c402277.ssl.cf1.rackcdn.com/publications/1187/files/original/LPR2018_Full_Report_Spreads.pdf (дата звернення: 28.05.2019).

12. Millennium Ecosystem Assessment Synthesis Report (2005). doi: http://pdf.wri.org/mea_synthesis_030105.pdf.

13. Study of Critical Environmental Problems (SCEP). Man's Impact on the Global Environment (1970). doi: <https://mitpress.mit.edu/contributors/study-critical-environmental-problems-scep> (дата звернення: 15.05.2019).

14. Schumacher, E.F. (1973). Small is Beautiful: A Study of Economics as If People Mattered. London : Blond & Briggs.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

УДК 911.2

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-15

Гелевера О.Ф.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та геоєкології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

БАГАТОРІЧНА ДИНАМІКА КЛІМАТИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ ЗА ДАНИМИ МЕТЕОСТАНЦІЇ КРОПИВНИЦЬКИЙ

Проаналізовано 143-річні матеріали спостережень метеостанції Кропивницький: значення середніх температур липня істотно не змінилося (з $+20,8^{\circ}$ до $+21,0^{\circ}$) і складає пересічно $+20,9^{\circ}\text{C}$. Значення середніх температур січня підвищилося (з $-6,3^{\circ}$ до $-4,0^{\circ}$) і пересічно складає $-5,2^{\circ}\text{C}$. Значення середніх річних температур підвищилося (з $+7,5^{\circ}$ до $+8,6^{\circ}$) і складає пересічно $+8,1^{\circ}\text{C}$. Протягом періоду спостережень середня річна сума опадів істотно не змінилася (з 500 мм до 515 мм) і пересічно складає 507,8 мм.

Ключові слова: клімат, Кропивницький, температура, опади, зміни.

Helevera O.F. THE LONG-TERM DYNAMICS OF CLIMATE INDICATORS OF THE METEOROLOGICAL STATION OF KROPYVNYTSKYI

During the period of meteorological observations at the Kropyvnytsky meteorological station (from 1875 to 2018), the mean temperatures of July did not change significantly (from $+20,8^{\circ}$ to $+21,0^{\circ}$) and is roughly $+20,9^{\circ}\text{C}$. The average temperatures in January increased (from $-6,3^{\circ}$ to $-4,0^{\circ}$) and average $-5,2^{\circ}\text{C}$. The absolute minimum during the years of observations $-35,3^{\circ}$ was fixed in 1935. The absolute maximum of temperatures was also recorded at the beginning of the last century $+38,7^{\circ}$ in 1909 and 1929; and in 2012 was $+38,6^{\circ}$. The lowest average monthly temperature in July ($+17,6^{\circ}\text{C}$) was observed in 1912, the highest ($+25,6^{\circ}\text{C}$) - 1936. The lowest average monthly air temperature in January ($-15,1^{\circ}\text{C}$) was recorded in 1963, the highest ($+1,6^{\circ}\text{C}$) in 2007 and ($+0,9^{\circ}\text{C}$) in 1936. The value of average annual temperatures has increased (from $+7,5^{\circ}$ to $+8,6^{\circ}$) and is roughly $+8,08^{\circ}\text{C}$. The maximum is recorded in 2007 and 2015 $+10,2^{\circ}\text{C}$. The minimum average temperature was observed in 1987 $+5,8^{\circ}\text{C}$.

During the observation period, the average annual amount of precipitation did not change significantly (from 500 mm to 515 mm) and is roughly 507,8 mm. Also, there was no shift of the period of maximum rainfall in the annual cycle. The extreme values of annual rainfall are recorded in the first third of the last century: an absolute minimum of 278 mm was noted in 1904, and a maximum of 783 mm - 1932 years. Accordingly, the driest period of the long period was 1891-1904 with an average annual rainfall of 452 mm. During this period only the annual amount of precipitation exceeded the average long-term indicator - in 1897 (530 mm). That is, there are several dry and humid periods that last about 35 years. During 143 years of instrumental measurements there is a certain cyclicity of changes in climatic indicators. We can assume that the full cycle (warming + cooling) lasts 70-75 years, that is, 35-38 years - cold and the same - warming. Assuming that the current warming cycle began in 1988, it will probably in 2022-2025 years.

Key words: climate, Kropyvnytskyi, temperature, precipitation, changes.

Постановка проблеми. Сучасні зміни клімату, причиною яких часто вказується антропогенна діяльність, є також наслідком природних процесів, які зумовлюються взаємодією між атмосферою, океаном, поверхнею суходолу та біотою. Основними причинами змін клімату є астрономічні, географічні та метеорологічні чинники.

Астрономічними чинниками циклічності клімату є неоднакове положення Землі відносно Сонця, зміна форми її орбіти та швидкості обертання. Вони зумовлюють збільшення чи зменшення кількості сонячної енергії, що

змінює клімат загалом. Також астрономічні зміни впливають на характер руху повітряних мас.

Географічними причинами змін клімату є зміни у співвідношенні площ суходолу і океану, рух літосферних плит, виверження вулканів тощо. Наприклад, утворення нових гірських хребтів спричиняє зміну напрямку руху повітряних мас, що призводить до зміни кількості тепла та вологи. Під час відступу моря відбувається похолодання та підвищення континентальності клімату, а коли море наступає на суходіл, клімат стає теплішим і м'якшим.

За останні 30-40 років негативний антропогенний вплив на довкілля збільшився: змінився газовий склад атмосфери (збільшилася концентрація вуглекислого газу та кислотність атмосферних опадів). Проте ці антропогенні зміни клімату накладаються на його природні цикли, які на сьогодні недостатньо вивчені.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На підставі фундаментальних досліджень XIX і першої половини XX століть було зроблено висновок, що в історичну епоху зміни клімату не відбувається, мають місце лише різночасові цикли. Тривалість теплих і сухих періодів, які чергуються з більш холодними і вологими, не є постійною, а тому не піддається точному прогнозуванню (Берг, 1947). Клімат вважався природним ресурсом, параметри якого не залежать від господарської діяльності людини (Парсон, 1969).

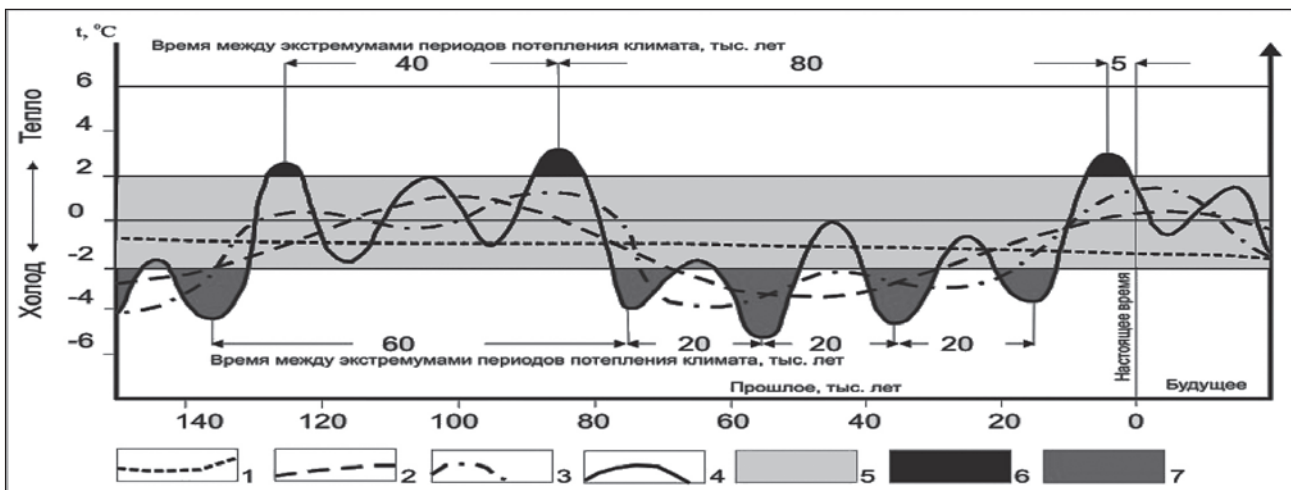
В останні десятиліття під впливом ідей охорони природи панівним стало твердження про швидку зміну клімату під впливом антропогенної діяльності (Одум, 1986). Грунтуючись на теоретичних розрахунках про збільшення викидів в атмосферу антропогенного вуглекислого газу, зроблено досить песимістичні прогнози на майбутнє. Станом на 2010 рік 97–98% дослідників клімату, які найбільш активно публікуються із цього питання, підтримували принципи антропогенної зміни клімату

(William R. L. Anderegg, James W. Prall, Jacob Harold, and Stephen H. Schneider, 2010).

Є твердження про глобальне потепління клімату і одночасне зростання кількості атмосферних опадів, яке відбулося за останні 100 років на 6-8 мм у рік. Відбувся зсув сезону опадів: їхній максимум з квітня-червня почав чітко переміщуватись на вересень-листопад (Злобін, 1998).

Коливання загальної циркуляції атмосфери більшість учених пояснює циклічністю сонячної активності. У змінах клімату чітко виявляються 11-ти і 80-річні цикли, які відповідають основним ритмам коливань сонячної активності. Ймовірно, дію цих впливів посилюють і періодичні зміни швидкості обертання Землі, які впливають на силу Коріоліса. Є думка, що вони створюють 250-літній цикл клімату (Дульзон, 2018, с. 89-139). Потепління, яке спостерігається в останні 30 років, може бути результатом накладення 250-літнього та 80-літнього циклів сонячної активності, мінімуми яких збіглися в першій половині XX ст. (рис. 1).

За даними Котлякова В.М., детальні дослідження керну із глибоких свердловин, пробурених на льодовикових покривах Антарктиди і Гренландії, дозволяють зробити важливі висновки. Концентрація парникових газів і глобальна температура в минулому змінювалися

Рис. 1. Концептуальна модель інтегрально-динамічного взаємозв'язку між головними глобальними чинниками формування клімату протягом останніх 150 тис. років:

- 1 – хід кривої циклу з періодом близько 200 млн. років, зумовленого обертанням Сонячної системи навколо Галактичного центру; 2 – хід кривої циклу з періодом 100 тис. років, зумовленого зміною ексцентриситету орбіти Земні; 3 – хід кривої циклу з періодом 40,7 тис. років внаслідок зміни нахилу вісі обертання Землі у площині екліптики; 4 – хід кривої циклу з періодом 20 тис. років, зумовленого прецесією земної вісі; 5 – область оптимальних кліматичних умов; 6 – періоди екстремального потепління; 7 – періоди екстремального похолодання (Балобаєв, Шепел'єв, 2003)

паралельно, як це видно із аналізу льодових кернів, але вміст газів різко зріс за останні 100 років, тоді як зміни температури не виходять за рамки природних флуктуацій.

Низка даних свідчить про те, що клімат у минулому змінювався набагато більше, ніж у період перманентних інструментальних спостережень, тобто за останні 150 років. У минулому зафіксовані значні коливання рівня озер, зміни режиму річок, екстремальні повені та посухи.

Дані із глибокої льодовикової свердловини на станції «Восток» свідчать, що голоцен, що триває вже близько 11 тис. років, виявляється набагато тривалішим за попередні чотири міжльодовикові періоди і, за багатьма ознаками, в найближчому геологічному майбутньому зміниться новою льодовиковою епохою. Важливо також відмітити, що рівень кліматичного оптимуму на $1,5^{\circ}\text{C}$ нижче максимальної температури попереднього міжльодовиков'я, коли, зрозуміло, ніякого антропогенного впливу на Землі не було (Котляков, 2006).

Деякі українські вчені теж говорять про циклічність клімату. Зокрема, О.О. Світличний, аналізуючи клімат Північно-Західного Причорномор'я, зазначає, що в багаторічній динаміці температурних індексів більш-менш чітко виділяється періодична складова частина з періодом в 55-70 років із середнім значенням 64 роки (Светличний, Ибрагимова, 2016). С.Г. Чорний, аналізуючи метеорологічні дані Херсонської області, вказує, що потепління на території Херсонської області практично не зафіксоване, проте відбувається інтенсивне зростання кількості опадів та коефіцієнту зволоженості (Чорний, Тищенко, Кувавіна, 2004). Проте висновок про збільшення кількості опадів в Україні часто є хибним, адже дослідниками не внесені поправки на змочування приладу, які були впроваджені з 1966 року. У більшості досліджень аналізується досить короткий інтервал кліматичних показників, здебільшого 30-50 років, що є недостатнім для визначення довготривалих тенденцій. Тому актуальним є аналіз даних метеостанції Кропивницький за всі 143 роки спостережень, що дозволяє прослідкувати багаторічну динаміку та визначити достовірні середні значення кліматичних показників.

Постановка завдання. Мета – проаналізувати 143-річні матеріали спостережень метеостанції Кропивницький (з 1875 по 2018 рік

включно) та з'ясувати закономірності багаторічної динаміки кліматичних показників.

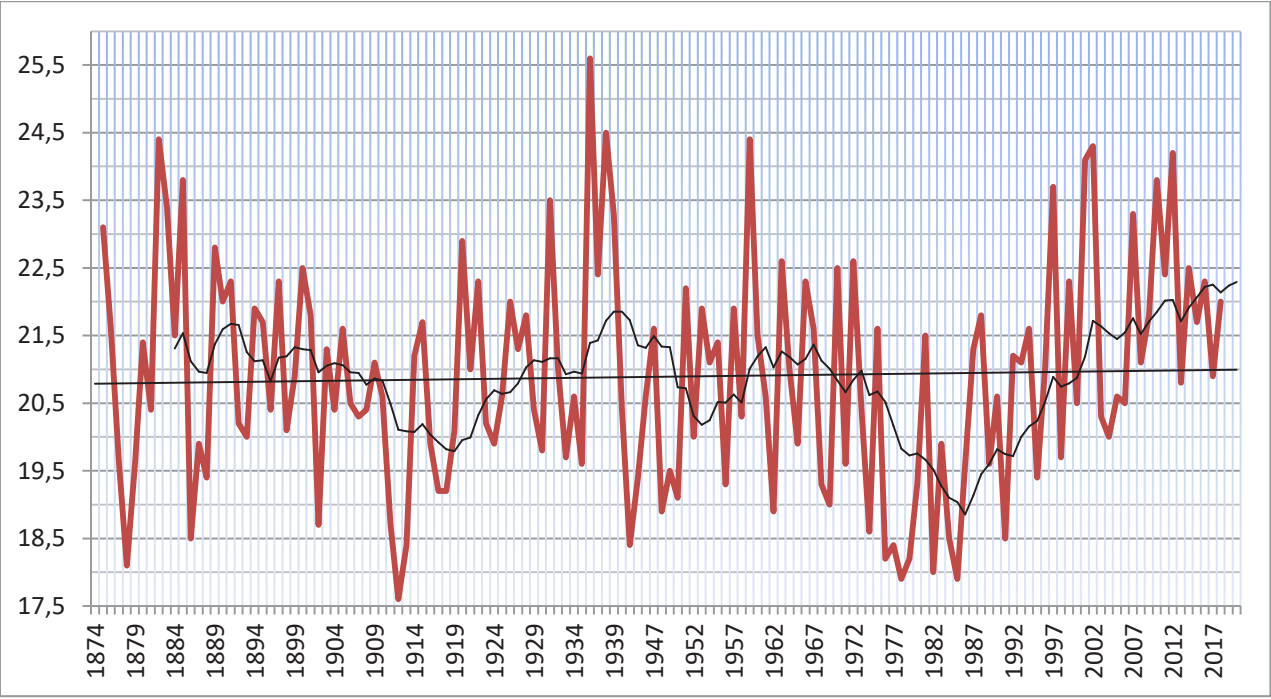
Завдання: проаналізувати середні температури найтеплішого місяця (липня), найхолоднішого місяця (січня), середні річні температури та кількість опадів і з'ясувати середні значення та багаторічну динаміку цих показників за весь період інструментальних вимірювань.

Виклад основного матеріалу. Проаналізовано дані метеостанції Кропивницький, яка організована у 1874 році та є найдавнішою у центральних областях України, що має безперервний ряд спостережень. Виключенням, як і для більшості метеостанцій України, є 1941–1944 роки, за які спостереження є неповними, або зовсім відсутні. Матеріали, покладені в основу статті, взято з Державного галузевого архіву гідрометеослужби (1874–1950 рр.) і архіву Кіровоградського обласного центру з гідрометеорології.

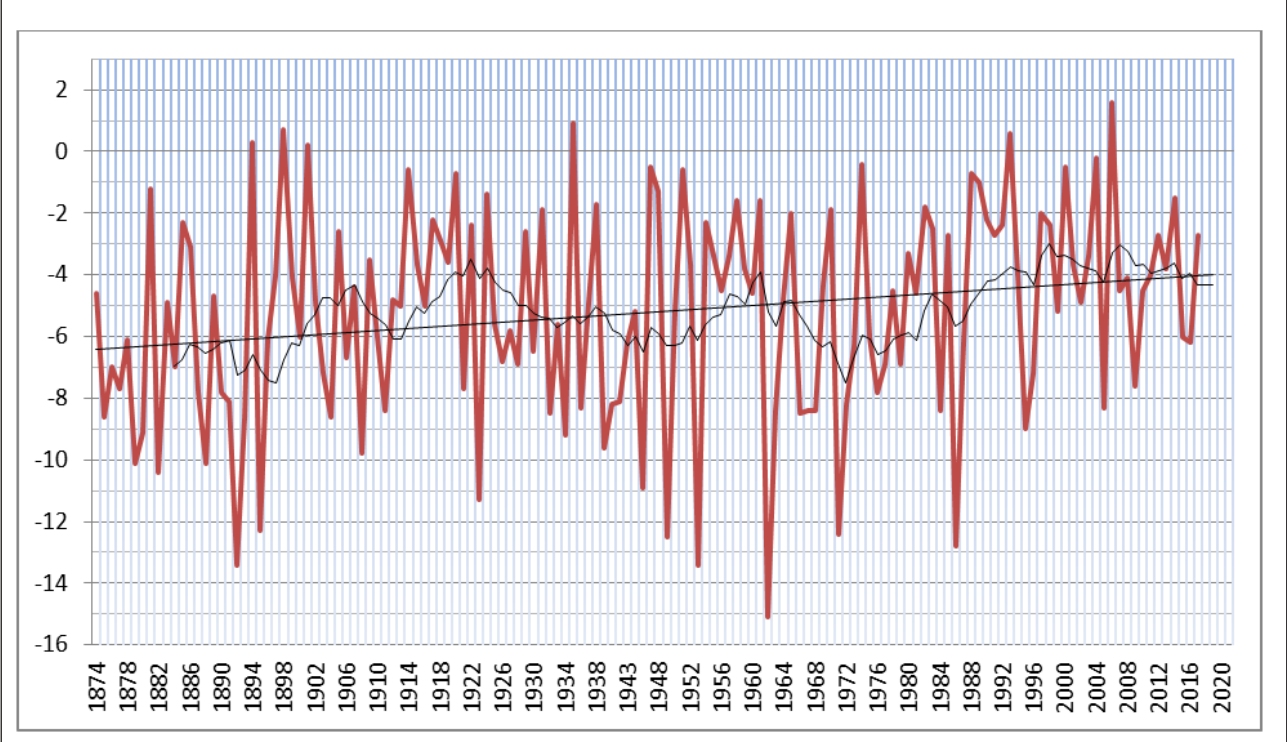
Для встановлення кліматичних відмінностей досліджуваної території від інших використано матеріали «Кліматологічних стандартних норм», в яких наведено статистично опрацьовані метеорологічні характеристики всіх метеостанцій України за 1961–1990 роки (Кліматологічні стандартні норми (1961–1990), 2002).

Температурний режим території характеризується помірною контрастністю протягом року. Зима помірно холодна, але не стійка. Морози не кожної зими сягають -25° . Абсолютний мінімум за роки спостережень $-35,3^{\circ}$ – зафіксовано 1935 року. Абсолютний максимум температур також зафіксовано на початку минулого століття: $+38,7^{\circ}$ в 1909 і 1929 роках; та у 2012 році – $+38,6^{\circ}$. Найнижча середньомісячна температура в липні ($+17,6^{\circ}\text{C}$) спостерігалась 1912 року, найвища ($+25,6^{\circ}\text{C}$) – 1936 року. Протягом періоду спостережень значення середніх температур липня істотно не змінилося (з $+20,8^{\circ}$ до $+21,0^{\circ}$) і складає $+20,9^{\circ}\text{C}$ (рис. 2).

Найнижча середньомісячна температура повітря в січні ($-15,1^{\circ}\text{C}$) зафіксована 1963 року, найвища ($+1,6^{\circ}\text{C}$) у 2007 та ($+0,9^{\circ}\text{C}$) – у 1936 році. Абсолютний мінімум температури повітря ($-35,3^{\circ}\text{C}$) зафіксовано 9 січня 1935 року, абсолютний максимум ($+38,7^{\circ}\text{C}$) – 27 липня 1909 року і 20 серпня 1927 року; у 2012 році ($+38,6^{\circ}\text{C}$) (рис. 3). Протягом періоду спостережень значення середніх температур січня підвищилося (з $-6,3^{\circ}$ до $-4,0^{\circ}$) і складає $-5,2^{\circ}\text{C}$.

Рис. 2. Середні температури липня (м. Кропивницький)
— лінія 11-ти річного тренду; — лінія лінійного тренду

Рис. 3. Середні температури січня (м. Кропивницький)
— лінія 11-ти річного тренду; — лінія лінійного тренду

Максимальний показник середньорічної температури м. Кропивницький зафіксований 2007 та 2015 роках +10,2°С. Мінімальна середньорічна температура спостерігалась

1987 року +5,8°С (рис. 4). Протягом періоду спостережень значення середніх річних температур підвищилися (з +7,5° до +8,6°) і складає +8,08°С.

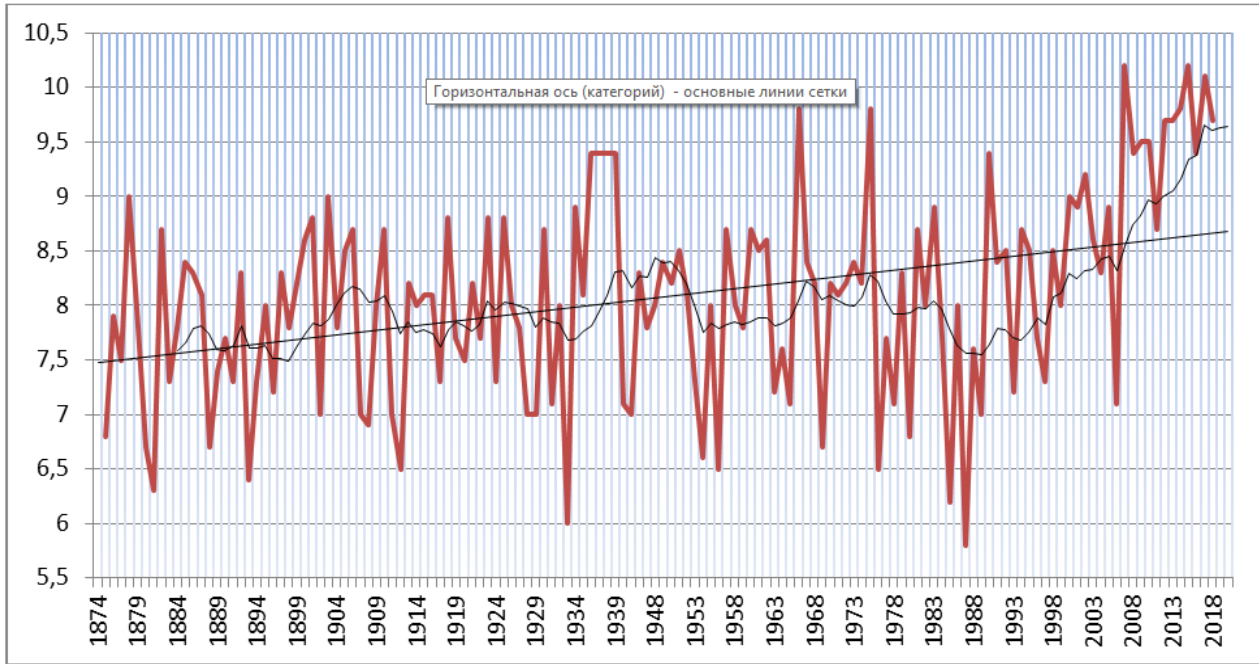

Рис. 4. Середньорічна температура (м. Кропивницький)

— лінія 11-ти річного тренду; — лінія лінійного тренду

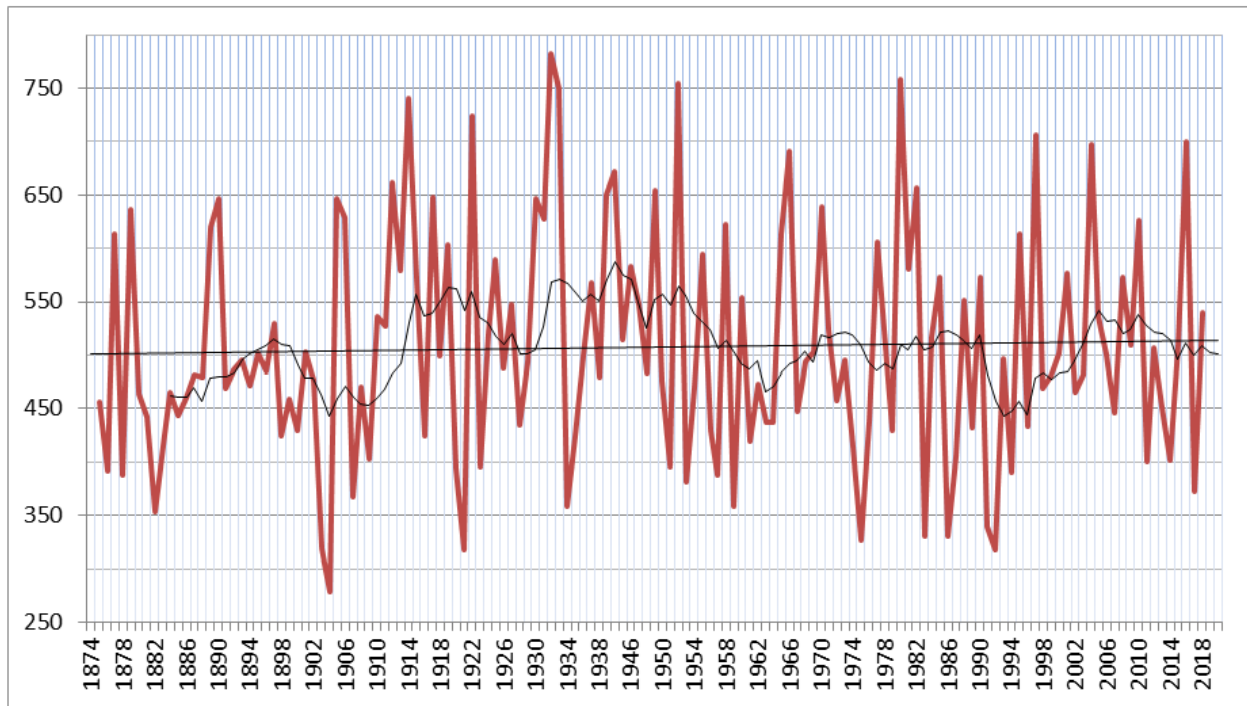

Рис. 5. Середньорічна кількість опадів (м. Кропивницький)

— лінія 11-ти річного тренду; — лінія лінійного тренду

Атмосферні опади. Для степових районів України кількість опадів та їх розподіл за місцями є вирішальним чинником, який визначає рівень біологічної продуктивності ландшафту.

З 1966 року кількість атмосферних опадів визначають, вносячи поправки на зможуваність. З метою одержання співставних даних результати відповідних спостережень за попередні роки нами перераховано з

урахуванням згаданих поправок. Сумарна прибавка річної суми опадів за рахунок змочування є досить значною і для Кропивницького складає близько 44 мм.

Аналіз річних сум опадів і розподілу їх за періодами показує значну їх мінливість (рис. 5). Крайні значення річних сум опадів зафіксовані в першій третині минулого століття: абсолютний мінімум, 278 мм, відмічено в 1904 році, а максимум, 783 мм, – у 1932 році. Відповідно, найсухішим тривалим періодом були 1891–1904 роки із середньорічною сумою опадів 452 мм. За цей період лише раз річна сума опадів перевищувала середній багаторічний показник – у 1897 р. (530 мм).

Найвологіший період виділити неможливо через відсутність даних за 1941–1944 роки. А за 1930–1940 роки середньорічна сума опадів дорівнює 587 мм. Проте у цьому періоді були і надзвичайно сухі роки: 1934 – 359 мм, 1935 – 425 мм. Посушливі періоди: 1880–1910 рр. і 1983–2014 рр. Вологі періоди: 1911–1940 рр. Протягом періоду спостережень середня річна сума опадів істотно не змінилася (з 500 мм до 515 мм) і складає 507,8 мм. Пересічно за рік у місті спостерігається 130 днів з опадами), найменше – в березні та жовтні, найбільше – в липні. Дослідники різних часів намагаються встановити певні закономірності у чергуванні сухих і вологих періодів, пов'язуючи їх існування з різними причинами. Наявний ряд показує наявність хіба що «брікнерових» періодів тривалістю близько 35 років. Про це свідчить «вологі» період з 1910 до 1940 року. Припущення про зростання кількості опадів, як і зміщення періоду їх максимуму, в річному циклі не підтверджуються.

Метеостанція Кропивницький знаходиться у центрі Кіровоградської області. Проте тут фіксується найменша кількість опадів. Особливо мало опадів випадає у холодний період – 167 мм, або 33% від річної норми. У відносному вимірі це найнижчий показник порівняно зі всіма метеостанціями степу. В абсолютних величинах менше опадів у цей період випадає лише в Херсоні, майже відсутні зимові стихійні лиха, такі як надмірні снігопади, обледеніння з пошкодженням дерев, ліній електропередач тощо.

Основна кількість атмосферних опадів надходить у теплий період року. За три літні місяці випадає в середньому 186 мм, тоді як за січень-березень – лише 90 мм. Випадають вони

надзвичайно нерівномірно у часі та просторі. Дощі бувають переважно з купчасто-дошових хмар вертикального розвитку, які займають незначні за площею території та зумовлюють зливи. Волога таких дощів не встигає проникнути у ґрунт, спричиняє значний поверхневий стік і, відповідно, водну ерозію ґрунтів. Коефіцієнт зволоження території, розрахований за формулою М.І. Будико, – близько 1 (0,95), проте через розчленованість рельєфу і зливовий характер весняно-літніх дощів рослинність відчуває значний дефіцит вологи. Розподіл опадів протягом року зовсім не корелює з ходом величин атмосферного тиску. У холодний період через значну кількість циклонів, які проникають сюди переважно з південних морів, спостерігається значна динаміка величин атмосферного тиску. У теплий період, коли випадає основна кількість атмосферних опадів, відзначається надзвичайна стабільність величин атмосферного тиску. Амплітуда добових і місячних коливань атмосферного тиску менша, ніж на будь-якій із метеостанцій лісостепу чи Полісся. Цей показник можна розглядати як досить сприятливий для людей із захворюваннями серцево-судинної системи (Гелевера, 2004).

Висновки з проведеного дослідження. Протягом періоду метеорологічних спостережень на метеостанції Кропивницький (з 1875 по 2018 роки) значення середніх температур липня істотно не змінилося (з +20,8° до +21,0°) і складає пересічно +20,9°С. Значення середніх температур січня підвищилося (з -6,3° до -4,0°) і пересічно складає -5,2°С. Значення середніх річних температур підвищилося (з +7,5° до +8,6°) і складає пересічно +8,08°С.

Протягом періоду спостережень середня річна сума опадів істотно не змінилася (з 500 мм до 515 мм) і пересічно складає 507,8 мм. Також не відбулося зміщення періоду максимуму опадів у річному циклі.

За 143 роки інструментальних вимірювань спостерігається певна циклічність змін кліматичних показників. Можна припустити, що повний цикл (потепління + похолодання) триває 70–75 років, тобто 35–38 років – похолодання, і стільки ж – потепління. Якщо вважати, що теперішній цикл потепління розпочався 1988 року, то закінчиться він, ймовірно, у 2022–2025 роках. Необхідно продовжувати дослідження циклічності кліматичних показників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балобаев, В.Т., Шепелёв, В.В. (2003). Терморезонансный эффект в колебаниях глобального климата. Наука и техника в Якутии, 2(5), 7–10. [Balobaev, V.T., Shepelev, V.V. (2003). Thermal resonance effect in global climate fluctuations. Science and technology in Yakutia, 2(5), 7–10. (In Russian)].
2. Берг, Л.С. (1947). Климат и жизнь. Москва, 196. [Berg, L.S. (1947). Climate and life. M., 196. (In Russian)].
3. Гелевера, О. (2004). Кліматичні ресурси Кіровоград. Фізична географія та геоморфологія. Випуск 46, Т. 2. Київ : Обрії, 54–59. [Helevera, O. (2004). Climate resources of Kirovohrad. Physical geography and geomorphology. 46(2), K. : Obrii, 54–59. (In Ukrainian)].
4. Дульзон, А.А. (2018) Парадокс устойчивого развития. Москва : Триумф, 264. [Dulzon, A.A. (2018) The paradox of sustainable development. M. : Triumph, 264. (In Russian)].
5. Злобин, Ю.Л. (1998). Основы экологии. Київ : Либідь, 248. [Zlobin Yu.L. (1998). Principles of Ecology. K. : Lybid, 248. (In Ukrainian)].
6. Кліматологічні стандартні норми (1961–1990). (2002). Київ, 446. [Climatological standard norms (1961–1990). (2002). K., 446. (In Ukrainian)].
7. Котляков, В.М. (2006) Роль географии на современном этапе развития природы и общества. *Український географічний журнал*. 4, 6–9. [Kotlyakov, V.M. (2006) The role of geography at the present stage of development of nature and society. *Ukrainian Journal of Geography*. 4, 6–9. (In Russian)].
8. Одум, Ю.(1986) Экология: в 2-х т. Москва : Мир, 328. [Odum, U. (1986) Ecology: in 2 tons. M. : Mir, 328. (In Russian)].
9. Парсон, Р. (1969) Природа предъявляет счет. Москва : Прогрес, 567. [Parson, R. (1969) Nature shows the bill. M. : Progres, 567. (In Russian)].
10. Светличный, А.А., Ибрагимова, М.С. (2016) К вопросу о современных изменениях климата Северо-Западного Причерноморья. *Вісник Одеського національного університету. Серія географічні та геологічні науки*, 21(1), 22–41. [Svetlichny, A.A., Ibragimova, M.S. (2016) On the issue of current climate change in the North-Western Black Sea region. *Bulletin of the Odessa National University. Gray geography and geological science*, 21(1), 22–41. (In Russian)].
11. Чорний, С.Г., Тищенко, Г.І., Кувавина, Н.С. (2004) Сучасні зміни клімату на Херсонщині. *Вісник аграрної науки*, 2, 32–39. [Chorny, S.G., Tishchenko, G.I., Kuvavin, N.S. (2004). *Modern climate change in the Kherson region. Bulletin of Agrarian Science*, 2, 32–39. (In Ukrainian)].
12. William, R.L. Anderegg, James W. Prall, Jacob Harold, and Stephen H. Schneider (2010). Expert credibility in climate change. doi: <https://doi.org/10.1073/pnas.1003187107> (дата звернення: 16.04.2019).

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

УДК 556.166.51

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-16

Гопченко Є.Д.,
доктор географічних наук, професор
Одеський державний екологічний університет

Бурлуцька М.Е.,
кандидат географічних наук, доцент
Одеський державний екологічний університет

Романчук М.Є.,
кандидат географічних наук, доцент
Одеський державний екологічний університет

Мартинюк М.О.,
магістр кафедри гідрології суші
Одеський державний екологічний університет

СУЧАСНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАКСИМАЛЬНОГО СТОКУ ВЕСНЯНИХ ВОДОПІЛЬ І ДОЦОВИХ ПАВОДКІВ РІЧОК УКРАЇНИ

Визначення характеристик максимального стоку дощових паводків і весняних водопіль мають широке використання, але їх розрахунок в умовах обмежених вихідних даних слід віднести до недостатньо вивчених як у теоретичному, так у практичному відношеннях. Для нормального функціонування гідротехнічних споруд, а також для уникнення катастрофічних наслідків для населених пунктів необхідно якнайбільш точно розрахувати і прогнозувати максимальний стік. Недостатня ступінь вивчення особливостей формування максимального стоку річок України потребує подальшого розвитку дослідження. На відміну від сучасних нормативних документів, авторами статті пропонується узагальнена структура для дощових паводків і весняних водопіль. Різняться методики лише параметрами, які відносяться окремо для паводків і весняних водопіль.

У сучасних чинних в Україні нормативних документах використовується багатолітній досвід в області теорії і практики гідрологічних розрахунків, накопичених науково-дослідними інститутами і проектними водогосподарськими установами станом на 1975 рік.

Зокрема, за відсутності даних спостережень за максимальним стоком весняних водопіль рекомендується структура емпіричного типу з використанням залежності від розрахункових шарів стоку і коефіцієнтів, які характеризують дружність водопіль, обчислюваних за матеріалами річок-аналогів.

Для врахування зниження редуції максимальних модулів стоку в області невеликих водозборів (з площею менше 10 км²) вводиться у структуру формули параметр "b".

Максимальний стік дощових паводків визначається з урахуванням розміру водозборів (при $F < 200$ км² – формула граничної інтенсивності, а при $F > 200$ км² – редуційна структура).

Методика розрахунку і прогнозів доведена до рівня їх використання.

Актуальність за минулий період пов'язана з необхідністю дослідження процесів формування характеристик максимального стоку дощових паводків і весняних водопіль.

Ключові слова: максимальний стік, дощові паводки, весняне водопілля, умови формування стокових характеристик.

Hopchenko Ye.D., Burlutska M.E., Romanchuk M.Ye., Martyniuk M.O. MODERN METHODS OF RESEARCH OF MAXIMUM FLOW OF SPRING FLOOD AND RAINFALL FLOOD OF THE RIVERS OF UKRAINE

Determination of the characteristics of maximum runoff of rain floods and spring water is widely used, but their calculation in the conditions of limited output data should be attributed to insufficiently studied both in the theoretical and practical terms. For the normal functioning of hydraulic structures, as well as to avoid catastrophic consequences for settlements, it is necessary to calculate and predict the maximum runoff precisely. The insufficient degree of studying the peculiarities of forming the maximum runoff of rivers in Ukraine requires further development of the research. Unlike modern normative documents, the authors of the article are proposed a generalized structure for rain floods and spring water. Different methods are only parameters that are individually for floods and spring water.

The current normative documents in force in Ukraine use the base-years experience in the field of the theory and practice of hydrological calculations, accumulated by scientific research institutes and project water management institutions as of 1975.

In particular, in the absence of observation data for the maximum drainage of spring water, the structure of the empirical type is recommended, using the dependence on the estimated layers of the runoff and the coefficients that characterize the watercourse's friendliness, calculated from the materials of the analogue rivers.

In order to take into account the reduction of the reduction of maximum drainage modules in the area of small catchment areas (with an area less than 10 km²), the parameter "b" is introduced into the structure of the formula.

The maximum drainage of rain floods is determined taking into account the size of the catchments (at $F < 200$ km² is the formula of the limiting intensity, and at $F > 200$ km² – the reduction structure).

The method of calculation and forecasts is brought to the level of their use.

The relevance of the past period is due to the need to study the processes of forming the characteristics of the maximum runoff of rain floods and spring water.

Key words: maximum runoff, rain floods, spring water, conditions for the formation of stock characteristics.

Постановка проблеми. Через недостатню кількість емпіричних даних для розрахунку максимального стоку, особливо на малих річках, важливо було створити методики розрахунків і прогнозів максимального стоку за допомогою операторної послідовності процесів формування весняних водопіль і дощових паводків «схилловий приплив – русловий стік».

На території України максимальний стік на річках спостерігається в результаті танення сезонних снігів і випадінні дощів. Весняна повінь охоплює одночасно значні території, в той час як дощові паводки мають локальний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження в даному напрямку розрахунків максимального стоку дощових паводків і весняних водопіль представлені в роботах як вітчизняних (Гопченко, Овчарук, Лобода, 2014), (Гопченко, Овчарук, Романчук 2017), (Ovcharuk, Horchenko, Hoptsiy 2016), так і закордонних (Джабур Кхалдун, 2002), (Гопченко, Эль Фриги Хасен Лотфи 1988) авторів.

Постановка завдання. Метою дослідження є обґрунтування теоретичної бази для нормування розрахункових характеристик максимального стоку дощових паводків і весняних водопіль.

В якості моделі пропонується структура, заснована на схематизації гідрографів паводків і водопіль у вигляді двох парабол, які перетинаються у вершині.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Схематично вихідні матеріали по формуванню максимального стоку річок представлені на рис. 1.

Рис. 1. Схема формування поверхневого стоку (у вигляді трьох блоків)

З рис. 1 очевидно, що процеси формування поверхневого стоку представляють собою послідовність «опад-схилловий приплив-русловий стік», причому природне явище відносно фінального блоку «схилловий приплив-русловий стік» безпосередньо описується таким відношенням: «схилловий приплив-русловий стік» (рис. 2).

На рис. 2 T_0 – тривалість схилового припливу; t_p – тривалість руслового стоку; Δt_3 – тривалість русло-заплавного стоку.

З рис. 2 видно, що у процесі трансформації «схилловий приплив-русловий стік», оператором схилового припливу відчувається зниження ординат при відношенні t_p/T_0 .

У подальшому складові частини водного балансу (рис. 2) можна описати рівняннями (Гопченко, Овчарук, Лобода, 2014):

$$q_t = q_m \left[1 - \left(\frac{t}{T_0} \right)^n \right] - \text{схилловий приплив}; \quad (1)$$

$$q_t = q_m \left[1 - \left(\frac{t}{T_n} \right)^m \right] - \text{русловий гідрограф}; \quad (2)$$

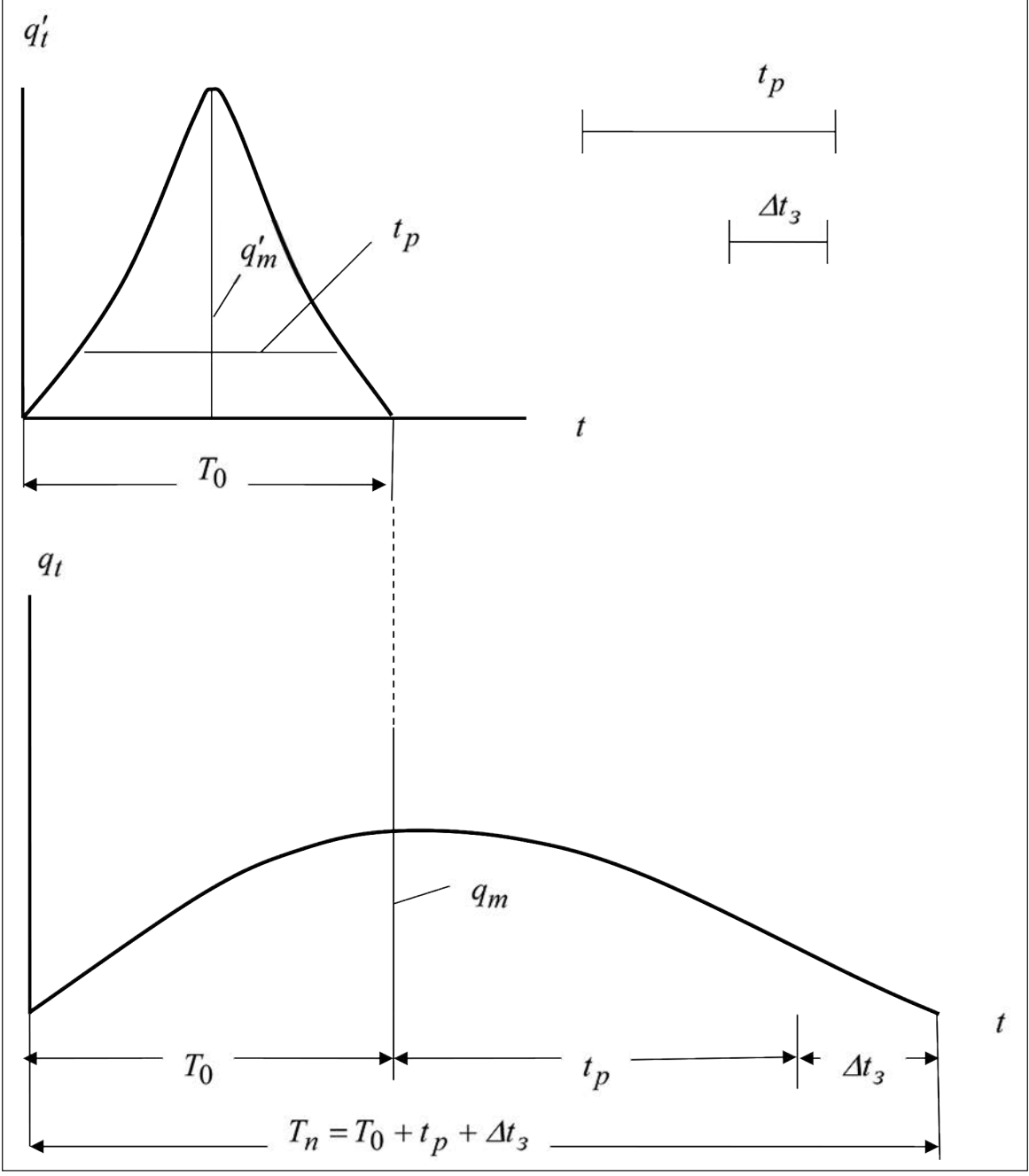

Рис. 2. Схема формування руслового стоку (за умови $t_p < T_0$)

Де q'_m – максимальний модуль схилового припливу; q_m – максимальний модуль руслового стоку; T_0 – тривалість схилового припливу; T_n – тривалість руслового стоку.

Інтегрування (1) і (2), відповідно по тривалостях T_0 і T_n дає змогу одержання шарів стоку Y'_m і Y_m (Гопченко, Овчарук, Романчук, 2017):

$$Y'_m = \int_0^{T_0} q'_t dt = q'_m \frac{n}{n+1} T_0; \tag{3}$$

$$Y_m = \int_0^{T_n} q_t dt = q_m \frac{m}{m+1} T_n; \tag{4}$$

Відомо, що формування високих весняних водопіль і дощових паводків по вмісту вологи у верхньому шарі ґрунту різняться несуттєво. Тому умовно $Y'_m = Y_m$, або

$$q'_m \frac{n}{n+1} T_0 = q_m \frac{m}{m+1} T_n; \tag{5}$$

За допомогою (5)

$$q_m = q'_m \left(\frac{m+1}{m} \right) / \left(\frac{n+1}{n} \right) \frac{T_0}{T_n}; \tag{6}$$

Де $\left(\frac{m+1}{m} \right) / \left(\frac{n+1}{n} \right) = k_m$ – коефіцієнт часової нерівномірності стоку, причому:

$$k_n = \frac{T_0}{T_n} = \frac{T_0}{T_0 + t_p + \Delta t_s} = \frac{1}{1 + \frac{t_p}{T_0} + \frac{\Delta t_s}{T_0}}; \quad (7)$$

$q_m = \frac{n+1}{n} \frac{1}{T_0} Y_m' = k_0 Y_m'$ – максимальний модуль схилового припливу; (8)

k_0 – коефіцієнт схилової трансформації водопіль і паводків.

$$k_0 = \frac{n+1}{n} \frac{1}{T_0}; \quad (9)$$

Коефіцієнт k_n в формулі (7), як видно зі знаменника, повною мірою залежить від перемінних у відношеннях $\frac{t_p}{T_0}$ і $\frac{\Delta t_s}{T_0}$, а

$$\frac{1}{1 + \frac{t_p}{T_0} + \frac{\Delta t_s}{T_0}} = \frac{1}{f(F+1)^{n_1}}; \quad (10)$$

Де $f(F+1)^{n_1} = \frac{1}{(F+1)^{n_1}}$ – редуційний коефіцієнт, числове значення якого визначається розміром площі водозборів.

Таким чином, на підставі рівнянь (8), (9) і (10) можна дійти висновку (Джабур Кхалдун, 2002), що

$$q_m = \frac{k_0 Y_m'}{(F+1)^{n_1}}; \quad (11)$$

Або

$$q_m = \frac{q_m'}{(F+1)^{n_1}}; \quad (12)$$

Де q_m' – максимальний модуль схилового припливу.

$$q_m' = k_0 Y_m' = \frac{n+1}{n} \frac{1}{T_0} Y_m'; \quad (13)$$

Формули (11), (12) і (13) рекомендуються нами для практичного використання.

Незважаючи на обґрунтовані у статті розрахункові структури (12) і (13), практично скористатись ними складно через відсутність спостережень за тривалістю схилового припливу T_0 (Ovcharuk, Norchenko, Noptsiy 2016).

Алгоритм, за допомогою якого можливе подолання (13), має наступну редакцію.

Матеріали гідрологічних вимірювань, приведені до умов (12), відносно q_m' і n_1 , становлять:

Спочатку доцільно (12) прологарифмувати, тоді $\lg q_m = f \lg(F+1)$.

Тангенс кута нахилу залежності $\lg q_m = f \lg(F+1)$ відповідає степеневій величині n_1 , а q_m' – відрізок на осі ординат;

Якщо необхідно обґрунтувати індивідуальні значення q_m' , та після визначення n_1 розрахункові модулі q_m' будуть становити (Ovcharuk, Norchenko, Noptsiy 2016):

$$q_m' = q_m (n+1)^{n_1}; \quad (14)$$

За рівнянням (13):

$$q_m' = \frac{n+1}{n} \frac{1}{T_0} Y_m'; \quad (15)$$

З використанням рівнянь (14) і (15):

$$q_m (F+1)^{n_1} = \frac{n+1}{n} \frac{1}{T_0} Y_m'; \quad (16)$$

Де початкова розрахункова тривалість схилового припливу T_0 дорівнює (Гопченко, Овчарук, Траскова, 2017):

$$T_0 = \frac{n+1}{n} Y_m' / [q_m (F+1)^{n_1}]; \quad (17)$$

Невизначеним в (17), крім T_0 , є також коефіцієнт часової нерівномірності схилового припливу $\frac{n+1}{n}$. Його пропонується встановлювати за допомогою рівняння (4).

$$\frac{m+1}{m} = \frac{Y_m}{q_m T_n}; \quad (18)$$

За матеріалами (18) будується залежність:

$$\lg \frac{m+1}{m} = \lg \left(\frac{Y_m}{q_m} \right) - \lg T_n; \quad (19)$$

Яка стосується рівняння $\frac{m+1}{m} = f(F)$.

На її підставі визначається T_0 (Shakirzanova, Norchenko, Ovcharuk, 2018), Гопченко, Погорелова, 2018) (відрізок на осі ординат $\frac{n+1}{n}$ і степеневий показник n_1).

Висновки. Ураховуючи відсутність гідрометричних спостережень (за тривалістю схилового припливу T_0 і коефіцієнтами його часової нерівномірності) у структурі Гідрометслужби мають місце проблеми визначення характеристик максимального стоку річок.

В авторській статті пропонується методика для визначення невимірюваних складових частин і використання математичної моделі, заснованої на базі гідрометричних підходів щодо схематизації гідрографів весняних водопіль і дощових паводків.

Реалізація моделі ґрунтується на даних спостереженнях у період до 2010 р.

Уперше пропонується розрахункова модель редуційного типу, яка базується на параметрах, обчислених у структурах формул з ітеративними процедурами стосовно невимірюваних характеристик максимального стоку весняного водопілля і дощових паводків.

Обґрунтована науково-методична модель доведена до рівня практичного використання у структурах, які доцільно розглянути на предмет удосконалення сучасних нормативних документів у галузі розрахунку максимального стоку річок України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гопченко, Є.Д., Эль Фриги Хасен Лотфи (1988) Обоснование расчетной продолжительности притока воды со склонов в русловую сеть. 12 с. Депон. в УкрНИИИТИ, № 2576 – Укр. 88. [Hopchenko, Ye.D., Hassen Lotfi Frigi (1988) Justification of the estimated duration of water flow from the slopes to the channel p.12. Depon., UkrNIINTI, № 2576 – Ukr. 88].
2. Гопченко, Є.Д., Овчарук, В.А., Лобода, Н.С. (2014) Гідрологічні розрахунки : підручник. Одеса : ТЕС [Hopchenko, Ye.D., Ovcharuk, V.A., Loboda, N.S. (2014). Hydrological calculations. Odesa : TES (in Ukrainian)].
3. Гопченко, Є.Д., Овчарук, В.А., Романчук, М.Є. (2017) Удосконалення розрахунково-нормативної бази для визначення характеристик максимального стоку дощових паводків і весняних водопіль. *Вісник Одеського державного екологічного університету*. Вип. 21. 55 с. [Hopchenko, Ye.D., Ovcharuk, V.A., Romanchuk, M.Ye. (2017). Favoring the normative calculated base for determining the characteristics of the maximum flow of plank floods and spring water. *Bulletin of Odessa state environmental universit*], 21, p. 55 (in Ukrainian)].
4. Гопченко, Є.Д., Овчарук, В.А., Траскова, А.В. (2017) Нормування характеристик максимального стоку весняного водопілля в басейні р. Дністер : монографія. Одеса : ТЕС, 251 с. [Hopchenko, Ye.D., Ovcharuk, V.A., Traskova, A.V. (2017) Rationing of the characteristics of the maximum runoff of spring water in the basin of the Dniester River. Odesa : TES (in Ukrainian)].
5. Гопченко, Є.Д., Погорелова, М.П. (2018) Нормування розрахункових характеристик весняного водопілля в басейні р. Прип'ять на базі формули об'ємного типу : монографія. Одеса : ТЕС, 134 с. [Hopchenko, Ye.D., Pohorelova, M.P. (2018) Rationing of the calculated characteristics of spring water in the basin of the Pripyat River on the basis of the volume-type formula. Odesa : TES. (in Ukrainian)].
6. Джабур Кхалдун. (2002) О применимости некоторых региональных формул к расчету максимального стока дождевых паводков рек Карпат. *Метеорология, климатология и гидрология*. Вып. 40, 123–131 с. [Jabour Khaldun. (2002) About the applicability of some regional formulas to the calculation of the maximum runoff of rain patches of the Carpathian rivers. *Metheorologe, climatology and hydrology*, 40, pp. 123–131].
7. Ovcharuk, V., Hopchenko, Ye., Hoptsiy, M. (2016) Metod of determining the maximum flood for ungauged rivers of the Ukrainian Carpathians. Abstract book 2-nd pannex workshop of the climate system of the Pannonian basin, 1-3 june 2016, Hungarian meteorological service, Budapest, Hungary P.61. doi: 10.21404.
8. Shakirzanova, Zh.R., Hopchenko, Ye.D., Ovcharuk, V.A. (2018) Modelling of land surface waters. Odesa : TES, 111 p.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2019

УДК 551.4.038 (477.72)

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-17

Давидов О.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри екології та географії
Херсонський державний університет

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «КРИЛАТИЙ МИС»: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Берегова зона Світового океану представляє собою важливу складову частину глобальної літодинамічної системи, в межах якої сформовані та розвиваються абразійні, абразійно-акумулятивні та акумулятивні берегові системи. Найбільш складними береговими системами є абразійно-акумулятивні, серед яких виділяються специфічні системи дивергентного типу, які отримали назву «крилаті миси». Берегові системи типу «крилатий мис» являють собою найменш вивчені природні берегові утворення у Світовому океані. Активізація антропогенної діяльності в межах берегової зони морів та океанів призводить до суттєвих змін в еволюції відповідних систем. Саме тому незначна вивченість «крилатих мисів» та відсутність загальноприйнятого поняття не дозволяє раціонально використовувати їхні природні ресурси.

Ключові слова: берегова зона, літодинамічні системи, дивергентний тип, «крилатий мис».

Davydov O.V. THE DEFINITION OF THE “WINGED FORELAND”: HISTORICAL ANALYSIS AND GENERAL CHARACTERISTICS

The coastal zone of the World Ocean is a very important link in the global lithodynamic system, consisting of difficult developing structures that are subdivided into abrasion, abrasion-accumulative and accumulative systems according to the nature of the substance's direction. Abrasion-accumulative coastal systems are the most difficult. These natural formations are characterized by a significant variety of litho- and morphodynamic conditions, which allows to distinguish different types of coastal systems within them. The “winged forelands” are the most specific types of abrasion-accumulative systems. The “winged foreland” abrasion-accumulative systems are the least studied natural coastal formations in the World Ocean. The intensification of anthropogenic activities within the coastal zone of the seas and oceans leads to significant changes in the evolution of coastal systems. That is why the insignificant knowledge of the “winged forelands” does not allow rational use of their natural resources.

For the first time the definition of the term “winged foreland” was presented in 1898 in the scientific treatise of the American scientist F. Gulliver “Shoreline Topography”. He singled out the “winged forelands” as complex coastal formations, which included an indigenous section of the coast and two symmetrically located accumulative forms. This author determined the evolutionary position of these systems by describing their occurrence at an early stage of leveling the dissected bay shore.

V.P. Zenkovich, the founder of coastal science, defines “winged forelands” as a kind of abrasion-accumulative systems. In the terminological reference, he cites the following definition for this system: “Winged foreland is a set of eroded indigenous cape and two spits, growing due to the transfer of destruction products on both sides of it. Examples are frequent on drumlin shores. In the native literature, the term has not been spread”.

The studied abrasion-accumulative systems are most prevalent within the coastal zone of the seas of Eurasia, among which are the Mediterranean, the Caspian, the Azov, the Black, the Baltic and the North. Within the ocean shores “winged forelands” are found on the Atlantic coast of North America.

Key words: coastal zone, lithodynamic systems, divergent type, “winged foreland”.

Вступ. Як відомо (Зенкович, 1946, 1962; Лонгинов, 1973; Шуйский, 1986), берегова зона Світового океану є дуже важливою ланкою глобальної літодинамічної системи, яка у структурному відношенні складається із сукупності окремих ділянок, що характеризуються проявом незалежного режиму та бюджету наносів. Відповідні ділянки описані як єдині утворення зі складним розвитком, що отримали назву *літодинамічні системи* (Зенкович,

1962; Морская геоморфология, 1980; Шуйский, 1986), або *літоральні осередки (littoral cells)* (Bowen, Inman, 1966; Davies, Clayton, 1980; Lakhan, Trenhail, 1989).

За спрямованістю речовини, яка переміщується в береговій зоні, *літодинамічні системи* поділяються на три групи: *абразійні, абразійно-акумулятивні та акумулятивні* (Зенкович, 1962; Лонгинов, 1973; Шуйский, 1986). Найбільш складними береговими системами є *абразійно-*

аккумулятивні, які характеризуються одночасним проявом різноспрямованих процесів та активним рухом речовини уздовж берега. Саме тому відповідні системи характеризуються істотною різноманітністю літологічних, динамічних та морфологічних умов. У літодинамічному відношенні *абразійно-аккумулятивні системи* поділяються на *конвергентні* та *дивергентні*.

Конвергентні системи характеризуються наявністю двох окремих абразійних ділянок, у межах яких формуються вздовжберегові потоки наносів, спрямовані в бік єдиної ділянки акумуляції, де відбувається формування морської аккумулятивної форми (Шуйський, 1986; Морская геоморфология, 1980).

Дивергентні системи характеризуються наявністю однієї ділянки абразії, в межах якої відбувається формування двох протилежно спрямованих потоків наносів. Відповідні потоки формують дві різні аккумулятивні форми, які при цьому є елементами єдиної берегової системи (Шуйський, 1986; Морская геоморфология, 1980). Дані природні утворення, що одержали назву «крилатий мис», є дуже специфічними та характеризуються досить обмеженим поширенням у береговій зоні Світового океану.

Активізація антропогенної діяльності в межах берегової зони Світового океану призводить до суттєвих змін у спрямованості еволюції берегових систем. Саме тому важливим є вивчення відповідних утворень і визначення їхньої природної ідентичності для подальшого раціонального використання. Абразійно-аккумулятивні системи дивергентного характеру, відомі у спеціалізованій літературі як «крилаті миси», вперше описані в англомовній літературі як «Winged beheadland (headland)» (Gulliver, 1898; Johnson, 1919). Відповідні берегові системи є найменш вивченими природними утвореннями у Світовому океані, саме тому ми вирішили проаналізувати їхню історію виділення та визначити загальні риси за допомогою аналізу найбільш типових утворень.

Коротка історія опису та визначення поняття берегової системи «крилатий мис». Уперше наукове визначення поняття «крилатий мис», у початковому трактуванні як «Winged beheadland», було висвітлено американським вченим Ф. Гуллівером (1898) і опубліковано у 1898 році в його науковому трактаті «Shoreline Topography». Вивчаючи атлантичне узбережжя Сполучених Штатів, в околицях міста Лонг-Бранч, у штаті Нью-

Джерсі, він звернув увагу на специфічне берегове утворення, що складається із двох аккумулятивних форм і корінної ділянки між ними. Пізніше опис подібної системи він виявив у роботі У. Девіса (1896), яка була присвячена берегам півострова Кейп-Код, у штаті Массачусетс (рис. 1).

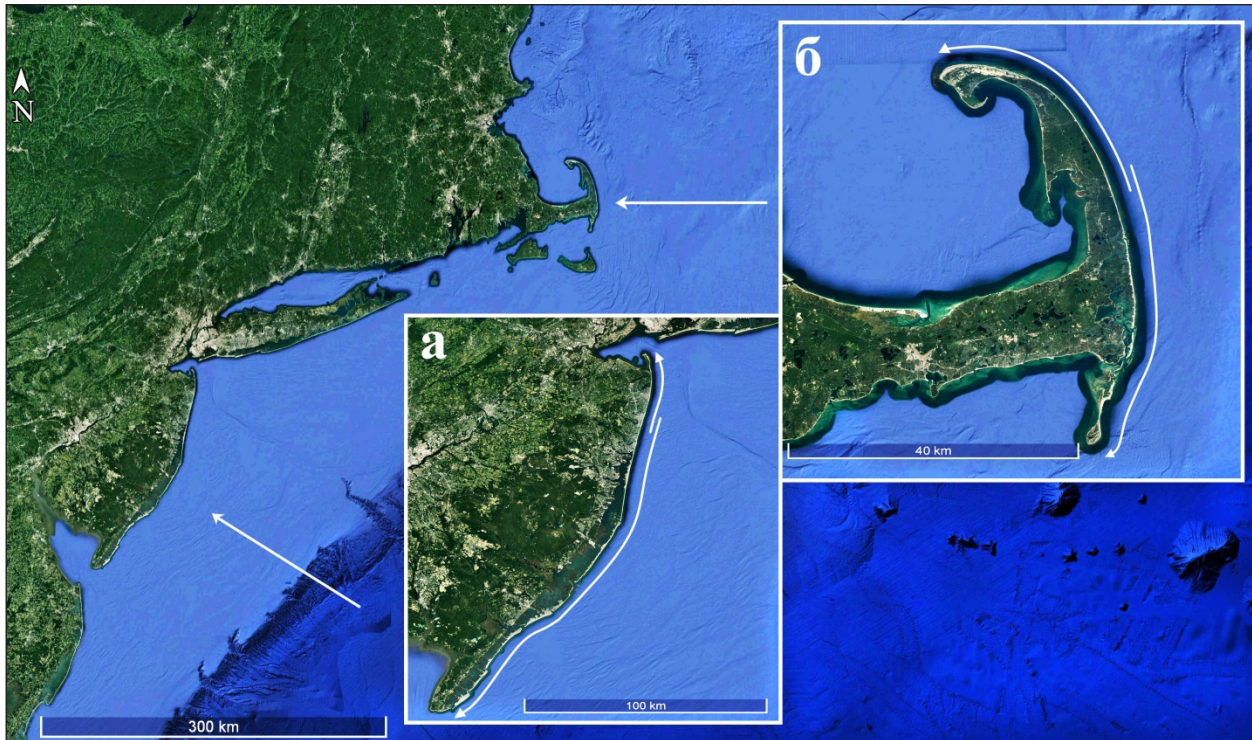
Проаналізувавши відповідні утворення, Ф. Гуллівер (1898) виділив у їх межах три складові частини: виступ корінного берега та дві симетрично розташовані аккумулятивні форми. Слід зазначити, що під час опису генезису цих систем автор акцентує увагу на домінуючому значенні вздовжберегового потоку наносів, саме це дозволяє зробити висновок, що відповідний автор розглядає «крилаті миси» як складні берегові системи.

Під час опису особливостей відповідної системи американський учений застосовує еволюційний підхід, розглядаючи формування «крилатих мисів» у контексті загального розвитку бухтового берега, констатуючи, що дані форми виникають на стадії його «молодості» (Gulliver, 1898, p. 213).

У наведеній науковій праці американський учений також приділяє увагу географічному поширенню відповідних берегових систем. На його думку, досліджувані абразійно-аккумулятивні системи зустрічаються в обмеженій кількості, хоча їхнє формування і розвиток відбувається за дуже різноманітних природних умовах. «Крилаті миси» розвиваються на берегах океанів і внутрішніх морів, у межах регіонів активних припливних коливань, а також у районах, де вони відсутні. Найбільш детально Ф. Гуллівер (1898, p. 213–214) проаналізував берега морів Європейської частини Світового океану. На його думку, найбільша концентрація берегових систем «крилатий мис» зосереджена в межах південно-західної і південно-східної частини Балтійського моря, а саме в районах півостровів Ютландія і Самбійський.

У своїй роботі Ф. Гуллівер (1898, p. 214) також приділяє увагу описаним береговим системам, розташованим у межах берегів Чорного моря. На його думку, дуже чітко виражений приклад «крилатого мису» знаходиться на північний захід від Кримського півострова. Представлена ділянка характеризується дуже розчленованою береговою лінією корінного узбережжя, яка при цьому відокремлена від відкритого моря вільними аккумулятивними формами. Проаналізувавши цю ділянку берега, автор пише: «Не дивлячись на відсутність

Рис. 1. Географічне розташування та літодинамічна структура берегових систем «крилатий мис» у межах атлантичного узбережжя Сполучених Штатів: а) Санді Хук-Лонг-Бранч; б) Кейп-Код

карти хорошої якості і великого масштабу, а також матеріалів геологічних досліджень, дану берегову систему слід інтерпретувати як «крилатий мис» через типовий контур берега». Виходячи із представленого опису, ми дійшли висновку, що відповідна система називається Тендра-Джарилгач.

На північ від «крилатого мису», інтерпретованого нами як Тендра-Джарилгач, Ф. Гуллівер описує схоже утворення, проте з більш складним генезисом, оскільки морський фактор тут проявляється одночасно з алювіальним і еоловим (Gullaver, 1898, р.214). Ми вважаємо, що даною береговою системою є дистальна частина Кінбурнського півострова.

На початку ХХ століття в дуже вагомій монографії Дугласа Джонсона (Johnson, 1919) досліджувані берегові системи отримали назву «Winged headland». У цій роботі автор посилається на роботи Ф. Гуллівера і описує відповідні утворення як дуже специфічні берегові форми, що мають вид мису з розташованими симетрично двома акумулятивними косами. Д. Джонсон також вважає, що дані утворення виникають у межах розчленованого бухтового берега, на стадії його молодості. На цій стадії в межах відповідного узбережжя активно руйнуються виступи у вигляді мисів і формуються

симетричні акумулятивні форми (Johnson, 1919: 329).

У кінці 40-х років ХХ століття американський вчений Р. Ніколс описував еволюцію берегів друмлінного типу, які розташовані на півострові Кейп-Код (штат Массачусетс, США) (Nichols, 1948). Як відомо (Зенкович, 1962; Морская геоморфология, 1980), даний генетичний тип берега набув поширення в районах відступання льодовика, де на даний час у значній кількості проявляються кінцеві морени, які саме і сформували ділянки берегової зони, що досить легко руйнуються. У зв'язку з тим, що з обох боків від ділянки розмивання відносно симетрично розташовані акумулятивні форми, які висуваються в бік океану, автор їх описав як «Flying bars» (Nichols R.L., 1948).

У другій половині ХХ століття основоположник сучасного берегознавства В.П. Зенкович (1946; 1958; 1960; 1962), неодноразово описував райони поширення берегових систем «крилатого мису». Саме В.П. Зенкович розглядав «крилаті миси» як певний різновид абразійно-акумулятивних систем (пар), які характеризуються специфічним зовнішнім виглядом та формуються в умовах прояву різних генетичних факторів. Пізніше учений надав визначення берегової системи «крилатий мис» у

термінологічному довіднику (Морская геоморфология, 1980: 186):

«Крилатий мис (Winged foreland) – сукупність розмиваючого корінного мису та двох кіс, які виростають за рахунок перенесення продуктів руйнування з обох боків від нього. Приклади часті на друмлінних берегах. У вітчизняній літературі термін поширення не отримав».

У зазначеному довіднику В.П. Зенкович (1980, с. 134) до «крилатих мисів» відносить також гирлову область річки Ебро, розташовану на східному узбережжі Піренейського півострова. Відповідне утворення являє собою однорукавну дельту, від якої у протилежні сторони розходяться «флангові бари» (Самойлов, 1952), акумулятивні форми алювіально-морського генезису. Опис природної системи «крилатий мис» у межах гирлової області річки не відповідає класичному визначенню відповідних систем, хоча й має з ними літодинамічну та морфологічну схожість.

Визначення поняття «крилатий мис» ми також знаходимо в енциклопедичному термінологічному словнику І.С. Щукіна (1980, с. 216): «Крилатий мис – мис, від якого з обох боків відходять коси – «крила», намиті морем». Слід сказати, що це визначення несе лише географічний та частково морфологічний опис берегової системи, яку ми досліджуємо.

У 1982 році вийшло у світ фундаментальне видання «The Encyclopedia of Beaches and Coastal Environments» за головною редакцією Моріса Л.Шварца (1982, р. 790). У відповідній праці «крилаті миси» розглядаються як один зі специфічних типів кіс, які розвиваються в умовах дивергенції потоків наносів.

Під час вивчення берегової зони північно-західної частини Чорного моря між гирловою областю річок Дунай та Дністер одеські вчені Ю.Д. Шуйський і Г.В. Вихованець виділили дуже специфічний «крилатий мис», який отримав назву Бурнас-Будак (Шуйський, 1975; 1991; Шуйський, Вихованець, 1989; Вихованець і др., 2008). На відміну від «класичних» прикладів «крилатих мисів», акумулятивні форми, які входять до складу відповідної системи, відносяться не до вільних, а до замикаючих утворень. Також слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку в межах цієї системи проявляється лише односпрямований потік наносів, що також не є характерною рисою для даних берегових систем.

Отже, на наш погляд, більш ніж за столітній етап розвитку берегознавства до сих пір не

існує повного наукового визначення поняття «крилатий мис», яке б повністю відображало сутність цієї берегової системи.

Загальна географічна характеристика берегових систем «крилатий мис». Згідно з матеріалами літературного аналізу (Зенкович, 1958, 1960, 1962; Морская геоморфология, 1980; Gulliver, 1898; Johnson, 1919; The Encyclopedia, 1982; Davydov O., Kotovsky I., 2019) абразійно-акумулятивні системи «крилатий мис» набули найбільшого поширення в межах берегової зони безприпливних морів, серед яких – Каспійське, Азовське, Чорне і Балтійське. У межах океанічних берегів ці утворення зустрічаються на атлантичному узбережжі Північної Америки, між півостровом Кейп-Код та косою Мей. Для найбільш повного визначення поняття даної берегової системи проаналізуємо загальногеографічні умови розвитку найбільш типових «крилатих мисів».

«Крилатий мис» Челекен розташований на кордоні між східним і південно-східним узбережжям Каспійського моря, в межах однойменного півострова. Ця система омивається водами Туркменської затоки на півдні і затоки Туркменбаши на півночі, а на заході – водами Каспійського моря (рис. 2).

Загальна довжина цієї берегової системи – близько 62 км. Центральне місце в межах системи займає абразійний виступ півострова Челекен, який отримав назву Кергтая, його довжина близько 25 км. З півночі до цього виступу примикає коса довжиною близько 20 км, яка називається Північно-Челекенська, а з півдня – Південно-Челекенська, довжина якої становить 17 км (Леонт'єв, Халилов, 1965; Леонт'єв, Маєв, Рычагов, 1977; Никифоров, 1977; Курбанов, 2011).

У морфогенетичному відношенні берегова система Челекен являє собою береговий бар, який змістився у східному напрямку і приєднався до виступу однойменного півострова, а із часом зазнав трансформації та набув морфологічного вигляду берегових кіс. Абразійний виступ даної системи складений глинистими і супіщаними породами, а акумулятивні форми являють собою накопичення оолітових і вапнякових пісків (Леонт'єв, Маєв, Рычагов, 1977). Сама літологічна будова структурних елементів цього «крилатого мису» свідчить про домінування донного живлення й одночасного прояву поперечного та поздовжнього потоку наносів (Леонт'єв, Маєв, Рычагов, 1977; Курбанов, 2011).

Рис. 2. Географічне розташування берегової системи «крилатий мис» Челекен

Еволюція «крилатого мису» Челекен відбувається в умовах домінування вітрових хвиль північно-західної та північної експозиції, що не сприяє утворенню симетричних акумулятивних форм. Саме тому ми доходимо висновку, що на етапі формування даного утворення вітро-хвильовий режим істотно відрізнявся від сучасного. Слід також зазначити, що важливе генетичне і еволюційне значення мають згінно-нагінні коливання та пов'язані з ними прибережні течії (Курбанов, 2011).

У межах берегової зони Чорного моря абразійно-акумулятивні системи типу «крилатий мис» розташовані виключно в його північно-західній частині. До даних утворень відносять такі системи: Тендра-Джарилгач, Кінбурнська-Покровська-Довгий, Бурнас-Будак, а також район півострова Гіркий Кут (Хорли), де акумулятивні форми істотно деградовані.

«Крилатий мис» Тендра – Джарилгач займає центральне місце в межах Дніпровсько-Каркінітської лопатевої берегової області, будучи

природною межею між приглубою Каркінітською та мілководними Тендрівською й Джарилгацькою затоками (рис. 3а). Загальна довжина цієї берегової системи – близько 130 км, у її складі виділяються абразійна ділянка завдовжки близько 22 км («лбище»), західне крило формує коса Тендра, довжиною 65 км, а східне – коса Джарилгач, довжиною 42 км (Зенкович, 1960; Котовський, 1991).

У генетичному відношенні берегова система Тендра – Джарилгач є береговим баром, який у результаті повільного пересування зіткнувся з виступом корінної суші, а згодом його дистальні кінцівки зазнали трансформації вздовжбереговими потоками наносів (Шуйський, Вихованец, і др., 2005; Давидов, Котовський, та ін., 2018). Саме тому дистальні частини даних утворень мають вигляд типових кіс.

У геологічному відношенні акумулятивні форми цієї берегової системи складені кварцовими пісками з домішками черепашок та детриту, в той час як корінну ділянку берега складають

глинисті та суглинисті породи, які містять у незначній мірі потенційні наноси хвильового поля (Зенкович, 1960; Котовский, 1991). Розвиток цього «крилатого мису» відбувається в умовах домінування різноспрямованих хвиль мілководдя і приглибої частини, а також при значних згінно-нагінних коливаннях рівня та пов'язаних із ними прибережних течіях.

«Крилатий мис» Кінбурнська-Покровська-Довгий є крайньою північною частиною Дніпровсько-Каркінітської берегової лопатевої області. Дане утворення територіально розташоване в межах західного краю Кінбурнського півострова, на північному сході воно омивається водами Дніпровсько-Бузького лиману, на південному сході – Ягорлицькою затокою, а на заході – північно-західною частиною Чорного моря (рис. 3а).

Загальна довжина цього утворення близько – 35 км, із яких 10 км припадає на Кінбурнську косу, розташовану на північному заході системи, 6 км займає розташована на південному сході Покровська коса (Південно-Кінбурнська) (Зенкович, 1960), довжина

аккумулятивного острова Довгий – близько 7 км. Центральну частину системи займає плоский піщаний берег, до якого впритул надходять піщані горби, закріплені трав'янистою рослинністю, довжина цієї ділянки – близько 12 км (Зенкович, 1960; Шуйский, 1999).

У генетичному відношенні аккумулятивні форми відповідної берегової системи характеризуються дуже великою складністю. Кінбурнська коса розвивається за рахунок дії двох протилежно спрямованих вздовжберегових потоків наносів, які розвантажуються в районі дистальної частини даного утворення. Саме тому Кінбурнська коса в морфогенетичному відношенні є стрілкою (Зенкович, 1960).

Покровська коса і острів Довгий у минулому представляли собою єдине аккумулятивне утворення, але внаслідок підйому рівня моря і активізації згінно-нагінних явищ коса була розділена на три складові частини. Але слід зазначити, що з 2005 року за рахунок формування нового підводного бару спостерігається тенденція до відновлення єдності відповідного утворення.

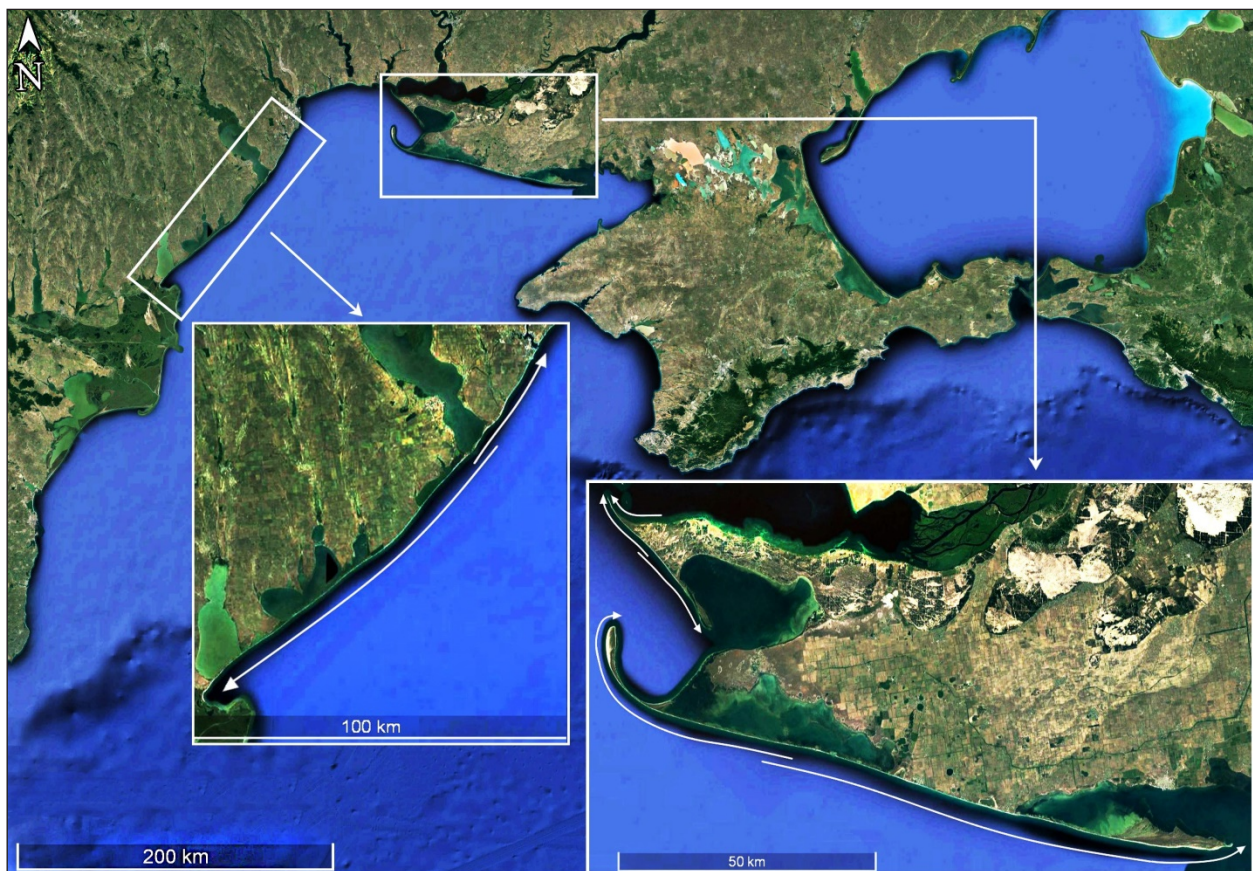

Рис. 3. Географічне розташування берегових систем «крилатий мис» у межах берегової зони Чорного моря: а) Тендра-Джарилгач і Кінбурнська-Покровська-Довгий; б) Бурнас-Будак

Літологічна будова цієї берегової системи характеризується виключним домінуванням піщано-вапнякових відкладів алювіального та частково біогенного генезису (Шуйський, 1999). Розвиток цього «крилатого мису» відбувається у складних гідрологічних умовах, де велике значення має не лише хвилювання, а й короточасні коливання синоптичної природи.

«Крилатий мис» Будац-Бурнас розташований у межах Північно-західної лиманової берегової області узбережжя Чорного моря, між гирлами річок Дністер та Дунай (рис. 3б). Зі сходу ця система омивається водами північно-західної частини Чорного моря, а із заходу – мілководними лиманами (Будацький, Бурнаський, Алібей, Шагани і Сасик).

Геологічною основою, або «лбищем» даної системи є виступ корінного берега загальною довжиною близько 30 км, з яких 17,8 км представлені активними кліфами, абразійно-обвального типу. Ці форми берегового рельєфу складені відносно однорідними глинистими породами неоген-четвертинного віку. У морфологічному відношенні відповідні кліфи мають висоти від 8 до 26 м та значну крутизну укосу від 75° до 90° (Шуйський Ю.Д., 1991).

Морські акумулятивні форми, що примикають до описаного «лбища», в морфогенетичному відношенні є пересипами Будацького та

Бурнаського лиманів. Відповідні форми складені середньозернистими пісками, що утворилися під час розмивання плейстоценової тераси Дністра, які були перемиті та перевідкладені морськими хвилями в голоцені. Середня ширина Будацького пересипу – близько 90 м, при висоті близько 1,6 м, а Бурнаського пересипу – відповідно, 140 м і 1,8 м (Зенкович, 1960; Шуйський, 1975, 1991).

У генетичному відношенні акумулятивні форми цієї берегової системи утворилися в результаті перетворення Дунайсько-Дністровського берегового бару, під впливом вздовжберегового потоку наносів та загального пересування в західному напрямку (Зенкович, 1960).

«Крилатий мис» Довга-Камишеватська розташований у східній частині Азовського моря, в межах Єйського півострова, між гирловою областю річок Дон і Кубань. На північному заході це утворення омивається водами Таганрозької затоки, а на південному сході – Ясенської, фронтальна частина розвивається під впливом вод відкритого Азовського моря (рис. 4).

Центральне місце в межах даної системи займає абразійний виступ загальною довжиною близько 30 км, розташований між станіцями Довжанська і Камишеватська. Відповідна форма рельєфу має похилий характер поверхні, досягаючи максимальної висоти 14 м

Рис. 4. Географічне розташування берегової системи «крилатий мис» Довга-Камишеватська в межах берегової зони Азовського моря

в її південній частині та знижуючись до 7 м у північній. Середня висота берегового обриву цього утворення – 11 м (Мамыкина, Хрусталев, 1980).

На північний захід від даного виступу розташована коса Довга, витягнута в акваторію Азовського моря на відстань близько 17 км. Ширина основи відповідної акумулятивної форми – близько 6 км, а в районі дистального розширення – всього 400-500 м. Максимальна висота поверхні коси – 3-4 м. У генетичному відношенні вона являє собою стрілку, оскільки має рівнозначне живлення як із боку затоки, так і з боку моря. На південному сході від «лоба» знаходиться коса Камишеватська, загальна довжина якої становить 6 км, при ширині основи близько 4 км. У морфогенетичному відношенні це утворення вважається класичним прикладом коси (Мамыкина, Хрусталев, 1980; Шуйский, Губкин, 1982; Крыленко и др., 2018).

У геологічній будові абразійної ділянки домінують лесовидні суглинки і скіфські глини, в той час як акумулятивні форми переважно складені черепашками, детритом та карбонатним піском, із невеликими домішками гравію та гальки (Шнюков, 1974). Розвиток даної системи відбувається в умовах домінуючого впливу хвилювання, значних згінно-нагінних коливань і річкового стоку.

«Крилатий мис» Куршська-Балтійська розташований у південно-східній частині Балтій-

ського моря, його загальна довжина – близько 240 км. Центральне місце в межах даної системи займає виступ Самбійського (Калінінградського) півострова, довжина берегової лінії якого становить 74 км. На північному сході до півострова примикає Куршська коса, довжиною 98 км, а на південному заході – Балтійська (Віслинська) коса, близько 65 км (Бабаков, 2003).

Відповідна берегова система виступає своєрідним береговим бар'єром (Бадюкова, 2008), який відокремлює від акваторії Балтійського моря затоки другого порядку, такі як Куршська і Калінінградська (Віслинська) (рис. 5).

У геологічному відношенні Самбійський (Калінінградський) півострів складений гляці-альними та флювіогляціальними відкладами. Куршська та Балтійська (Віслинська) коси, які примикають до цього виступу, складені піщаними відкладами алювіального, морського і флювіогляціального походження. У морфогенетичному відношенні дані акумулятивні форми являють собою берегові бари, які були істотно перероблені вздовжбереговими потоками наносів. Розвиток відповідної берегової системи здійснюється під впливом хвиль західної, північно-західної і південно-західної експозиції, що сприяє формуванню літодинамічних систем типу «крилатий мис» (Бадюкова и др., 2006, 2011; Стонт, 2014).

Визначення поняття «крилатий мис». Проведені нами літературний, картографічний

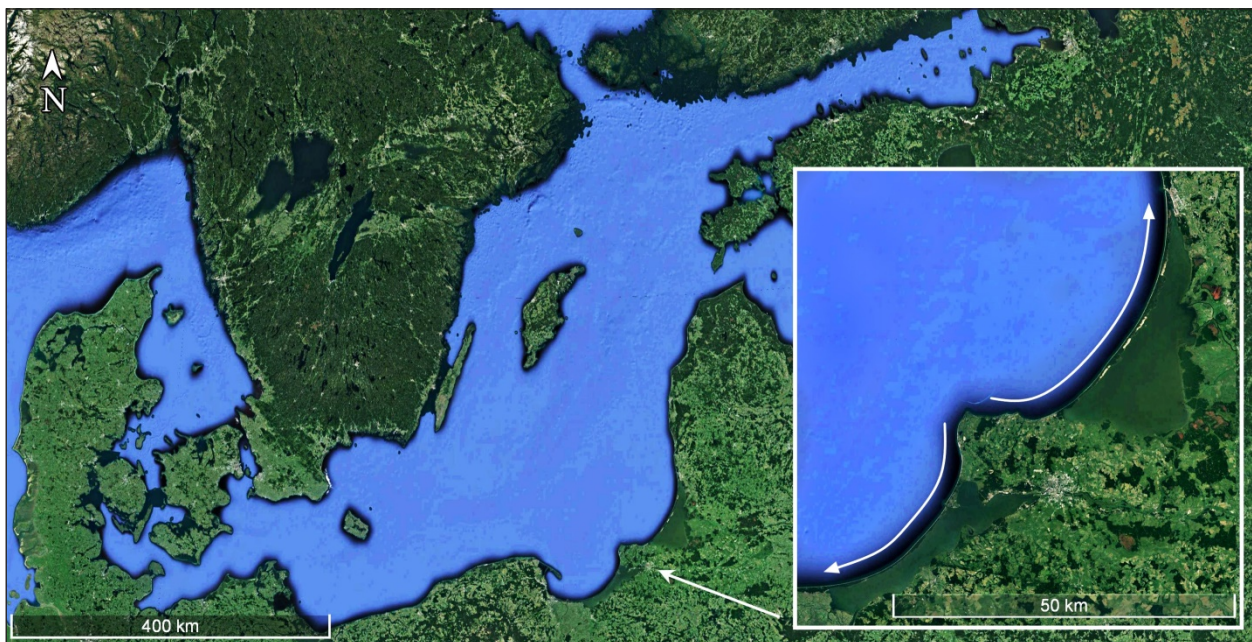

Рис. 5. Географічне розташування берегової системи «крилатий мис» Куршська-Балтійська в межах узбережжя Балтійського моря

і географічний аналізи дозволили розкрити загальні умови розвитку та дали визначення поняття відповідної берегової системи.

У геологічному відношенні проаналізовані нами берегові системи розвиваються в умовах поширення осадових порід глинистого, суглинистого і піщаного характеру, які мають алювіальний, флювіогляціальний і морський генезис.

У структурно-геологічному відношенні центральне місце в системі «крилатий мис» займають антиклінальні утворення, в межах яких знаходяться абразійні виступи. З обох сторін від виступу розташовані синклінальні утворення, на поверхні яких розташовані акумулятивні форми.

У літодинамічному відношенні основною умовою розвитку даної системи є існування вздовжберегового потоку, який є сполучною ланкою між трьома складовими частинами.

У гідрологічному відношенні формування відповідної берегової системи відбувається в різноманітних умовах, що включають у себе різноманітні за генезисом коливання рівня і різноспрямовані хвилювання.

Виходячи з аналізу представленого матеріалу, ми дійшли висновку, що **крилатий мис** – це абразійно-акумулятивна берегова система, що має риси дивергентного характеру, в межах якої виділяються три складові частини (абразійна ділянка або «лбище», дві розташовані симетрично до виступу акумулятивні форми), пов'язані між собою вздовжбереговим потоком наносів».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bowen, A.J., Inman, D.I. (1966). Budget of littoral sands in the vicinity of Point Arguello, California. *C.E.R.C. Technical Memorandum*, 19, 41.
2. Davies, J.L., Clayton, K.M. (1980). *Geographical variation in coastal development*. London; New York : Longman.
3. Davis, W.M. (1896). The outline of Cape Code. *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, 31, 303–332.
4. Davydov, O.V., Kotovsky, I.N. (2019). *Geographical allocation of “winged foreland” abrasion-accumulative systems*. Leidinyje pateikiamia 12-osios mokslines-praktines konferencijos “Jurosir krantu tyrimai 2019”. Klaipėdoje, medžiaga.
5. Gulliver, F.P. (1898). Shoreline topography. *Proceeding of the American Academy of Arts and Sciences*, 34, 151–258.
6. Johnson, D.W. (1919). *Shore process and development*. New York : John Wiley&Sons, INC / London : Chapman&Hall, Limited.

7. Lakhan, V.C. Trenhail, A.S. (1989). Applications in Coastal Modeling. *Elsevier Oceanography Science*, 49, 386.

8. Nichols, R.L. (1948). Flying bars. *American Journal Sciences*. CCXLVI.P, 96–100.

9. The Encyclopedia of Beaches and Coastal Environments. Schwartz M.L. (Eds.). (1982). *Encyclopedia of Earth Sciences*, Volume XV. Stroudsburg, Pennsylvania : Hutchinson Ross Publishing Company.

10. Бабаков, А.Н. (2003). *Пространственно-временная структура течений и миграций наносов в береговой зоне юго-восточной Балтики (Самбийский полуостров и Куршская коса)*. (Автореф. дисс. канд. геогр. наук.). Институт океанологии им. П.П. Ширшова РАН, Атлантическое отделение. Калининград. [Babakov, A.N. (2003). *Spatio-temporal structure of currents and sediment migrations in the coastal zone of the south-eastern Baltic (Sambian Peninsula and Curonian Spit)*. (Abstract. Diss. Candidate of Geographical Sciences.). P.P. Shirshov Institute of Oceanology RAS, Atlantic Branch. Kaliningrad (in Russia)].

11. Бадюкова, Е.Н., Жиндарев, Л.А., Лукьянова, С.А., Соловьева, Г.Д. (2007). Анализ геологического строения Куршской косы (Балтийское море) в целях уточнения истории ее развития. *Океанология*, 47 (4), 1–11. [Badyukova, E.N., Zhindarev, L.A., Lykianova, S.A., Solovieva, G.D. (2007). Analysis of the Geological Structure of Curonian Spit (the Baltic Sea) for Clarifying its Evolution History. *Oceanology*, 47 (4), 1–11. (in Russia)].

12. Бадюкова, Е.Н., Жиндарев, Л.А., Лукьянова, С.А., Соловьева, Г.Д. (2008). Развитие барьерно-лагунных систем юго-восточной Балтики. *Океанология*, 48 (4), 641–647. [Badyukova, E.N., Zhindarev, L.A., Lykianova, S.A., Solovieva, G.D. (2008). Development of Barrier-Lagoon Systems in the South-East of the Baltic Sea. *Oceanology*, 48(4), 641 647. (in Russia)].

13. Бадюкова, Е.Н., Жиндарев, Л.А., Лукьянова, С.А., Соловьева, Г.Д. (2011). Геолого-геоморфологическое строение Балтийской (Вислинской) косы. *Океанология*, 51 (4), 675–682. [Badyukova, E.N., Zhindarev, L.A., Lukyanova, S.A., Solovieva, G.D. (2011). Geological and Geomorphological Structure of the Baltic (Vistula) Spit. *Oceanology*, 51(4), 675–682. (in Russia)].

14. Выхованец, Г.В., Гыжко, Л.В., Вербжицкий, П.С., Стоян, А.А., Гыжко, А.А., Муркалов, А.Б. (2008). Физико-географическая характеристика лимана Бурнас на северо-западном побережье Черного моря. *Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки*, 13 (6), 44–56. [Vykhovanets, G.V., Gyzhko, L.V., Verbzhitsky, P.S., Stoyan, A.A., Gyzhko, A.A., Murkalov, A.B. (2008). Physico-geographical characteristics of the Burnas estuary on the northwestern coast of the Black Sea. *Bulletin of the Odessa National University. Geographical and geological sciences*, 13(6), 44–56. (in Ukraine)].

15. Давидов, О.В., Котовський, І.М., Роскос, Н.О., Зінченко, М.О. (2018). Особливості еволюції вздовж берегової літодинамічної системи Тендра-Джарилгач в умовах антропогенного перетворення. *Науковий вісник Херсонського*

- державного університету. Серія: Географічні науки 9, 105–110. [Davydov, O.V., Kotovskiy, I.M., Roskos, N.A., Zinchenko, M.A. The Features Of Evolution Of Tendra-Dzharylgach Alongshore Litodynamic System In The Conditions of Anthropogenic Transformation. *Kherson State University Herald. Series Geographical Sciences*, 9, 105–110. (in Ukraine)].
16. Зенкович, В.П. (1946). Динамика и морфология морских берегов. Ч.1. Волновые процессы. Москва: Морской транспорт. [Zenkovich, V.P. (1946). *Dynamics and morphology of sea shores. Part 1 Wave processes*. Moscow: Sea Transport (in USSR)].
17. Зенкович, В.П. (1958). Берега Черного и Азовского морей. Москва: Географгиз. [Zenkovich, V.P. (1958). *The shores of the Black and Azov Seas*. Moscow: Geographers (in USSR)].
18. Зенкович, В.П. (1960). Морфология и динамика советских берегов Черного моря. Т. II (Северо-западная часть). Москва: Изд-во АН СССР. [Zenkovich, V.P. (1960). *Morphology and dynamics of the Soviet coasts of the Black Sea. Vol. II (North-Western part)*. Moscow: USSR Academy of Sciences (in USSR)].
19. Зенкович, В.П. (1962). Основы учения о развитии морских берегов. Москва: АН СССР. [Zenkovich, V.P. (1962). *Fundamentals of the study of the sea shores development*. Moscow: USSR Academy of Sciences (in USSR)].
20. Морская геоморфология: Терминологический справочник. Береговая зона: процессы, понятия, определения. Зенкович, В.П., Попов, Б.А. (Ред.) (1980). Москва: Мысль. [Marine geomorphology: Terminological reference. Coastal zone: processes, concepts, definitions. Zenkovich, V.P., Popov, B.A. (Ed.) (1980). Moscow: Thought. (in USSR)].
21. Котовский, И.Н. (1991). Морфология и динамика берегов Чорного моря в пределах Херсонской области УССР. (Автореф. дисс. канд. геогр. наук). Институт географии АН Украины, Киев. [Kotovskiy, I.N. (1991). Morphology and dynamics of the Black Sea coast within the Kherson region of the Ukrainian SSR. (Avtoref. Diss. Candidate of Geographical Sciences). Institute of Geography, Academy of Sciences of Ukraine, Kiev (in USSR)].
22. Крыленко, В.В., Косьян, Р.Д., Крыленко, М.В. и Румянцева, Е.А. (отв. редактор) (2018). Региональные особенности формирования крупных аккумулятивных форм Азово-Черноморского побережья. Арктические берега: путь к устойчивости. Материалы конференции. Мурманск: МАГУ. [Krylenko, V.V., Kosyan, R.D., Krylenko, M.V., & Rummyantseva, E.A. (Eds). (2018). Regional features of formation of the Azov-Black Sea coastal large accumulative forms. *Arctic shores: shore-up to sustainability: Conference materials*. Murmansk: Publish. (in Russia)].
23. Курбанов, Р.Н. (2011). Береговые процессы на полуострове Челекен. Проблемы освоения пустынь, 1 (2), 17–20. [Kurbanov, R.N. (2011). Coastal Processes On The Cheleken Peninsula. *Problems Of Desert Development*, 1 (2), 17–20. (in Turkmenistan)].
24. Леонтьев, О.К., Халилов, А.И. (1965). Природные условия формирования берегов Каспийского моря. Баку: Академии наук Азербайджанской ССР. [Leontyev, O.K., Khalilov, A.I. (1965). *Natural conditions of formation of the shores of the Caspian Sea*. Baku: Academy of Sciences of Azerbaijan SSR (in USSR)].
25. Леонтьев, О.К., Маев, Е.Г., Рычагов, Г.И. (1977). Геоморфология берегов и дна Каспийского моря. Москва: МГУ. [Leontyev, O.K., Maev, E.G., Rychagov, G.I. (1977). *Geomorphology of the shores and seabed of the Caspian Sea*. Moscow: MSU (in USSR)].
26. Лонгинов, В.В. (1973). Очерки литодинамики океана. Москва: Наука. [Longinov, V.V. (1973). *Ocean lithodynamics essays*. Moscow: Science. (in USSR)].
27. Мамыкина, В.А., Хрусталева, Ю.П.; Леонтьев О.К. (Ред.). (1980). Береговая зона Азовского моря. Ростов на Дону: Рост. университет. [Mamykina, V.A., Khrustaleva, Yu.P.; Leontyev, O.K. (Ed.) (1980). *The coastal zone of the Azov Sea*. Rostov on Don: University. (in USSR)].
28. Никифоров, Л.Г. (1977). Структурная геоморфология морских побережий. Москва: МГУ. [Nikiforov, L.G. (1977). *Structural geomorphology of sea coasts*. Moscow: MSU. (in USSR)].
29. Самойлов, И.В. (1952). Устья рек. Москва: Географгиз. [Samoilov, I.V. (1952). *The mouth of the rivers*. Moscow: Geografiz. (in USSR)].
30. Стонт, Ж.И. (2014). Современные тенденции изменчивости гидрометеорологических параметров в юго-восточной части Балтийского моря и их отражение в прибрежных процессах. (Автореф. дисс. канд. геогр. наук). Институт океанологии им. П.П. Ширшова РАН, Атлантическое отделение. [Stont, Zh.I. (2014). Current trends in the variability of hydrometeorological parameters in the southeastern part of the Baltic Sea and their reflection in coastal processes. (Avtoref. Diss. Candidate of Geographical Sciences). P.P. Shirshov Institute of Oceanology RAS, Atlantic Branch. (in Russia)].
31. Шнюков, Е.Ф. (Ред.). (1974). Геология Азовского моря. АН УССР. Институт геохимии и физики минералов. Киев: Наукова думка. [Shnyukov, E.F. (Ed.) (1974). *Geology of the Azov Sea*. AN USSR. Institute of Geochemistry and Physics of Minerals. Kiev: Naukova Dumka. (in USSR)].
32. Шуйский, Ю.Д. (1975). Динамика берегов Черного моря в районе мыса Бурнас. Геоморфология, 4, 98–103. [Shuisky, Yu.D. (1975). The dynamics of the Black Sea coast near Cape Burnas. *Geomorphology*, 4, 98–103. (in USSR)].
33. Шуйский, Ю.Д. (1986). Проблема исследования баланса наносов в береговой зоне морей. Ленинград: Гидрометиздат. [Shuisky, Yu.D. (1986). The problem of sediment balance studies in the coastal zone of the seas. Leningrad: Gidrometizdat. (in USSR)].
34. Шуйский, Ю.Д. (1991). О современных процессах развития прибрежной зоны Черного моря в районе мыса Бурнас. Инженерная геология, 4, 42–50. [Shuisky, Yu.D. (1991). About the modern processes of development of the coastal zone of the Black Sea near Cape Burnas. *Engineering Geology*, 4, 42–50. (in USSR)].

35. Шуйский, Ю.Д. (1999). Распределение наносов вдоль морского края Кинбурнского полуострова (Черное море). Доклады НАН Украины, 8, 119–123. [Shuisky, Yu.D. (1999). Distribution of sediment along the sea edge of the Kinburn Peninsula (Black Sea). Reports of the National Academy of Sciences of Ukraine, 8, 119–123. (in Ukraine)].

36. Шуйский, Ю.Д., Выхованец, Г.В. (1989). Экзогенные процессы развития аккумулятивных берегов в Северо-западной части Черного моря. Москва : Недра. [Shuisky, Yu.D., Vykhovanets, G.V. (1989). Exogenous development processes of accumulative shores in the North-Western part of the Black Sea. Moscow : Nedra. (in USSR)].

37. Шуйский, Ю.Д., Выхованец, Г.В., Борисевич, Т.Д. (2005). Современная динамика абразионных и аккумулятивных форм береговой системы «Тендра – Джарылгач» на побережье Черного моря. Фальцефейнівські читання : Зб. наук. праць. 2, 270–278. [Shuisky, Yu.D., Vykhovanets, G.V., Borisevich, T.D. (2005). Modern dynamics of abrasive and

accumulative forms of the coastal system “Tendra – Dzharylgach” on the Black Sea coast. Falsefeyn reading: Zb.nauk.prats. 2, 270-278. (in Ukraine)].

38. Шуйский, Ю.Д., Губкин, Н.М. (1982). Исследование скоростей абразии клифов на восточном побережье Азовского моря. Литодинамические процессы береговой зоны южных морей и ее антропогенное преобразование. Ленинград : Наука. [Shuisky, Yu.D., Gubkin, N.M. (1982). Investigation of the abrasion speeds of cliffs on the east coast of the Azov Sea. Lithodynamic processes of the coastal zone of the southern seas and its anthropogenic transformation. Leningrad : Science. (in USSR)].

39. Четырёхязычный энциклопедический словарь терминов по физической географии. Шукин, И.С. (ред.). (1980). Москва : Советская энциклопедия. [The four-language encyclopedic dictionary of physical geography terms. Schukin, I.S. (eds.) (1980). Moscow : Soviet Encyclopedia. (in USSR)].

Стаття надійшла до редакції 29.05.2019

UDC 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-18

Denysyk H.I.,
Doctor of Geography Sciences, Professor,
Head of the Department of Geography
Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Didura R.V.,
Postgraduate Student at the Department of Geography
Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

ACCUMULATION OF HEAVY METALS IN ROAD LANDSCAPE ENGINEERING SYSTEMS

The heavy metals content in the soil was investigated within the road landscape engineering system of Kyiv – Odesa. The heavy metals as Cu, Zn, Pb and Cd of the first and second classes of danger were detected. Four full-size areas for research were selected: the first one is near the town of Bila Tserkva (Kyiv region), the second one is located near the village of Nesterivka (Cherkasy region), the third part of the study is near the village of Pikivets (Cherkasy region), the fourth - near the city of Uman on the fork “clover leaf” (Cherkasy region). It is established that the content of the mobile form of Cu, Zn, Pb and Cd in the soil varies in different ways. Zinc dissipates and decreases by MPC from the source of pollution and at a distance of 15 m from the road reaches its minimum. Like zinc the cadmium is scattered at a distance of 15 m from the canvas road, the MPC falls to a minimum value. Plumbum in local background areas shows different tendencies for dispersion. Copper on all studied areas is within the limits of the norm and shows a decrease in the amount of concentration from the roadway. However, small areas with an abnormal content of zinc of 40,9 mg/kg have been recorded; Excess of zinc content in this area is observed since 2016. The research results provide up-to-date reliable information that can be used by monitoring services in the process of development of anti-degradation and optimization measures for the operation of not only the Kyiv – Odesa highway, but also other road engineering and landscape systems in Ukraine. In the future, these studies may enter the information base for further development of future projects and plans for the development and operation of road landscape engineering systems, rational use and protection of the surrounding landscapes.

Key words: road landscape engineering system, Kyiv – Odesa highway, heavy metals, area, maximum permissible concentrate (MPC), soil pollution, migration, accumulation.

Денисик Г.І., Дідура Р.В. АКУМУЛЯЦІЯ ВАЖКИХ МЕТАЛІВ У ДОРОЖНІХ ЛАНДШАФТНО-ІНЖЕНЕРНИХ СИСТЕМАХ

Розглянуто проблему забруднення ґрунту важкими металами прилеглих територій до автомагістралі Київ – Одеса; проаналізовано попередні праці зарубіжних та вітчизняних науковців. Охарактеризовано природні умови дослідження, виділено ділянки для взяття проб ґрунту: перша знаходиться біля м. Біла Церква (Київська обл.), друга розташована в околицях с. Нестерівка (Черкаська обл.), третя – поблизу с. Піківець (Черкаська обл.), четверта – біля м. Умань на розвилці «Лист конюшини» доріг Київ – Одеса і М – 12 Стрий – Тернопіль – Кропивницький – Знаменка. Результати дослідження придорожніх територій дорожньої ландшафтно-інженерної системи Київ – Одеса показали, що у ґрунті наявні такі хімічні елементи: цинк, мідь, свинець та кадмій. Зразки ґрунту відбирали на відстані 5, 10 та 15 м від полотна автодороги, на глибині 0-10 см у ясну погоду. Майже всі хімічні елементи знаходяться в межах норми ГДК, однак зустрічаються й аномальні ділянки. Цинк знаходиться в межах норми на всіх ділянках дослідження, лише локальна фонові ділянка поблизу м. Умань на розвилці «Лист конюшини» містить аномальну для довкілля зону, де вміст Zn на відстані 10 м від полотна дороги становить 40,90 мг/кг, що перевищує значення рухомої форми ГДК у два рази. Плюмбум перевищує ГДК майже на всіх натурних ділянках, крім с. Нестерівка (Черкаська обл.), це пояснюється значною кількістю автомобілів на трасі Київ – Одеса та меншою їх кількістю у з'їзд до с. Нестерівка. Вміст кадмію на натурних ділянках малопомітний, знаходиться в нормі і не становить загрози для навколишнього середовища. Вміст міді на всіх локальних ділянках коливається в межах норми. Встановлено, що вміст хімічних елементів у ґрунті на досліджуваних ділянках за період 2016–2018 років зменшився.

Ключові слова: дорожня ландшафтно-інженерна система, автодорога Київ – Одеса, важкі метали, ділянка, ГДК, забруднення ґрунтів, міграція, акумуляція.

Problem statement. Compared with the middle of the twentieth century the number of cars in Ukraine has increased by almost 4 times, which leads to the active development of road landscapes. 9.2 million vehicles are registered in Ukraine in 2017. Roads, overpasses, bridges, interchanges which form new road landscape engineering systems are being built for their functioning. Such an active human activity leads to the formation of environmental problems; one of the problems is the pollution of soils with heavy metals. Excessive amount of heavy metals in roadside soils forwards to changes of physical and chemical qualities, especially the humus layer (0-50 cm). Some chemical elements in their excessive concentrations cause various human diseases. They can cause carcinogenic effects and mutations in the structure of human and animal DNA. This causes to the necessity of constant control of heavy metals content, especially in areas where agricultural land is close to highways.

Analysis of recent research and publications. A number of interesting publications of foreign and national scientists is devoted to the problem of soil pollution by heavy metals within the boundaries and territories close to the road landscape engineering systems (Шейкіна, 2008; Юрченко, 2014; Li, 2001; Saeedi, 2009).

E.K. Eskov, M.D. Eskova and L. V. Sira have investigated the content of heavy metals, especially of plumbum, in plants at highway zones (Еськов, 2012). V. Bryhadyrenko and O.S. Chernysh have analyzed the geochemical impact of highway on roadside plantations of Dnipropetrovsk region. R.B. Vanchura has made a comparative description of the content of heavy metals on the highway areas on the territories of Ukraine and Germany (Ванчюра, 2011). O.V. Grabovsky has studied migration and accumulation of heavy metals in agrocenoses close to highways in the Transcarpathian region (Грабовський, 2002). In Polissya, the content of heavy metals in the soil was investigated by L.L. Dovbysh (Довбиш, 2001). G.I. Denysyk and A.M. Valchuk-Orkhusa have highlighted the stages of formation of the road landscapes of Podillya area, investigated their structure, regional types, geochemical and ecological features, made their classification and zoning (Денисик, 2005). On the territory of Chernivtsi region, the eco-geochemical evaluation of road geosystems was made by M.V. Tanasiuk and G.D. Khodan (Ходан, 2012). Y.I. Chykailo has investigated the road landscape engineering system of the Lviv – Krakovets highway. The scientist has conducted the ecological

and geochemical analysis of the soil and vegetation cover within the range (representative areas) along the road lanes of the M – 10 highway; the ecological state of water objects within the boundaries of the road landscape-engineering system was analyzed; optimization measures were offered to improve the ecological state of areas close to highways. I.M. Voloshyn and O.O. Halahan have investigated road landscape systems and peculiarities of pollution of territory along the highway in Volyn and modeled the distribution of heavy metals in the geosystems close to highways (Галаран, 2013; Волошин, 2005; Матвійчук, 2008).

Identification of previously unsettled parts of the general problem. National and foreign scientists are sporadically engaged in the research on the content of heavy metals in the soils of road landscape and engineering systems, seeking ways to reduce and optimize heavy metals in these systems. However, in Ukraine at the beginning of the XXI century there are no unique sanitary-normative documents for the regulation of ecological safety of the road landscape engineering systems, based on their detailed geochemical research. For the most part, scientists investigate the content of the heavy metals near different landscape engineering systems: companies of iron-and-steel industry, aerodromes, gas stations and others (Яковенко, 2011). The semi-station geochemical research was conducted for the first time within the Kyiv – Odesa road-landscape engineering system.

Aim of the article: soil monitoring on the content of heavy metals (Cu, Zn, Pb and Cd) in the structure of the Kiev – Odesa road landscape engineering system as one of the main in Ukraine.

Method of implementation. Soil samples were taken at a distance of 5, 10 and 15 m from the Kyiv – Odesa highway to determine the moving form of heavy metals in the soil of the roadside zone. The depth of the soil sampling ranged from 0 to 10 cm in a fivefold repetition. Sampling of the soil was carried out in accordance with GOST (abbr. from all-Union State Standard) 17.4.3.01 and GOST 17.4.4.02. The soil samples were taken in polyethylene bags. Immediately after the selection, the soil samples were dried to the air-dry state in the room and were transferred to the laboratory of the Cherkasy branch of the state institution “Institute of Soil Protection of Ukraine”. The analyses were carried out by the method of atomic absorption spectrometry according to DSTU (abbr. from State Standard of Ukraine) 4770-2-2007 (identification of zinc in the soil), DSTU 4770-9-2007 (identification of plumbum in soil), DSTU 4770-6-2007

(identification of copper in the soil) and DSTU 4770-3-2007 (identification of cadmium in the soil) (Львов, 1966; Методичні вказівки, 2012; Новіков, 1990; Санитарные правила, 1988).

Presentation of the main research material. One of the main highways of Ukraine is the Kyiv – Odesa highway, which stretches from the north to the south almost in the meridional direction and connects the central part of Ukraine with the northern coast of Black Sea. The total length of the highway is 453.3 km, passing through five administrative regions of Ukraine: Kyiv, Cherkasy, Kirovohrad, Mykolaiv and Odesa. According to the geological-geomorphological structure, the section of the Kyiv – Odesa highway is located within the boundaries of the Ukrainian Crystalline Shield (UCS), where pre-Cambrian sedimentary-metamorphic and igneous rocks, archean granites, gneisses and other deposits, which complicate the structure of the road landscape, appear on the surface (Маринич, 2005). The separate structures of the Crystalline Shield are the basis of formation of the Kiev – Odesa landscape-engineering system. The Bila Tserkva line of tectonic rupture of the UCS, which occupies the northeastern part of the highway, led to the formation of the valley of the Ros, Gnylyi and Girsky Tikych rivers, across which the engineering structures, bridges and overpasses of the Kyiv – Odesa highway were built. The alternation of hilly and wavy-plain terrain is connected with irregularities and the exit to the surface of crystalline rocks. According to the physical-geographical zoning, the most of the Kyiv – Odesa highway is located within the Forest-Steppe Zone; the Central and Southern parts of the highway are located in the Steppe Zone, which causes differences in soil and vegetation cover. In the northern part of the Kiev – Odesa road-landscape engineering system the soil cover is represented by alternation of chernozems opodzolic and typical with gray forest. In the central part the soil is formed by chernozems ordinary, meadow-chernozem and southern black earth. In the south there are chestnut soils in a complex with sodium soil and solod soil.

The Kyiv – Odesa highway is an international transport highway, which coincides with the direction of the European transport corridor No.9. The spatial location and coincidence of the M – 05 highway with the European transport corridor No. 9 resulted in a significant number of cars. The intensity of traffic on the Kyiv – Odesa highway is 235-508 cars per hour, of which 72-160 are trucks, which emit twice more harmful substances than cars (Кузнецова, 1985).

The soil samples are selected on local background areas: the first - near the town of Bila Tserkva (Kyiv region), the second one is located near the village of Nesterivka (Cherkasy region), the third in the vicinity of the village of Pikivets (Cherkasy region), the fourth area of soil selection is located near the town of Uman on the fork “Clover leaf” (Cherkasy region), where the directions of the Kiev – Odesa motorway M – 05 with the Stryi – Ternopil – Kropivnytsky – Znamyanka motorway M – 12 are crossed.

Among the heavy metals, there are about 40 chemical elements: V, Mn, Fe, Co, Ni, Cu, Zn, Pb, Bi, Cr, Hg, Sn, and others. All chemical elements are divided into three classes of danger depending on their activity and influence on soils (Сердюк, 2007). Heavy metals fall into the soil and concentrate on the depth of 0 to 20 cm, but if there is a significant concentration of heavy metals, they penetrate to the depth of 100-150 cm. Plumbum, zinc and cadmium are the first, copper is the second class of danger. These chemical elements and their content in the soil directly within the boundaries of the Kiev – Odesa road-landscape engineering system have been analyzed first.

The content of zinc in the soil depends on many factors including: emissions of cars, the iron-and-steel industry and non-ferrous metal industry, the properties of the parent rock, the content of various organic substances in the soil and the reaction of soil solution. In general, Ukrainian soils are poor in zinc, but in the humus layer its content is often raised. Zinc is closely connected with cadmium, the greater the concentration of zinc, the more cadmium is in the soil. The maximum permissible concentrate (MPC) of zinc in the soil is about 23 mg/kg (Fig.1). In the background areas, the content of Zn is within the normal range. However, on the area near the city of Uman, on the fork of the “Clover leaf”, there is an abnormal area for roadside lands at a distance of 10 m from the road cloth. An excessive content of the mobile form of Zn in the soil was recorded here - 40.90 mg/kg, which is not typical for this area, and exceeds the MPC almost twice (GOST 17.4.3.06-86. According to the previous studies in 2016, the zinc content at this area was – 44.50 mg/kg, which is also an excess of MPC. The study area has a small area. This made it possible to distinguish it as an abnormal area of influence of heavy metals. Monitoring of zinc content near the city of Uman on the fork “Clover leaf” has shown that the amount of heavy metal in the soil gradually decreases over time. This is due to the self-cleaning of the soil, which is

slow and in the future, this indicator can reach the norm. At present, Zn content in the soil is in excessive amounts, which is dangerous for the normal functioning of soil biota and plant formation.

The mobile form of plumbum in the soil according to DSTU 4770-9-2007 is 6.0 mg/kg. The bulk of plumbum entering the soil is due to the effect of the combustion of fuel by an automobile engine. Significant increase in the level of MPC Pb was recorded within the full-size area of Bila Tserkva. Its index is increased from the sources of pollution and reaches the maximum in the 10-meter area – 9.1 mg/kg, at 15 m – 6.9 mg/kg, which clearly exceeds the established norm of MPC (Fig. 2). On the full-size area near the village of Nesterivka the plumbum almost is not identified. On a local area of the village of Pikivets there is a tendency to reduce the amount of heavy metal content from the source of pollution. At a distance of 5 meters from the road, the plumbum value was 9.3 mg/kg, which exceeded the maximum permissible concentrate. However, at distances of 10-15 meters, the content of Pb has almost decreased twice. On the local background area of the city of Uman – the fork of the “Clover leaf”, the Pb content is manifested differently. At the area of 5 meters from the road, the Pb content is the smallest and is – 4.3 mg/kg, however, an increase in the MPC from 6.0 to 6.5 mg/kg was recorded at 10-15 meters distance. Excessive amount of plumbum in the plant is able to suppress the development of plant

growth and contribute to the worse flow of iron to the plant. Pb also has a negative affects to human health, causing various diseases associated with mutagenic reactions.

The content of cadmium in the soil by the MPC is 0.7 mg/kg and on all full-size areas of the Kiev – Odesa road landscape engineering system is within the limits of the norm 0.11 – 0.42 mg/kg. Cadmium is interconnected with zinc, and has similar chemical properties. At the studied areas there is a tendency in decrease of the cadmium content in the soil from the source of pollution (Fig. 3). However, having compared the results of the study in 2016, cadmium content in this area has increased several times but has not exceeded the MPC. This is explained by the fact that Cd is concentrated in the soil as a scattered element that is easily accumulated and redistributed in soils.

The maximum permissible concentration of the mobile form of copper in the soil of the road-landscape engineering system of Kiev – Odesa is 3.0 mg/kg. According to the research results, the amount of copper in soils of all full-size areas varies from 0.14 – 0.57 mg/kg, which is a permissible norm. In most cases, the copper accumulates in loamy and sandy soils, which are background in the Kiev –Odesa road-landscape engineering system. There is a decrease in the amount of copper content from the source of pollution. In particular, there is a reduction of the content of heavy metals from the highway in the full-size area near the

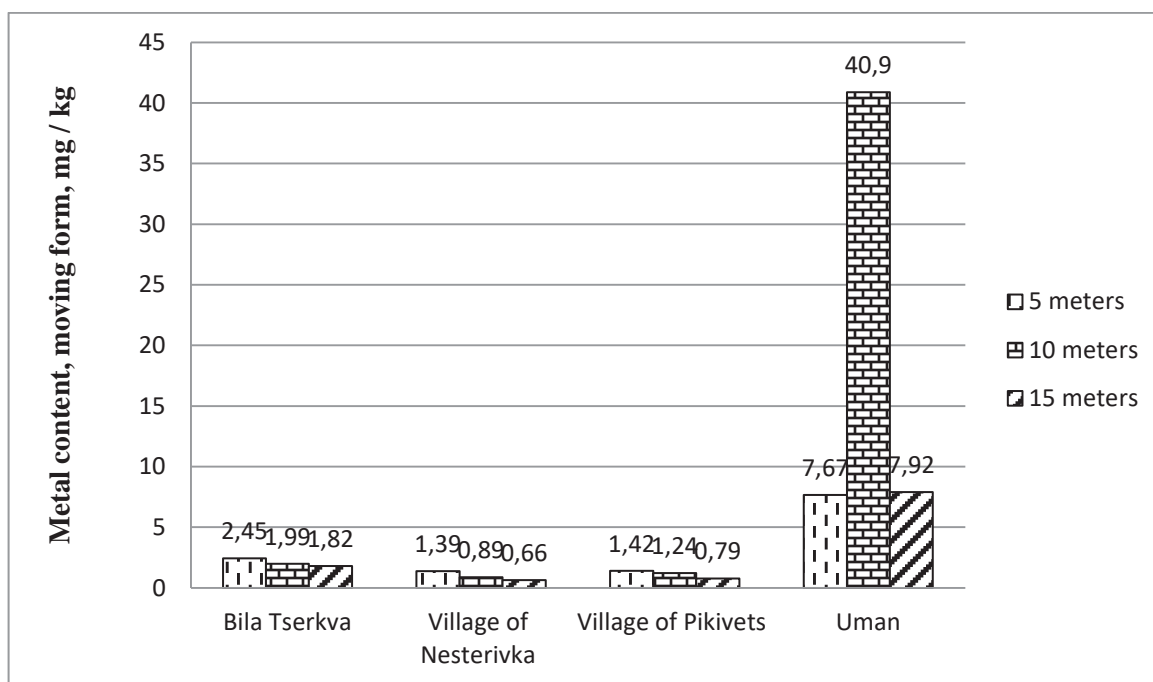

Fig. 1. The content of Zn in a mobile form, mg/kg

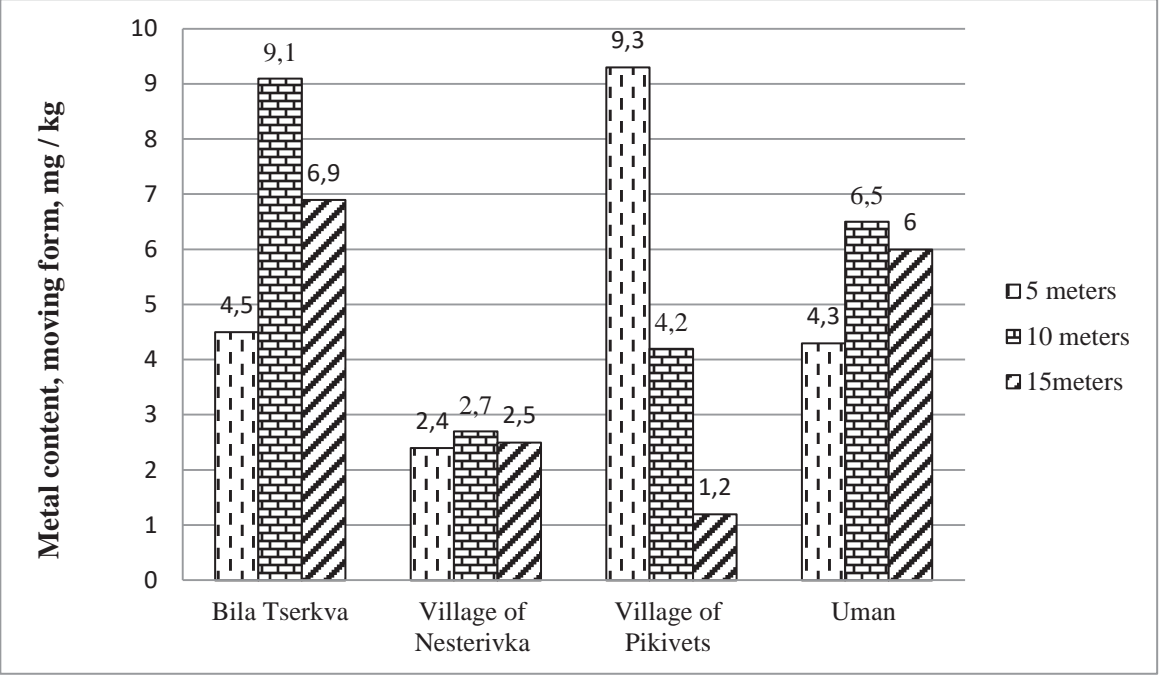

Fig. 2. Pb content in a mobile form, mg/kg

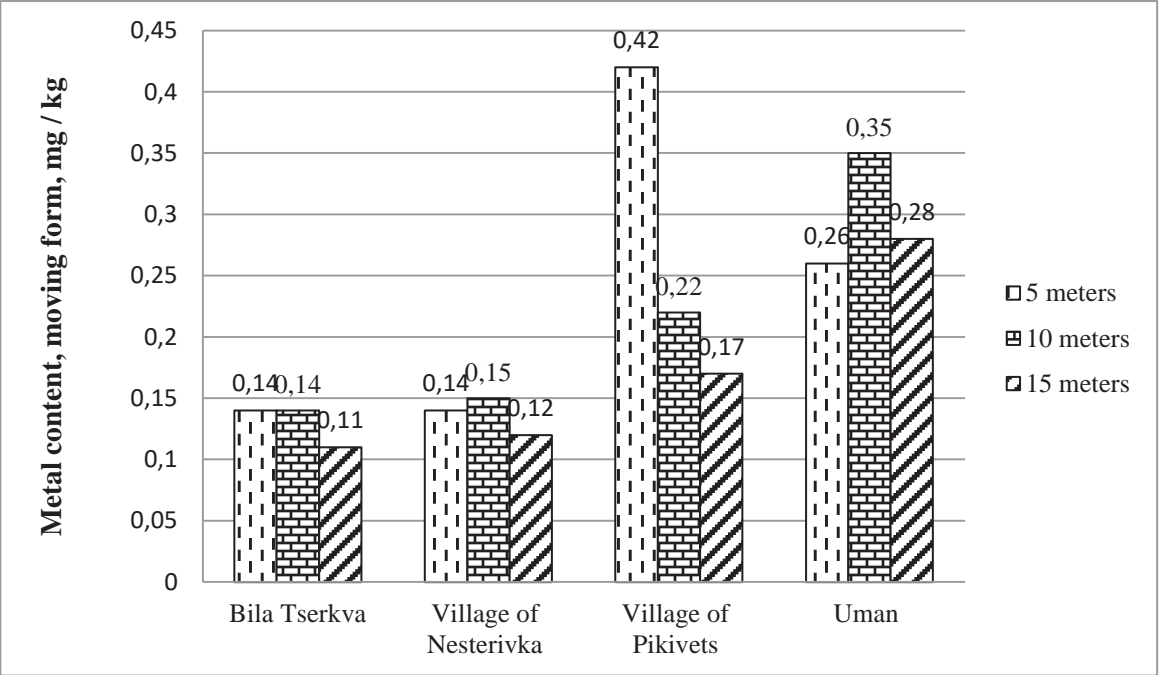

Fig. 3. Cd content in a mobile form, mg/kg

village of Pikivets (Cherkasy region) (Fig. 4). At a distance of 5 meters from the road, the amount of copper in the soil is 0.55 mg/kg, however, at a distance of 10 meters the index reaches 0.33 mg/kg, and at the 15-meter – the copper content in the soil is 0.18 mg/kg, which does not affect the functioning of plants and biota. Investigation of the copper content in the soil on the road-landscape engineering system of Kiev – Odesa in 2016

showed that the amount of this chemical element decreased in all full-size areas. This is explained by the fact that the bulk of copper is concentrated at a 5 meter area, where the dependence of the heavy metals reduction from the source of pollution is observed.

Conclusions. One of the main types of soil pollution of road landscape engineering systems by heavy metals are pollutants, which are formed as a

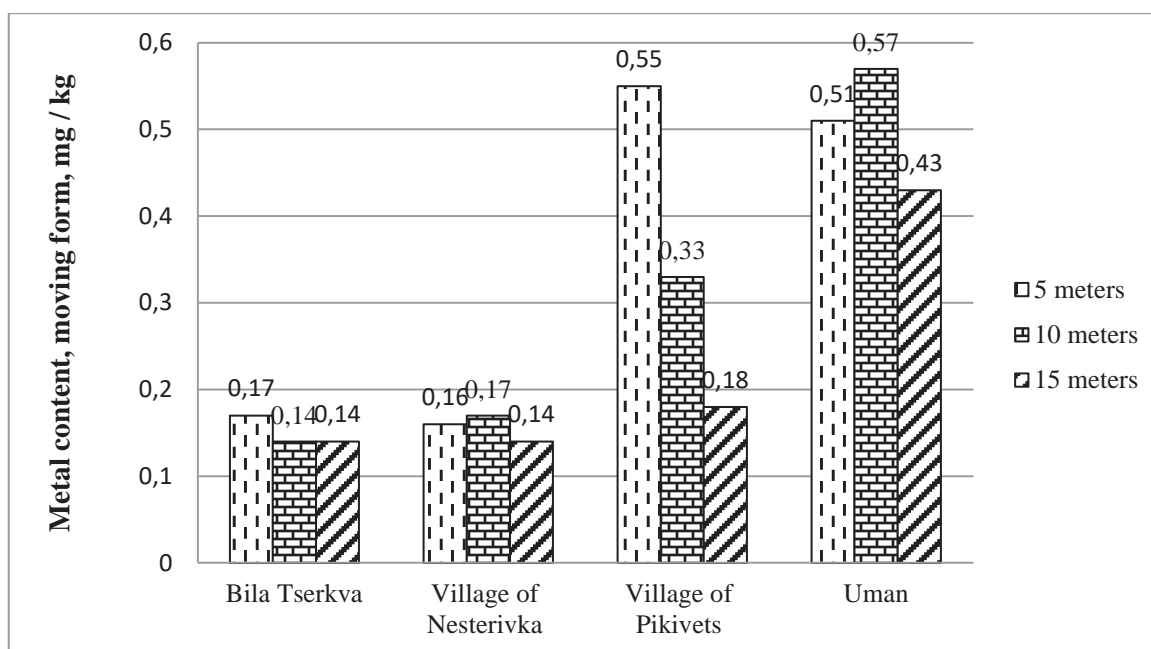

Fig. 4 Cu content in a mobile form, mg/kg

result of combustion of fuel in automobile engines and uncontrollably emitted into the environment. In the upper part of the soil profile of the roadside area of the Kyiv – Odesa highway of 0-10 cm, accumulation of heavy metals such as Cd, Cu, Zn and Pd is observed, which is primarily due to poor car operation. However, the content of heavy metals in different parts of the road is different. The abnormal areas with excessive amounts of zinc are recorded on the Kiev – Odesa highway where there is an excessive loading of vehicles. There is also an increased content of plumbum and copper. Cadmium in all full-size areas is within normal limits. In all areas there was a tendency to decrease of the heavy metals content in the soil from the source of pollution.

Consequently, within the road-landscape engineering system of Kiev – Odesa, the heavy metals in soils mostly do not exceed the MPC; however abnormal areas and zones have been recorded where the content of chemical elements is excessive and negatively influences on biota and vegetation cover. In the future, it is necessary to conduct similar geochemical studies of the soil of this road system due to the fact that after the reconstruction of the Kyiv – Odesa highway, the car load will increase by 2,5-3 times.

REFERENCES:

1. Ванчура, Р.Б. (2011). Експериментальні дослідження вмісту важких металів в охоронних

зонах автомагістралей. *Геодезія, картографія і аерофотознімання*, 75, 110–114. [Vanchura, R.B. (2011). Experimental studies of the content of heavy metals in the protection zones of highways. *Geodesy cartography and aerial photography*, 75, 110–114].

2. Волошин, І.М. (2005). Особливості забруднення лісових і придорожніх насаджень автомобільних доріг загальнодержавного значення Волинської області. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*, 7, 162–167. [Voloshin, I.M. (2005). Peculiarities of Pollution of Forest and Roadside Plants of Highways of Volyn Oblast. *Scientific Bulletin of the Volyn State University named after Lesia Ukrainka*, 7, 162–167].

3. Галаган, О.О. (2013). Моделювання розподілу важких металів у приавтомагістральних геосистемах. *Фізична географія та геоморфологія*, 2, 28–33. [Galagan, O.O. (2013). Modeling of the distribution of heavy metals in transverse geosystems. *Physical geography and geomorphology*, 2, 28–33].

4. Грабовський, О.В. (2002). Міграція та акумуляція важких металів в агроценозах, прилеглих до автомагістралей, в умовах Закарпаття (грунт-рослини-тварини) : автореф. дис. ... канд. біол. наук. Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Чернівці. [Grabovsky, O.V. (2002). *Migration and accumulation of heavy metals in agrocenoses adjacent to highways, in conditions of Transcarpathia (soil-plants-animals)*. (Master's thesis). Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi].

5. Денисик, Г.І., Вальчук, О.М. (2005). *Дорожні ландшафти Поділля*. Вінниця : Теза. [Denisik, G. I., Valchuk, O. M. (2005). *Road landscapes of Podillya*. Vinnytsia : Tezis].

6. Державна служба автомобільних доріг України. (2005). Єдині правила зимового утримання

автомобільних доріг: П Г.1-218-118. Київ. [State Road Service of Ukraine. (2005). *The only rules of winter maintenance of motor roads*. Kyiv].

7. Державне агентство автомобільних доріг України, (2012). *Методичні вказівки щодо гранично – допустимих норм витрат протиожеледних матеріалів при зимовому утриманні автомобільних доріг: ГБН В.2.3-218-540*. Київ. [State Agency of Motor Roads of Ukraine. (2012). *Methodical instructions concerning the maximum – allowable rates of consumption of anti-icing materials during winter maintenance of highways: HDN В 2.3-218-540*. Kyiv].

8. Довбиш, Л.Л. (2001). *Забруднення важкими металами дерново-підзолистих ґрунтів лісоаграрних ландшафтів Полісся* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук). Агроекологічний Університет, Житомир. [Dovbish, L. L. (2001). *Contamination by heavy metals of turf-podzolic soils of forest-agrarian landscapes of Polissya*. (Master's thesis). State Agroecological University, Zhytomyr].

9. Есков, Е.К. (2012). Содержание свинца в растениях, произрастающих вблизи автотрасс. *Земледелие теоретический и научно-практический журнал*. 8. 10–11 [Eskov, E.K. (2012). Lead content in plants growing near highways. *Agriculture theoretical and scientific journal*, 8, 10–11].

10. Кузнецова, Б.А. (1985). Автомобильный транспорт: организация и эффективность. Москва: Транспорт. [Kuznetsov, B. A. (1985). *Road transport: organization and efficiency*. Moscow: Transport].

11. Львов, Б.В. (1966). Атомно-абсорбционный анализ. Москва : Наука. [Lvov, B V. (1966). *Atomnoabsorption analysis*. Moscow: Science].

12. Маринич, О.М., Шищенко П.Г. (2005). Фізична географія України. Київ : Знання. [Marinich, O.M. Shishchenko P.G. (2005). *Physical geography of Ukraine*. Kyiv: Knowledge].

13. Матвійчук, Л.Ю. (2008). Особливості забруднення важкими металами приавтомагістральних територій Волинської області : автореф. дис. на здобуття канд. геогр. наук). Національний університет імені Івана Франка, Львів. [Matviychuk, L. Yu., (2008). *Osoblivosti zadrudnennya by the important metals of the otherworldly territory of Volinsky region*. (Master's thesis). Ivan Franko National University of Lviv, Lviv].

14. Министерство здравоохранения СССР. (1988). *Санитарные правила и нормы охраны поверхностных вод от загрязнения: СанПиН № 4630–88*. Москва. [Sanitary rules and norms of protection of surface waters from pollution. № 4630–88. (1988). Moscow].

15. Новиков, Ю.В. (1990). Методы исследования качества воды водоемов. Москва : Медицина. [Novikov, Yu.V. (1990). *Methods of investigation of water quality in water bodies*. Moscow: Medicine].

16. Сердюк, С.Н. (2007). Диагностика загрязнения тяжелыми металлами почвенного покрова индустриально-урбанизированных территорий. *Экология та ноосфера*. 9.(1–2), 55–60. [Serdyuk, S.N. (2007). The diagnostics of heavy metal pollution of industrial-urbanized territories. *Ecology and the noosphere*, 19 (1-2), 55–60].

17. Ходан, Г.Д. (2012) Еколого-геохімічна оцінка дорожніх геосистем Чернівецької області. *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць Чернівці: Чернівецький університет*. 614. 109–111с. [Khodan, G.D. (2012). Ecological-geochemical estimation of road geosystems of Chernivtsi region. *Scientific Bulletin of the Chernivtsi University: a collection of scientific works in Chernivtsi*, 641, 109–111].

18. Шейкина, О.Ю. (2008). Екологічна оцінка забруднення міських ґрунтів важкими металами вздовж основних транспортних магістралей міста Черкаси. *Екологія довкілля та безпека життєдіяльності*. 1. 61–65. [Shaikina, O.Yu. (2008). Environmental assessment of soil contamination by heavy metals along the main transport highways of the city of Cherkasy. *Ecology of the environment and life safety*, 1, 61–65].

19. Юрченко, В.А. (2014). Исследование поверхностных сточных вод автомобильных дорог и дорожно-инфраструктурных комплексов *Автошляховик України*. 5.43 – 48. [Yurchenko, V.A. (2014). Investigation of surface sewage of highways and road infrastructure complexes. *Roadster of Ukraine*, 5, 43–48].

20. Яковенко, О.В. (2011). Особенности загрязнения ґрунтів кадмієм та іншими важкими металами підприємствами кольорової металургії. *Мінералогічний журнал*. 33(2), 96–99. [Yakovenko, O.V. (2011). Features of soil pollution by cadmium and other heavy metals by non-ferrous metallurgy enterprises. *Mineralogy journal*, 33(2), 96–99].

21. Li, X. (2001). Heavy metal contamination of urban soils and street dusts Hong Kong. *Applied Geochemistry*, 6, 1361–1368. [https://doi.org/10.1016/S0883-2927\(01\)00045-2](https://doi.org/10.1016/S0883-2927(01)00045-2) (дата звернення: 20.04.2019)

22. Saeedi, M. (2009). Assessment of heavy metals contamination and leaching characteristics in highway side soils. *Environmental Monitoring Assessment*, 151, 231–241.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2019

УДК 911-5

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-19

Ігнатишин В.В.,
кандидат фізико-математичних наук,
науковий співробітник відділу сейсмічності Карпатського регіону
Інститут геофізики імені С.І. Субботіна Національної академії наук України,
доцент кафедри географії та туризму
Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

Іжак Т.Й.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри географії та туризму
Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

Ігнатишин М.Б.,
провідний інженер відділу сейсмічності Карпатського регіону
Інститут геофізики імені С.І. Субботіна Національної академії наук України

Ігнатишин А.В.,
інженер відділу сейсмічності Карпатського регіону
Інститут геофізики імені С.І. Субботіна Національної академії наук України

МЕТЕОРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ГЕОДИНАМІЧНОГО СТАНУ ЗАКАРПАТСЬКОГО ВНУТРІШНЬОГО ПРОГИНУ

Періодичності в активізації сейсмотектонічних процесів у Закарпатському внутрішньому прогині актуалізує дослідження геодинамічного стану Закарпатського внутрішнього прогину. Вивчено зміни параметрів метеорологічного стану регіону: температури повітря, вологості повітря, атмосферного тиску, кількості опадів. Представлено результати дослідження геодинаміки регіону. Показано сейсмічність регіону, її зв'язок із рухами кори та іншими параметрами метеорологічного стану. Проведено дослідження метеорологічного аспекту сейсмогенеруючих процесів у Закарпатському внутрішньому прогині за 2018 рік. Відмічено зв'язок варіацій температури повітря та рухів кори, зв'язок варіацій атмосферного тиску та сейсмотектонічних процесів у Закарпатському внутрішньому прогині.

Ключові слова: температура повітря, атмосферний тиск, сейсмічний стан, геодинамічний стан, сучасні горизонтальні рухи кори, Оашський глибинний розлом, Закарпатський внутрішній прогин, землетруси.

Ihnatyshyn V.V., Izhak T.Y., Ihnatyshyn M.B., Ihnatyshyn A.V. METEOROLOGICAL ASPECT OF THE GEODYNAMIC STATE OF THE TRANSCARPATHY INFRASTRUCTURE

Seismotectonic processes in the Transcarpathian Inner Trough are studied by means of measuring modern lateral movements of the Earth's crust and registering microseismicity at seismic stations of the Carpathian research and methodical geophysical division of the Carpathian region seismic activity department of S.I. Subbotin Geophysics Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine. Information on the geodynamic state of the region is obtained from the results of observing the lateral movements of the Earth's crust in Berehove lowlands (deformation gauge is at "Berehove" monitoring geophysical station) in the zone of Oaş deep-seated fault (deformation gauge is at deformation observation station "Korolevo"). The data on the local seismic activity are obtained from the results of observations at "Trosnyk" monitoring geophysical station (Trosnyk village, Vynohradiv Raion). The region's seismic activity is represented by a series of local earthquakes, their number varying from 20 to 190 instances). They may also include perceptible earthquakes happening once in 4-6 years, however, in the period 2010–2015 perceptible earthquakes were registered annually and their number was increasing. For instance, in 2015 there were 6 perceptible earthquakes in Tyachiv Raion. The study of the geodynamic state showed some peculiarities characteristic of the Transcarpathian Inner Trough: cyclicity of the region's geophysical processes, correlation of the influence factors and the region's geological processes, geophysical fields are influenced by the seismotectonic processes in the Transcarpathian Inner Trough.

This research studied the influence of the meteorological parameters on the course of ecologically dangerous phenomena in the region. Furthermore, it investigated seismically hazardous phenomena and meteorological parameter variations, their relation to modern lateral movements of the Earth's crust, as well as their influence on the region's seismic activity. This work also analysed the change of the region's meteorological state parameters: air temperature, air humidity, air pressure, and precipitation. It presented the results of studying the region's geodynamics. Moreover, the author showed the region's seismic rating, its relation to the movements of the Earth's crust as well as other parameters of the meteorological state, the results of analysing the relation between the region's meteorological and ecological state. The meteorological aspect of seismogenic processes in the Transcarpathian Inner Trough for the 2018 year has been researched. The hydrological character of the local seismic activity that is represented by 148 local low-intensity earthquakes has been substantiated. The increase of seismic activity in the region was the result of intensive lateral movements of the Earth's crust in the zone of Oaş deep-seated fault. The value of rock expansion in 2018 is $+19 \times 10^{-7}$ testifying of continued alternating geological processes in the region. The end of the alternating processes interval is accompanied by increased number of local earthquakes, including perceptible ones.

Key words: air temperature, atmospheric pressure, seismic state, geodynamic state, modern horizontal movements of the crust, Oashi deep fault, Transcarpathian inner deflection, earthquakes.

Постановка проблеми. Сейсмотектонічні процеси в Закарпатському внутрішньому прогині досліджуються через вимірювання сучасних горизонтальних рухів земної кори та реєстрацію мікросейсмічності на сейсмічних станціях Карпатської дослідно-методичної геофізичної партії Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України. Відомості про геодинамічний стан регіону отримують із результатів спостережень горизонтальних рухів кори в Берегівському горбогір'ї (деформограф на режимній геофізичній станції «Берегово») в зоні Оашського глибинного розлому (деформограф на пункті деформографічних спостережень «Королево»). Дані про місцеву сейсмічність отримано з результатів спостережень на РГС «Тросник» (с. Тросник, Виноградівський район). Сейсмічність регіону представляється серіями місцевих землетрусів, число яких коливається від 20 до 190 подій. Серед них можливі також відчутні землетруси з періодичністю раз 4-6 років, проте за період 2010–2015 рр. відчутні землетруси реєструвалися щорічно, і число їх збільшувалося. Зокрема, в 2015 році в Тячівському районі відбулося 6 відчутних землетрусів. Проте останні 3 роки, незважаючи на велику кількість слабких землетрусів, відчутних місцевих землетрусів не зареєстровано. Актуальність проведення досліджень геодинамічного стану регіону викликана сейсмічною активізацією регіону, наявністю на території досліджуваного регіону об'єктів підвищеної небезпеки, від стану яких залежить екологічний стан, розширенням інфраструктури туристичної галузі в Закарпатті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геофізичні спостереження на території Закар-

паття проводяться з другої половини 20 ст. на режимних геофізичних станціях пунктах деформометричних спостережень, сейсмічних станціях Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України. За результатами комплексних геофізичних спостережень регіону отримано важливі відомості про будову земної кори та геомеханічні процеси в її верхніх шарах. Дослідження геодинамічного стану відмітило певні особливості, притаманні Закарпатському внутрішньому прогину (Вербицький, Т., Вербицький, Ю., Вербицький, С., & Ігнатишин, В., 2002; Ігнатишин, В., Малицький, Д., 2012; Ігнатишин, В., Малицький, Д., 2013; Ігнатишин, В., Малицький, Д., Коваль, Ю., 2013; Ігнатишин, В., Ігнатишин, А., Ігнатишин, В. (мол.). 2017; Ігнатишин, В., Ігнатишин, М., Ігнатишин, А. 2017). По-перше, періодичність геофізичних процесів у регіоні, по-друге, зв'язок факторів впливу та геологічних процесів в регіоні. Встановлено: геофізичні поля реагують на сейсмотектонічні процеси в Закарпатському внутрішньому прогині. Періодичність геофізичних процесів робить актуальним продовження вивчення зв'язків геофізичних полів та процесів, що викликають землетруси та інші геомеханічні процеси в регіоні.

Постановка завдання. Мета роботи – вивчення впливу метеорологічних параметрів на протікання екологічно небезпечних явищ у регіоні. Об'єктом дослідження є сейсмонезбезпечні явища в регіоні. Предметом дослідження є дослідження варіацій метеорологічних параметрів, їх зв'язок із сучасними горизонтальними рухами кори, впливу на сейсмічність регіону. Відповідно до мети роботи необхідно вирішити такі завдання: 1) вивчити зміни параметрів метеорологічного стану регіону: тем-

ператури повітря, вологості повітря, атмосферного тиску, кількості опадів за 2018 рік; 2) проаналізувати результати дослідження геодинаміки регіону за 2018 рік; 3) описати сейсмічність регіону, її зв'язок із рухами кори та іншими параметрами метеорологічного стану за 2018 рік; 4) розглянути перспективи геофізичних спостережень у Закарпатському внутрішньому прогині.

Викладення основного матеріалу дослідження. Геодинамічний стан регіону. У 2018 році на території Закарпатського внутрішнього прогину проводилися геофізичні спостереження на пунктах Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України, результати яких представлені в даній роботі, зокрема, Режимній геофізичній станції «Тросник», Пункті деформографічних спостережень «Королево». На режимній геофізичній станції «Тросник» (Закарпатська область, Виноградівський район, с.Тросник) проводяться режимні спостереження параметрів метеорологічного, гідрогеологічного та сейсмічного станів. Проводиться моніторинг варіацій параметрів геофізичних полів: магнітного поля Землі, електромагнітної емісії, радіоактивного фону середовища. У смт Королево (Закарпатська область, Виноградівський район) в 1998 році змонтовано горизонтальний кварцовий деформограф базу 24, 5 м для вивчення сучасних

горизонтальних рухів земної кори в зоні Оашського глибинного розлому. Результати, отримані протягом останніх 20 років, сформували картину геодинамічного стану регіону: виділено періодичності в горизонтальних рухах кори з періодом 12 років, відмічено наявність періоду знакозмінних геомеханічних процесів у зоні Оашського глибинного розлому. До 2012 року на ПДС «Королево» реєстрували розширення порід із середньою деформацією $+12 \times 10^{-7}$. Починаючи із цього часу на території Оашського глибинного розлому спостерігають знакозмінні геомеханічні рухи. Вивчення даного процесу відмічає факт підвищення сейсмічності регіону в цей період в інших сейсмонезбезпечних регіонах Землі. На пункті деформографічних спостережень «Королево» також змонтовано цифрову сейсмічну станцію DAS-05. На 15 грудня 2018 року в зоні Оашського глибинного розлому спостерігали розширення порід величиною $+46,5$ мкм. У 2017 році спостерігали стиснення порід величиною $-36,4$ мкм. Спостерігається знакозмінний процес, що характеризується підвищеною активізацією сейсмічності регіону.

Представлено деформації кори протягом 2018 року (рисунок 1).

На початку року розширення порід представлено інтенсивним розширенням та коливаннями з періодом один місяць та зміщеннями кори з більшою амплітудою в порівнянні

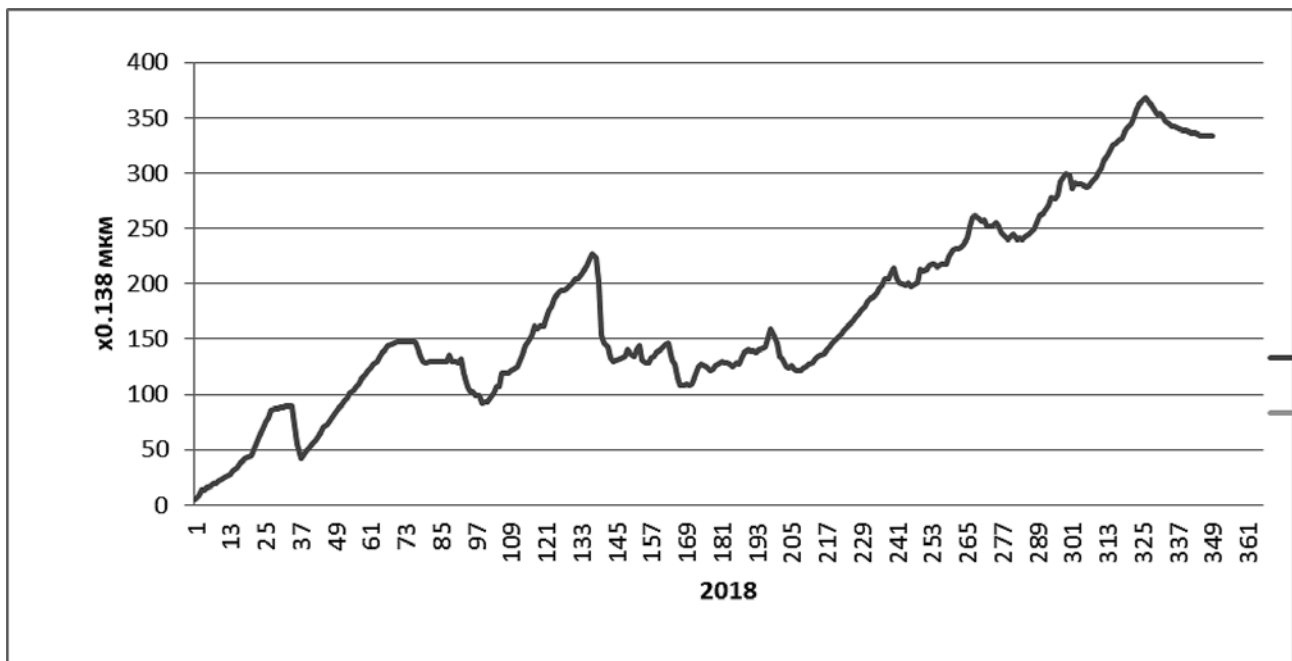

Рис. 1. Зміщення порід в зоні Оашського розлому

з періодом розширення порід у серпні-грудні 2018 року (рисунок 2). Цей ефект може бути викликаний сезонними процесами в регіоні. Відмічено кореляцію сейсмічності та рухів кори. Інтенсивні опади викликають стиснення порід та розрядку напружено деформованого стану порід.

Просторово-часовий розподіл місцевої сейсмічності у 2018 році. Розглянуто розподіл сейсмічності в місячному діапазоні (рисунок 2). Станом на 01.12.2018 року сейсмічними станціями Відділу сейсмічності Карпатського регіону Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України зареєстровано 148 сейсмічних подій. Землетруси проходили на відстані до 150 км від місця розташування РГС «Тросник». Відмічено зменшення кількості місцевих землетрусів до кінця року, відсутність реєстрації

місцевих відчутних землетрусів починаючи з 2016 року.

Встановлено: продовжується період сейсмічного затишшя тривалістю 3,5 роки, що підвищує ризик прояву відчутних підземних поштовхів. Як і в минулому, максимуми часового розподілу місцевих землетрусів припадають на середину року. Досліджено добовий розподіл місцевої сейсмічності (рисунок 3).

Відмічено зв'язок підвищення місцевої сейсмічності від положення супутника на небосхилі, зв'язок відмічається також під час дослідження просторово-часового розподілу землетрусів зони Вранча, яка впливає на сейсмічність Закарпатського внутрішнього прогину.

Метеорологічні спостереження в Закарпатському внутрішньому прогині в 2018 році. Температура атмосферного

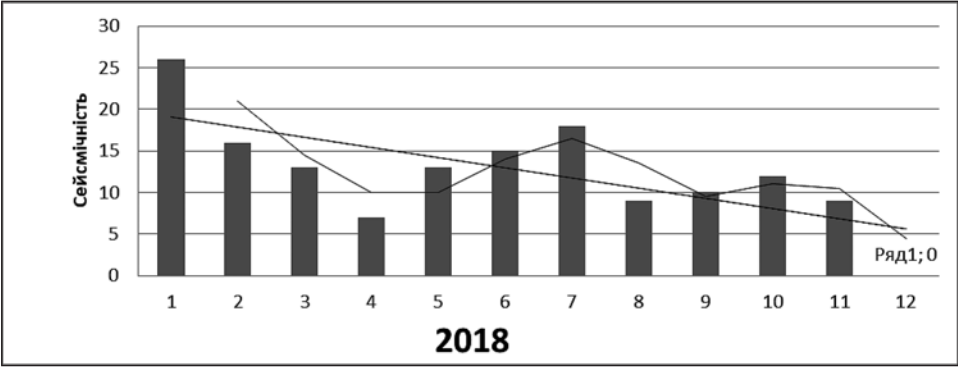

Рис. 2. Просторово-часовий розподіл сейсмічності в Закарпатському внутрішньому прогині у 2018 році

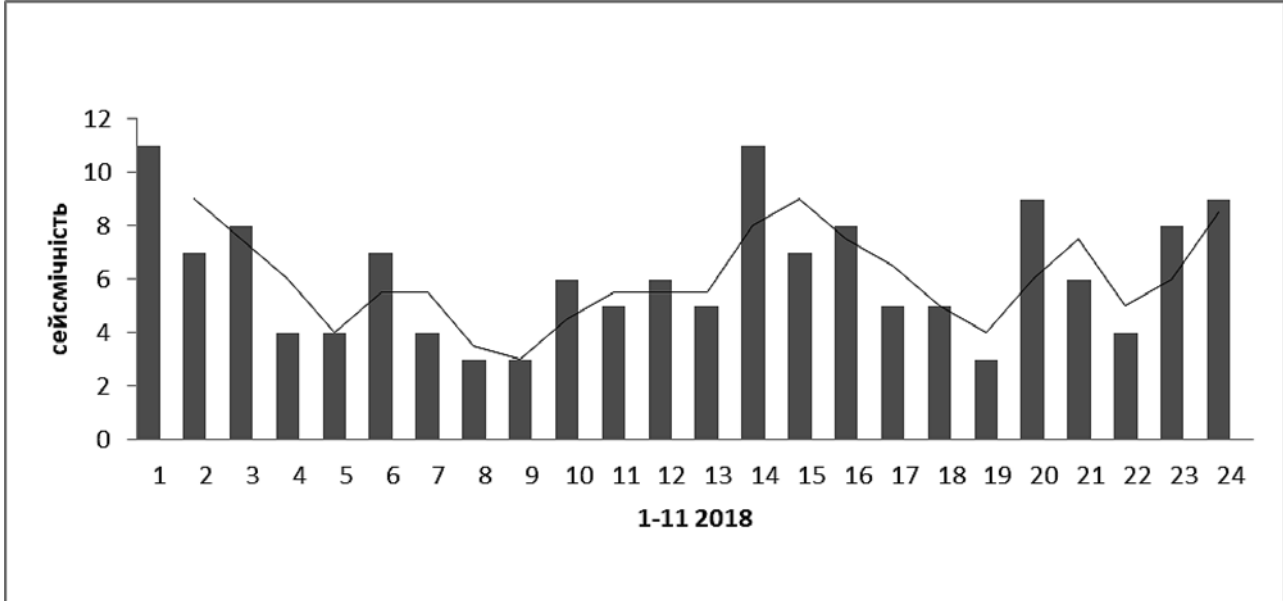

Рис. 3. Просторово-часовий розподіл місцевої сейсмічності у 2018 році, залежність кількості місцевих землетрусів від часу доби в Закарпатському внутрішньому прогині

повітря та сучасні горизонтальні рухи земної кори. Проведено аналіз результатів моніторингу метеорологічних параметрів на території Закарпатського внутрішнього прогину, використано спостереження на РГС «Тросник», ПДС «Королево». Методика дослідження полягала в побудові просторово-часового розподілу величин параметрів метеорологічного стану за добу, місяць та рік. Проведено порівняння із просторово-часовим розподілом місцевої сейсмічності та варіацій динаміки сучасних горизонтальних рухів кори в зоні Оашського глибинного розлому.

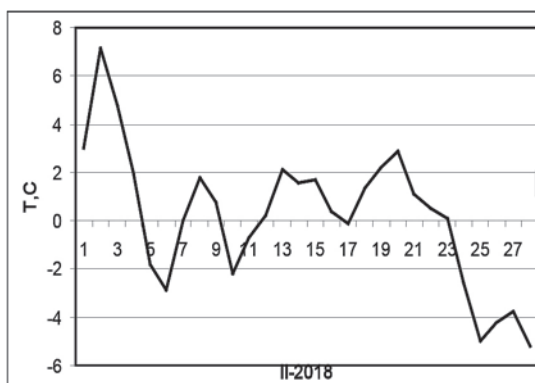
Температура повітря. Січень-лютий 2018 року. РГС «Тросник». Середня температура за січень 2018 року виміряна на РГС «Тросник» становила $T=+2.23^{\circ}\text{C}$. Відмічена тенденція до спаду температури протягом

місяця. Період коливань температури повітря становить 3-6 діб. У лютому виділено періоди 2-6 діб у коливаннях температури повітря (рисунок 4,а; рисунок 4,б).

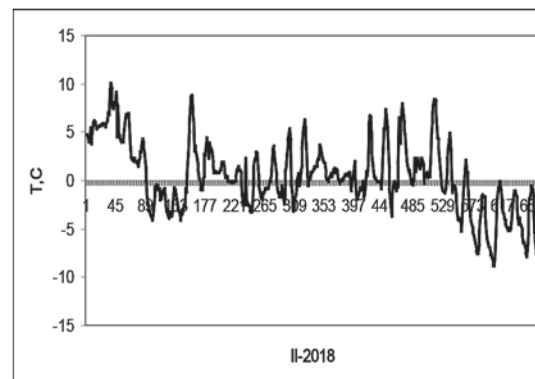
Середня температура повітря в лютому становить $+0.18^{\circ}\text{C}$. Досліджено варіації температури повітря за січень-жовтень 2018 року (рисунок 5).

Протягом перших трьох місяців коливання температури повітря мають меншу частоту та більшу амплітуду (рисунок 5).

Варіації атмосферного тиску та місцева сейсмічність в 2018 році. Метеорологічні спостереження включають в себе вимірювання атмосферного тиску за допомогою мікробарометра М-111 та метеорологічної станції «Конрад». Представлено варіації атмосферного тиску за січень-жовтень 2018 року (рисунок 6).

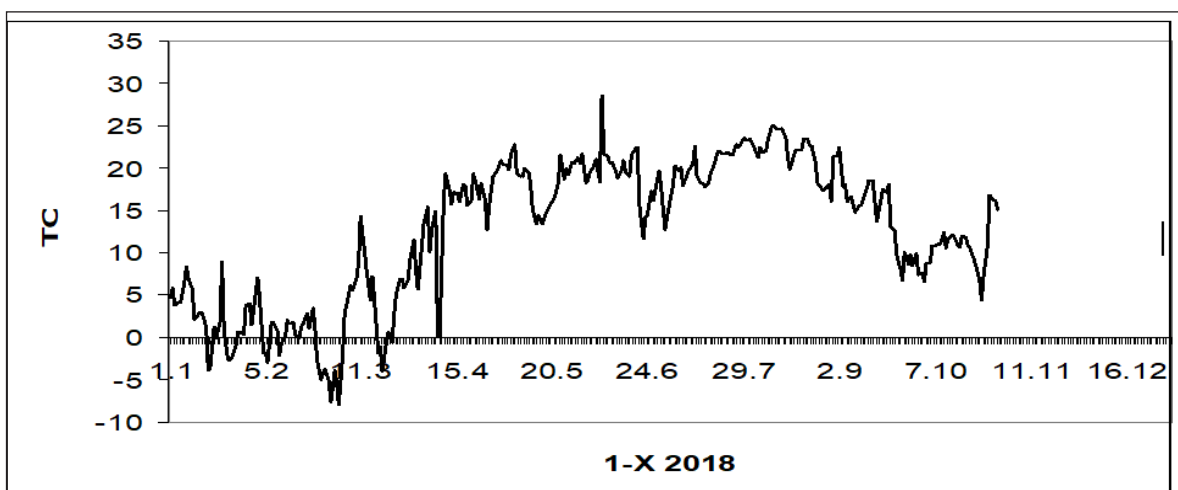

а)

б)

Рис. 4. а) варіації температури повітря в лютому 2018 року (середньодобові значення); б) температура повітря за лютий 2018 року (щогодинні спостереження)

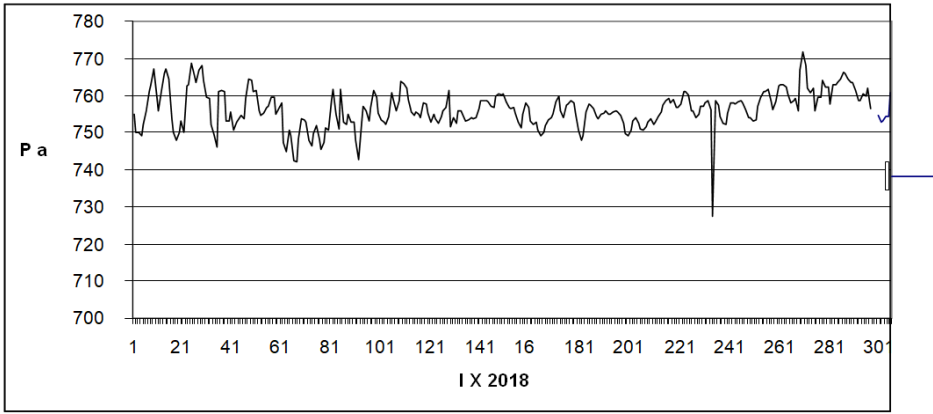
Рис. 5. Варіації середньодобових значень температури повітря за період січня-жовтня 2018 року на РГС «Тросник»

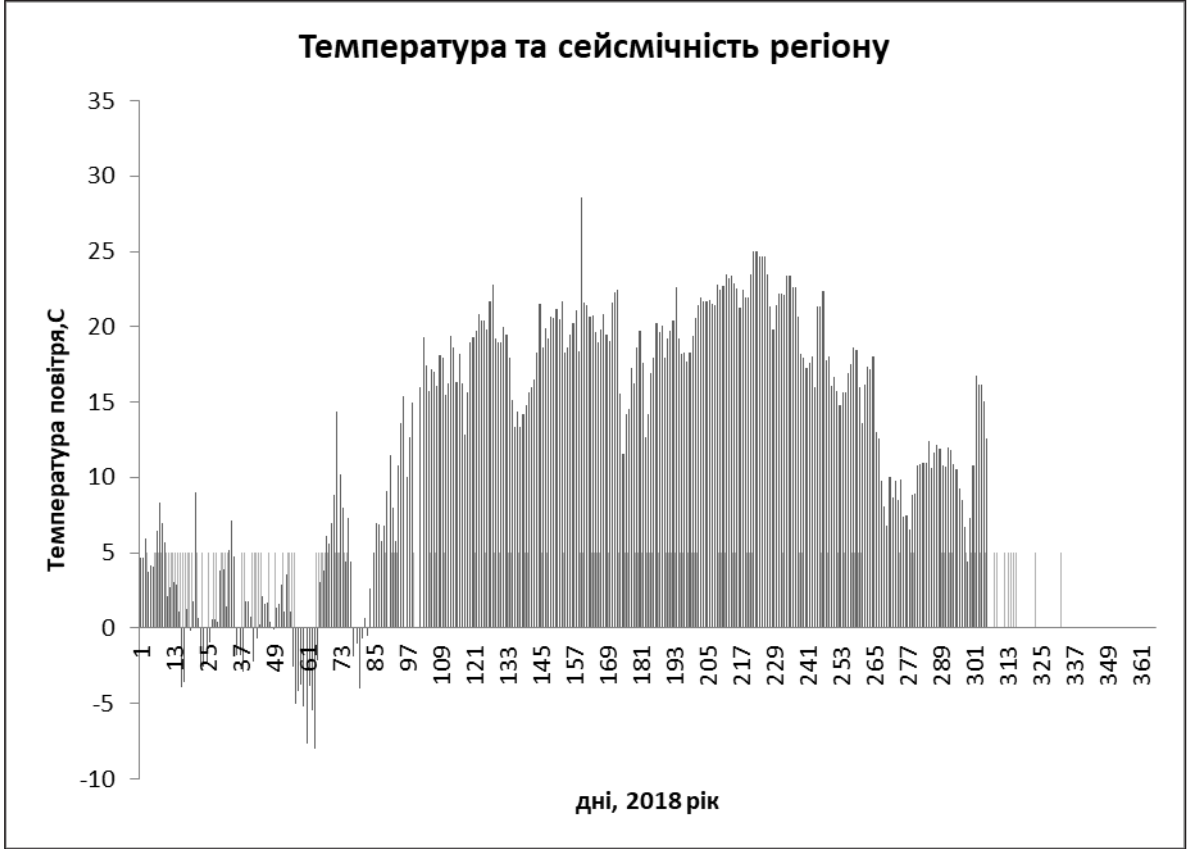
На початку року коливання атмосферного тиску має меншу частоту та більшу амплітуду коливань (рисунок 6). Розглянуто просторово-часовий розподіл місцевої сейсмічності та варіацію температури атмосферного повітря за 2018 рік (рисунок 7).

Сейсмічність регіону в річному діапазоні та варіації температури повітря знаходяться

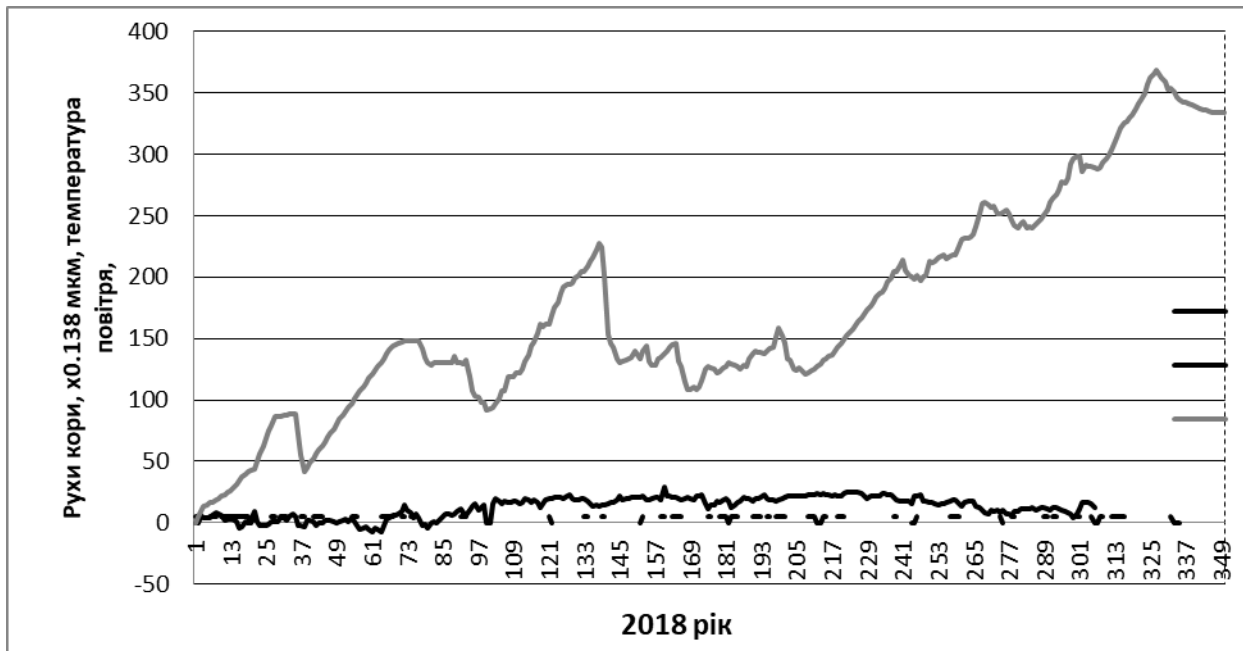
в однакових часових інтервалах (рисунок 7). У діапазонах знижених температур повітря сейсмічність регіону активізується. Розглянуто зв'язок варіації параметрів геодинаміки регіону в 2018 році та місцеву сейсмічність, кінематики сучасних горизонтальних рухів кори та варіацію температури повітря на РГС «Тросник» (рисунок 8).

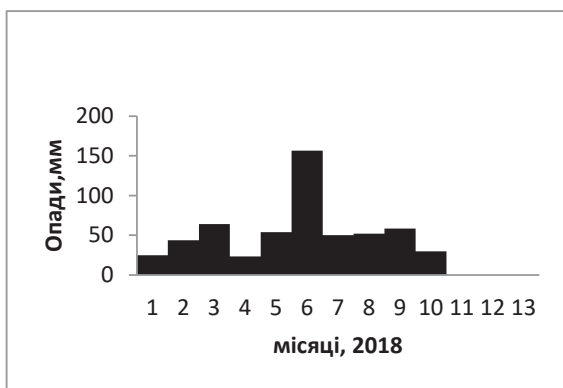
Рис. 6. Варіації атмосферного тиску на РГС «Тросник» за січень-жовтень 2018 рок

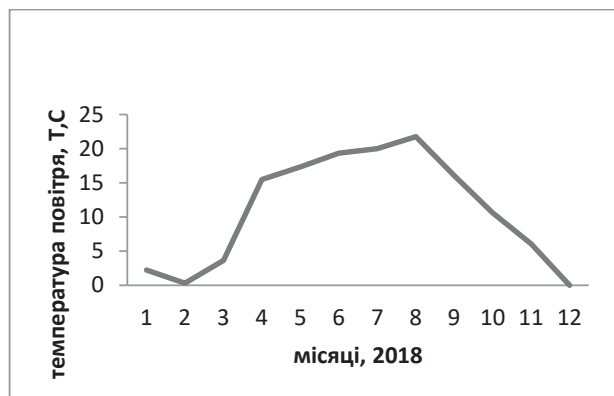
Рис. 7. Температура повітря та сейсмічність регіону в 2018 році (варіація температури повітря-крива чорного кольору; діаграма сірого кольору-місцева сейсмічність)

Рис. 8. Сучасні горизонтальні рухи кори (крива сірого кольору), сейсмічність регіону (штрих лінія), температура повітря (крива чорного кольору) у 2018 році в Закарпатському внутрішньому прогині

а)

б)

Рис. 9: а) атмосферні опади на РГС «Тросник» в 2018 році; б) варіації середньомісячної температури атмосфери на РГС «Тросник» в 2018 році

Сейсмічність у Закарпатті відносно графіку сучасних горизонтальних рухів у зоні Оашського глибинного розлому підвищується під час стиснення порід. Щодо зв'язку температури повітря та рухів кори, то відмічено: сезонні варіації температури повітря корелюються із сезонними змінами сучасних горизонтальних рухів кори. Стиснення порід у середині року супроводжується коливанням параметрів сучасних горизонтальних рухів. Досліджено варіації місячних величин атмосферних опадів та температури атмосфери, виміряних на РГС «Тросник» в 2018 році (рисунок 9. а, б).

За період з 1-10.2018 року на РГС «Тросник» випало 556,2 мм атмосферних опадів, максимуми припадають на червень місяць. Станом на 01.12.2018 року розраховано середню температуру за 2018 рік, яка становить +12° С. Отримані результати підтверджують подібність форми кривих залежності температури повітря від часу. Також слід відмітити вплив температури повітря на зміни зміщення точок спостереження деформографа на ПДС «Королево», розташованого в зоні Оашського глибинного розлому в смт. Королево, Виноградівського району, що важливо у вивченні сейсмотектонічних процесів у регіоні. Таким

чином, отримані результати дослідження геодинамічного стану регіону відмітили особливості впливу факторів – завад метеорологічного стану на розрядку напружено-деформованого стану зони Оашського глибинного розлому. Актуально продовжити вивчення зв'язку метеорологічного стану із сейсмотектонічними процесами на інших геологічних структурах Закарпаття, зокрема в районах підвищеної сейсмічності регіону.

Висновки з проведеного дослідження. У роботі представлено результати дослідження параметрів метеорологічного стану та вивчено зв'язок його характеристик із сейсмічним станом та фізичними характеристиками сучасних рухів земної кори за результатами геофізичного моніторингу навколишнього середовища за 2018 рік.

Описано сейсмічність регіону, його просторово-часовий розподіл. Досліджено параметри геодинаміки регіону: зареєстровано розширення порід у зоні Оашського глибинного розлому величиною $+19 \times 10^{-7}$.

Проаналізовано сейсмічну активізацію Закарпатського внутрішнього прогину: сейсмічними станціями регіону зареєстровано 148 місцевих землетрусів.

Представлено варіації температури повітря у 2018 році: середня температура повітря становить $+12^{\circ}\text{C}$.

Досліджено вплив зміни атмосферного тиску на сейсмотектонічні процеси в регіоні, збільшення атмосферного тиску супроводжується підвищеними кінематичними характеристиками рухів земної кори.

Сейсмічність регіону в річному діапазоні та варіації температури повітря знаходяться в однакових часових інтервалах.

У діапазонах знижених температур повітря сейсмічність регіону активізується. За 2018 рік не відмічено жодного місцевого відчутного землетрусу.

За період з 1-10.2018 року на РГС «Тросник» випало 556,2 мм атмосферних опадів, максимуми припадають на червень місяць.

Актуально проведення метеорологічних спостережень в інших точках Закарпатського внутрішнього прогину для дослідження їх зв'язку з горизонтальними рухами кори та сейсмічністю в регіоні.

часі енергії та кількості Закарпатських землетрусів, Праці НТШ, Львів. [Verbytskyi, T., Verbytskyi, Yu., Verbytskyi, S., & Ihnatyshyn, V., (2002). Prognosis of time and energy changes in Transcarpathian earthquakes, Proceedings of NTSh, Lviv. (In Ukrainian)]

2. Ігнатишин, В., Малицький, Д., (2012). Геофізичні та сейсмологічні дослідження в центральній частині Закарпаття. (За результатами режимних спостережень на РГС «Тросник», ПДС «Королеве», РГС «Берегове»). Сейсмологічні та геофізичні дослідження в сейсмоактивних регіонах, Матеріали наукової конференції- семінару присвяченої 80 –річчю з дня народження Тараса Зіновійовича Вербицького. [Ihnatyshyn, V., Malyskiy, D., (2012). Geophysical and seismological research in the central part of Transcarpathia. (According to the results of regime observations at the CSG «Trosnik», PDS «Korolev», CSG «Beregovoe»). Seismological and geophysical studies in seismically active regions, Materials of a scientific conference-seminar devoted to the 80th anniversary of the birth of Taras Zinovievich Verbitsky. (In Ukrainian)].

3. Ігнатишин, В., Малицький, Д., (2013). Геофізичні спостереження в Закарпатті та їх результати. Геодинаміка, № 2(15). Львів : Вид-во Львівської політехніки. [Ihnatyshyn, V., Malyskiy, D., (2013). Geophysical observations in Transcarpathia and their results. Geodynamics, No. 2(15). Lviv : View of Lviv Polytechnic. (In Ukrainian)].

4. Ігнатишин, В., Малицький, Д., Коваль, Ю., (2013). Геодинамічна модель та сейсмічний стан Закарпаття за результатами деформаційних спостережень. Геодинаміка, № 2(15). Львів : Вид-во Львівської політехніки. [Ihnatyshyn, V., Malyskiy, D., Koval, Yu., (2013). Geodynamic model and seismic state of Transcarpathia as a result of deformation observations. Geodynamics, No. 2 (15). Lviv : View of Lviv Polytechnic. (In Ukrainian)].

5. Ігнатишин, В., Ігнатишин, А., Ігнатишин, В. (-мол.). (2017). Вплив факторів-завад на геомеханічні процеси в Закарпатському внутрішньому прогині. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Астрономічна школа молодих вчених», Україна, Біла Церква, 24-25 травня 2017 р. [Ihnatyshyn, V., Ihnatyshyn, A., Ihnatyshyn, V. (mol.). (2017). Influence of factors-hindrances on geomechanical processes in the Transcarpathian inner deflection. Materials of the International Scientific Conference «Astronomical School of Young Scientists», Ukraine, Bila Tserkva, May 24-25, 2017. (In Ukrainian)].

6. Ігнатишин, В., Ігнатишин, М., Ігнатишин, А. (2017). Метеорологічний аспект сейсмотектонічного стану Закарпатського внутрішнього прогину в 2016 році. Magyar Tudományok Journal (Budapest, Hungary). EMKE Bulding, Budapest. [Ihnatyshyn, V., Ihnatyshyn, M., Ihnatyshyn, A. (2017). Meteorological aspect of seismotectonic state of Transcarpathian inner deflection in 2016. Hungarian scientific journal (Budapest, Hungary). EMKE Bulding, Budapest].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вербицький, Т., Вербицький, Ю., Вербицький, С., & Ігнатишин, В., (2002). Прогноз зміни в

Стаття надійшла до редакції 28.05.2019

УДК 502.1-048.34:[711.14:63](477.61)
DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-20

Кисельова О.О.,
кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Кисельов Ю.О.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геодезії, картографії і кадастру
Уманський національний університет садівництва

Сопов Д.С.,
аспірант кафедри екології та безпеки життєдіяльності
Уманський національний університет садівництва

Сопова Н.В.,
старший викладач кафедри землевпорядкування і кадастру
Луганський національний аграрний університет

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Станом на наш час земельні ресурси зазнали настільки потужного тиску, що їхній екологічний стан та екологічна ситуація загалом набули катастрофічного характеру. Сучасна аграрна реформа в Україні позначена протистоянням двох протилежних позицій – економічної, що передбачає виробництво якнайбільшої кількості сільськогосподарської продукції, та екологічної, суть якої полягає в акцентуванні на охороні земельних ресурсів.

Критичний стан агросфери Луганської області зумовлений зростанням площ еродованих земель, збільшенням територій, зайнятих забрудненими ґрунтами й порушеними землями. Тому безсумнівною є нагальна потреба в реструктуризації земельного фонду на користь середовищестабілізуючих видів угідь.

Доцільним є відродження деяких традиційних, але не виправдано забутих галузей сільського господарства Луганщини за одночасної відмови від гонитви за врожай за будь-яку ціну, що й має забезпечити збереження земельних ресурсів для майбутніх поколінь, а отже – перехід агросфери регіону до сталого розвитку.

Ключові слова: земельні ресурси, землекористування, сільськогосподарське виробництво, реструктуризація земельного фонду, Луганська область.

Kyselova O.O., Kyselov Yu.O., Sopov D.S., Sopova N.V. THE PROBLEMS OF ECOLOGICAL OPTIMIZATION OF AGRICULTURAL LAND USE IN LUHANSK REGION

At present, land resources have suffered such a heavy pressure that their ecological state and ecological situation became disastrous. Under conditions of the reformation of agricultural production and the reform of land relations, there are two opposing standpoints: an economic one that implies the production of maximum possible amount of agricultural produce and an ecological one according to which the protection of soil surface against degradation is of priority.

The situation in Luhansk region in war years makes us review the whole structure of the regional economy by optimizing the structure of land use, particularly in the sphere of agrarian production.

The situation in the agro-sphere of Luhansk region has reached a critical state: the areas of eroded lands are growing as well as the areas of salty, alkalized soils, waterlogged and man-made polluted soils, resulting in the land degradation. Therefore it is quite obvious that there is an urgent need to restructure agricultural land fund that conforms with one of the aspects of the land reform that was initiated after the restoration of the independence of Ukraine.

It is necessary to review the structure of cultivated areas to the advantage of erosion resistant agricultural state of the soil. The most erodible areas are those under black fallow and cultivated crops, therefore it is necessary to regulate the structure of cultivated lands taking into account natural conditions.

The most essential ways of optimization of agricultural land use in Luhansk region that will provide the improvement of the fertility of soils with a different state of erosion are soil protecting treatment, phytomelioration, irrigating melioration, contour organization of the territory and other agro-technical measures.

The lands, that should be removed from intensive usage, may and should perform new social-economic and ecological functions, that is serve as forage grasslands, recreation and natural reserves, etc.

Along with that, it is reasonable to recover some traditional but unduly forgotten branches of agriculture in Luhansk region (horse-raising, bee-keeping, fishing) and at the same time to refuse from pursuing high yield at any cost. Thus, it is necessary to protect land resources in order to provide future generations with them and in this way to provide the agrarian sphere of Luhansk region with sustainable development.

Key words: land resource, land use, agricultural production, restructuring of a land fund, Luhansk region.

Постановка проблеми та її актуальність.

Проблема землекористування є багатовимірною. Поряд із найчастіше порушуваним економічним аспектом відносин у земельній сфері важливу роль відіграє екологічний, виражений, зокрема, у співвідношенні різних видів угідь.

Найважливіша частина природного середовища, яка є невід'ємною умовою життя і суспільного виробництва, – земельні ресурси – до нашого часу зазнала такого потужного тиску, що екологічна ситуація набула катастрофічного характеру. Стан земельного фонду адекватно відображає здоров'я нації, тому інтенсивна експлуатація земельних угідь до повного виснаження без застосування відновлювальних заходів є шляхом до повного екологічного колапсу. Саме тому актуальною є проблема екологічного обмеження у використанні сільськогосподарських земель з урахуванням їхніх геоморфологічних, кліматичних, ґрунтових, протиерозійних та інших особливостей.

Огляд попередніх публікацій. Упродовж останніх двох десятиріч, позначених докорінним реформуванням земельних відносин, екологічні проблеми землекористування знайшли відображення в роботах О.П. Канаша, Ф.Я. Кіп'яча, В.В. Медведєва, З.П. Паньківа та інших українських географів, ґрунтознавців, фахівців у сфері землеустрою. Зазначені питання розглядалися й авторами в раніше опублікованих працях, зокрема (Кисельова, 2010; Кисельов, Кононенко, Сопов, 2018) та ін.

Метою статті є обґрунтування екологічно збалансованого співвідношення різних видів сільськогосподарських угідь для території Луганської області.

Завдання статті:

– окреслення співвідношення економічного й екологічного аспектів функціонування агросфери Луганської області;

– огляд методик екологічної оцінки співвідношення земельних угідь Луганщини;

– характеристика якості земельних ресурсів області;

– формулювання пропозицій щодо напрямів оптимізації сільськогосподарського землекористування в Луганській області.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування сільськогосподарського виробництва та реформи земельних відносин постають дві антагоністичні позиції: економічна, що передбачає виробництво максимально можливої кількості сільськогосподарської продукції, та екологічна, пріоритетом якої є захист ґрунтового покриву від деградації.

Ситуація, що склалася в Луганській області, в останні воєнні роки змушує переглянути всю структуру її економіки, оптимізувавши, зокрема, й напрями землекористування, особливо у сфері аграрного виробництва.

На сільськогосподарське виробництво в Луганській області припадає 27% земельного фонду, що перебуває в адміністративному підпорядкуванні, і тому саме воно несе відповідальність за стан земельних ресурсів, раціональне використання, екологічну безпеку, дбайливе землеробство, на нього покладене й основне завдання – підвищення продуктивності кожного гектару землі на основі інтенсифікації виробництва з урахуванням необхідності відтворення родючості ґрунтів (Екологічні..., 2015).

Очевидним є те, що агроландшафти області здебільшого потерпають від надмірної експлуатації. Нині в Україні активно розробляється концепція істотної реструктуризації землекористування з метою зменшення екологічних ризиків. Зокрема, пропонується скоротити площу ріллі на 10–12 млн. га за рахунок переведення площ, на яких економічно не вигідно вирощувати сільськогосподарські культури, у природні кормові угіддя та під заліснення, і таким чином рівень розораності знизити з 81% до 57,5%. Це насамперед є актуальним для

Луганської області, екологічний потенціал якої становить 13,8% (Сайко, 2000).

Ситуація в агросфері Луганської області досягла критичного стану: зростають площі еродованих земель, збільшуються території, зайняті засоленими та солонцюватими, підтопленими й техногенно забрудненими ґрунтами, що призводить до зубожіння земель. Цілком очевидною є нагальна потреба в реструктуризації сільськогосподарського земельного фонду, що відповідає одному з напрямків земельної реформи, розпочатої після відновлення незалежності України.

Алгоритм екологічної оптимізації структури землекористування (рис. 1) має бути спрямований на досягнення кінцевої мети, якою є виробництво максимально можливої кількості сільськогосподарської продукції за одночасного надійного захисту ґрунтового покриву від деградації.

Першочерговим заходом має бути детальне обстеження або оброблення старих (архівних, фондових тощо) матеріалів, що у програмі передбачає обґрунтоване віднесення земель до деградованих або малопродуктивних та – відповідно – організацію території деградованих і малопродуктивних земель, у тому числі тих, що вилучаються зі складу ріллі; закріплення ділянок із деградованими та малопродуктивними

землями захисними лісосмугами або чагарниковими кулісами; запровадження сучасних технологій, особливо сівозмінних схем.

Оптимізація сільськогосподарського землекористування полягає в його реструктуризації, насамперед, через докорінні зміни традиційно усталеного співвідношення площ стабілізуючих і дестабілізуючих угідь. Ще В.В. Докучаєв (Докучаєв, 1953) висловлював думку про доцільність встановлення норм, що визначають відносні площі ріллі, лук, лісу та водойм.

Шлях до поліпшення екологічного стану сучасних агроландшафтів безальтернативно лежить через зменшення питомої ваги орних земель на користь стабілізуючих природних угідь. Зусилля багатьох фахівців та науковців спрямовані на визначення оптимального співвідношення цих двох «контрагентів». Численні різноманітні методики визначення такого співвідношення та одержані показники екологічної стійкості агроландшафтів засвідчують лише те, що згадане співвідношення має бути суто індивідуальним для кожного агроландшафтного регіону з його геоморфологічними, кліматичними, ґрунтовими, гідрологічними та іншими характеристиками, і навряд чи можна побудувати універсальну математичну модель оптимізації структури агроландшафту.

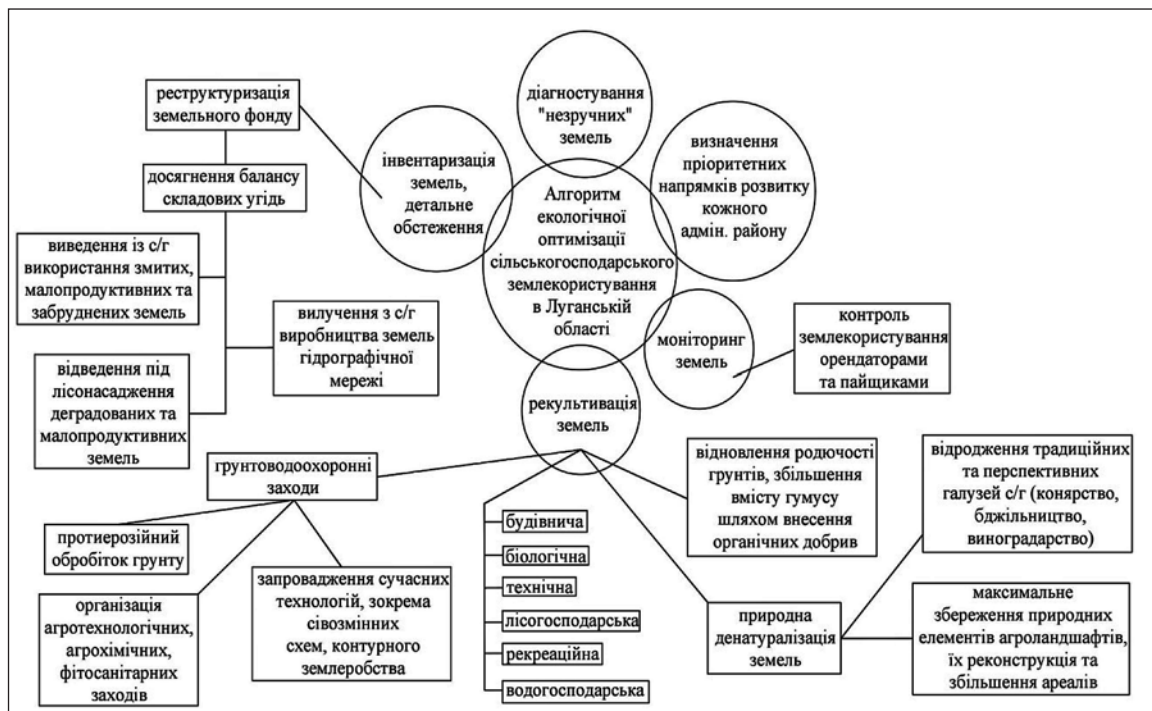
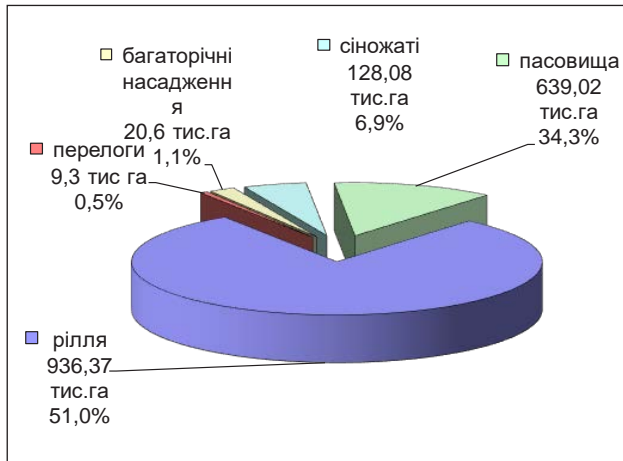

Рис. 1. Алгоритм екологічної оптимізації сільськогосподарського землекористування в Луганській області

Необхідно переглянути структуру посівних площ на користь ерозійно стійких агрофонів. Найбільш ерозійнонебезпечними є площі, зайняті чорним паром та просапними культурами, тому необхідне врегулювання структури посівних площ з урахуванням природних умов.

Луганськими вченими розроблено стратегічний план збереження земель сільськогосподарського призначення і складено прогноз наслідків реконструкції землевпорядкування до 2020 року (рис. 2).

Рис. 2. Прогнозована структура сільськогосподарських угідь на 2020 рік

На їхню думку, оптимізація структури сільськогосподарських угідь є першим і найбільш важливим етапом впровадження еколого-ландшафтної системи. Ця робота не потребує значних матеріально-фінансових затрат, і, як зазначає В.Ф. Сайко (Сайко, 2000), її можна виконати в короткі терміни на всій території

області шляхом трансформації угідь на базі вже розробленої агроекологічної класифікації придатності земель (обмеження використання за рельєфом та ґрунтовими умовами). За його розрахунками, площа ріллі буде скорочена на користь стокорегулюючих і полезахисних лісосмуг та лучних агроценозів.

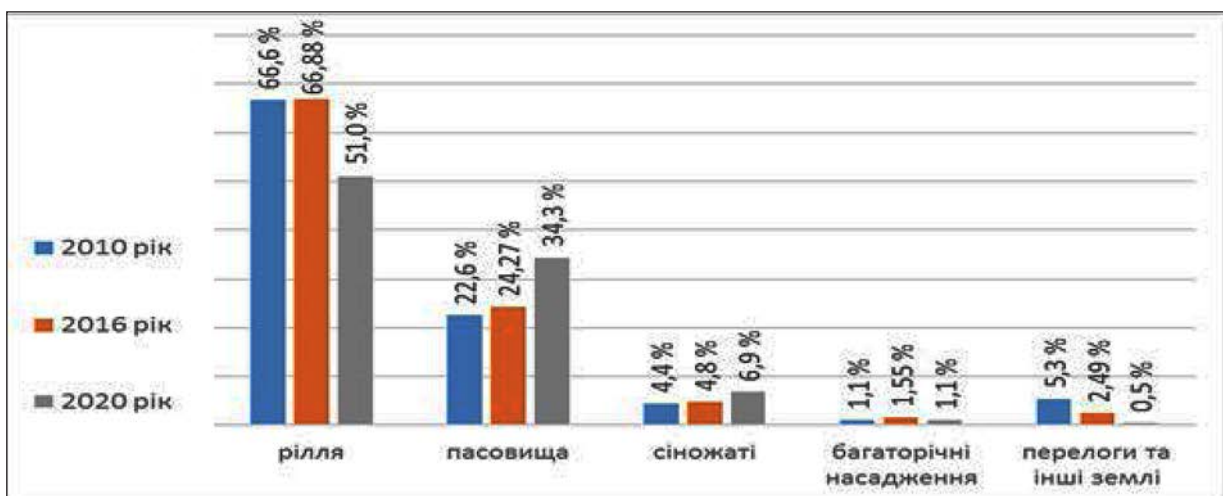
Загальна частка ріллі, за прогнозом на 2020 р., буде складати 51%, але якщо на 2010 рік вона становила 66,8% (рис. 3), то, очевидно, що тенденція змінилася на гірше, бо на 2016 рік вона вже складала 66,88%, що не викликає оптимізму.

Залишаються великі розбіжності також між прогнозованою та реальною структурою сільгоспугідь. Так, площа пасовищ збільшується щорічно лише на 0,28%, тобто до 2020 року вона досягне тільки 25,5% (прогнозовано 34,3%). Сіножаті не «дотягнуть» до прогнозованої цифри майже на 2%. Площа перелогів закономірно зменшиться: з 2010 року до 2016 вона зменшилася лише наполовину, а до 2020 р. прогнозовано зменшиться аж у п'ятеро.

На території Луганської області налічується 67,9 тис. га зрошених земель. З 1990 р. їх площа почала зменшуватися (табл. 1).

Засолені та солонцюваті землі складають 78,8% від площі сільгоспугідь, особливо засолені землі під сіножатями. Тобто загалом екологічної оптимізації потребують понад 70% земель сільськогосподарського фонду.

Найголовнішими шляхами оптимізації сільськогосподарського землекористування в Луганській області, що забезпечать підвищення родючості ґрунтів різного ступеню еродованості, є ґрунтозахисна обробка, фітомеліорація,

Рис. 3. Порівняльна характеристика реальної та прогнозованої структури сільськогосподарського землекористування в Луганській області (за О.М. Джосом та ін., 2001)

зрошувальна меліорація, контурна організація території та інші агротехнічні заходи.

Таблиця 1
Динаміка меліорованих земель (тис. га)

Роки	Загальна площа / у % до площі області	
	Зрошених земель / у % до площі області	Осушених земель / у % до площі області
1957	8,0 / 0,3	- / -
1969	47,8 / 1,8	1,8 / 0,07
1975	69,1 / 2,59	7,5 / 0,28
1979	76,9 / 2,88	12,0 / 0,45
1985	99,7 / 3,73	11,8 / 0,44
1990	101,6 / 3,81	11,1 / 0,44
1995	96,4 / 3,61	11,1 / 0,44
2000	87,3 / 3,27	11,1 / 0,44
2001	87,3 / 3,27	11,1 / 0,44
2002	87,3 / 3,27	11,1 / 0,44
2003	68,4 / 2,56	11,1 / 0,44
2004	67,9 / 2,54	11,1 / 0,44

Оскільки в сучасних умовах у структурі сільськогосподарських угідь домінуючим компонентом агроландшафту є й залишається рілля, постає актуальна проблема розроблення системи захисту орних земель від ерозійних процесів. Тому своєчасними є ґрунтоводоохоронні заходи. Агроландшапти повинні набути статусу ґрунтоводоохоронних ландшафтів і включати в себе екологічну організацію території, ґрунтоводоохоронну меліорацію і протиерозійний обробіток ґрунту.

У ґрунтах Луганщини зафіксовано великий дефіцит гумусу, що потребує внесення значних об'ємів органічних добрив. Оскільки з урожаєм виноситься величезна кількість азоту, фосфору та калію, необхідно також збільшувати й об'єми мінеральних добрив.

Через поширення орендних форм господарювання на землі проблема втілення концепції ведення рослинництва на принципах сівозміни стає вельми актуальною, бо для найшвидшого прибутку орендарі часто порушують науково обґрунтовані сівозміни. Тому актуальним стає жорсткий контроль землекористування орендарями та пайщиками.

На нашу думку, землі, що мають бути виведені з інтенсивного використання, можуть і повинні виконувати нові соціально-економічні та екологічні функції – природно-кормових угідь, рекреаційних, природоохоронних територій тощо.

Справою відповідних фахівців є обґрунтування та організація агротехнічних, агрохімічних, фітосанітарних, протиерозійних заходів. До програми таких заходів мають входити такі види рекультивації, як гірничотехнічна, біологічна, сільськогосподарська, лісгосподарська, водогосподарська, рекреаційна, будівельна тощо. Сільськогосподарська рекультивація є найдорожчим видом рекультивації, оскільки до земель, де мають вирощувати сільськогосподарські культури, ставляться найвищі вимоги, враховуючи спеціалізацію районів залежно від природних і соціально-економічних умов. На Луганщині доцільно відродити галузі, які були розвинені століття тому і невинувато забуті (конярство, бджільництво, риболовлю тощо), й водночас відмовитися від гонитви за врожай за будь-яку ціну та забезпечити таку структуру землекористування, що мінімізувала або й зовсім виключила б імовірність виснаження ґрунтів. Тобто, йдеться про сприяння переходу сільського господарства Луганської області на рейки сталого розвитку, що є необхідним, оскільки її екологічний потенціал, за Л.Г. Руденком, оцінено лише на 13,8% (Руденко, Лісовський, 2001). У свою чергу, проблема деградації земель тягне за собою низку інших проблем, у тому числі й соціальних.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Порушені та непридатні для господарського використання землі необхідно в першу чергу відвести під природну ренатуралізацію через тимчасову або постійну консервацію. Це дасть можливість кардинально поліпшити структуру ґрунтів, забезпечити збереження та відтворення їхньої родючості.

Здійснення розробленого алгоритму екологічної оптимізації землекористування передбачає складання оперативних та довгострокових планів раціонального використання ґрунтових ресурсів з урахуванням природно-господарських особливостей агроландшафтів.

Необхідність докорінних змін напрямів і структури землеробства з урахуванням еколого-економічних критеріїв і переведення всього національного виробничого комплексу на модель сталого розвитку та функціонування (Гуцуляк, 2009) для Луганської області особливо підсилюється у зв'язку з її низьким, порівняно з іншими регіонами України, екологічним потенціалом.

Одним з аспектів подальших досліджень порушеної проблеми є детальніше

обґрунтування конкретних шляхів відновлення господарської цінності порушених земель (переведення їх у сфери лісгосподарського, водогосподарського землекористування тощо) та напрямів їх рекультивациї (гірничотехнічний, біологічний та ін.).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белоліпський, В.О., Полулях, М.М., Хромяк, В.М., Наливайко, В.В. (2015). Екологічні і агротехнологічні аспекти збереження та відновлення родючості сільськогосподарських земель Луганської області (методичні рекомендації). Харків : ННЦ «ІГА імені О.Н. Соколовського» [Belolipsky, V.O., Polulyakh, M.M., Khromyak, V.M., Nalyvayko, V.V. (2015). Ecological and agro-technological aspects of preservation and renovation of the fertility of agricultural lands in Luhansk region (methodological recommendations). Kharkiv : NSC ISSA named after O.N. Sokolovsky (In Ukrainian)].
2. Гуцуляк, Ю. (2009). Сталий та екологічно безпечний розвиток агроєкосистем України. *Землепорядний вісник*. № 3. С. 24–30 [Hutsulyak, Yu. (2009). Sustainable and environmentally friendly development of agricultural eco-systems of Ukraine. *Journal of Land Management*. #3. P. 24–30 (In Ukrainian)].
3. Джос, А.М., Несмашна, О.Ю., Мілехін, П.О., Дрига, А.І., Плотніков, В.Т. (2001). Тимчасові методичні рекомендації з вилучення деградованих і малопродуктивних земель зі складу ріллі. Луганськ, 2001. [Dzhos, A.M., Nesmashna, O.Yu., Milyekhin, P.O., Dryha, A.I., Plotnikov, V.T. (2001). Temporal methodological recommendations on withdrawing degraded and low-productive lands from the structure of arable land. Luhansk (In Ukrainian)].
4. Докучаев, В.В. (1953). О почвоведении Т. VII. С. 5–50 [Dokuchayev, V.V. (1953). About the soil studies. V. VII. P. 5–50 (In Russian)].
5. Кисельов, Ю.О., Кононенко, С.І., Сопов, Д.С. (2018). Картографування розподілу сільськогосподарських земель за районами Луганської області. *Матеріали Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених "GeoTerrace-2018"* (м. Львів, 13-15 грудня 2018 р.) / відп. ред. К.Р. Третяк. Львів. С. 180–181 [Kyselyov, Yu.O., Kononenko, S.I., Sopov, D.S. (2018). Map-making of the distribution of agricultural lands in the districts of Luhansk region. *Materials of the International scientific and technical conferention of young scholars "GeoTerrace-2018"* (Lviv, 13-15 December, 2018) / resp. red. K.R. Tretyak. Lviv. P. 180–181 (In Ukrainian)].
6. Кисельова, О.О. (2010). Проблеми збереження земельних ресурсів Луганщини. *Фізична географія та геоморфологія*. Вип. 3 (60). С. 239–242 [Kyselyova, O.O. (2010). The problems of the conservation of land resources in Luhansk region. *Physical Geography and Geomorphology*. Ed. 3 (60). P. 239–242 (In Ukrainian)].
7. Руденко, Л.Г., Лісовський, С.А. (2001). Природно-ресурсний потенціал економічного розвитку в Україні. *Українська економіка: стан і перспективи*. Київ : Наук. думка. С. 57–64 [Rudenko, L.H., Lisovsky, S.A. (2001). Natural and resource potential of economic development in Ukraine. *Ukrainian Economy: State and Perspectives*. Kyiv : Nauk. dumka. P. 57–64 (In Ukrainian)].
8. Сайко, В.Ф. (2000). Виведення земель з ріллі та їхнє раціональне використання: методичні рекомендації. Київ : Аграрна наука [Sayko, V.F. (2000). Withdrawal of lands from arable lands and their rational usage: methodological recommendations. Kyiv : Agrarna nauka (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

УДК 631.4: 911.2

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-21

Онойко Ю.Ю.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри географії та геоекології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

Мовчан С.В.,
викладач кафедри географії та геоекології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОШИРЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНІ МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЛОНЦІВ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІПРО-МОЛОЧНА

У статті розкриті закономірності поширення, особливості морфології та рослинний покрив солонців межиріччя Дніпро-Молочна. На основі власних польових досліджень доведено, що специфічні умови ґрунотворення та міграції водорозчинних солей у межах подів та подоподібних утворень сухого степу межиріччя призводять до формування специфічних типів солонців, які суттєво відрізняються від тих, що традиційно виділяються в загальноприйнятих класифікаціях ґрунтів регіону.

Ключові слова: солонці, межиріччя Дніпро-Молочна, класифікація солонців, морфологія солонців, рослинність солонців.

Onoyko Yu.Yu., Movchan S.V. REGULARITIES OF DISTRIBUTION AND GENERAL MORPHOLOGICAL FEATURES OF SOLONETZ OF THE COUNTRY BETWEEN THE RIVERS OF DNIPRO-MOLOCHNA

The traditional approach to the separation of the dry steppe's solonetz in the most common schemes of classification of Ukraine's soils is dominated by three types: salt-chestnut-meadow, meadow-chestnut and chestnut. However, the specificity of formation and the possible morphological differences of solonetz of lowlands (pody) and similar reductions, which are quite common within the boundaries of the country between the rivers of Dnipro-Molochna haven't been taken into account in these schemes.

The investigated chestnut-meadow solonetz belong to hydromorphous soils. They have been formed on the territory of the country between the rivers within the flat low-lying coastal shores and various relief reductions in the off-shore zone, with a significant degree of salinity of the soil profile.

Meadow-chestnut solonetz are semi-hydromorphous soils and, in the region of the study, occupy more sublime areas, in particular the lower parts of the slopes of various forms of relief. The conditions for the formation of meadow-chestnut solonetz cause a greater leaching of their soil profile from easily soluble salts, carbonates and gypsum, which are accumulated mainly in the underneath-solonetz horizons.

Chestnut solonetz of the country between the rivers of Dnipro-Molochna belong to automorphic soils and have been formed within the elevations and in the upper parts of the slopes. The evolution of chestnut solonetz of the country between the rivers occurs mainly through their leaching of easily soluble salts, carbonates and gypsum, which in significant amounts have been accumulated mainly in the soil rock formation and in the horizons of the transition to it.

Relatively large rounded closed downlands (pody) are the characteristics for the Black Sea lowlands. Solonetz is an important element of the soil cover of the lowlands (pody) of the country between the rivers of Dnipro-Molochna. The studied lowland's (pody) solonetz should be divided into slightly salted and salty soils (solonchak) species. Salt species (solonchak) have been formed within the bases and lower parts of the slopes of the lowlands (pody) depression, under conditions of close occurrence of mineralized groundwater. They are distinguished by the high degree of salinity of the whole soil profile, the significant content of carbonates, the glueyness of the lower horizons, the absence or weak manifestation of signs of soliferous salinity of the eluvial horizon. Instead, soliferous species of solonetz are formed on the slopes of the lowlands (pody) with a deep degree of occurrence of groundwater and are characterized by a small amount of water-soluble salts, the number of which gradually increases with depth, a small content of carbonates in the soil profile, partially soluble with the upper-solonetz horizon.

In addition to the lowlands (pody), the surface of the coastal zone of the country between the rivers is complicated by shallow and small oblate rounded closed declines, the formation of which is associated

with processes of subsidence of rocks, the influence of sea, wind and temporary watercourses. Within such reductions, which were studied in detail on the territory of the Jagorlytskyi Peninsula, solonetz soils were formed mostly on the slopes, whereas the bottom soils were represented mainly by salt marshes (solonchack). The specific morphological feature of such solonetz is the surface eluvial horizon completely or partially eroded by sea waters, and a rather powerful upper-solonetz horizon of slightly sandy or sandy composition, formed by deposits of mainly lichen-marine origin.

Based on the results of our own field studies, we have proved that the specific conditions of soil formation and migration of water soluble salts within the limits of lowlands (pody) and similar reductions of the dry steppe of the country between the rivers of Dnipro-Molochna lead to the formation of solonetz soils that differ significantly from those traditionally allocated in the generally accepted classifications of the soils of the region.

Key words: soonetz (salty soils), country between the rivers of Dnipro-Molochna, classification of solonetz, morphology of solonetz, vegetation of solonetz.

Постановка проблеми. Створення повної та загальноприйнятої класифікації солонців і солонцюватих ґрунтів є одним із найактуальніших завдань вітчизняного ґрунтознавства. Солонці формуються в різноманітних умовах, мають специфічні властивості та будову, досить широко поширені на території України та утворюють складні комплекси з іншими ґрунтами. Тож меліорація солонців, їх ефективне господарське використання, обґрунтована класифікація неможливі без детального дослідження закономірностей поширення та формування солонців, вивчення їх морфології та властивостей. Такі комплексні дослідження, в першу чергу, варто здійснювати в регіонах з найвищим ступенем морфогенетичного різноманіття солонців, зокрема в межиріччі Дніпра та Молочної на території сухостепової підзони України.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Вивченням закономірностей поширення, рослинного покриву, морфологічних та галохімічних параметрів солонців степових ландшафтів України, в тому числі й межиріччя Дніпро-Молочна, в різні часи займалися Н.Б. Вернандер (1957), Г.М. Самбур (1963), Г.І. Білик (1963), Г.С. Гринь (1969), К.П. Пак (1975), В.Д. Кисіль (1981), М.І. Полупан (1981; 1986), В.І. Михайлюк (2001), Ю.Є. Кізяков (2002), А.І. Кривульченко (2003; 2005), Ю.Ю. Онойко (2008; 2013) та деякі інші вчені. Однак сучасні дослідження солонців межиріччя не є достатньо повними та не розкривають усього морфогенетичного різноманіття даних ґрунтів в регіоні.

Постановка завдання. Основним завданням нашого дослідження було вивчення чинників і умов формування, закономірностей поширення солонців в межиріччі Дніпра та Молочної, розкриття їх загальних морфологічних особливостей із метою удосконалення в подальшому класифікації даних ґрунтів.

Виклад основного матеріалу дослідження. В одній із найбільш повних сучасних схем класифікації ґрунтового різноманіття України, розробленій М.І. Полупаном, В.Б. Соловеем та В.А. Величко (Київ, 2005) [6], зберігається традиційний ще з радянського періоду розвитку науки підхід до поділу солонців сухостепової підзони на три типи: солонці каштаново-лучні, лучно-каштанові та каштанові. Головною класифікаційною ознакою при цьому виступає водний режим, який визначає основні морфологічні та галогенхімічні параметри будови і властивостей даних ґрунтів. Водночас нами була висловлена гіпотеза про те, що специфічні умови ґрунтоутворення та міграції водорозчинних солей у межах подів та подоподібних утворень сухого степу можуть зумовити формування специфічних типів солонців, які суттєво відрізняються від тих, що традиційно виділяються в загальноприйнятих класифікаціях ґрунтів.

Матеріал, який викладено в даній публікації, було зібрано в ході багаторічних польових (2008–2017 рр.) та подальших лабораторно-аналітичних досліджень авторів. Під час даних робіт вивчалися умови ґрунтоутворення, специфіка формування солонців, закладалися типові ґрунтові розрізи в межах межиріччя Дніпра та Молочної, відбиралися проби ґрунто-підґрунтя, досліджувався рослинний покрив.

Солонці каштаново-лучні за особливостями водного режиму належать до гігроморфних солонців, на території межиріччя формуються в межах плоских низинних приморських узбереж та різноманітних знижень рельєфу в позаприморській зоні. Рівень залягання ґрунтових вод тут порівняно невеликий – близько 1,0-3,0 м. За таких умов близькість мінералізованих ґрунтових вод призводить до значного ступеня засоленості ґрунтового профілю каштаново-лучних солонців. Легкорозчинні солі у великих кількостях накопичуються

переважно у приповерхневих елювіальних горизонтах. У досліджуваних нами ґрунтах максимум водорозчинних солей спостерігався на глибині 0,15-0,60 м. До того ж слід зазначити, що в каштаново-лучних солонцях із рівнем ґрунтових вод 1,0-1,5 м акумуляція легкорозчинних солей у кількостях, що перевищували поріг токсичності, спостерігалась, як правило, у всіх генетичних горизонтах, починаючи з надсолонцевого. Отож більшість каштаново-лучних солонців межиріччя Дніпро-Молочна належать до солончакових та солончакуватих ґрунтів.

У рослинному покриві каштаново-лучних солонців значні площі займають покисниця Фоміна (*Puccinellia fominii*), полин Бошняка (*Artemisia boshniakiana*), подорожник солончаковий (*Plantago salsa*), хрінниця широколиста (*Lepidium latifolium*) та смердюча (*L. guderale*), бульбокомиш морський (*Bolboschoenus maritimus*), лутига прибережна (*Atriplex litoralis*), петросимонія товстолиста (*Petrosimonia oppositifolia*), мишачий хвіст малий (*Myosurus minimus*), курай содовий (*Salsola soda*), подорожник Корнута (*Plantago cornutii*), тризубець морський (*Triglochin maritima*), солончакова айстра звичайна (*Tripolium vulgare*) та ін.

Солонці лучно-каштанові є напівгідроморфними ґрунтами з рівнем залягання мінералізованих ґрунтових вод 3,0-6,0 м (на породах з легким механічним складом – 2,5-4,0 м). Утворюються дані ґрунти в межах мікророзвижень, схилів різноманітних депресійних форм рельєфу сухого степу, займаючи більш припідняті ділянки в порівнянні з каштаново-лучними солонцями. Умови формування лучно-каштанових солонців зумовлюють більшу вилугуваність їхнього ґрунтового профілю від легкорозчинних солей, карбонатів і гіпсу, на відміну від каштаново-лучних солонців. Однак нижні підсолонцеві горизонти досліджуваних ґрунтів часто вміщували значні запаси солей. Таким чином, за верхньою межею залягання легкорозчинних солей дані ґрунти належать переважно до глибокосолончакуватих, рідше – до солончакуватих.

Специфічними видами рослин, що проростають на лучно-каштанових солонцях досліджуваного регіону, є петросимонія товстолиста (*Petrosimonia oppositifolia*), тонконіг бульбистий (*Poa bulbosa*), типчак (*Festuca valesiaca*), житняк гребінчастий (*Agropyron cristatum*), кермек замшевий (*Limonium alutaceum*),

камфоросма монпельійська (*Camphorosma monspeliacum*). Рідше зустрічались полин Бошняка (*Artemisia boshniakiana*) та пирій повзучий (*Elytrigia repens*).

Каштанові солонці належать до автоморфних ґрунтів і формуються в межах плакорів, верхніх частин схилів, відзначаються глибоким заляганням ґрунтових вод (понад 6 м), а отже – непромивним водним режимом. На думку Г.С. Гриня [1], формування каштанових солонців межиріччя Дніпро-Молочна пов'язане передусім із процесами трансформації напівгідроморфних і гідроморфних солонців. Еволюція каштанових солонців відбувалась шляхом їх вилугування від легкорозчинних солей, карбонатів та гіпсу, які у значних кількостях у цих ґрунтах накопичуються переважно у ґрунотвірній породі та в горизонтах перехідних до неї.

На солонцях каштанових межиріччя Дніпро-Молочна домінує типчак (*Festuca sulcata*). Також на цих ґрунтах можна спостерігати кермек замшевий (*Limonium alutaceum*), подорожник солончаковий (*Plantago salsa*), камфоросму монпельійську (*Camphorosma monspeliacum*) та однорічну (*C. annuum*), ситник Жерара (*Juncus gerardi*), тонконіг вузьколистий (*Poa angustifolia*), полини лучний (*Artemisia praticola*), Бошняка (*A. boshniakiana*) та кримський (*A. taurica*), лутигу татарську (*Atriplex tatarica*), кермек донецький (*Limonium donetzicum*), галіміону бородавчату (*Halimione verrucifera*), житняк гребінчастий (*Agropyron pectiniforme*), спириш звичайний (*Polygonum aviculare*).

Ґрунтовий профіль досліджуваних каштаново-лучних солонців чітко диференційований за елювіально-ілювіальним типом. Надсолонцевий горизонт досить часто дрібногрудкуватий чи пластинчастий структури, світло-сірого або сірого забарвлення, диференційований на гумусово-елювіальний, потужністю 0,01-0,08 м, та власне елювіальний слабогумусований (0,05-0,26 м) горизонти. Вміст гумусу в цих горизонтах порівняно незначний: в гумусово-елювіальному – 1,78-2,22%, у власне елювіальному – близько 1,00-1,14%. Ілювіальний солонцевий горизонт ґрунтів, які були нами обстежені, мав коричневе та темно-коричне (каштанове) забарвлення, мав різну потужність, яка змінювалась у доволі широких межах – 0,10-0,30 м, інколи – до 0,40 м. Також досліджувані солонцеві горизонти відзначалися високою щільністю, міцністю та твердістю

в порівнянні з іншими горизонтами. Структура солонцевих горизонтів переважно стовбчасто-призматична, однак за умов порівняно неглибокого рівня ґрунтових вод здебільшого зустрічалась грудкувата та горіхувата структура. Підсолонцевий горизонт каштаново-лучних солонців межиріччя був представлений ілювіально-карбонатним горизонтом горохуватої або грудкуватої структури та знаним ступенем оглеєності.

У профілі лучно-каштанових солонців досліджуваних сухостепових ландшафтів сформовані типові для даної групи ґрунтів горизонти, однак їхня потужність та морфологічні і хімічні параметри дещо інші, ніж у каштаново-лучних солонців. Так гумусово-елювіальний горизонт характеризується незначною потужністю (0,01-0,05 м), здебільшого пилюватою, пластинчастою або дрібногрудкуватою структурою і невеликим вмістом органічної речовини. Власне елювіальний надсолонцевий горизонт найчастіше –грудкуватої чи пластинчастої структури, досить часто значної потужності (до 0,40 м), слабо гумусований, світло-сірого, інколи білястого забарвлення. Середня потужність ілювіального солонцевого горизонту складала 0,20-0,35 м. Підсолонцеві горизонти відзначаються порівняно значною засоленістю, а в нижній частині профілю – ще й карбонатністю, загіпсованістю, незначним ступенем оглеєності.

Солонці каштанові межиріччя Дніпра-Молочної відрізняються від інших типів ще більш різкою вираженою диференціацією профілю за елювіально-ілювіальним типом, дещо меншою потужністю ілювіального солонцевого горизонту (0,12-0,30 м), вищим ступенем неоднорідності горизонтів нижньої частини, більш освітленим забарвленням профілю.

Для Причорноморської низовини в межах регіону дослідження характерними є такі специфічні форми рельєфу, як поди. Поди – це порівняно великі округлі замкнені депресії з плоским днищем, добре вираженими схилами різної крутизни та сформованою навколо них ерозійною мережею [3]. Поди є потужними місцевими водозбірними і солезбірними басейнами. У формуванні їх ґрунтової товщі велику роль відіграють сучасні або раніше існуючі процеси динаміки водорозчинних солей. Важливим елементом ґрунтового покриву подів межиріччя Дніпра-Молочної є солонці.

Солонці подів межиріччя варто ділити на осолоділі та солончакові види. Солончакові

види подових солонців здебільшого є гідроморфними ґрунтами, формуються в межах днищ і нижніх частин схилів подових депресій, в умовах близького залягання мінералізованих ґрунтових вод. Вони вирізняються високим ступенем засоленості усього ґрунтового профілю, значним вмістом карбонатів, оглеєністю нижніх горизонтів, відсутністю або слабким проявом ознак осолодіння елювіального горизонту. Натомість осолоділі види солонців належать переважно до напівгідроморфних та автоморфних ґрунтів, утворюються на схилах подів із глибоким рівнем залягання ґрунтових вод та характеризуються незначною кількістю водорозчинних солей, кількість яких із глибиною поступово зростає, невеликим вмістом карбонатів у ґрунтовому профілі, частково осолоділим над солонцевим горизонтом.

Проведені нами тривалі дослідження солонців подів [4] доводять, що осолоділі та солончакові види цих ґрунтів розвиваються в різних еволюційних напрямках: перші еволюціонують в напрямку подальшого осолодіння, «розсолонцювання» і вилуговування від легкокорозчинних солей та карбонатів, а для солончакових видів характерним є поступове засолення ґрунтового профілю.

На подових солонцях регіону дослідження проростають такі види рослин, як пирій подовий (*Elytrigia pseudocaesia*), ситник Жерара (*Juncus gerardi*), скритниця колюча (*Crypsis aculeata*), стелюшок морський (*Spergularia marina*), подорожник тонколистий (*Plantago tenuifolia*), ситняг однолусковий (*Eleocharis uniglumis*), солончакова айстра звичайна (*Tripolium vulgare*) й ін.

За гранулометричним складом елювіальні горизонти каштаново-лучних, лучно-каштанових та каштанових солонців досліджуваного регіону відносяться до легкосуглинистих. Ілювіальні солонцеві горизонти вирізнялись більш «важчим» механічним складом – здебільшого середньо-, важкосуглинистим та легкоглинистим, підсолонцеві – середньосуглинистим. Ґрунтоутворюючі породи були представлені лесовидними середніми та важкими суглинками.

Генетичні горизонти подових солонців межиріччя за гранулометричним складом чітко диференційовані. Елювіальні горизонти – переважно середньо- та легкосуглинисті, а в солонцевому горизонті частка мулистої фракції різко зростає і гранулометричний склад таких горизонтів здебільшого був легко-

глинистий. Підсолонцеві горизонти подових солонців, найчастіше, важкосуглинисті та легкоглинисті. Грунтоутворююча порода – лесовидні суглинки.

Поверхня приморської зони межиріччя Дніпро-Молочна ускладнена неглибокими (1-2 м) та невеликими за площею (менше 1 кв. км) округлими замкненими депресіями. Їх походження різноманітне: переважно суфозійно-просадкове, таласогенне, еолове та флювіальне. Для означення подібних утворень А.І. Кривульченком було запропоновано використовувати термін «шороподібні падини» [2; 3]. Найчастіше днища таких знижень заповнені періодично пересихаючими мілководними солоними озерами. Шороподібні падини, які розташовані вздовж низинного морського узбережжя, епізодично, а інколи регулярно затоплюються морськими нагінними водами. Рівень ґрунтових вод в межах днищ таких утворень, як правило, не перевищує 0,5-1,0 м. Таким чином, неглибокий рівень мінералізованих ґрунтових вод та періодичне затоплення поверхневими водами створюють сприятливі умови для міграції і накопичення легкорозчинних солей в ґрунто-підґрунті таких утворень, а отже, зумовлюють формування специфічних ґрунтів.

Нами в попередніх публікаціях вже були розкриті особливості будови та властивості шорових солончаків (Ю.Ю. Онойко, Сімферополь, 2014 [5]), однак ґрунтове різноманіття шороподібних падин межиріччя Дніпро-Молочна представлене й солонцями.

Комплексне вивчення ґрунтового покриву шороподібних падин здійснювалось в межах морського узбережжя Ягорлицького півострова. Досліджувані солонці падин мали ряд специфічних морфологічних рис, зокрема повністю або частково розмитий водами моря елювіальний горизонт та досить потужний надсолонцевий горизонт, складений відкладами лиманно-морського походження.

Серед рослин, які проростають на солонцях шороподібних падин, зустрічаються такі види, як содник простертий (*Suaeda prostrata*) та солончаковий (*S. salsa*), солонець трав'янистий (*Salicornia europaea*), покісниця сиваська (*Puccinellia sivaschica*) та Фоміна (*P. fominii*), пирій подовий (*Elytrigia pseudocaesia*), сарсазан шишкуватий (*Halocnemum strobilaceum*) і деякі інші. Рослинний покрив солонців шороподібних падин, які регулярно затоплюються водами моря, розріджений або взагалі відсутній.

За особливостями водного режиму солонці шороподібних падин Ягорлицького півострова слід віднести до гідроморфних ґрунтів. Формуються солонці здебільшого на схилах падин, тоді як ґрунти днищ представлені переважно солончаками. У нижній частині ґрунтового профілю спостерігаються ознаки оглеєння у вигляді плям різного кольору. Однак ступінь оглеєння солонців шороподібних падин значно менший у порівнянні із шоровими солончаками, які формуються в більш гідроморфних умовах.

Досліджувані солонці падин за морфологічними особливостями верхньої частини профілю варто розділити на дві групи: солонці із повністю відсутнім елювіальним матеріалом в поверхневому горизонті та солонці з малопотужним, частково розмитим елювіальним надсолонцевим горизонтом, перекритим шаром поверхневих лиманно-морських відкладів.

Ґрунтовий профіль солонців шороподібних падин, як і інших груп солонців межиріччя, чітко диференційований на надсолонцевий, солонцевий і підсолонцевий горизонти. На поверхні інколи може формуватись малопотужна степова повсть. Надсолонцевий горизонт різної потужності (0,07-0,20 м (за даними досліджень А.І. Кривульченка – до 0,50 м [3]) представлений лише матеріалом лиманно-морського походження або може включати і частково еродований елювіальний підгоризонт потужністю 0,07-0,13 м, який безпосередньо з поверхні покриває ілювіальний солонцевий горизонт. Потужність солонцевого горизонту різна і в межах досліджуваних ґрунтів змінювалась від 0,05 до 0,17 м. При цьому спостерігалась чітка закономірність щодо поступового зменшення потужності солонцевого горизонту вздовж схилів у напрямку наближення до днищ шороподібних падин. Така особливість, на нашу думку, пов'язана зі зростанням гідроморфності у зв'язку зі зниженням гіпсометричних відміток у межах падин, що спричиняє поступове «розсолонцювання» та деградацію солонцевого горизонту у профілі солонців. Досить часто вздовж схилів шороподібних падин спостерігаються і зміни в структурі солонцевого горизонту: із наростанням гідроморфності стовбчасто-призматична структура змінюється на грудкувату або горіхувату.

Гранулометричний склад солонців шороподібних падин доволі контрастний: алювіальний надсолонцевий горизонт, як правило, характеризується супіщаним та піщаним складом,

елювіальний – легкосуглинистий, а солонцевий – переважно важкосуглинистий та легкоглинистий. Нижні горизонти ґрунтового профілю здебільшого легкосуглинисті та супіщані.

Досліджувані солонці шороподібних падин Ягорлицького півострова характеризуються незначним вмістом органічної речовини. Причому досить часто спостерігається процес інтенсивного вимивання органіки з верхньої піщаної чи супіщаної частини ґрунтового профілю і подальше її акумулювання в легкоглинистому чи важкосуглинистому солонцевому горизонті. Середній вміст гумусу в надсолонцевих алювіальних і елювіальних горизонтах шорових солонців складає близько 0,50-0,80%, а в солонцевому горизонті – 0,85-1,16%.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведені нами польові дослідження солонців межиріччя Дніпро-Молочна в цілому підтверджують обґрунтованість традиційного підходу щодо виділення типів каштаново-лучних, лучно-каштанових та каштанових солонців сухостепових ландшафтів України. Однак специфічні умови ґрунтоутворення та галогенезу подів і шороподібних падин межиріччя можуть бути підставою для перегляду систематики та класифікації солонців Півдня України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гринь, Г.С. Галогенез лессовых почво-грунтов Украины. Київ : Урожай, 1969. 218 с. [Hryn, H.S. Halogenesis of loess soils of Ukraine / H.S. Hryn. K. : Urozhai, 1969. 218 p. (In Russian)].
2. Кривульченко, А.І. Обґрунтування до систематики ландшафтних комплексів причорномор-

ського сухого степу. *Український географічний журнал*. 2002. № 4. С. 10–16. [Kryvulchenko, A.I. The justification of the taxonomy of the landscape complexes of the Black Sea dry steppe. *Ukrainian Geography Magazine*. 2002. № 4. P. 10–16. (In Ukrainian)].

3. Кривульченко, А.І. Сухі степи Причорномор'я та Приазов'я: ландшафти, галогеохімія ґрунто-підґрунтя. Київ : Гідромакс, 2005. 345 с. [Kryvulchenko A.I. Dry steppes of the Black Sea and Azov Sea: landscapes, halogeochemistry of the soil-subsoil. K. : Hidromaks, 2005. 345 p. (In Ukrainian)].

4. Онойко, Ю.Ю. Галогенні ґрунти подів межиріччя Дніпро-Молочна. *Вісник Львівського університету. Серія: географічна*. Вип. 46. Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. С. 284–291. [Onyoko, Yu.Yu. The halogen soils of the pods on the territory between Dniپر and Molochnaya rivers. *Lviv University Bulletin. Series: geographic*. № 46. Lviv : LNU Publishing House, 2013. P. 284–291. (In Ukrainian)].

5. Онойко, Ю.Ю. Закономірності формування та морфолого-галогеохімічні особливості шорових солончаків Півдня України. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Биоразнообразие и устойчивое развитие»*. Симферополь : Крымский научный центр, 2014. С. 244–246. [Onyoko, Yu.Yu. Patterns of formation and morphologic and halochemical features of concave salines of the South of Ukraine. *Materials of the III International Scientific and Practical Conference "Biodiversity and sustainable development"*. Symferopol : Crimean Scientific Center, 2014. P. 244–246. (In Ukrainian)].

6. Полупан, М.І., Соловей, В.Б., Величко, В.А. Класифікація ґрунтів України / Микола Іванович Полупан (ред.). Київ : Аграрна наука, 2005. 300 с. [Polupan M.I., Solovei V.B., Velychko V.A. Classification of soils of Ukraine / Mykola Ivanovych Polupan (editor). K. : Ahrarna Nauka, 2005. 300 p. (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 27.05.2019

УДК 551.58:633.2

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-22

Польовий А.М.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри агрометеорології та агроєкології
Одеський державний екологічний університет

Божко Л.Ю.,
кандидат географічних наук, доцент,
кафедри агрометеорології та агроєкології
Одеський державний екологічний університет

Барсукова О.А.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри агрометеорології і агроєкології
Одеський державний екологічний університет

ОЦІНКА ВПЛИВУ ЗМІН КЛІМАТУ НА АГРОКЛІМАТИЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ ЛУЧНОЇ ТА СТЕПОВОЇ РОСЛИННОСТІ ПІВНІЧНОГО СТЕПУ УКРАЇНИ

У статті викладені дослідження впливу змін клімату на агрокліматичні умови формування продуктивності лучної та степової рослинності в зоні Північного Степу України за три періоди: 2021–2030 рр., 2031–2040 рр., 2041–2050 рр. Порівняння проводились з аналогічними середніми багаторічними показниками за базовий період (1980–2010 рр.). Розрахунки очікуваних умов виконувались за сценаріями змін клімату RCP4.5 та RCP8.5.

Ключові слова: лучна та степова рослинність, продуктивність, фотосинтетичний потенціал, агроєкологічні категорії врожаїв, баланс гумусу, зміна клімату.

Polovyi A.M., Bozhko L.Yu., Barsukova O.A. AGROCLIMATIC TERMS OF ND FORMING OF THE PRODUCTIVITY OF PRATAL AND STEPPE VEGETATION IN THE CONDITIONS OF CHANGE IN NORTH STEPPE OF UKRAINE

Impact of climate change on the agro climatic conditions of growth, development and productivity of grassland and steppe vegetation in the Ukrainian Steppe is studied for three periods of 2021–2030 years, 2031–2040 years, 2041–2050 years by comparing the multiannual means for the 1961–1990 period. The expected conditions in three periods are calculated under the RCP4.5 and RCP8.5 scenarios.

Three categories of the productivity of grasses, namely potential yield, meteorologically possible yield, practically possible yield, and conditions of forming of leaf surface, rate of photosynthesis and photosynthetic potential, are considered.

Under the mean multiannual agricultural meteorology conditions, the potential yield of all dry matter in grass is 385 center/ha. Calculations based on scenarios show, that during two first appraisal periods potential yields will amount to 124–127% from the multiannual mean, and for the third calculation period potential yield will amount to 108% from the multiannual mean.

Dry matter in meteorologically possible yield in the first period under both scenarios will be expected at the level of 130–136% of the multiannual mean, relatively fewer one will be expected in the second and third appraisal periods – within the limits of 123–130% from the multiannual mean.

The practically possible yield of dry matter in plants, stipulated by natural fertility of soil, will amount to 138% from the multiannual mean in the first period, in the second and third periods such yield will be 123–131%.

It is found that under the multiannual mean conditions yield of above-ground mass in steppe vegetation under the standard humidity of 16% is 1,3 t/ha. In scenario periods the potential yields will be expected at the level of 120–123% from the multiannual mean.

Calculations showed that under the climate change in the case of realization of scenarios of RCP4.5 and RCP8.5 the increase of humus balance is assumed in all three appraisal periods. In the first period the increase will reach 136% from the multiannual mean, in the second and third ones the increase will be to 125–130%.

Key words: grassland and steppe vegetation, productivity, photosynthetic potential, agro ecological categories of yield, humus balance, climate change.

Постановка проблеми. Сучасний стан фітоценозів, які репрезентують фіторізноманіття степової та лучної рослинності, свідчить про їх високу здатність до стійкого та довготривалого існування, але під впливом антропогенних факторів різноманіття рослинного світу зменшується, що набуває актуальності як на світовому, так і на регіональному рівнях.

В Україні степова рослинність у природному вигляді до цього часу збереглася тільки на схилах балок, масивах зі складним рельєфом, в заповідниках, на території колишніх військових полігонів, а також у передгір'ях Криму, на піщаних косах Азово-Чорноморського узбережжя та островах. Ділянки цілинних степів охороняються в заповідниках та заказниках (Шищенко, 2000).

Під впливом зміни клімату, які на сьогодні є незаперечним фактом, змінюються агрокліматичні умови росту і формування продуктивності як сільськогосподарських культур, так і дикорослих фітоценозів. Тому для потреб обґрунтування оптимальних схем природокористування для збереження дикорослих фітоценозів степових та лугових територій необхідна оцінка їхньої продуктивності в умовах змін клімату.

Стан проблеми. Існує Міжнародна біологічна програма (МБП), результатом роботи якої є велика кількість досліджень продуктивного процесу рослинного світу в цілому, а також первинної продуктивності екосистем різних географічних зон (Шищенко, 1985).

Питанням дослідження параметрів запасів фітомаси, яка формується впродовж року, їх кількісної оцінки присвячені роботи, в яких узагальнено весь фактичний матеріал із первинної продуктивності екосистем Північної Євразії.

Так, у роботах Білик Г.І. та Ткаченко В.С. звертається увага на те, що внаслідок антропогенного впливу перелік трав скорочується, деякі види зникають, і основна задача людства на даному етапі – зберегти степові екосистеми (Білик, 1972). Роботи Тинянова А.А., Афанасєва Н.А., Н.Б.Наумова, Л.М. Носова та ін. стосуються досліджень сукцесії та степового кругообігу степових трав. Також розглядається питання ресурсозберігаючих технологій створення високопродуктивних сінокосів і пасовищ.

Біологічна продуктивність лучної та степової рослинності формується під впливом цілої низки факторів, одним із яких є клімат.

Встановлено, що біомаса рослин у степу становить від 100 до 400 ц/га. Також встановлено, що для рослинності степів співвідношення між живими і відмерлими органами становить біля 65% на чорноземах і темно-каштанових ґрунтах і 35% – на каштанових ґрунтах [1]. Питання впливу кліматичних і погодних умов на розвиток степової і лучної рослинності та формування їх продуктивності маловивчене.

Матеріали і методи досліджень. У запропонованому дослідженні для кліматичних розрахунків використовується набір сценаріїв, а саме Репрезентативні траєкторії концентрацій (Representative Concentration Pathways – RCP), що уявляють собою чотири сценарії. Найбільш дослідженими сценаріями клімату майбутнього вважаються два з них: RCP4.5 та RCP8.5. Найпесимістичнішим є сценарій RCP8.5, який передбачає показникове збільшення кількості вуглецю в атмосфері до кінця XXI ст. приблизно у 2,5 рази відносно сучасного (Степаненко, 2017).

Аналіз впливу змін клімату на режим агрокліматичних показників розвитку і формування продуктивності лучних і степових фітоценозів виконувався шляхом порівняння середніх багаторічних величин (за період 1980–2010 рр.) і величин, розрахованих за кліматичними сценаріями RCP4,5 та RCP8,5 по десятиріччях: 2021–2030 рр. (перший період), 2031–2040 рр. (другий період), 2041–2050 рр. (третій період). При цьому використовувались спостереження за ростом і розвитком трав, які розповсюджені переважно в Степовій зоні України: це різнотравні злакові тонконіг лучний (*Poa pratensis* L.), костриця борозниста або типчак і костриця валіська (*F. valesiaca*), кипець гребінчастий (*Koeleria cristata*), а також житняк гребінчастий (*Agropyron pectinatum*), тонконіг вузьколистий, тимофіївка степова (*Phleum phleoides*) та деякі види родів кострець (*Bromopsis*), пирій (*Elytrigia*), бромус (*Bromus*) і ін. Розглядалися такі величини: тривалість періоду відновлення вегетації – цвітіння трав, середня температура за цей період, сума опадів, сумарне випаровування, випаровуваність, відносна вологозабезпеченість, гідротермічний коефіцієнт Г.Т. Селянинова (ГТК), сума фотосинтетично активної радіації (ФАР).

Дослідження виконані для території Північного Степу. Розрахунки продуктивності трав виконувались за трьома видами урожайності: потенційна урожайність (ПУ), яка

за умов оптимальної забезпеченості рослин теплом, вологою та мінеральним живленням визначається надходженням сонячної радіації; метеорологічно можлива врожайність (ММВ) забезпечується температурним режимом та режимом зволоження території; дійсно можлива врожайність (ДМВ) забезпечується природною родючістю ґрунту; природна врожайність (УВ) [7].

Основні результати дослідження. За середніми багаторічними даними, сезонний розвиток трав починається в кінці березня. За сценарієм зміни клімату RCP4.5 він буде починатись на початку квітня в усіх трьох розрахункових періодах. За сценарієм зміни клімату RCP8.5 сезонний розвиток трав почнеться в перший сценарний період на 10 днів пізніше за середні багаторічні терміни, у другий розрахунковий період він почнеться на 6 днів пізніше, у третій період очікується, що початок вегетації майже співпаде із середнім багаторічним терміном (табл.1). В усі розглянуті періоди зміни агрокліматичних показників за різними сценаріями будуть неоднозначними.

За період початок вегетації – цвітіння трав надходження ФАР за середніми багаторічними даними складає 51,6 кДж/см². Розрахунки за сценаріями RCP4.5 та RCP8.5 показали, що

надходження ФАР у перший розрахунковий період буде збільшуватись і становитиме, відповідно, 136 та 114% від середньої багаторічної величини. У 2031–2040 рр. надходження ФАР буде ще вищим, особливо за сценарієм RCP4.5, і становитиме 142 та 130% від середньої величини. У третій розрахунковий період надходження ФАР за сценарієм RCP4.5 буде вищим, ніж за сценарієм RCP8.5, і становитиме 128% від середньої багаторічної величини. У той же час за сценарієм RCP8.5 воно становитиме 118%.

Потенційний врожай (ПУ) всієї сухої маси трав за середніх багаторічних умов становить 465 ц/га. За кліматичним сценарієм RCP4.5 відповідно збільшенню приходу ФАР значно зросте і очікувана величина ПУ.

Упродовж усіх сценарних періодів вона буде становити 124–148% від середньої багаторічної величини, причому найбільша величина ПУ очікуватиметься в перший розрахунковий період.

За сценарієм RCP8.5 ПУ всієї сухої маси теж упродовж усіх розрахункових періодів буде вищою середньої багаторічної, але нижчою, ніж очікувана за попередній сценарій, і становитиме 120–130% від середньої багаторічної (табл. 2).

Таблиця 1

Агrometeorологічні умови вегетації трав Північного Степу в порівнянні з умовами за сценаріями зміни клімату (за період відновлення вегетації – цвітіння)

Сценарій, період	1980–2010	RCP4.5			RCP8.5		
		2021–2030	2031–2040	2041–2050	2021–2030	2031–2040	2041–2050
Дата початку вегетації	27.03	2.04	4.04	4.04	8.04	2.04	29.03
Середня температура повітря за період, °С	13,1	12,5	12,1	13,1	14,1	12,8	12,7
Сума опадів за період, мм	83	93	117	83	78	98	107
Сумарне випаровування за період (E), мм	98	109	120	99	97	112	110
Випаровуваність за період, (E ₀), мм	189	193	173	201	179	192	154
Відносна вологозабезпеченість (E/E ₀), відн. од.	0,52	0,56	0,69	0,49	0,54	0,58	0,72
Середній за період ГТК, відн. од.	0,89	0,93	1,46	0,85	0,92	0,90	1,24
Сума ФАР, кДж/см ² за період	51,6	73,4	70,0	66,0	58,9	67,1	61,0

Таблиця 2

Формування урожаю трав Північного Степу за середніх багаторічних умов у порівнянні з формуванням урожаю в умовах за сценаріями зміни клімату

Сценарій, період		1980–2010	RCP4.5			RCP8.5		
			2021–2030	2031–2040	2041–2050	2021–2030	2031–2040	2041–2050
Вся суха маса, ц/га	потенційного урожаю	465	689	667	575	605	569	556
	метеорологічно можливого урожаю	218	303	318	256	265	276	312
	дійсно можливого урожаю	150	209	219	177	183	190	215
Фотосинтетичний потенціал, м ² /м ² за період		73,2	100,4	119,5	81,2	87,5	92,9	105,4
Урожай трав при їх вологості 16%	надземної маси, т/га	3,5	4,9	5,1	4,1	4,2	4,5	5,0
	підземної маси, т/га	13,9	19,4	20,4	16,4	16,9	17,9	20,0
	сумарної маси, т/га	17,4	24,3	25,5	20,5	21,2	22,4	25,0
Баланс гумусу, т/га		0,361	0,504	0,528	0,425	0,439	0,465	0,518

Середня за період початок вегетації – цвітіння трав температура повітря за середніми багаторічними даними становила 13,1°C. У разі реалізації сценарію RCP4.5 у два перші періоди середня температура очікуватиметься нижчою середньої багаторічної (12,1–12,5°C). У третій період вона буде однаковою із середньою багаторічною. У разі реалізації сценарію RCP8.5 середня температура повітря в перший період буде на 1°C вище базової, у другий та третій періоди – на 0,3–0,4°C нижче середньої багаторічної величини.

За кліматичним сценарієм RCP4.5 очікується збільшення сум опадів у перший період – на 12%, і значно більше у другий період – на 41%. Кількість опадів у третій період очікується на рівні середньої багаторічної. Дефіцит вологи ($E_0 - E$) у перший період дещо знизиться від 91 до 84 мм, незначно підвищиться вологозабезпеченість (від 0,52 до 0,56 відн. од.). Також незначно зросте величина ГТК, значення якого характеризують період як посушливий (див. табл. 1).

У другому періоді за рахунок збільшення кількості опадів та понижених температур повітря можливе суттєве зменшення дефіциту вологи до 53 мм, значно покращиться вологозабезпеченість та підвищиться ГТК до 1,46 відн. од. Третій період буде характеризуватись як посушливий (ГТК становить 0,85): зросте дефіцит вологи до 102 мм, відповідно зменшиться вологозабезпеченість (до 0,49 відн. од.).

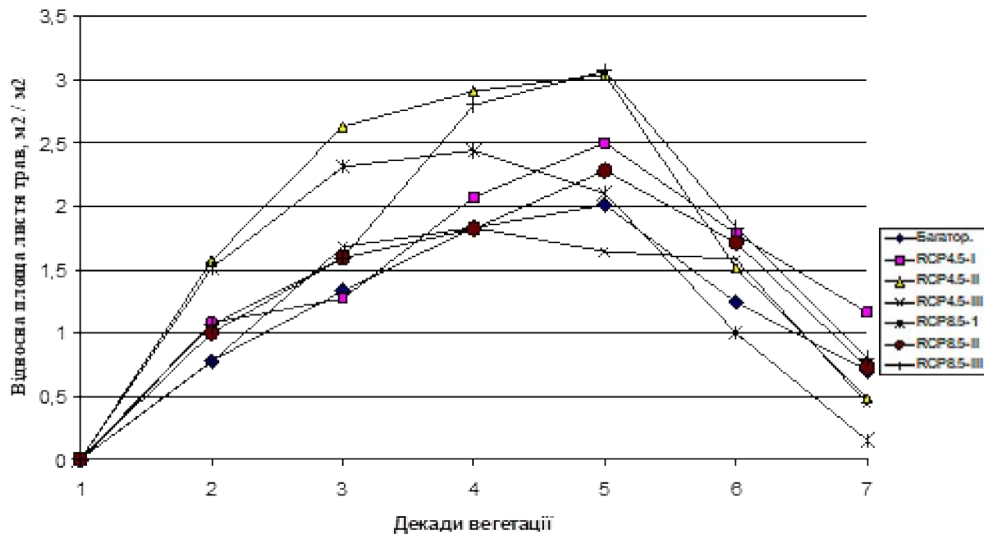
За сценарієм RCP8.5 сума опадів за період початок вегетації – цвітіння трав буде очікуватись нерівномірними змінами. У перший період кількість опадів буде дещо нижче базової величини (94%). Для другого періоду очікується зростання суми опадів на 18%. Кількість опадів у третій період очікується на рівні 129% від середньої багаторічної (див. табл. 1).

Дефіцит вологи у перший та другий періоди за сценарієм RCP8.5 знизиться незначно: від 91 до 80–82 мм. Очікується незначне підвищення вологозабезпеченості (від 0,54 до 0,58 відн. од.). Очікується також незначне зростання величини ГТК, який характеризує ці періоди як посушливі. У третьому періоді за рахунок збільшення кількості опадів та дещо понижених температур повітря можливе суттєве зменшення дефіциту вологи до 44 мм, значно покращиться вологозабезпеченість (на 0,20 відн. од.) та підвищиться ГТК до 1,24 відн. од. (див. табл. 1).

Зміна волого-температурних показників при зміні клімату спричинить зміну продуктивності трав.

Так, за сценарієм RCP4.5 площа листя наростатиме аналогічно динаміці площі листя за середніх багаторічних агрометеорологічних умов. Її рівень буде загалом вищий від середнього багаторічного (див. рис. 1). За розрахунками очікується, що найвищий рівень відносної площі листя буде у другий період (3,04 м²/м²) за рахунок кращих умов вологозабезпеченості.

Рис. 1. Динаміка площі трав у період відновлення вегетації – цвітіння в порівнянні із середньою багаторічною та сценарних розрахункових даних

Примітка: I, II, III – відповідно, перший, другий, третій розрахункові періоди за сценаріями RCP4.5 та RCP8.5 в Північному Степу

чення та зниженого температурного режиму. У досить посушливих умовах третього періоду сформується менша площа листового апарату ($1,83 \text{ м}^2/\text{м}^2$).

За кліматичним сценарієм RCP8.5 формування листового апарату буде йти аналогічно динаміці площі листя за середніх багаторічних агрометеорологічних умов (див. рис. 1). Площа листя сформується трохи більша, ніж базова. За розрахунками очікується, що в період максимального розвитку її величина буде становити: в перший період – 2,44, у другий – 2,28, а у третій – $3,07 \text{ м}^2/\text{м}^2$.

Інтенсивність фотосинтезу листя трав за сценарієм RCP4.5 у період інтенсивного наростання листової поверхні (друга – четверта декади вегетації) у перший та третій періоди буде сягати $4,5\text{--}7,0 \text{ мг CO}_2/\text{дм}^2$. Інтенсивність фотосинтезу листя трав за сценарієм RCP4.5 у період інтенсивного наростання листової поверхні (друга – четверта декади вегетації) у перший та третій періоди буде сягати $4,5\text{--}7,0 \text{ мг CO}_2/\text{дм}^2 \cdot \text{год}$, що близько до середніх багаторічних значень.

На фоні підвищених значень ФАР сформується і високий фотосинтетичний потенціал травостою в усі розрахункові періоди. У перший період він становитиме 137% від значень середнього багаторічного, у другий період – 163% від базової величини, у третій, відносно посушливий період він становитиме 111% від середніх значень (див. рис. 2).

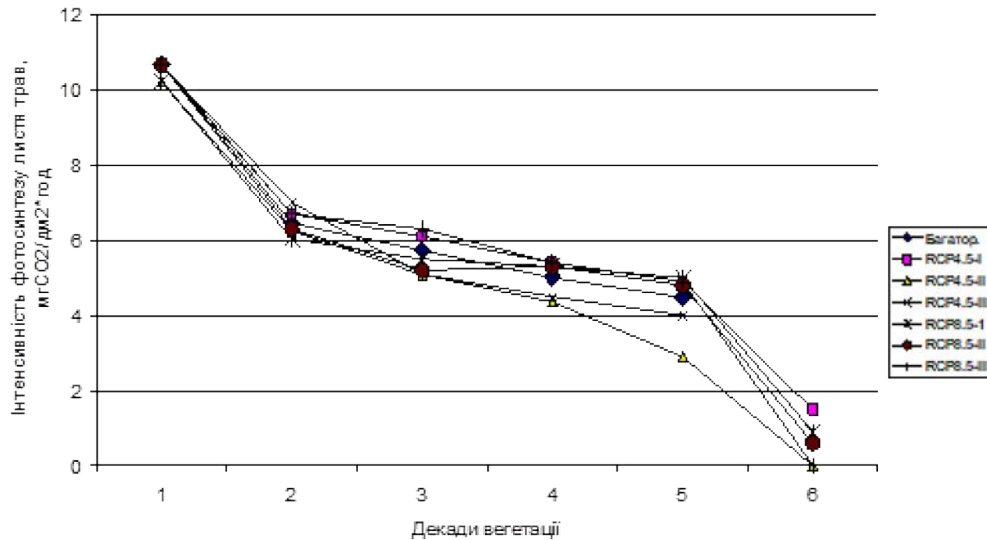
За кліматичним сценарієм RCP8.5 інтенсивність фотосинтезу листя трав буде дещо вищою за середню багаторічну.

У період інтенсивного наростання листової поверхні (друга – четверта декади вегетації) у другий розрахунковий період інтенсивність фотосинтезу листя буде досягати $4,9\text{--}6,3 \text{ мг CO}_2/\text{дм}^2 \cdot \text{год}$, що трохи вище за середні багаторічні значення. Третій період буде найбільш сприятливим за температурним режимом та режимом зволоження. У цей період інтенсивність фотосинтезу листя трав буде на $0,1\text{--}0,6 \text{ мг CO}_2/\text{дм}^2 \cdot \text{год}$, вищою за інтенсивність фотосинтезу листя за середніх багаторічних агрометеорологічних умов.

Фотосинтетичний потенціал за період початок вегетації – цвітіння за обома сценаріями сформується досить високий ($87,5\text{--}105,4 \text{ м}^2/\text{м}^2$ за період).

Слід відзначити, що в перші два періоди фотосинтетичний потенціал буде вищим за сценарієм RCP4.5 ніж за сценарієм RCP8.5. Для першого і другого сценарних періодів він може становити 120–127% від середнього багаторічного значення. Для третього періоду значення фотосинтетичного потенціалу трав буде складати 144% від середньої величини (див. табл. 2).

Рівень ММУ всієї сухої маси трав за сценарієм RCP4.5 у першому періоді очікується на рівні 139% від середнього багаторічного, який становить 218 ц/га, значно більшим він буде

Рис. 2. Динаміка інтенсивності фотосинтезу листя трав у період початку вегетації – цвітіння в порівнянні із середнім багаторічним та сценарних розрахункових даних

Примітка: I, II, III – перший, другий та третій розрахункові періоди за сценаріями

у другому періоді (146 % від середнього). Для третього відносно посушливого періоду рівень ММУ буде дещо нижчим порівняно з першим та другим періодом і становитиме 117% від значення середнього багаторічного.

За кліматичним сценарієм RCP8.5 за дещо підвищеної температури повітря (на 1°C) та деякій нестачі опадів (на 6%) у перший та другий розрахункові періоди рівень ММУ буде становити, відповідно, 265–276 ц/га всієї сухої рослинної маси, що дещо більше, ніж рівень ММУ травостою за середніх багаторічних умов (218 ц/га). Це становитиме 122–127% від середнього багаторічного значення. У третій період, який буде відзначатися сприятливим температурним режимом та режимом зволоження, величина ММУ буде значно вищою і становитиме 312 ц/га, що становитиме 143% від середніх значень.

Природна родючість ґрунту корегує рівень ДМУ трав. За середніх багаторічних умов урожай надземної маси трав за вологості 16% становить 3,5 т/га. За сценарієм RCP4.5 ДМУ для першого та другого сценарних періодів складатиме, відповідно, 122% та 127% від середнього значення. Для третього періоду очікується, що рівень ДМУ буде найвищим і складатиме 143% від середнього.

За агрометеорологічних умов першого та другого періоду за сценарієм RCP8.5 ДМУ

буде складати, відповідно, 140% – 146% від середнього багаторічного. У третьому періоді він очікуватиметься дещо нижчим порівняно з попередніми періодами і становитиме 117% від середнього багаторічного. Баланс гумусу за обома сценаріями на ділянках степової рослинності очікуватиметься позитивним і складатиме для двох перших сценарних періодів 0,504–0,528 т/га, а для третього періоду – 0,425 т/га, що становитиме 140–146 та 118% від середнього багаторічного значення, при цьому за сценарієм RCP8.5 він буде нижчим, ніж за сценарієм RCP4.5 (див. табл. 2).

Урожай надземної маси трав за умови вологості 16% становить 4,3 т/га за середніх багаторічних умов. За сценарієм RCP4.5 за агрометеорологічних умов першого та третього сценарних періодів він буде складати 108–115% від середнього багаторічного. У більш сприятливих за вологозабезпеченістю умовах другого періоду він буде на рівні 4,6 т/га. Співвідношення надземної частини біомаси до підземної становитиме близько 11:100

Згідно з розрахунками за сценарієм RCP8.5 урожай надземної маси трав для першого та другого сценарних періодів буде становити 4,2–4,5 т/га. В агрометеорологічних умовах третього періоду очікується, що урожай сягатиме 5,0 т/га, що складатиме 143% від середнього значення.

Співвідношення надземної частини біомаси до підземної очікується на рівні 25:100.

Баланс гумусу за обома сценаріями на ділянках степової рослинності очікуватиметься позитивним і складатиме для двох перших сценарних періодів 0,504–0,528 т/га, а для третього періоду – 0,425 т/га, що становитиме 140–146 та 118% від середнього багаторічного значення, при цьому за сценарієм RCP8.5 він буде нижчим, ніж за сценарієм RCP4.5 (див. табл. 2).

Висновки. В умовах зміни клімату у процесі реалізації сценаріїв у різні періоди за десятиріччями відбуватимуться неоднозначні зміни умов формування продуктивності лучної та степової рослинності. Зміна волого-температурних умов спричинить незначне збільшення поверхні листя, що сприятиме збільшенню біомаси рослин. Майже в усі три періоди згідно з розрахунками за кліматичними сценаріями зростуть екологічні категорії врожайності трав. Баланс гумусу теж збільшиться. Збільшиться і співвідношення надземної і підземної частини рослин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базилевич, Н.И. (1993). Биологическая продуктивность экосистем Северной Евразии. Москва : Наука.
2. Білик, Г.І., Ткаченко, В.С. і ін. (1972). Сучасний стан рослинного покриву заповідника «Михайлівська цілина» на Сумщині. *Український ботан. журнал*, 29(6), 696–702.
3. Romkin, V., Savchenko, G. (2016). Flora and vegetation of dry grassland of Northeastern Ukraine, and problems of diversity conservation. *Насгуєтіа*. 15/2. 49–62.
4. Степаненко, С.М., Польовий, А.М. (Ред.). (2015). Кліматичні зміни та їх вплив на сфери економіки України. Одеса : ТЕС.
5. Танфильев, В.Г. (1975). О долголетия злаковых, бобовых и некоторых других трав. *Труды Ставропольского НИИСХ*, 17, 99–105.
6. Шищенко, П.Г. (2000). Глобалізація та деверсфікація функцій сучасних ландшафтних систем в контексті різноманіття. *Проблеми ландшафтного різноманіття України*, 17–20. Київ.
7. Шищенко, П.Г. (1985). Антропогенные преобразования современных ландшафтов. *Природная среда и хозяйственная деятельность человека*, 114–131. Київ : Изд-во Киев.ун-та.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2019

СЕКЦІЯ 3 ГЕОГРАФІЯ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ

УДК 378.1:615.825

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-23

Белоусова Н.В.,
кандидат географічних наук, доцент,
професор кафедри землеустрою та кадастру
Національний авіаційний університет

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ЯК СКЛАДНИК ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті висвітлена проблема розвитку інклюзивного туризму в Україні як географічного напрямку, з урахуванням природно-ресурсного потенціалу та рекреаційно-туристичних ресурсів країни. Запропонована структурна модель основних типів рекреаційно-туристських ресурсів, структури природно-ресурсного потенціалу України, а також блок-схема рекреаційно-туристичних ресурсів як складової частини інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму (ІРСТ). Показаний зв'язок дієвих видів реабілітації, що відповідають сучасним тенденціям розвитку суспільства, з наявністю природно-рекреаційно-туристичного потенціалу, що дасть змогу забезпечити розбудову єдиної державної системи медико-соціального захисту задля збереження фізичного і психологічного здоров'я населення в Україні, в тому числі людей з інвалідністю.

Ключові слова: географічні дослідження, інклюзивний туризм, природно-ресурсний потенціал, рекреаційно-туристичні ресурси, реабілітація.

Bielousova N.V. NATURAL RESOURCES AS A COMPONENT OF GEOGRAPHIC RESEARCHES FOR THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE TOURISM IN UKRAINE

The article highlights the problem of the development of inclusive tourism in Ukraine as a geographical area, taking into account the natural resource potential and recreational and tourist resources of the country. The proposed structural model of the main types of recreational and tourist resources, the structure of the natural resource potential of Ukraine, as well as a block diagram of recreational and tourist resources as a component of inclusive rehabilitation and social tourism (ETIM). The connection of existing types of rehabilitation, corresponding to modern trends in the development of society, with a variety of natural-recreational and tourist potential, which allows for the development of a unified state system of medical and social protection in the framework of maintaining the physical and psychological health of the population in Ukraine, including people with disabilities.

One of the most studied components of rehabilitation is the recreational and tourist resources of Ukraine as objects and phenomena of natural, natural-anthropogenic, socio-economic origin used for tourism, treatment, rehabilitation and affect the territorial organization of recreational activities, the formation of recreational areas (centers, zones) their specialization and economic efficiency.

The natural resource potential in this article is considered as a combination of all the possibilities, funds, reserves, sources that can be mobilized, used to achieve a certain goal. Over the past years, the state has achieved significant success in the study of natural resources: factual information has been collected on the volumes, location and characteristics of individual species and deposits, the experience of economic use has been summarized, and the laws of territorial organizations have been studied. However, the methodological and methodological problems of the economic assessment of natural resources were not solved in full.

It is very important that "inclusive tourism", as a type of rehabilitation, qualifies as travel, subsidized by the state from the funds allocated for the social needs of people with disabilities.

Key words: geographical research, inclusive tourism, natural resource potential, recreational and tourist resources, rehabilitation.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні поступово змінюється відношення соціуму до людей з інвалідністю, які прагнуть інтегруватись у суспільство. На етапі реформування галузі охорони здоров'я України розвиток та становлення реабілітаційної допомоги інклюзивним особам та людям з інвалідністю набуває особливої актуальності. У процесі реабілітації можуть бути задіяні медична, психологічна, фізична та інша допомога. Останнім часом найактуальнішим засобом реабілітації став туризм, в якому першочергову роль відіграють природні та рекреаційно-туристичні ресурси [1, с. 28–30].

Аналіз останніх досліджень. Розлогий аналіз про наявність природного потенціалу та можливості його використання пропонували у своїх роботах О.О. Бейдик (Рекреаційні ресурси України: навчальний посібник, 2011); М.М. Блага (Рекреаційно-ресурсний потенціал і фактори його використання, 2000); Данилишин Б.Д. (Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України, 1999).

Рекреаційно-туристичні ресурси України розглядали: О.О. Бейдик (Рекреаційно-туристичні ресурси України: методологія та методи аналізу, термінологія, районування, 2001; Стратегічні напрями розвитку національного туризму, 2009); Т.І. Божук (Рекреаційно-туристична дестинація для потреб лікування та оздоровлення (на прикладі курортів Львівщини), 2011; Дослідження культурної спадщини території для рекреаційно-туристичного використання, 2012; Рекреаційно-туристичні дестинації: теорія, методологія, практика: монографія, 2014).

Проблеми надання різних форм реабілітаційної допомоги висвітлювались у роботах Н.В. Белоусової (Природно-ресурсний потенціал України як складова розвитку інклюзивного туризму, 2018; Санаторно-курортне лікування осіб з інвалідністю як туристсько-рекреаційні послуги, 2018); В.П. Губа (Лечебно-оздоровительный туризм, 2010); Л.Ю. Науменко (Інклюзивний туризм як вид реабілітації: сучасні потреби інвалідів, 2015) та інші.

Постановка завдань. Тематика щодо використання природно-ресурсного потенціалу в туристичній сфері досліджується вже давно і має суттєві наукові результати. Основними завданнями таких досліджень було проаналізувати наявність природної компоненти в межах тієї чи іншої території Укра-

їни, оцінити та описати потенціал можливого використання для туристичних потреб, розробити цікаві туристичні маршрути, провести моніторинг привабливості туристичних об'єктів і надати рекомендації щодо подальшого їх використання. У даній статті ми пропонуємо розглянути природно-рекреаційно-туристичний потенціал України для потреб різних соціальних груп і, в першу чергу, для людей з інвалідністю, яких у країні з кожним роком стає все більше та які потребують створення особливих умов під час туристичних подорожей.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш досліджених аспектів реабілітації є рекреаційно-туристські ресурси України як об'єкти та явища природного, природно-антропогенного, соціально-економічного походження, що використовуються для туризму, лікування, оздоровлення та впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів, зон), їх спеціалізацію та економічну ефективність. Сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів сприяють відновленню та розвитку фізичних і духовних сил людини. Сучасна структура рекреаційних потреб із застосуванням техніко-економічних можливостей використовується для прямого та опосередкованого споживання, надання рекреаційно-туристських і курортно-лікувальних послуг [2, с. 9].

У структурному поділі рекреаційно-туристичних ресурсів виділяють дві основні складові частини: *природну* та *соціально-економічну* (природно-антропогенні та історико-культурні ресурси рекреаційної діяльності).

Якщо природні, природно-антропогенні, суспільно-історичні РТР є блоковими складовими частинами рекреаційно-туристських ресурсів, то трансресурсні об'єкти можуть інтегрувати у всі вищезгадані складові частини.

На основі вже існуючої структурної моделі основних типів рекреаційно-туристських ресурсів (Рис. 1) можна зазначити, що під час виконання характеристики рекреаційних ресурсів Україні існує можливість стверджувати про кількісні та якісні показники природних і природно-антропогенних умов, соціально-економічних факторів, які безпосередньо впливають на формування реабілітаційної бази в рамках туристичної сфери.

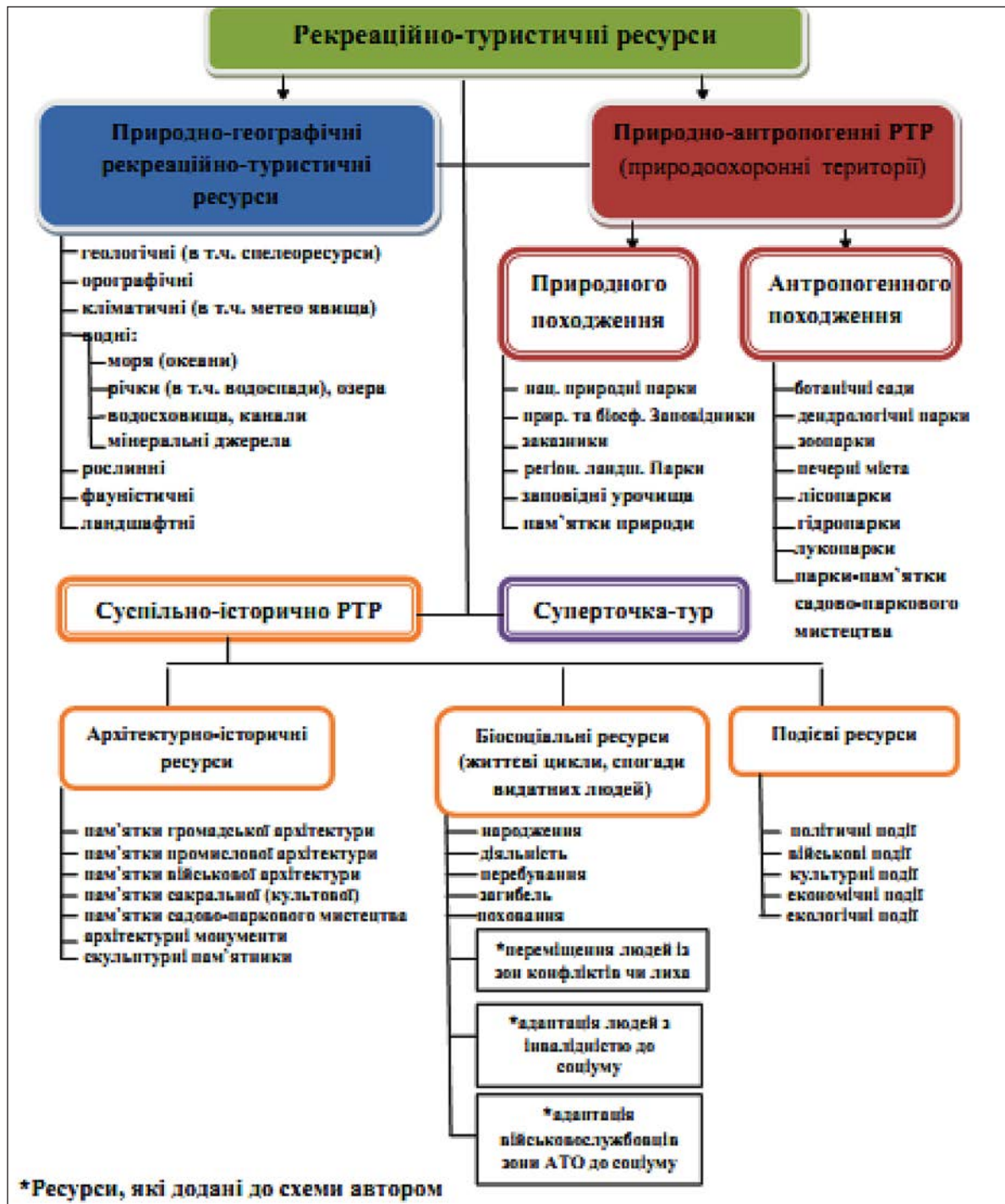

Рис. 1. Структурна модель основних типів рекреаційно-туристських ресурсів (із доповненнями автора) [2, с. 9]

Природно-ресурсний потенціал визначається сукупністю всіх видів природних ресурсів, які відомі на даний момент, і їх використанням на ближче майбутнє, можливе за технічними критеріями. Склад, величина потенціалу та значимість окремих видів ресурсів із часом можуть мінятися в силу різних обставин, у першу чергу – в залежності від НТП у техно-

логічному процесі, тому їх оцінка завжди історично відносна [2].

Природно-ресурсний потенціал розглядається як сукупність усіх можливостей, засобів, запасів, джерел, які можуть бути мобілізовані, використані для досягнення певної мети. Ресурси визначають запаси, цінність, можливість, засоби. Використання цих понять для

чисельної характеристики природних багатств визначає їх споживчу цінність, користь для суспільства.

З огляду на це **поняття** «природно-ресурсний потенціал» найбільш поширене в науках, які вивчають території, є одним із найважливіших факторів розміщення продуктивних сил і включає тільки вже вивчені елементи природного середовища:

1) **природні ресурси**, тобто ті елементи природного середовища, які безпосередньо беруть участь у матеріальному виробництві та в невиробничій діяльності;

2) **природні умови**, тобто елементи природного середовища, які не беруть безпосередньої участі в суспільному виробництві [2].

За минулі роки в державі досягли значних успіхів у вивченні природних ресурсів: зібрана фактична інформація про обсяги, розміщення та особливості окремих їх видів і родовищ, узагальнений досвід господарського використання, досліджені закономірності територіальних організацій. Однак методологічні та методичні проблеми економічної оцінки природних ресурсів вирішені не в повному обсязі.

Сучасна продуктивність досягається в результаті наявних умов використання природних ресурсів, відповідно до ситуації в еко-

номії країни та напрямів розвитку народного господарства (Рис. 2).

До основних компонентів природних ресурсів належать мінеральні, земельні, водні, лісові, природно-рекреаційні ресурси. Дані компоненти входять до основних напрямів регулювання процесу природокористування.

Проводиться кількісна оцінка запасів ресурсів, їх якості, умов освоєння, витрат на освоєння, забезпеченості території та населення основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища, що створює передумови розвитку природно-ресурсної бази для надання туристичних послуг інклюзивним туристам.

Під туристичними ресурсами розуміють сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, придатних для створення туристичного продукту. Як правило, туристичні ресурси визначають формування туристичної діяльності в тому чи іншому регіоні, наприклад, придатність території для санаторно-курортного лікування, наявність родовищ лікувальних мінеральних вод, озокериту, сприятливі кліматичні умови, екологічно чисте природне середовище тощо. При цьому чим більші запаси лікувальних ресурсів, вища їх лікувальна ефективність, тим вищу цінність

Рис. 2. Структура природно-ресурсного потенціалу України [2]

мають рекреаційні території. Як правило, такі території невеликі за площею, часто обмежуються межами населеного пункту, в якому розташовані дані ресурси [4].

Природний потенціал України складають узбережжя Чорного, Азовського морів, рельєф, водні (понад 70 тис. річок, більш як 3 тис. природних озер і 22 тис. штучних водоймищ), лісові, рослинні та тваринні ресурси. На їх основі створено 11 національних природних парків, 15 державних заповідників, заказники, дендропарки, пам'ятники садово-паркового мистецтва, які належать до природоохоронних територій. Родовища лікувальних грязей, а також мінеральних і радонових вод входять до рекреаційного потенціалу нашої країни, який має не тільки внутрішнє, але й міжнародне значення.

Водні ресурси України складаються з місцевого стоку і транзиту. Загальний обсяг річкового стоку становить 210 км³, в тому числі 130 км³ формуються за межами України. Основна маса річкового стоку припадає на Дніпро – 53,5 км³, Дністер – 8,7 км³, Сіверський Донець – 5 км³ і Південний Буг – 3,4 км³. Усього на території України близько 73 тис. річок.

Три тисячі озер України акумулюють у собі 11 км³ води, в тому числі 2,5 км³ прісної води. Найбільше з прісних – Світязь, солоних – Сасик, Ялпуг. Ресурси прісних озерних вод становлять 2,3 км³, солоних – 8,6 км³ [3].

В Україні збудовано більше тисячі водосховищ (80 водосховищ, 20 тис. ставків), загальним об'ємом понад 55 км³. Штучні водойми створено на Дніпрі, Південному Бузі, Сіверському Дінці (близько 7 тис. км³).

Запаси підземних вод в Україні становлять майже 20 км³ і зосереджені в основному на півночі і заході. Глибина залягання їх коливається від 100 м на півночі до 600 м на півдні країни. Серед підземних вод особливо важливу роль відіграють мінеральні, які зосереджені в 84 родовищах, з яких 35 експлуатуються. У Карпатах, Закарпатській області і на півострові Крим у Кримських горах на глибині понад 500 м є термальні води, які ще недостатньо вивчені [5].

Найбільш привабливими для відпочинку та лікування людей є моря. Азовське море (майже 40 тис. км²) характеризується мілководністю, що зумовлює хороше прогрівання води, сприяє широкому використанню узбережжя для відпочинку та лікування людей.

Для туристичних потреб ми розглядаємо біологічні ресурси як сукупність рослинних ресурсів і тваринного світу.

Ліси становлять основу рослинних ресурсів і є цікавими об'єктами для створення туристичних маршрутів. Частка лісів та вкритих лісом територій у загальній площі України складає 17,03% (середньосвітовий рівень – 31,83%; європейський – 33,45%). Середня лісистість її території становить 14% (8,6 млн. га). Лісонадлишковими районами є Карпати (лісистість – 40%) і Полісся (26%). Близько 75% лісових площ мають високопродуктивний деревостан. На хвойні ліси припадає 54% запасів деревини, в тому числі на хвойну деревину – 35%, яка поширена в основному на Поліссі, в Карпатах. Майже 40% запасів деревини – твердолистяні породи: дуб – 22%, бук – 13%, граб – 2% [5].

У нинішньому зміненому людиною до невпізнання довкіллі безцінним еталоном прекрасного все більше стає природа заповідних територій, яка становить 3,9% території, що в 5 разів менше середньосвітового рівня. Кожна така територія має особливий малюнок ландшафту і представлена оригінальною сукупністю живописних краєвидів, які часто використовують під час туристичних подорожей. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» одним із видів використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду є їх використання в оздоровчих та інших рекреаційних цілях, за умови дотримання природоохоронного режиму. Створення або облаштування в межах природоохоронних територій екологічних стежок і туристичних маршрутів дає можливість вирішити два важливі завдання: по-перше, забезпечити відвідувачам природно-заповідних територій якнайповніше ознайомлення з місцевими ландшафтами, природними та культурними об'єктами, а по-друге – мінімізувати зворотний вплив рекреації на природне середовище цих територій [5].

У зв'язку із цим актуальними є розроблення та впровадження нових дієвих видів реабілітації, які відповідають сучасним тенденціям розвитку суспільства. Пріоритетом для розвитку інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму є наявність рекреаційно-туристичних ресурсів, загальна оціночна характеристика яких представлена у схемі 3.

Із точки зору лікарів і соціальних працівників, можливості туризму як виду реабілітації досить великі. Це і реалізація рухової активності, яка підвищує психічну та психічну стійкість організму; здійснення терапії і профілактики психосоматичних захворю-

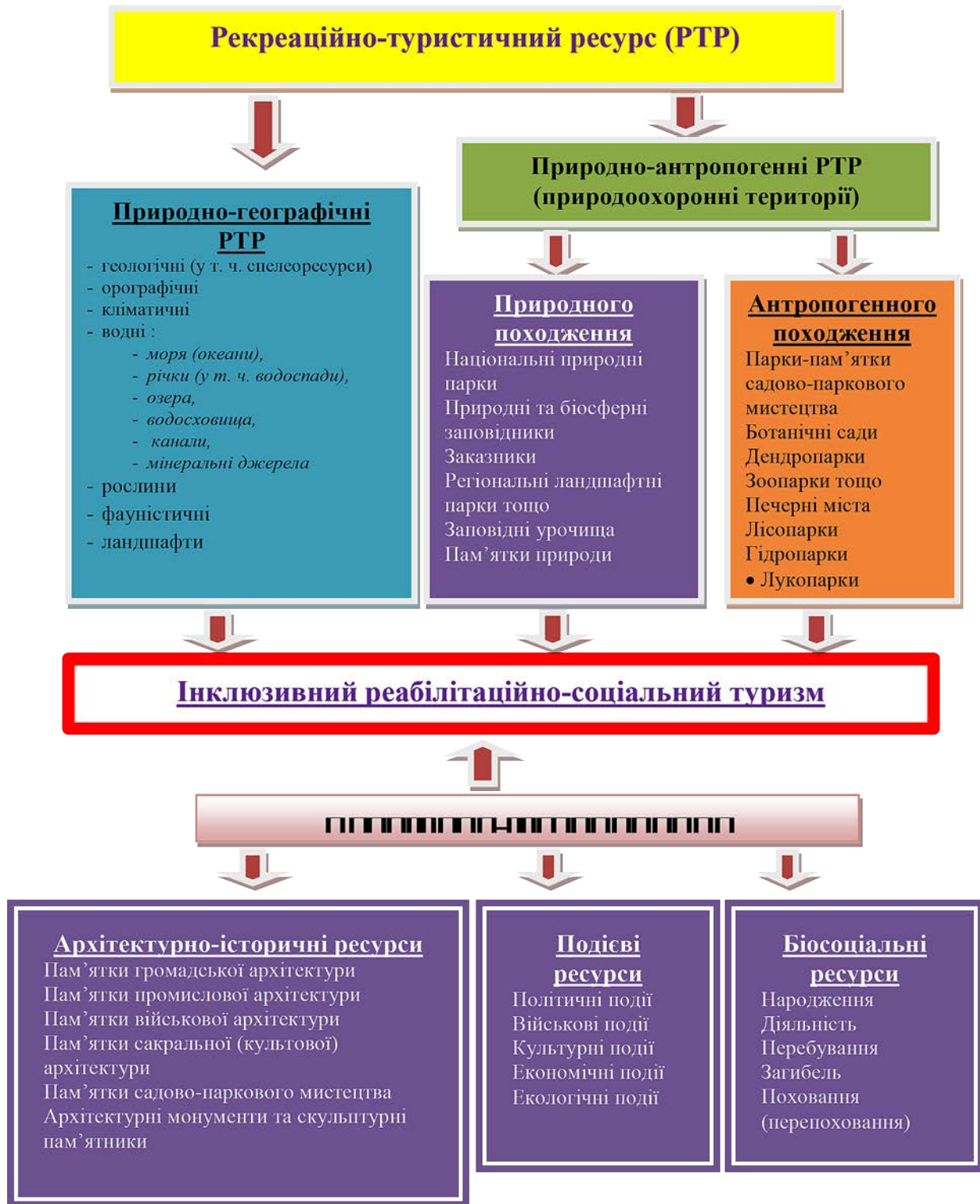

Рис. 3. Блок-схема рекреаційно-туристичних ресурсів як складової частини ІРСТ

вань; допомога у встановленні соціальних контактів та надання можливості виконувати різні соціальні ролі; повернення людей з інвалідністю в суспільство; риса «екологічність» покращує психоемоційний настрій людей з інвалідністю; здійснює інтелектуальну,

виховну та пристосувальну дію на людину з інвалідністю.

Процес соціального інклюзивного туризму для людей з інвалідністю і без вад – процес взаємовигідний. Усі люди потребують спілкування, підтримки. Часто саме людина

з інвалідністю своїм прагненням до життя, волею може надихнути здорову людину до кращого сприйняття і осмисленого прожиття кожної хвилини життя. З іншого боку, спілкування здорових та людей з інвалідністю у процесі реалізації «інклюзивного туризму» як соціального та психологічного виду реабілітації надасть особі з інвалідністю змогу змінити соціальну роль у суспільстві, оволодіти технологіями ефективного функціонування в різних умовах перебування, соціально активізуватись у процесі туристичних заходів, трансформувати свій світогляд, розвинути здатність до самообслуговування та організувати свій побут в умовах навколишнього середовища, оволодіти новими знаннями, уміннями та навичками.

Туризм у даному випадку можна розглядати як вид реабілітації, який може реально допомогти учасникам та постраждалим в АТО відновитись, покращити психологічне самопочуття, перестати фіксуватися на своїх соматичних відчуттях, вийти з важкої стресової ситуації, відчувати себе активними, потрібними людям та суспільству в нових для них умовах мирного життя.

Упродовж 2015–2017 років було зареєстровано 22 авторських права з упровадженням різних видів інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму: лікувально-оздоровчого, екологічного, сільського, сімейного, культурно-пізнавального, адаптивного тощо.

Дуже важливо, щоб «інклюзивний туризм» як вид реабілітації кваліфікувався як подорожі, що субсидовані державою з коштів, які виділяються на соціальні потреби людей з інвалідністю.

Висновки. Отже, інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм є унікальним явищем для реабілітації людей інклюзивних груп, який включає в себе як пізнавальний процес, так і можливість підводити людину до повноцінної соціалізації. Туризм допомагає людині з різними нозологіями адаптуватись до навколишнього середовища, усуває почуття втрати гідності, неповноцінності та інтегрує в суспільство.

Інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм як вид реабілітації може реально допомогти відновити фізичні та психоемоційні

сили, покращити психологічне самопочуття, допомогти не фіксуватися на своїх соматичних відчуттях і, залучаючись до ритму «нормального» існування, повного життєвого розпорядку, вийти з важкої стресової ситуації, пов'язаної із захворюванням і наслідками лікування, відчувати себе активним членом суспільства, потрібним людям, відчувати жагу до життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белоусова, Н.В. (2018). Природно-ресурсний потенціал України як складова розвитку інклюзивного туризму. *Науковий журнал «Молодий вчений»*, 7(59), 178–182 [Bielousova, N.V. (2018). Natural resource potential of Ukraine as a component of the development of inclusive tourism. *Scientific journal "Young Scientist"*. 7(59). 178–182 (in Ukrainian)].
2. Бейдик, О., Волкова, І. (2013). Рекреаційні ресурси України. Навчальний посібник ISSN 2078-6441. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. Київ : Альтерпрес;. 43. (1.222). 404 с. [Beidik O., Volkova I. (2013). Recreational resources of Ukraine. Training Manual ISSN 2078-6441. *Visnyk of Lviv University. The series is geographic*. 43 (1.222). 404 s. (in Ukrainian)].
3. Данильчук, В.Ф., Алейникова, Г.М., Босунівська, А.Я., Голубничая, С.Н. (2003). Методология оценки рекреационных территорий. Донецк : ДНУ [Danilchuk, V.F., Aleinikova, G.M., Bosunovska, A.Ya., Golubnichaya, S.N. (2003). Methodology of evaluation of recreational territories. Donetsk : DNU (in Ukrainian)].
4. Науменко, Л.Ю., Лепський, В.В., Макаренко, С.В., Борисова, І.С., Семененко, О.В. (2015). Інклюзивний туризм як вид реабілітації: сучасні потреби інвалідів. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2: 23-26. doi: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ujmse_2015_2_7 (дата звернення: 20.04.2019) [Naumenko, L.Yu., Lepsky, V.V., Makarenko, S.V., Borisova, I.S., Semenenko, O.V. (2015). Inclusive tourism as a type of rehabilitation: modern needs of the disabled. *Ukrainian Journal of Medical and Social Expertise*. 2: 23-26. doi: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ujmse_2015_2_7 (in Ukrainian)].
5. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Інтернет]. 2016 Жовт [цитовано 2018 Груд 28]. doi: <http://www.ukrstat.org.ua> (дата звернення: 2.05.2019) [Official site of the State Statistics Service of Ukraine. [Internet]. 2016 October [cited 2018 December 28]. doi: <http://www.ukrstat.org.ua> (in Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 27.05.2019

УДК 911.3

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-24

Добровольська Н.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри туристичного та готельного бізнесу
*Харківський торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету*

Кандиба Ю.І.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано особливості розвитку туризму в Україні за період з 2013 по 2018 рр. Встановлено чинники, що впливають на стан туристичної галузі в Україні. Дано характеристику в'їзних і виїзних туристичних потоків в Україні, показано їх динаміку. Досліджено зміни у структурі туристичних потоків за метою поїздки та видами туризму. Визначено особливості географічної структури вибуттів та прибуттів туристів в Україні та її зміни за останні роки. У регіональному розрізі проаналізовано функціонування суб'єктів туристичної діяльності України, серед яких – туроператори, турагенти і суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність. Виявлено регіональні відмінності в результатах їх діяльності – кількості обслугованих туристів та доходів від надання туристичних послуг. Охарактеризовано особливості туристичного бізнесу в регіонах України, визначено регіони-лідери за кількістю суб'єктів туристичної діяльності та ефективністю їх діяльності.

Ключові слова: туристична галузь України, туристичні потоки, суб'єкти туристичної діяльності, види туризму, в'їзний і виїзний туризм, регіональні відмінності, регіони України.

Dobrovolska N.V., Kandyba Yu.I. SPATIO-TEMPORAL FEATURES OF THE TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE

The article analyzes peculiarities of the tourism development in Ukraine for the period from 2013 to 2018. The factors influencing the state of tourism in Ukraine were established. It's annexation of the Crimea by the Russian Federation in 2014, the military-political conflict in eastern Ukraine, economic crisis with a peak in 2015. Characteristics of inbound and outbound tourist flows in Ukraine has been given, their dynamics were shown, which is unstable depending on the socio-political and socio-economic situation in Ukraine. Changes in the structure of tourist flows for the purpose of trips and types of tourism have been researched, and it has been determined that the largest share is travel for recreation purposes.

The geographic structure of the departures and arrivals of tourists in Ukraine has been analyzed, its changes in recent years have been determined. It was established that about 80% of departures and arrivals are coming to neighboring countries, but the share of countries of "distant" foreign countries is increasing in the structure of inbound and outbound flows. Functioning of the tourism activity subjects of Ukraine was analyzed in the regional context. The subjects are, tour operators, travel agents and subjects carrying out excursion activities. Regional differences in the results of their activities were identified: this is the number of serviced tourists and revenues from the tourist services provision. Leadership of the metropolitan region in terms of the indicators of the functioning of the tourism activity subjects was determined. Features of tourism business in other regions of Ukraine have been characterized, the regions-leaders were determined by the number of subjects of tourism activity and the efficiency of their activity.

It was established that the highest concentration of tourism activity (the number of subjects of the tourists activity, the number of tourists serviced, revenues from tourist services, the largest volumes of revenues from tax payments by subjects of the tourists activity) is characterised for regions with significant tourist and recreational resources and powerful economic potential – Lviv, Odessa, Kharkiv, Dnipropetrovsk, Kherson, Kyiv, Ivano-Frankivsk, Chernivtsi regions.

Key words: tourism industry of Ukraine, tourist flows, tourism activity subjects, types of tourism, inbound and outbound tourism, regional differences, regions of Ukraine.

Постановка проблеми. Україна з 2014 р. переживає складний період розвитку, пов'язаний із цивілізаційними змінами у суспільстві: орієнтація на європейські цінності і відповідна зміна геостратегічного вектора – переорієнтація на співпрацю з Європейським Союзом у політичній, економічній, культурній та інших сферах діяльності. Такий кардинальний геостратегічний поворот зумовив, з одного боку, певний розкол у суспільстві, яке поляризувалося в контексті різного бачення ключових етнокультурних проблем – мови, релігії, історії, а також подальших перспектив розвитку держави в тих чи інших геополітичних координатах. З іншого боку, агресія з боку Російської Федерації, спрямована на утримання геополітичного контролю над Україною, значною мірою сприяла консолідації українського суспільства, піднесенню національної свідомості та посиленню патріотичних рухів.

У цьому контексті з 2014 р. Україна стає все більш відкритою і цікавою для світового співтовариства. Її туристичні об'єкти набувають популярності як серед українців, так і серед іноземців. Запровадження безвізового режиму як для іноземних громадян, що прибувають до України, так і для українців, що виїжджають до країн ЄС та деяких інших держав, сприяє, зокрема, й активізації туристичної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці розвитку туризму в Україні присвячена велика кількість наукових досліджень, виконаних, з огляду на міждисциплінарний характер проблеми, представниками різних наукових дисциплін – фахівцями в галузях географії, економіки, управління, історії, права тощо.

Високої актуальності набувають публікації, у яких розкриваються особливості функціонування туризму в умовах політико-економічної нестабільності в Україні (Мігущенко, 2016). Автором охарактеризовано тенденції розвитку туристичної галузі в Україні у 2014–2016 рр. порівняно з попередніми докризовими роками після анексії Криму Російською Федерацією та початку антитерористичної операції на сході України.

Низка досліджень спрямовані на вивчення туристичних ринків (Беспала, 2017), (Погуда, & Розметова, 2018), (Фаринюк, & Наумова, 2017). У дослідженні туристичного ринку України (Беспала, 2017) визначено стан туристичної галузі України, проаналізовано динаміку туристичних потоків України за

2013–2016 роки та обсяги доходів від туризму, представлено провідні країни, з якими Україна має найбільш інтенсивні зв'язки у сфері туризму. Проте не досить ґрунтовно проаналізовано туристичний потенціал України, зокрема не розкрито його регіональні особливості.

Оцінка туристичних ринків (Погуда, & Розметова, 2018) виявила тенденцію зростання ролі туризму як на локальних, так і на міжнародному рівнях. Таку тенденцію виявлено і в Україні на основі аналізу туристичних потоків та діагностики основних показників функціонування суб'єктів туристичної діяльності. У регіональному розрізі проведено розподіл кількості суб'єктів туристичної діяльності, який показав нерівномірність їх розміщення. На основі проведеного аналізу складено прогнози щодо доходів від надання туристичних послуг в Україні за трьома сценаріями розвитку: песимістичним, реалістичним та оптимістичним.

Під час аналізу ринку туристичних послуг України (Фаринюк, & Наумова, 2017) за допомогою статистичних методів показано динаміку основних показників діяльності туристичної галузі в період 2014–2017 рр., яка засвідчує нерівномірний розвиток туризму.

Набули актуальності й дослідження розвитку міжнародного туризму в Україні. Загальні тенденції розвитку міжнародного туризму, роль та місце України на міжнародному туристичному ринку розкриті в геополітичному аспекті (Парфіненко, 2015), зокрема висвітлено політичну роль міжнародного туризму, показано динаміку та просторову структуру туристичних потоків в Україні як чинників геополітичного впливу.

Економістами створено економетричні моделі для прогнозування туристичних потоків в Україні (Білоцерківський, 2018), згідно з якими прогнозується збільшення від'ємного сальдо туристичних потоків.

Про зростання актуальності наукових досліджень сфери туризму свідчить і видане Кабінетом Міністрів України Розпорядження «Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року» (2017), реалізація якої дасть змогу: підвищити конкурентоспроможність національного та регіональних туристичних продуктів; підвищити якість життя населення шляхом забезпечення економічного зростання, екологічної безпеки, консолідації суспільства, надання доступу до

послуг у сфері туризму та курортів; створити нові робочі місця, розширити можливості населення щодо працевлаштування та самозайнятості; створити сучасну туристичну інформаційну інфраструктуру, а також забезпечити поширення інформації про туристичні ресурси України у світовому інформаційному просторі (Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, 2017).

Постановка завдання. Україна загалом має значний туристичний потенціал, який, однак, не повною мірою і не завжди раціонально використовується. *Метою даного дослідження* є виявлення просторово-часових особливостей розвитку туризму в Україні в контексті суспільно-політичних та соціально-економічних процесів останніх років.

Виклад основного матеріалу дослідження. За період з 2013 по 2018 рр. у розвитку туристичної галузі України відбулися суттєві зміни обсягів туристичних потоків, їх структури за видами туризму та країнами вибуття і прибуття тощо. У 2013 р. виїзний туристичний потік з України становив 23,76 млн. осіб (Беспала, 2017, с. 11), у 2014 р. він несуттєво зменшився до 22,43 млн. осіб, і поступово зростав до 27,8 млн. осіб у 2018 р. (Інформація щодо відвідування України іноземцями та виїзду громадян України за кордон (2015-2018 роки), 2018).

Проте в'їзний потік туристів має зовсім іншу динаміку. Станом на 2013 р. кількість громадян, які відвідали Україну, складала 24,67 млн. осіб (Беспала, 2017, с. 11), у 2014 та 2015 рр. їх кількість зменшилась удвічі (близько 12,5 млн.) і зросла до понад 14 млн. осіб у 2017 і 2018 рр. (Інформація щодо відвідування України іноземцями та виїзду громадян України за кордон (2015–2018 роки), 2018). Така ситуація пояснюється складною воєнно-політичною обстановкою в Україні у 2014–2015 рр., пов'язаною з найбільш інтенсивною фазою збройного конфлікту на Донбасі, та його відносною стабілізацією у 2017–2018 рр. Таким чином, попит на туристичні послуги має високу залежність не лише від туристичної привабливості тієї чи іншої місцевості, рівня розвитку її туристичної інфраструктури, а й від рівня безпеки. Саме цей чинник є одним із найбільш визначальних у спрямуванні туристичних потоків та їх обсягів.

На ринку туристичних послуг України представлені суб'єкти туристичної діяльності – юридичні особи та фізичні особи-підприємці. У 2017 р. в Україні діяло 1743 суб'єкти

туристичної діяльності – юридичні особи, і 1726 суб'єктів туристичної діяльності – фізичних осіб. У структурі мережі за типами суб'єктів туристичної діяльності найбільш чисельною категорією є туристичні агенти, частка яких перевищує 80% від загальної кількості суб'єктів (Погуда, & Розметова, 2018). Туроператори (498 туристичних фірм) становили понад 14%, а 169 суб'єктів, що здійснюють екскурсійну діяльність – менше 5% усіх суб'єктів туристичної діяльності.

За юридичним статусом усі туроператори, 42% турагентів і 43% суб'єктів, що здійснюють екскурсійну діяльність, є юридичними особами. Із загальної чисельності туристів, обслугованих у 2017 р., на частку суб'єктів туристичної діяльності – юридичних осіб припадає понад 85% (понад 2,4 млн. туристів) і 97% доходів від надання туристичних послуг (18,5 млрд. грн.) (Туристична діяльність в Україні у 2017 році: статистичний збірник, 2018).

Протягом 2011–2017 рр. спостерігалась нестійка динаміка кількості туристів, обслугованих в Україні суб'єктами туристичної діяльності. З 2011 р. по 2013 р. кількість туристів стрімко збільшилась з 1,84 млн. до 3,45 млн. осіб, або на 88%. Це зростання було забезпечене переважно за рахунок подорожуючих українців за кордоном, кількість яких за вказаний період зросла більш ніж удвічі – з 1,23 млн. до 2,52 млн. осіб, та за рахунок іноземних туристів, кількість яких у 2012 р. була найбільшою за досліджуваний період (понад 270 тис. осіб, що у 2,4 рази перевищує показник 2011 р.), що було пов'язано з проведенням чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012» (рис. 1).

З 2014 р. кількість туристів, які скористалися послугами туроператорів чи турагентів, різко скоротилася, досягнувши найменшого показника 2,02 млн. осіб у 2015 р., що зумовлено падінням попиту на вітчизняний туристичний продукт, викликаним як різким погіршенням соціально-економічної ситуації в Україні, так і зниженням рівня безпеки внаслідок активізації бойових дій на сході країни.

З 2016 р. динаміка туристичних потоків знову стає позитивною, що стосується як подорожуючих українців у межах України і за кордоном, так і іноземних туристів в Україні. Найнижча туристична активність вітчизняних туристів у межах України характерна для 2014 р., коли туроператорами і турагентами було обслуговано 322 тис. туристів, що

у 2,2 рази менше, ніж у 2013 р. і в 1,5 рази менше, ніж у 2017 р. Найменша кількість українських туристів, подорожуючих за кордоном, спостерігалась у 2015 р. – 1,65 млн. осіб, що в 1,5 рази менше показника 2013 р. і в 1,4 рази менше показника 2017 р. У наступні два роки кількість подорожуючих за кордоном туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності в Україні, зростала і перевищила 2,28 млн. у 2017 р. Така динаміка зумовлена підвищенням інтересу українців до туристичних об'єктів зарубіжних країн, що за умов введення безвізового режиму з країнами ЄС та низкою інших країн сприяло активізації виїзного туристичного потоку з України.

Одним з індикаторів сприятливості «туристичного клімату» у країні є динаміка в'їзних туристичних потоків. Кількість іноземних туристів, обслугованих українськими суб'єктами туристичної діяльності, у 2015 р. зменшилася до 15 тис. осіб, або в 15 раз порівняно з 2013 р. Протягом 2016 і 2017 рр. їх кількість зросла до 35 тис. і 39 тис. відповідно. Тобто іноземні туристи найбільш «чутливі» до фактора безпеки, який в українських реаліях є чи не найголовнішим чинником туристичної привабливості території для туристів із-за кордону.

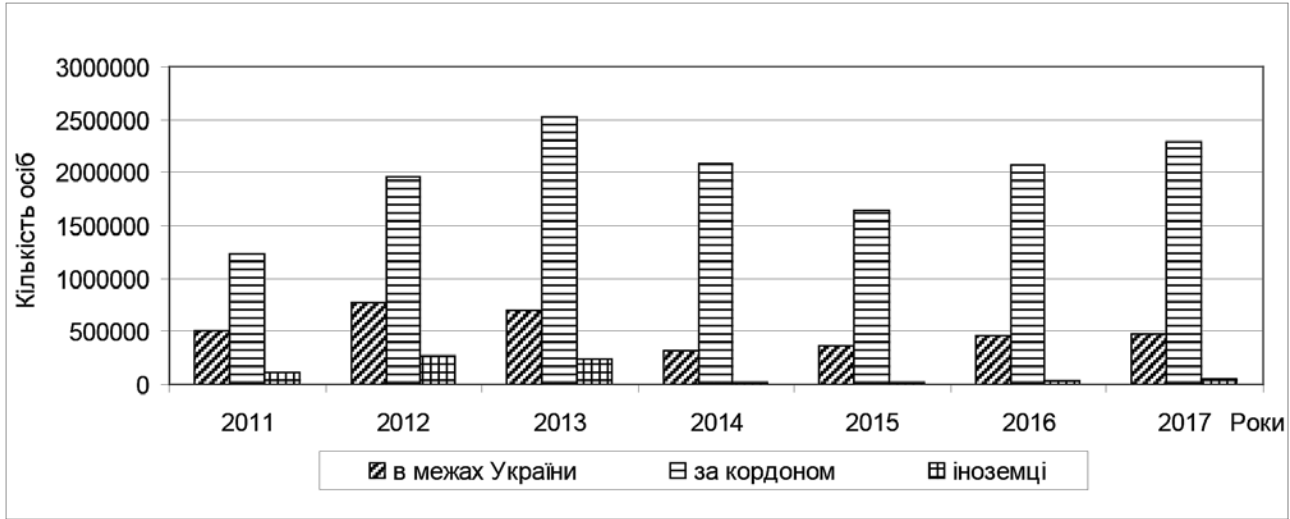
За останні 5 років змінилася і структура туристів, обслугованих туроператорами та турагентами в Україні, за метою поїздки та видами туризму (рис. 2).

За досліджуваний період 2013–2017 рр. зменшилися туристичні потоки практично за

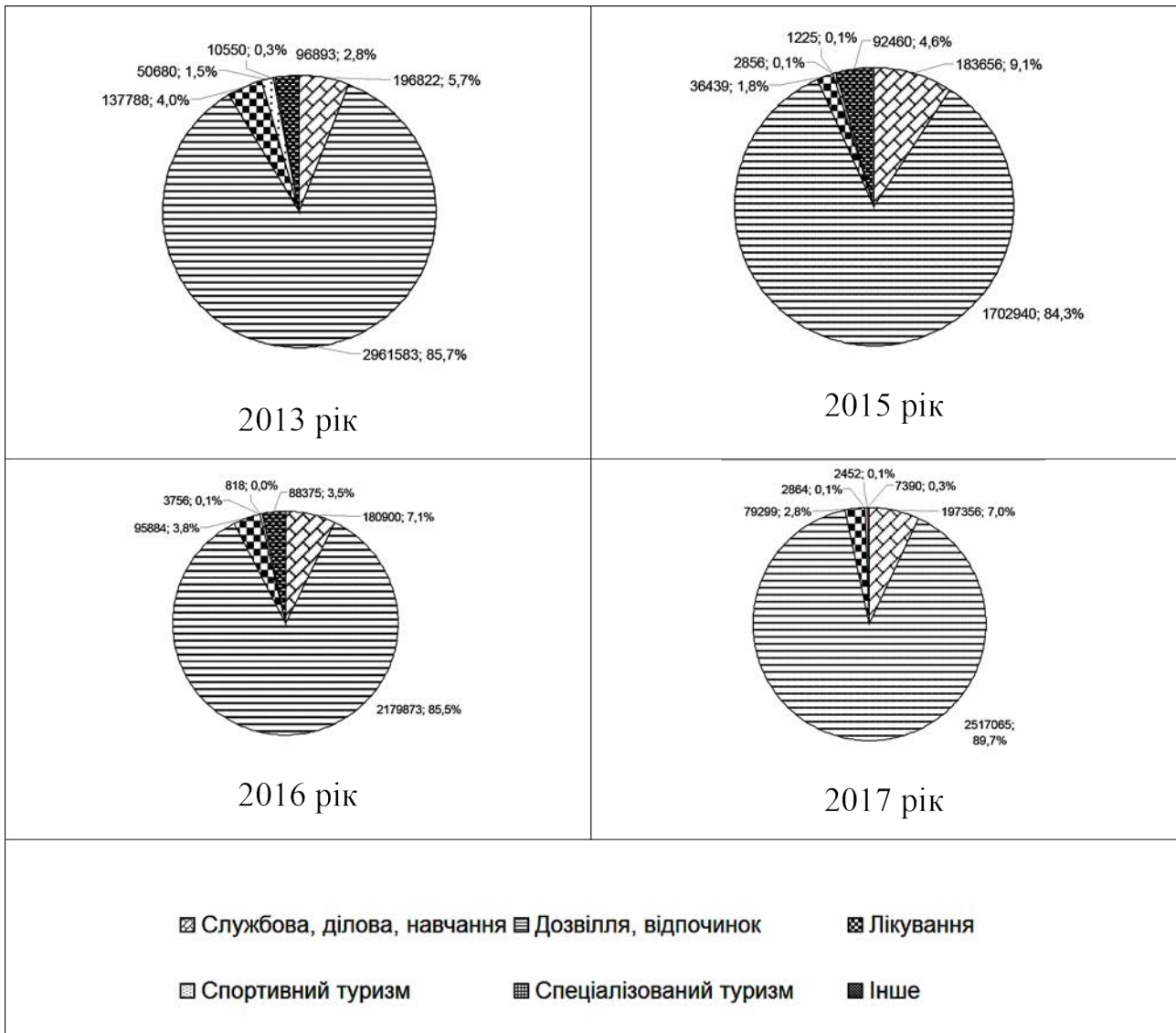
всіма видами туризму в Україні. Найбільший спад переживає спортивний та спеціалізований туризм. Кількість туристів, подорожуючих зі спортивною метою, скоротилась у 2015 р. порівняно з 2013 р. майже у 18 раз, склавши всього 2,9 тис. осіб. Показник несуттєво зріс у 2016 р. і зменшився у 2017 р. практично до показника 2015 р. Потоки спеціалізованого туризму зменшилися з 10,5 тис. осіб у 2013 р. до 800 осіб у 2016 р., або у 13 раз, і зросли у 2017 р. до 2,5 тис. осіб. Це специфічні види туризму, попит на які суттєво залежить від соціально-економічного становища країни та рівня добробуту її населення.

Незначні зміни торкнулися туристичних потоків зі службовою, діловою і навчальною метою. Кількість таких туристів зменшилась із 196 тис. у 2013 р. до 180 тис. у 2016 р. і знову зросла до попереднього показника у 2017 р. Поїздки зі службовою метою найменше залежать від суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації. У найбільш кризовому для розвитку туризму 2015 р. частка туристів, що подорожували з такою метою, навіть зросла з 6% до 9% по відношенню до 2013 р.

Найбільша кількість туристів спрямовували свої поїздки на відпочинок – від майже 3 млн. у 2013 р. до 1,7 млн. у 2015 р. і з подальшим ростом до 2,5 млн. у 2017 р., що у загальній кількості туристів становить 84–90%. З покращенням соціально-економічної ситуації частка таких туристів зростає швидше, ніж інших категорій.

Рис. 1. Кількість обслугованих туристів в Україні (складено за (Туристична діяльність в Україні у 2013 році: статистичний бюлетень, 2014; Туристична діяльність в Україні у 2015 році: статистичний бюлетень, 2016; Туристична діяльність в Україні у 2017 році: статистичний збірник, 2018))

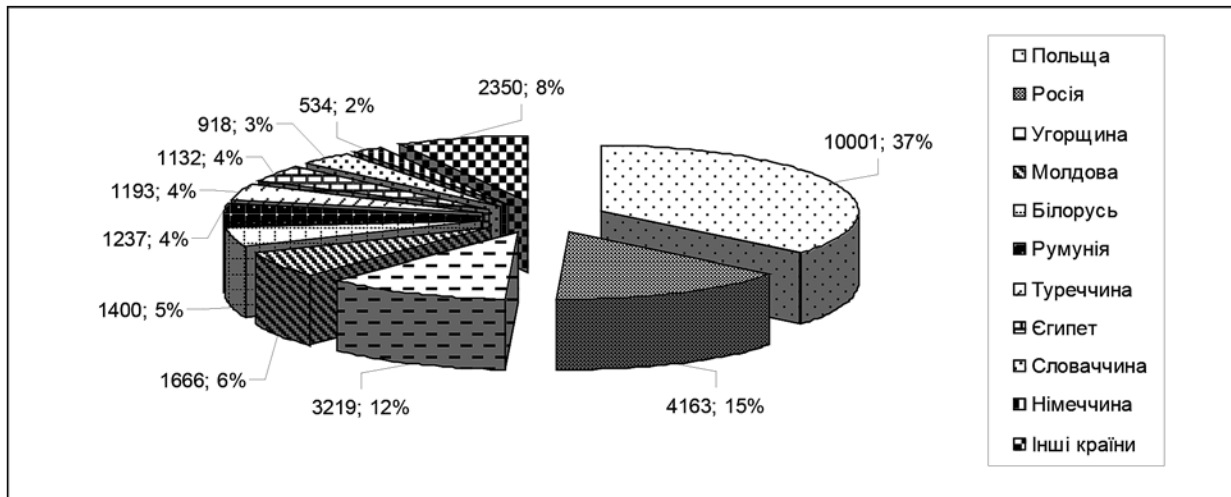
Рис. 2. Розподіл туристів в Україні, обслугованих туроператорами та турагентами, за метою поїздки та видами туризму (складено за (Туристична діяльність в Україні у 2013 році: статистичний бюлетень, 2014; Туристична діяльність в Україні у 2015 році: статистичний бюлетень, 2016; Туристична діяльність в Україні у 2017 році: статистичний збірник, 2018))

Аналізуючи виїзні потоки з України до інших країн світу, слід зазначити, що їх обсяги у 2018 р. у порівнянні з 2017 р. зросли на 5,2%. Найчастіше громадяни України відвідують прикордонні країни: Польщу, Росію, Угорщину, Молдову, Білорусь, Румунію, Словаччину, на частку яких припадає майже 80% вибуттів (рис. 3). У 2018 р. зменшилась частка відвідувачів Росії (на 4,9%), Ізраїлю (на 4%), Молдови (на 0,9%). Найбільше зросли туристичні потоки до Італії (на 65,5%), Німеччини (55,1%), Єгипту (54,3%), Кіпру (43,2%).

В'їзні потоки до України у 2018 р. зменшились на 1,5% у порівнянні з 2017 р. Лідерами за кількістю відвідування України також тра-

диційно є прикордонні країни: Молдова, Білорусь, Росія, Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина, на частку яких припадає понад 80% вибуттів (рис. 4). Проте у 2018 р. найбільше скоротились туристичні потоки з прикордонних країн: зі Словаччини (на 14,3%), Угорщини (13,6%), Румунії (6,6%). При цьому найбільше зросла частка відвідувачів з «далекого» зарубіжжя: з Великобританії (на 47,3%), Китаю (38,8%), Литви (23,4%), Ізраїлю (21,7%), США (19,7%), Чехії (16,0%), Італії (15,4%), Німеччини (13,3%).

У регіональному розрізі найбільша кількість суб'єктів туристичної діяльності (923, або 27%) зареєстровані у м. Києві (рис. 5). Тому

Рис. 3. Країни, до яких найчастіше подорожують громадяни України, 2018 р., тис. осіб
(складено за (Інформація щодо відвідування України іноземцями та виїзду громадян України за кордон (2015-2018 роки), 2018))

й кількість обслугованих ними туристів та доходи від надання туристичних послуг найбільші саме у столичному регіоні. Туроператорами, турагентами та суб'єктами, що здійснюють екскурсійну діяльність, зареєстрованими у м. Києві, у 2017 р. було обслуговано понад 2 млн. туристів, що складає 71% усіх туристів, обслугованих цими суб'єктами в Україні, та отримано доходи від надання туристичних послуг у обсязі 17,4 млрд. грн., або 92% відповідних доходів по Україні.

Такі диспропорції між кількістю суб'єктів туристичної діяльності кількістю обслугованих ними туристів та доходами від надання туристичних послуг свідчать про те, що у столичному регіоні сконцентровані переважно потужні туроператори (63% туроператорів України), які обслуговують як вітчизняних, так і зарубіжних туристів (Туристична діяльність в Україні у 2017 році: статистичний збірник, 2018).

Крім Києва, найбільша кількість суб'єктів туристичної діяльності функціонує у Дніпропетровській (325), Львівській (282), Одеській (264), Харківській (263) областях (рис. 5). Це регіони або з потужними туристсько-рекреаційними ресурсами (Львівська, Одеська області), або економічно розвинені регіони з порівняно великою чисельністю населення (Дніпропетровська, Харківська області). Ці області також відзначаються порівняно високими показниками кількості обслугованих туристів, проте за загальним обсягом доходів від надання туристичних послуг Дніпропетров-

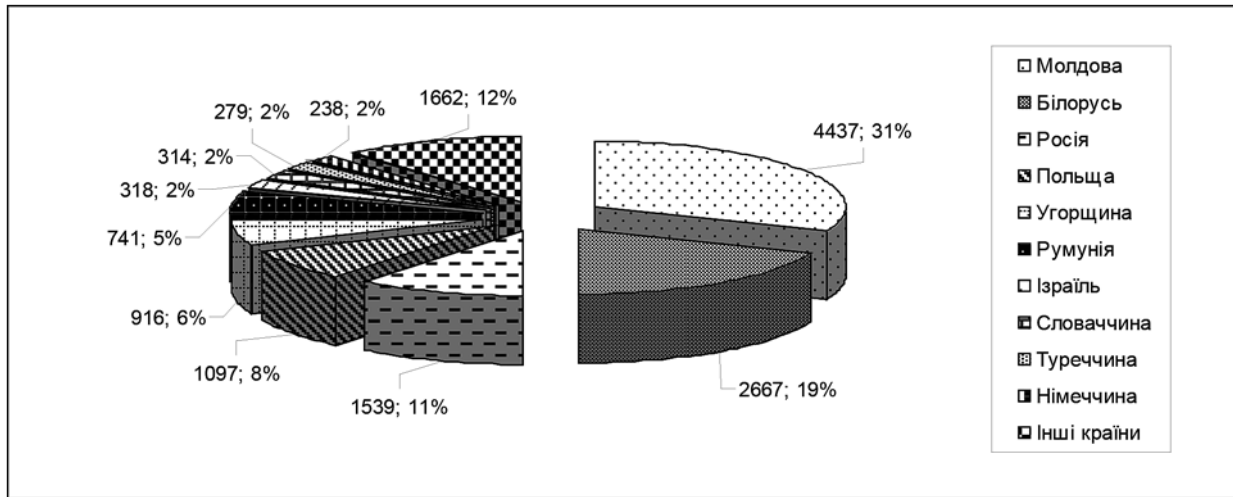
ська і Харківська області поступаються Івано-Франківській і Херсонській областям, а за обсягом середніх доходів від одного туриста – більшості регіонів України.

Значна кількість суб'єктів туристичної діяльності і, відповідно, загальні доходи від надання туристичних послуг характерні також для Запорізької, Київської, Івано-Франківської областей, проте найвищі доходи від одного туриста отримують суб'єкти туристичної діяльності Херсонської області (9750 грн.), м. Києва і Київської області (понад 8600 грн.), Івано-Франківської (понад 3800 грн.), Чернівецької (2600 грн.), Одеської (понад 2400 грн.) та Львівської (понад 2300 грн.) областей (рис. 5).

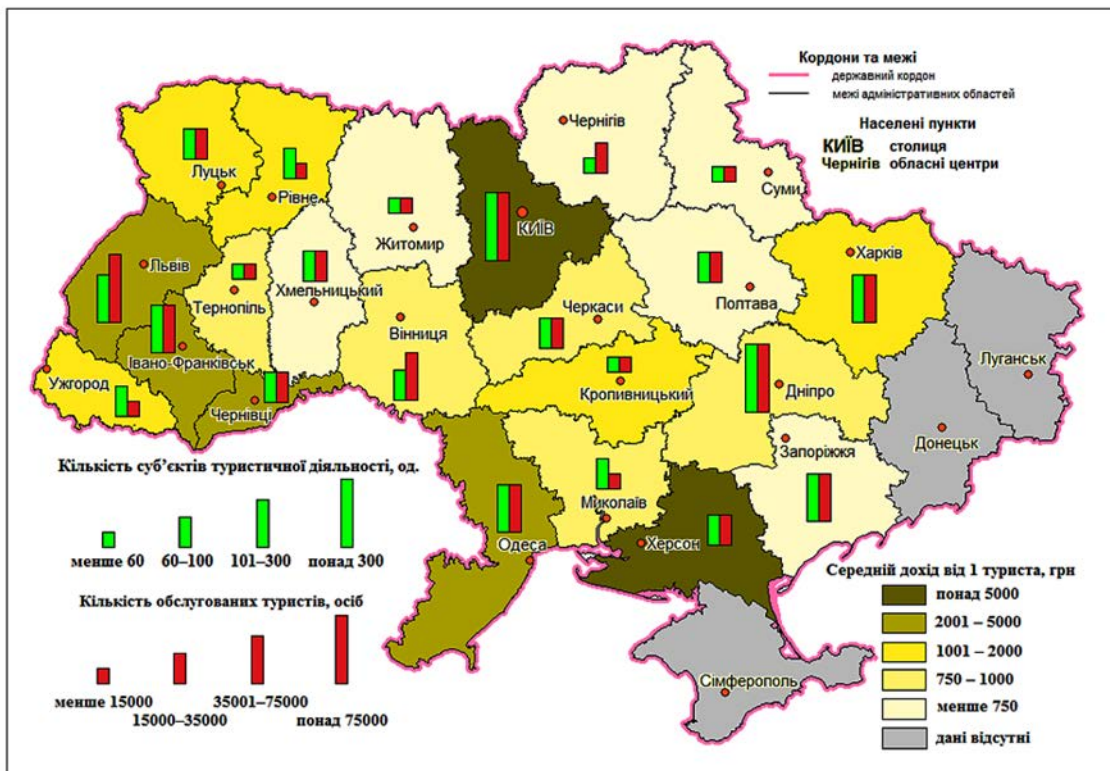
Найменшою економічною ефективністю відзначається функціонування суб'єктів туристичної діяльності Чернігівської, Хмельницької та Запорізької областей, доходи від одного туриста у яких становлять 500–700 грн. за рік.

У 2018 р. сума податкових платежів від юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, які здійснюють туристичну діяльність, склала 4,222 млрд. грн., що на 20,7% більше, ніж у 2017 р. Найбільше зростання суми сплати податків суб'єктами підприємницької діяльності туристичної сфери у 2018 р. у порівнянні з 2017 р. відбулось: у Закарпатській (на 33%), Львівській (на 27%), Полтавській (на 26%), м. Київ (на 25%), Волинській (на 24%) та Кіровоградській (на 24%) областях. До регіонів України з найбільшими обсягами надходжень від сплати податків суб'єктами туристичної діяльності у 2018 р. увійшли:

Рис. 4. Країни, громадяни яких найчастіше відвідують Україну, 2018 р., тис. осіб
(складено за (Інформація щодо відвідування України іноземцями та виїзду громадян України за кордон (2015–2018 роки), 2018)

Рис. 5. Показники туристичної діяльності в регіонах України станом на 2017 р.
(складено за (Туристична діяльність в Україні у 2017 році: статистичний збірник, 2018)

м. Київ – 136,8 млн. грн. (32,3% від загальної суми), області: Львівська – 447,4 млн. грн. (10,6%), Одеська – 287,6 млн. грн. (6,8%), Дніпропетровська – 235,2 млн. грн. (5,6%), Харківська – 195,4 млн. грн. (4,6%) (Інформація щодо фінансово-економічних показників

сфери туризму та курортів (2016-2018 роки), 2018). Перелік цих регіонів повністю відповідає групі регіонів-лідерів за кількістю суб'єктів туристичної діяльності і частково – групі регіонів за обсягами доходів від надання туристичних послуг.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене дослідження дає можливість зробити такі висновки:

1. На розвиток туристичної діяльності в Україні за останні 5 років безпосередньо вплинули анексія Криму, бойові дії на Донбасі та економічна криза, зумовлена агресією Російської Федерації. Саме ці чинники призвели до незначного зростання виїзних туристичних потоків та стрімкого скорочення в'їзних.

2. У структурі туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності в Україні, за метою поїздки та видами туризму, також відбулися зміни. На фоні різкого зменшення кількості туристів у 2015 р. та її зростання у 2016–2017 рр. найбільше скоротилась частка спортивного і спеціалізованого туризму, зросла частка подорожей з метою відпочинку, на які припадає до 90% туристів.

3. У географічній структурі туристичних потоків близько 80% прибуттів і вибуттів припадає на сусідні країни, проте зростає частка країн «далекого» зарубіжжя як у структурі в'їзних, так і виїзних потоків.

4. Існують суттєві регіональні диспропорції у розміщенні суб'єктів туристичної діяльності в Україні. Лідером у наданні туристичних послуг є м. Київ, де зосереджено понад 1/4 суб'єктів туристичної діяльності, які обслуговують понад 70% туристів, що дає понад 90% усіх доходів від надання туристичних послуг в Україні. Найвища концентрація туристичної діяльності (кількість суб'єктів туристичної діяльності, кількість обслугованих туристів, доходи від надання туристичних послуг) характерна для регіонів із значними туристсько-рекреаційними ресурсами та потужним економічним потенціалом.

5. У перспективі покращення соціально-економічного становища в Україні буде сприяти активізації як внутрішнього туризму, так і в'їзних та виїзних туристичних потоків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беспала, О.А. (2017). Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку туристичного ринку в Україні. *Економіка: реалії часу*, 6(34), 9–17. [Bespala, O.A. Current state, problems and prospects for the development of the tourist market in Ukraine. *Economics: time realities*, 6(34), 9–17 (In Ukrainian)].

2. Білоцерківський, О.Б. (2018). Сучасний стан і перспективи розвитку міжнародного туризму в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія Економічні науки*, 28(2),

170–173 [Bilotserkivskiy, O.B. (2018). Current state and development prospects of international tourism in Ukraine. *Scientific Journal of Kherson State University. Series "Economic Sciences"*, 28(2), 170–173 (In Ukrainian)].

3. Інформація щодо відвідування України іноземцями та виїзду громадян України за кордон (2015–2018 роки) (2018). Київ: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. doi: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abcdd6&tag=Analitika> (дата звернення: 20.04.2019) [Information on foreigners visiting Ukraine and departure of Ukrainian citizens abroad (2015–2018 years) (2018). Kyiv, Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. doi: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abcdd6&tag=Analitika> (дата звернення: 20.04.2019) (In Ukrainian)].

4. Інформація щодо фінансово-економічних показників сфери туризму та курортів (2016–2018 роки). (2018). Київ: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. doi: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abcdd6&tag=Analitika> (дата звернення: 20.04.2019). [Information on financial and economic indicators of tourism and resorts (2016–2018 years). Kyiv, Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. doi: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=be44a1a7-69b3-4a77-a86a-447499abcdd6&tag=Analitika> (дата звернення: 20.04.2019) (In Ukrainian)].

5. Мігущенко, Ю.В. (2016.) Тенденції розвитку туристичної галузі України в умовах політико-економічної нестабільності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми економіки та управління в умовах системної кризи»*. Львів: МАУП. [Mihushchenko, Yu.V. (2016.) Trends in the development of the tourist industry of Ukraine in the conditions of political and economic instability. *Materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference "Actual problems of economy and management in a systemic crisis"*. Lviv: MAUP (In Ukrainian)].

6. Парфіненко, А.Ю. (2015). Міжнародний туризм в Україні: геополітичні аспекти глобального явища. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 126(1), 12–23. [Parfinenko, A.Yu. (2015). International tourism in Ukraine: Geopolitical aspects of a global phenomenon. *Actual problems of international relations*, 126(1), 12–23 (In Ukrainian)].

7. Погуда, Н.В., & Розметова, О.Г. (2018). Сучасний стан туристичного ринку України: оцінка та перспективи розвитку. *Ефективна економіка*, 10. doi: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6608>. 10.32702/2307-2105-2018.10.57 (дата звернення: 20.04.2019) [Pohuda, N.V., & Rozmetova, O.H. (2018). The modern state of the tourist market: estimation and prospects of development. *Efektivna ekonomika*, 10. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6608>. doi: 10.32702/2307-2105-2018.10.57 (дата звернення: 20.04.2019) (In Ukrainian)].

8. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. (2017). Розпорядження Кабінету Міністрів України № 168-р. від 16 березня 2017 р. Київ. doi : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249826501> (дата звернення: 20.04.2019). [On approval of the Tourism Development and Resorts Strategy for the period up to 2026. (2017). Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 168-p. March 16, 2017. Kyiv. doi : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249826501> (дата звернення : 20.04.2019) (In Ukrainian)].

9. Туристична діяльність в Україні у 2013 році: статистичний бюлетень. (2014). Київ : Державна служба статистики України. doi : http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_td_bl.htm (дата звернення: 20.04.2019). [Tourist activity in Ukraine in 2013: statistical bulletin. (2014). Kyiv : State Statistics Service of Ukraine. doi : http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_td_bl.htm (дата звернення: 20.04.2019) (In Ukrainian)].

10. Туристична діяльність в Україні у 2015 році: статистичний бюлетень. (2016). Київ : Державна служба статистики України. doi : http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_td_bl.htm (дата звернення: 20.04.2019). [Tourist activity in Ukraine in

2015: statistical bulletin. (2016). Kyiv : State Statistics Service of Ukraine. Doi : http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_td_bl.htm (дата звернення: 20.04.2019) (In Ukrainian)].

11. Туристична діяльність в Україні у 2017 році: статистичний збірник. (2018). Київ : Державна служба статистики України. Doi : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/05/zb_td_2017.pdf. (дата звернення: 20.04.2019). [Tourist activity in Ukraine in 2017: statistical bulletin. (2018). Kyiv : State Statistics Service of Ukraine. doi : http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_td_bl.htm (дата звернення: 20.04.2019) (In Ukrainian)].

12. Фаринюк, Н.В., & Наумова, М.А. (2017). Статистичний аналіз ринку туристичних послуг України. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*, 1(9), 127–131. [Faryniuk, N.V., & Naumova, M.A. (2017). Statistical analysis of the tourist services market in Ukraine. *Bulletin of Student Scientific Society*, 1(9), 127–131 (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 29.05.2019

УДК 911.3(477.84)

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-25

Кузишин А.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри географії України і туризму
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Галицька І.Б.,
аспірант кафедри географії України і туризму
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ОЗДОРОВЧО-ВІДПОЧИНКОВОГО ТУРИЗМУ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Наш дослідницький підхід ґрунтується на переконаннях, що туристична сфера сьогодні відзначається багатовекторністю розвитку та формуванням нових напрямків, які потребують відповідної оцінки. Для визначення певних напрямків туризму на рівні профільних світових організації ставиться питання уніфікації базових термінів та їх похідних, що мають узгодити різні національні позиції. Із цієї позиції актуальним видається популяризація сучасних досліджень ЮНВТО та ЄТК у даному напрямку.

Сьогодні одним із трендових напрямків туризму варто вважати лікувально-оздоровчий туризм, який має давні традиції в Європі та відповідну ресурсну базу в регіонах України. Актуальною проблематикою сучасних досліджень варто вважати вивчення стану функціонування лікувально-оздоровчого туризму на рівні обласних регіонів, в яких цей напрямок туризму не вважається профільним. Інструментом вивчення є оцінка статистичних показників завантаженості відповідних установ упродовж 2000–2016 рр., а також аналіз потенційних можливостей відповідних ядер лікувально-оздоровчої рекреації. Наявна ресурсна база не має достатнього використання та відзначається низькою інфраструктурною забезпеченістю. У дослідженні проаналізовано потенційні напрямки лікування та оздоровлення, які надаються такими центрами, але водночас відзначається низька інформативність щодо діяльності інших закладів оздоровлення (санаторії-профілакторії, бази відпочинку, дитячі санаторії тощо), їх місткості та потенційних можливостей щодо прийому рекреантів. Також актуальним питанням є модернізація наявних закладів оздоровлення з метою приведення їх до європейських стандартів та відповідного зростання відвідувачів.

У вигляді діаграм проаналізовано динаміку зацікавленості лікувально-оздоровчим напрямком у Тернопільській області.

Проведені дослідження утворюють думку, що лікувально-оздоровчий туризм є перспективним напрямком розвитку туризму в області, чому сприяють наявні лікувальні ресурси та природні умови, які близькі за своїми показниками до провідних обласних регіонів України за розвитком лікувально-оздоровчого туризму.

Ключові слова: Тернопільська область, лікувальний туризм, оздоровчий туризм, центри лікувально-оздоровчої рекреації, територіальна організація лікувально-оздоровчого туризму, спеціалізації центрів лікувально-оздоровчої рекреації.

Kuzyshyn A.V., Halytska I.B., TERRITORIAL ORGANIZATION OF HEALTH AND WELLNESS TOURISM IN TERNOPIIL REGION

Our research approach is based on the convictions that the tourism sector today is characterized by a multi-vector development and the formation of new areas that need to be evaluated accordingly. To determine certain areas of tourism at the level of profile world organizations, the question of unification of the basic terms and their derivatives arises, which are supposed to coordinate different national positions. From this points, it is relevant to popularize the modern studies of UNWTO and ETC in this area.

Today one of the trend areas of tourism should be considered health-therapeutic tourism, which has long-standing tradition in Europe and the corresponding resource base in the regions of Ukraine. The current issue of modern research should be considered studying the state of health-therapeutic tourism functioning of at the level of regional areas, where this direction of tourism is not considered profile. The tool of study is the assessment of the statistical indicators of occupancy of the corresponding institutions during 2000-2016, as well as an analysis of the potential capabilities of the respective nuclei of health-therapeutic recreation. The existing resource base is not sufficiently used and is characterized by low infrastructure availability. The study analyzed the potential directions of treatment and recreation

provided by such centers, but at the same time, there is a low informativeness about the activities of other health facilities (sanatoria-preventorium, recreation centers, children's sanatoria, etc.), their capacity and potential for reception of tourists. Also, the current issue is the modernization of existing health-therapeutic facilities in order to bring them to European standards and the corresponding growth of visitors.

The diagrams analyze the dynamics of interest to the therapeutic area in the Ternopil region.

The conducted researches confirm the opinion that health-therapeutic tourism is a promising direction of tourism development in the region, which is facilitated by available medical resources and natural conditions, which are similar in their indicators to the leading regional areas of Ukraine with the development of health-therapeutic tourism.

Key words: Ternopil region, therapeutic tourism, health tourism, treatment and recreational centers, territorial organization of medical and health tourism, specialization of treatment and recreational centers.

Постановка проблеми. Запорукою розвитку лікувально-оздоровчого туризму сьогодні є пропаганда здорового способу життя, який вважається трендовим напрямком суспільного розвитку. Тому логічною є позиція організації подорожей для оздоровлення та підвищення власного самопочуття. Такий вид туризму покликаний забезпечити баланс між розумом, тілом і душею. Знані туристичні регіони, як і новоосвоєні, активно ведуть пошук оптимальних моделей для розвитку такого напрямку туристичної діяльності. Проте лікувально-оздоровчий туризм все ще слабо ідентифікується; дані про нього є фрагментарними, а його визначення та поняття значно відрізняються в різних країнах. Вивчення територіальної організації лікувально-оздоровчого туризму є актуальним напрямком

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Важливим завданням наукового дослідження територіальної організації лікувально-оздоровчого туризму є формування загального підходу щодо базових термінів дослідження. Концептуалізація оздоровчого туризму щодо мотивації мандрівника в ході пошуку медичних послуг було визначено ЮНВТО та Європейською туристичною комісією (ЄТК) (Exploring Health Tourism Executive Summary, 2017: 7):

– для досягнення комплексної оцінки лікувально-оздоровчого туризму слід здійснити ідентифікацію наявних практик пропаганди та організації цього напрямку туристичної діяльності;

– необхідність впровадження комплексної таксономії з метою узгодження термінології для визначення та опису системи подорожей із лікувально-оздоровчою метою;

– забезпечення практичних інструментів щодо розвитку лікувально-оздоровчого туризму.

Серед вітчизняних вчених ця проблема знайшла своє відображення в досліджен-

нях М. Рутинського, В. Петранівського, що вивчали сучасні підходи до організації лікувально-оздоровчого туризму та особливості територіальної організації мережі SPA-курортів західного регіону України (Рутинський, 2004; Рутинський, 2008; Рутинський, Петранівський, 2010; Рутинський, 2011). Компаративні риси розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні та країнах Європи оцінювали А.Ю. Парфіненко, І.І. Волкова, В.І. Щербина (Парфіненко, Волкова, Щербина, 2018).

Щодо території Тернопільської області, то проблема лікувально-оздоровчого туризму в останні роки досліджувалась В.І. Охотою через призму його інвестиційно-інноваційного потенціалу (Охота, 2016). Частково дане питання досліджувалося і нами в контексті вивчення умов та рис оздоровчо-лікувального туризму в межах Тернопільської області (Кузишин, Галицька, 2018).

Метою нашого дослідження є обґрунтування особливостей територіальної організації лікувально-оздоровчого туризму в межах обласного регіону України, де даний напрямок діяльності не відноситься до туристоутворюючих (на прикладі Тернопільської області).

Виклад основного матеріалу дослідження. Значущість лікувально-оздоровчого туризму у світі зростає в геометричній прогресії та стає все більш актуальною для країн, що визначають для себе туристичний розвиток як базовий для своїх територій. Даний напрямок туризму вважається глобальним, він відзначається низкою специфічних регіональних і навіть локальних ознак, тому важливим є питання визначення підходів та інструментів щодо оцінки територіальної організації лікувально-оздоровчого туризму.

Хоча існує велика кількість методологічних підходів до розуміння терміна «лікувально-оздоровчий туризм», пропонуємо зосередитися

на підходах, які сформовані Європейською туристичною комісією та Всесвітньою туристичною організацією. Лікувально-оздоровчий туризм в якості основної мотивації розглядає медичні та оздоровчі заходи, які повинні підвищити спроможність особистості задовольнити свої потреби в фізичному, розумовому та/або духовному здоров'ї. Цей вид туризму сформувався на основі двох підтипів туризму – оздоровчого та лікувального. Наступні визначення були прийняті Генеральною Асамблеєю ЮНВТО в Китаї, у вересні 2017 р.

Оздоровчий туризм (англ. *wellness tourism*) – це вид туристичної діяльності, який має на меті поліпшити і збалансувати всі основні сфери життя людини, включаючи фізичний, психічний, емоційний, професійний, інтелектуальний і духовний стан. Основною мотивацією для оздоровчого туриста є проведення профілактичних, проактивних заходів, спрямованих на покращення способу життя, таких як фітнес, здорове харчування, релаксація, догляд за тілом і лікування (Exploring Health Tourism Executive Summary, 2017: 10).

Таким чином, оздоровчий туризм охоплює рекреантів, які подорожують у місця, що не є традиційним середовищем їхнього перебування, з метою проведення заходів, які підтримують або покращують стан здоров'я та вибирають для свого перебування унікальні, автентичні місця лікувального спрямування (Susie, 2016).

Медичний туризм (англ. *Health tourism*) – це вид туристичної діяльності, який передбачає використання медичної допомоги на основі доказової інформації, лікувальні ресурси та послуги (як інвазивні, так і неінвазивні). Це може включати діагностику, лікування, лікування, профілактика та реабілітація (Exploring Health Tourism Executive Summary, 2017: 10).

Медичний туризм пов'язаний із рекреантами, які подорожують в інше місце, щоб отримати лікувальні послуги і які прагнуть отримати максимально фахові послуги відповідного спрямування, які вони не могли отримати вдома (Susie, 2016).

Тернопільська область має певні ресурси та умови для розвитку даного напрямку туризму.

Таблиця 1

Структура санаторно-курортних та оздоровчих закладів Тернопільської області*

	Роки							
	2000	2006	2011	20013	20014	2015	2016	2017
Кількість закладів, одиниць у тому числі	18	18	18	12	12	11	11	9
Санаторії	10	10	10	10	8	8	8	7
Дитячі	5	5	5	5	5	5	5	4
Пансіонати з лікуванням	-	-	-	-	-	-	-	-
Санаторії-профілакторії	5	5	5	2	2	1	1	-
Будинки і пансіонати відпочинку	-	-	-	-	-	-	-	-
Бази та інші заклади відпочинку	3	3	3	3	2	2	2	2
У них ліжок у тому числі	2467	2526	2408	1713	1713	1713	1683	1170
У санаторіях	1729	1796	1695	1310	160	1330	1330	930
У дитячих	604	621	595	610	610	610	580	230
У пансіонатах з лікуванням	-	-	-	-	-	-	-	-
У санаторіях-профілакторіях	390	370	353	143	143	93	93	-
У будинках і пансіонатах відпочинку	-	-	-	-	-	-	-	-
У базах та інших закладах відпочинку	348	360	360	360	260	260	260	240

* за даними Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік. (2018), с. 169

До таких варто віднести кліматичні особливості, бальнеологічні ресурси, а також наявну матеріально-інфраструктурну базу. Щоправда, даний вид рекреації не відноситься до профільних у регіоні та наразі не вважається основним напрямком туристичної презентації області.

Як свідчать дані офіційної статистики, впродовж всіх років ХХІ ст. спостерігаються негативні показники щодо кількості оздоровлених у закладах санаторно-курортного господарства в Тернопільській області (табл. 1). Насамперед, упродовж 2000–2017 рр. зменшилась на 50% кількість закладів. На 30% зменшилась кількість санаторних закладів. Повністю зникла така ланка оздоровлення, як санаторії-профілакторії. На стабільному показнику тримається кількість дитячих санаторіїв. Несуттєво зменшилась кількість баз відпочинку.

Двоякі характеристики характерні для показника кількості місць розміщення в санаторно-курортних закладах Тернопільської області. Загальна кількість ліжко-місць зазнала скорочення (майже на 25%). Але в дитячих санаторіях цей показник практично не змінився, в той час як у санаторіях-профілакторіях скорочення відбулося до повної ліквідації як таких.

Свої особливості властиві динаміці рекреантів, які були оздоровлені в санаторіях Тернопільської області. Від 2000 р. до 2017 р. показник тих, хто перебував у санаторіях області, скоротився вдвічі. Показники тих, хто перебував на лікуванні та оздоровленні в санаторіях-профілакторіях, дитячих санаторіях та базах відпочинку за ці роки, практично не змінилися (рис. 1). Ці дані свідчать, що лікувально-оздоровчий туризм використовує наявну базу ресурсів та можливостей, але не стимулює розвиток даного напрямку як такого.

За даними Головного управління статистики, в Тернопільській області в 2017 р. в області функціонувало 89 дитячих закладів оздоровлення та відпочинку (з яких тільки чотири були зорієнтовані на оздоровлення і характеризувалися лікувальною складовою частиною). Загальна місткість таких закладів складала 1746 ліжко-місць. Загалом упродовж року ці заклади прийняли майже 6000 осіб, із яких 40% відвідали заклади оздоровчого характеру. Таким чином, у віці до 16 років було оздоровлено в середньому в області лише 6% дітей. Найбільша кількість закладів такого типу функціонувала в Зборівському (16), Тернопільському (13), Заліщицькому (10) та

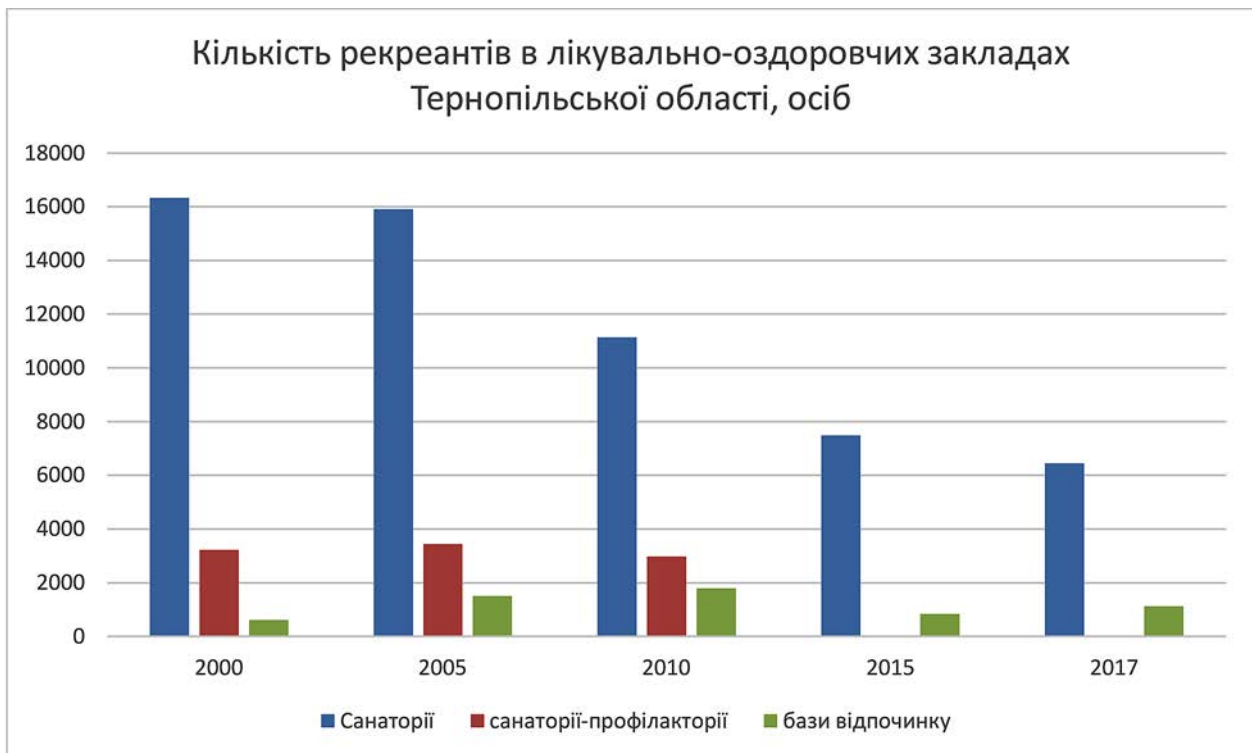

Рис. 1.

* за даними Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік. (2018), с. 169

Козівському (9) районах. Зазвичай це були заклади сезонного характеру, що працювали в літній період на базі шкіл. Водночас виділялась низка адміністративних районів, в яких цьому питанню увага не приділялась взагалі або діти проходили оздоровлення в таборах прилеглих територій (Береженський, Кременецький, Підгаєцький, Чортківський) [8, с. 170].

Ядрами лікувально-оздоровчого туризму в області є центри надання послуг лікувально-оздоровчого спрямування. Таких в області є шість [3, с. 85].

Бережанський обласний комунальний дитячий гастроентерологічний санаторій «Золота липа» (м. Бережани Бережанського району) є гастроентерологічним санаторієм, розрахованим на 100 ліжок, із них 60 – для гастроентерологічних, 10 – для ендокринологічних, 10 – для нефрологічних, 20 – для дітей із захворюванням верхніх дихальних шляхів, які мають схильність до хронічних захворювань. Санаторій функціонує цілорічно. Особливу увагу тут приділяють режиму дня, дієтичному

харчуванню, кліматотерапії, геліотерапії, аеротерапії, тобто щоденні прогулянки на свіжому повітрі у лісовій місцевості. У фізіотерапевтичному кабінеті використовуються: електролікування, світлолікування, озокерито-, парафінотерапія, киснево-синглетна терапія, масаж, вібромасаж.

Санаторій «Збруч» (сmt. Гусятин, Гусятинський район) спеціалізується на захворюваннях органів травлення, органів опорно-рухової системи, хворобах сечостатевої системи (чоловіків та жінок), нирок та урологічних захворюваннях, захворюваннях ендокринної системи та порушенні обміну речовин; захворюваннях шкіри та наслідків опіків, а також хвороб, пов'язаних із дією факторів антропогенного, в тому числі радіаційного забруднення. Домінуючими методами лікування є кліматотерапія, лікувальна фізкультура (кінезотерапія), внутрішнє застосування лікувальних мінеральних вод, бальнеотерапія, гідротерапія (гідропатія) пелоїдо- та теплотерапія, електро-, світлотерапія та інші види апаратної (штучної) фізіо-

Таблиця 2

Дитячі оздоровчо-відпочинкові заклади Тернопільської області*

		Кількість закладів, од.	У них місць, од	Кількість дітей, які перебували в закладах	Питома вага оздоровлених дітей у загальній кількості віком 7-16 рр.
1	Бережанський	-	-	-	3
2	Борщівський	4	394	1251	4
3	Бучацький	4	370	992	3
4	Гусятинський	1	130	20	2
5	Заліщицький	10	130	587	7
6	Збаразький	1	120	182	4
7	Козівський	9	-	290	11
8	Кременецький	-	-	-	3
9	Лановецький	1	150	147	6
10	Монастирський	-	-	-	2
11	Підволочиський	4	24	99	5
12	Підгаєцький	-	-	-	2
13	Теребовлянський	8	235	338	6
14	Тернопільський	13	-	450	10
15	Чортківський	-	-	-	2
16	Шумський	8	150	487	14
17	м. Тернопіль	2	-	199	3
18	м. Бережани	1	46	46	3
19	м. Кременець	7	-	495	18
20	м. Чортків	-	-	-	-
21	Тернопільська обл.	89	1749	5993	6

* Літні (сезонні) оздоровчі табори, які переважно діяли при школах; ** за даними Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік. (2018), с. 169

терапії, лікувальний масаж, інші види терапії (фітотерапія, медикаментозна терапія, аромотерапія, лікування бішофітом). Матеріальну основу складають 11 ванн, один лікувальний басейн, 14 грязьових кушеток.

Санаторій «Медобори» (с. Конопківка Тербовлянського району) спеціалізується на захворюваннях опорно-рухового апарату, периферичної та центральної нервової системи, захворюваннях кісток, м'язів, зв'язок, серцево-судинної системи, гінекологічних захворюваннях запального характеру, безплідді, захворюваннях легеневої системи. Базовими методами лікування є бальнеотерапія, пивотерапія (лікування т.зв. «живим» пивом), іпотерапія (лікувальна верхова їзда). У лікувально-діагностичному відділенні санаторію працюють: лабораторія, кабінети функціональної діагностики, бальнеологічне відділення з натрійхлоридними, сірководневими ваннами, душами, підводним масажем, вертикальною витяжкою, басейном, торфогрязеве і озокеритопарафінове відділення, сухі вуглекисні ванни, бювет з натрій-хлоридною водою, фізіотерапевтичні кабінети, кабінети лазерної та магнітотерапії, рефлекс- і психотерапії, мануальної терапії, гінекологічні, кишкові кабінети, зрошення мінеральними водами, стоматологічні і зубопротезні кабінети, апітерапія, спелеотерапія, аромотерапія і фітолікування.

Санаторій «Барвінок» (с. Мщанець Зборівського району) – спеціалізований офтальмологічний санаторій вищої категорії, який проводить діагностику, комплексне консервативне та хірургічне лікування широкого діапазону очних захворювань у дітей та дорослих та реабілітацію хворих із захворюванням очей. Також проводиться лікування супутніх захворювань: лікування периферичної нервової системи, захворювань і травм органів опорно-рухового; шлунково-кишкового тракту, верхніх дихальних шляхів. Спеціалізацією санаторію є захворювання, що потребують консервативної терапії (міопія, гіперметропія, астигматизм), амбліопія, косоокість, порушення бінокулярного зору, катаракта, глаукома, дистрофія, помутніння білми рогівки, дегенерації, дистрофії сітківки і судинні оболонки, атрофії зорового нерву, хронічні судинні захворювання сітківки і зорового нерву, зміни ока при гіпертонічній хворобі, цукровому діабеті, кон'юнктивіти, блефарити, мейбомейт, наслідки травм ока, що потребують консервативної терапії.

Також проводяться лікування супутніх захворювань: захворювання опорно-рухового апарату; хвороби нервової систем. Основні методи лікування: склеропластика, кріодеструкція, хірургічне лікування, підбір окулярів і контактних лінз.

Кременецький обласний комунальний дитячий психоневрологічний санаторій (м. Кременець Кременецького району) спеціалізується на неврозах, невротичній реакції, невротичних станах, початкових стадіях патологічного формування особи, неврозоподібних станах, церебрастенічних і астенічних станах, заїканні легкої і середньої важкості, недорозвитку мови, логоневрозах, енурезах, відставанні в розумовому розвитку. На базі закладу функціонують кабінети: фізіотерапії (електролікування, ультразвуковому світлолікуванні), масажу (різні види масажу, аромотерапія), лікувальної фізкультури з тренажерами, логопеда, лабораторія, де проводять загальні клінічні обстеження.

Заліщицький обласний комунальний дитячий санаторій (м. Заліщики Заліщицького району) – спеціалізується на реабілітації, профілактиці, оздоровленні дітей із захворюваннями серцево-судинної, легеневої системи, порушенням осанки, сколіозі, захворюваннями периферичної нервової системи. Індивідуальний курс лікування включає: водні процедури (душ Шарко, церкуляторний душ, висхідний), оздоровчі ванни з лікувальними складниками (морська сіль, ромашка, хвоя, підводний душ та масаж, фізіотерапевтичне лікування, кисневі коктейлі, лікувальний масаж та фізкультура, оздоровчі процедури у басейні та сауні).

Загальною рисою всіх лікувально-оздоровчих центрів є відсутність достатньої рекламної та маркетингової стратегії, яка б популяризувала ці заклади.

Висновки з проведеного дослідження. На території Тернопільської області є достатні умови, щоб лікувально-оздоровчий туризм став повноцінним туристичним напрямком. Запозичивши європейський та світовий досвід, наявна ресурсна база може стати умовою розвитку спа-курортів, а також виділитися своєю бальнеологічною, релаксаційно-відпочинковою орієнтацією, з метою забезпечення потреб споживачів під час перебування на курорті. Ці умови можуть бути забезпечені у випадку використання сучасних маркетингових технологій та сприятливої інвестиційної політики.

За останні десятиріччя кількісні показники тих, хто віддає перевагу або має потребу бути

учасником лікувально-оздоровчого туризму, відзначається двома характеристиками. Якщо показник тих, хто перебував у санаторіях області, скоротився вдвічі, кількість рекреантів, які перебували на лікуванні та оздоровленні в санаторіях-профілакторіях, дитячих санаторіях та базах відпочинку, за ці роки практично не змінилися. Отже, існує можливість для підвищення використання таких площ та потенціалу для розвитку даного виду туризму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузишин, А.В., Галицька, І.Б. (2018). Умови та риси оздоровчо-лікувального туризму в межах Західного Поділля. *Подільські читання. Епоха природничих досліджень Поділля: історія, теорія, практика [Електронне видання]. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 9–11 жовтня, 2018 р., К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 255–261.* [Kuzyshyn, A.V., Halytska, I.B. (2018). Conditions and features of health-tourism tourism within the West Podillya. *Podilsky reading. The era of natural studies in Podolia: history, theory, practice [Electronic edition]. Collection of scientific works on the materials of the international scientific and practical conference, Kamyanets-Podilskyi, October 9–11, 2018, K-PNU them. Ivan Ogienko, 255–261.* (In Ukrainian)].
2. Мальська, М.П., Рутинський, М.Й. (2008). Лікувально-оздоровчий туризм. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. [Malskaya, M. P., Rutinsky, M.Ya. (2008). *Therapeutic and health tourism.* Lviv : LNU them. I. Franko. (In Ukrainian)].
3. Охота, В.І. (2016). Інвестиційно-інноваційний потенціал санаторно-курортного туризму на Тернопільщині. *Інноваційні економіка, 3-4, 84–88.* [Okhotya, V.I. (2016). Investment and innovation potential of sanatorium and resort tourism in Ternopil region. *Innovative economy, 3-4, 84–88.* (In Ukrainian)].
4. Рутинський, М. (2007). Класифікація та типологія курортів. *Вісник Львівського ун-ту. Серія географічна, 34, 236–246.* [Rutinsky, M. (2007). Classification and typology of resorts. *Visnyk of L'viv Univ. Series geographic, 34, 236–246.* (In Ukrainian)].
5. Рутинський, М.Й. (2010). Ключові принципи сталого розвитку курортно-рекреаційної сфери західного регіону України. *Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива. Матеріали III міжнар. наук. конф. (28-29 травня, 2010 р.), 137–138.* [Rutinsky, M.Ya. (2010). Key principles of sustainable development of the resort and recreation sphere of the western region of Ukraine. *Sustainable use of natural resources: approaches, problems, prospects.*

Materials of the III International sciences conf. (May 28–29, 2010), 137–138. (In Ukrainian)].

6. Рутинський, М., Петранівський, В. (2012). Лікувально-оздоровчий туризм: актуальні цілі та сучасні підходи до організації. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, 29, 179–189* [Rutinsky, M., Petranovsky V. (2012). Therapeutic and health tourism: actual goals and modern approaches to the organization. *Visnyk of Lviv University. Series of international relations, 29, 179–189.* (In Ukrainian)].

7. Рутинський, М.Й. (2011). Основні риси розбудови та територіальної організації мережі SPA-курортів західного регіону України. *Туристичний бізнес: світові тенденції та національні пріоритети. Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (15 квітня 2011 р., м. Харків). Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 115–118* [Rutinsky, M.Y. (2011). Main features of the development and territorial organization of the network of SPA-resorts of the western region of Ukraine. *Tourism business: world trends and national priorities. Materials V International sci. pract. conf. (April 15, 2011, Kharkiv).* Kharkiv : KhNU them. V.N. Karazin, 115–118. (In Ukrainian)].

8. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік. (2018) / за ред. А.А. Чорного. Тернопіль [Statistical Yearbook of Ternopil Oblast for 2017. (2018) / ed. A.A. Chornyj, Ternopil (In Ukrainian)].

9. Парфіненко, А.Ю., Волкова, І.І., Щербина, В.І. (2018). Проблеми та перспективи розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні (у порівнянні з країнами Центральної Європи). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм», 7, 130–135* [Parfyenenko, A.Yu., Volkova, I.I., Shcherbyna, V.I. (2018). Problems and prospects of development of health-improving tourism in Ukraine (in comparison with the countries of Central Europe). *Bulletin of Kharkiv National University named after V.N. Karazin. Series «International Relations. Economy. Country Studies. Tourism», 7, 130–135.* (In Ukrainian)].

10. Ellis Susie. Are Wellness and Medical Tourism Industries two different topic? doi : <https://www.imtj.com/articles/are-wellness-and-medical-tourism-industries-two-different-topics/> (Режим звернення : 25.03.2019).

11. Exploring Health Tourism Executive Summary. doi : <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284420308> (дата звернення : 15.05.2019).

12. doi : http://www.te.ukrstat.gov.ua/katalog_tur.htm2 (дата звернення : 30.04.2019).

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

УДК 338.48/49(477:100)

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-26

Семенко Б.В.,
аспірант кафедри країнознавства та туризму
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНФРАСТРУКТУРНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

Значні структурні зміни, які відбулись у нашій державі за останні роки, зумовлюють необхідність досліджень готельного господарства як важливої складової частини розвитку міжнародного туризму України. У статті автором розкрито територіальний розподіл номерного фонду різних категорій. Висвітлені основні закономірності в розподілі номерним фондом на районному рівні. Проаналізована трансформація, яка відбулась в інфраструктурному забезпеченні протягом певного періоду. Розкриті чинники, які впливатимуть на подальший розвиток інфраструктурного забезпечення на районному рівні.

Ключові слова: міжнародний туризм, готельне господарство, номерний фонд, трансформація, просторовий аналіз.

Semenko B.V. INFRASTRUCTURE PROCURING OF INTERNATIONAL TOURISM OF UKRAINE

Significant structural changes that have taken place in our country in recent years, necessitate the research of the hotel industry as an important component of the development of international tourism in Ukraine. In the article the author discloses the territorial division of room inventory of the hotels of various categories. The main regularities in the distribution of room inventory of the hotels at the district level are highlighted. The transformation that took place in the infrastructure during a certain time slot was analyzed. Disclosure of the factors that will affect the further development of infrastructure at the district level. The discrepancy between the existing natural resource potential and the level of provision of room inventory of the hotels in separate administrative units is highlighted. In the article the author highlighted the importance of the level of service for the further development of hotel complexes. The author discloses the importance of system development of related industries for the further development of international tourism. Significant structural changes that have taken place in the provision of infrastructure as a result of the military conflict in the state have been established. The article states that for the further development of international tourism in some administrative units of rayon level and cities of oblast significance it is important to increase the numbering of the high and first categories. In order to gain competitive advantages in attracting international tourists to a significant number of districts it is worth both to increase the number of rooms and raise the level of service. In the article, the author emphasizes the need for clear state regulatory requirements for the further development of the hotel industry. The author pointed out the insufficient number of high and the first category room inventory of the hotels in some areas of the Kherson region to attract an additional number of international tourists by individual destinations, as a result of the redistribution of international tourist flows.

Key words: international tourism, accommodation sector, hotel rooms, transformation, spatial analysis.

Постановка проблеми. Військовий конфлікт змушує шукати шляхи для розвитку галузей господарства держави, які зможуть бути конкурентоздатними на світовому ринку. Міжнародний туризм України повинен стати одним із пріоритетних напрямків розвитку держави. У той же час залишається нерозкритим рівень інфраструктурного забезпечення міжнародного туризму України на районному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні дослідження у сфері готельного господарства розкриваються в

працях (Байлик, 2002; Бейдик, 2013; Браймер, 1995). Також здійснювались теоретичні дослідження у сфері інфраструктурного забезпечення туризму (Александрова, 2001; Котлер 2002).

Постановка завдання. Розробити карто-схеми готельного фонду, а саме номерів вищої категорії, першої категорії, другої категорії, третьої категорії на рівні адміністративних районів та міст обласного значення України. За допомогою сервісу бронювання Tripadvisor встановити територіальну диференціацію найбільш популярних готелів в Україні серед

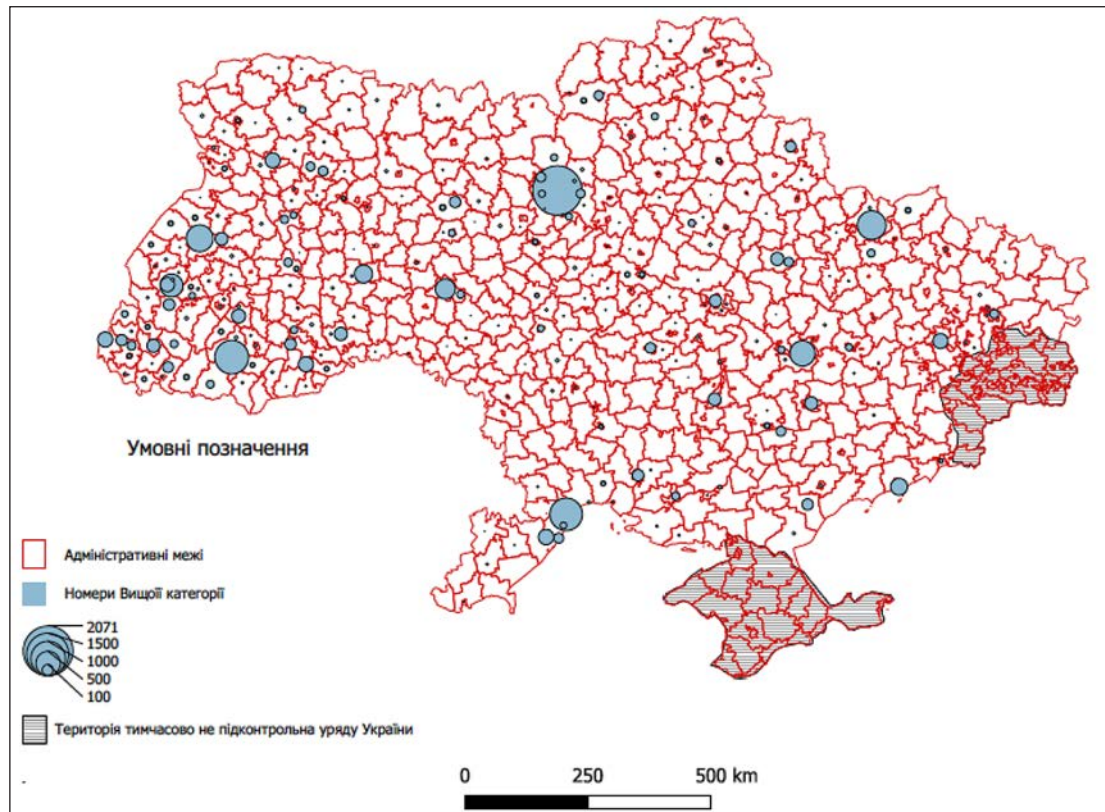
туристів за показником рівня обслуговування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи особливість забезпечення номерним фондом вищої категорії (рис. 1), варто зазначити, що провідне місце посідає Київ. Незважаючи на наявність конкуренції та військового конфлікту в державі, на нашу думку, кількість номерів даної категорії у столиці буде збільшуватись. Варто відмітити провідні позиції міста Яремчі, яке, на відмінну від міст чорноморського узбережжя, має триваліший курортний сезон. Значні кількісні зрушення, які відбулись у даному місті (кількість номерів даної категорії зросла приблизно на 30% за останні 5 років), свідчать про подальший розвиток Яремчі як одного з найбільших центрів туризму в Західній Україні. На нашу думку, подальше зростання кількості номерів вищої категорії в Одесі буде закономірним через переорієнтацію значної кількості туристів із відпочинку в тимчасово окупованому Криму на відпочинок в інших DESTИНАЦІЯХ Чорноморського побережжя України. Незважаючи на значний туристичний потенціал, подальше стрімке збільшення номерів вищої категорії в Одесі буде ускладнюватись відсутністю системного вирішення проблем, які наявні в інфраструктурному забезпеченні міста та агломерації в цілому. Скорочення номерного фонду вищої категорії є характерним для міста Харкова. На нашу думку, це зумовлене рядом факторів, серед яких провідне місце належить близькості лінії фронту до міста, що є відштовхуючим фактором для великих корпорацій, які розглядають можливість входження в готельний ринок України, а також ускладнює розвиток Харкова як міжнародного авіаційного вузла. Високий показник збільшення номерів вищої категорії належить Львову. Незважаючи на те, що місто має ряд великих інфраструктурних проблем, туристичний потенціал Львова як провідного вузла міжнародного туризму України все ще залишається не до кінця розкритим, тому можемо стверджувати, що номерний фонд вищої категорії в місті і надалі збільшуватиметься. Провідні позиції на Азовському узбережжі та в Україні загалом належать місту Бердянськ, кількість номерів вищої категорії в місті зросла. Це пояснюється як ускладненням відпочинку та оздоровлення на території Донецької області, де триває військовий конфлікт, так і переорієнтацією значного туристичного потоку з відпочинку в Криму на альтернативні варіанти, яким і виступає місто

Бердянськ. Трансформація інфраструктурного забезпечення в місті Краматорськ, результатом якої є стрімке зростання номерного фонду вищої категорії, може пояснюватись появою в місті органів виконавчого управління обласного рівня, що збільшило значення міста в управлінні Донецькою областю. Варто зазначити, що місто має туристичний потенціал та знаходиться поряд із містом Слов'янськ, яке виступає важливим санаторно-курортним вузлом України. Подальший розвиток готельного фонду вищої категорії в місті, в першу чергу, буде залежати від військово-політичної ситуації в регіоні.

Сьогодні на низькому рівні все ще залишається забезпечення номерним фондом усіх категорій. У північній частині Полісся, незважаючи на наявність значного природно-ресурсного потенціалу, подальший розвиток туризму буде неможливим без вирішення проблеми із достатнім інфраструктурним забезпеченням. У той же час проблема із всеохоплюючим видобутком бурштину без урахування нормативних вимог унеможливує подальший розвиток не лише туризму, але і загалом території.

Варто відмітити, що провідні місця в забезпеченні номерним фондом першої категорії належать районам, значна частина яких є складовими частинами Київської, Одеської та Львівської агломерацій. Це, зокрема, Вишгородський, Овідіопольський, Пустомитівський райони відповідно (рис. 2). Ураховуючи перерозподіл міжнародних туристичних потоків, який відбувається внаслідок тимчасової окупації АР Крим, в тому числі в Херсонську область, звертає на себе увагу низька забезпеченість регіону номерами вищої категорії та першої категорії, яка є необхідною умовою для подальшого розвитку міжнародного туризму в Херсонщині. Значні структурні зміни в готельному господарстві відбулися в місті Запоріжжя, що пов'язане, в першу чергу, з військовим конфліктом на сході держави, а також переміщенням головних офісів значної частини експортноорієнтованих підприємств, які раніше знаходились у Донецьку, до Запоріжжя, а також наявністю міжнародного авіасполучення, яке в тому числі забезпечує компанія Мотор Січ. Так, кількість номерів першої категорії в місті зросла на понад 23% за 5 років (або ж на 138 одиниць у фактичному вираженні). Можемо стверджувати, що подальший розвиток готельного господарства в місті буде відбуватись за рахунок будівництва нових

Рис. 1. Територіальний розподіл номерів Вищої категорії за 2017 р. (складено автором за даними Державної служби статистики України)

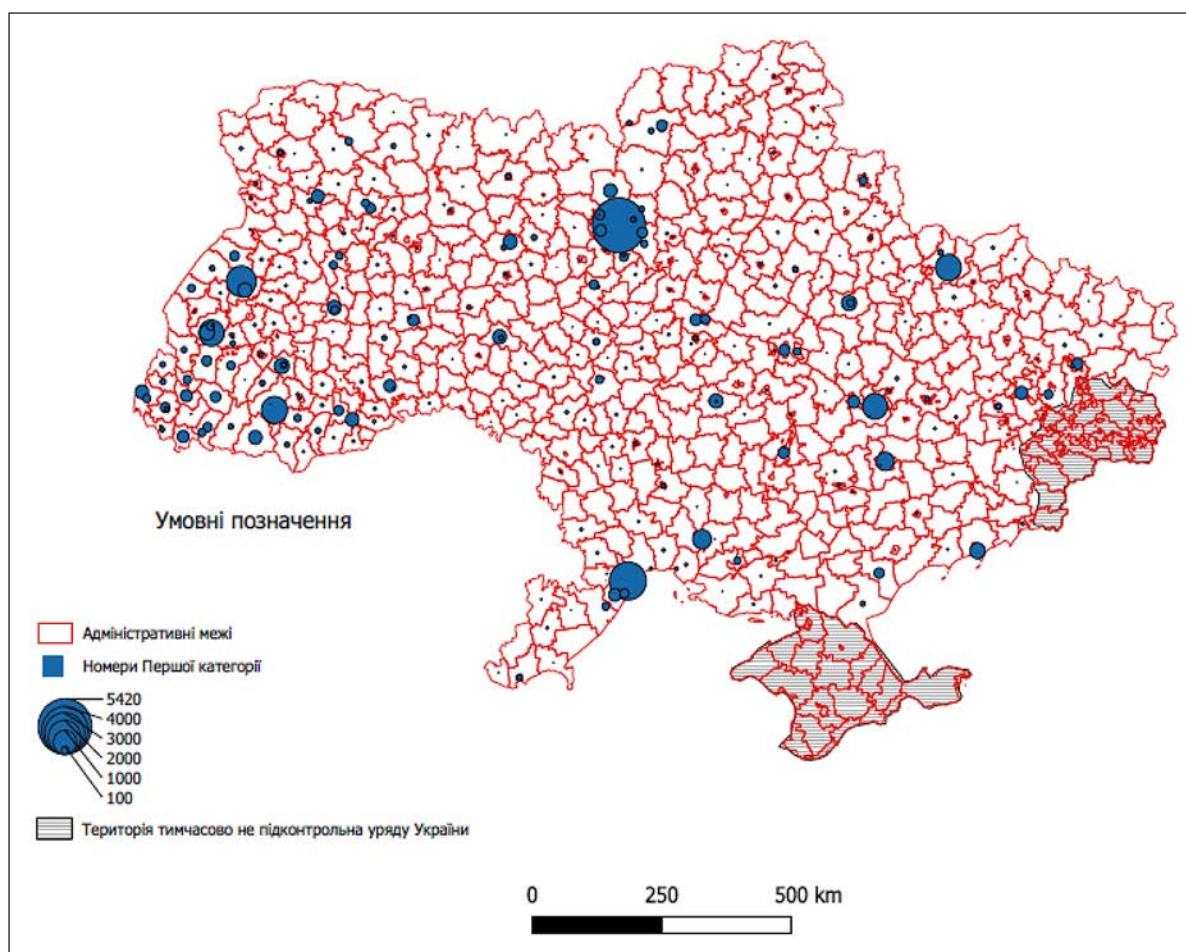
готельних комплексів із збільшенням кількості номерів переважно першого класу. Розвитку міжнародного туризму в місті також сприятиме введення в експлуатацію нового міжнародного терміналу, яке дасть змогу містові залучити нових авіаперевізників та розширити географію польотів.

Аналізуючи територіальний розподіл номерів другої категорії (рис. 3), перш за все, варто звернути увагу на низький рівень забезпечення даною категорією номерів південної частини Одеської області. Очевидно, що для подальшого розвитку міжнародного туризму першочерговими є заходи з будівництва готельних комплексів із наявністю номерів другої категорії та вищих категорій. Ураховуючи високий ресурсно-рекреаційний потенціал даної території, місцевій владі необхідно сконцентрувати зусилля на розбудові інфраструктурного забезпечення, що слугуватиме розвитком у тому числі і круїзного туризму. Ураховуючи низький рівень розвитку даної території, це слугуватиме поштовхом для створення додаткової кількості робочих місць та розвитком суміжних галузей. Варто відмітити скорочення номерів другої категорії в Києві. У порівнянні

з 2012 роком їх кількість зменшилась в абсолютному вираженні на понад 290 номерів. Також значне скорочення за 5 років, більше ніж у два рази, номерів другої категорії відбулось у місті Кам'янське. Варто звернути увагу на те, що не завжди скорочення номерів другої та третьої категорії відбувалось у процесі ліквідації закладів готельного господарства, досить часто дана категорія номерів підвищувала свій статус. Варто відмітити високий рівень забезпечення номерами другої категорії Якимівського району. Район має вихід до Азовського узбережжя, що дає значні можливості для подальшого розвитку міжнародного туризму.

Високий рівень забезпечення номерами третьої категорії (рис. 4), а також наявність значної кількості культурно історичних пам'яток створює значні умови для подальшого розвитку міжнародного туризму в Умані. На нашу думку, потребує більших інвестицій розвиток готельного господарства Скадовського району, оскільки відсутність достатньої кількості номерів вищої, першої та другої категорій ускладнює залучення іноземних туристів у район.

Очевидною перевагою світових готельних мереж у розвитку готельного сектору є ефект

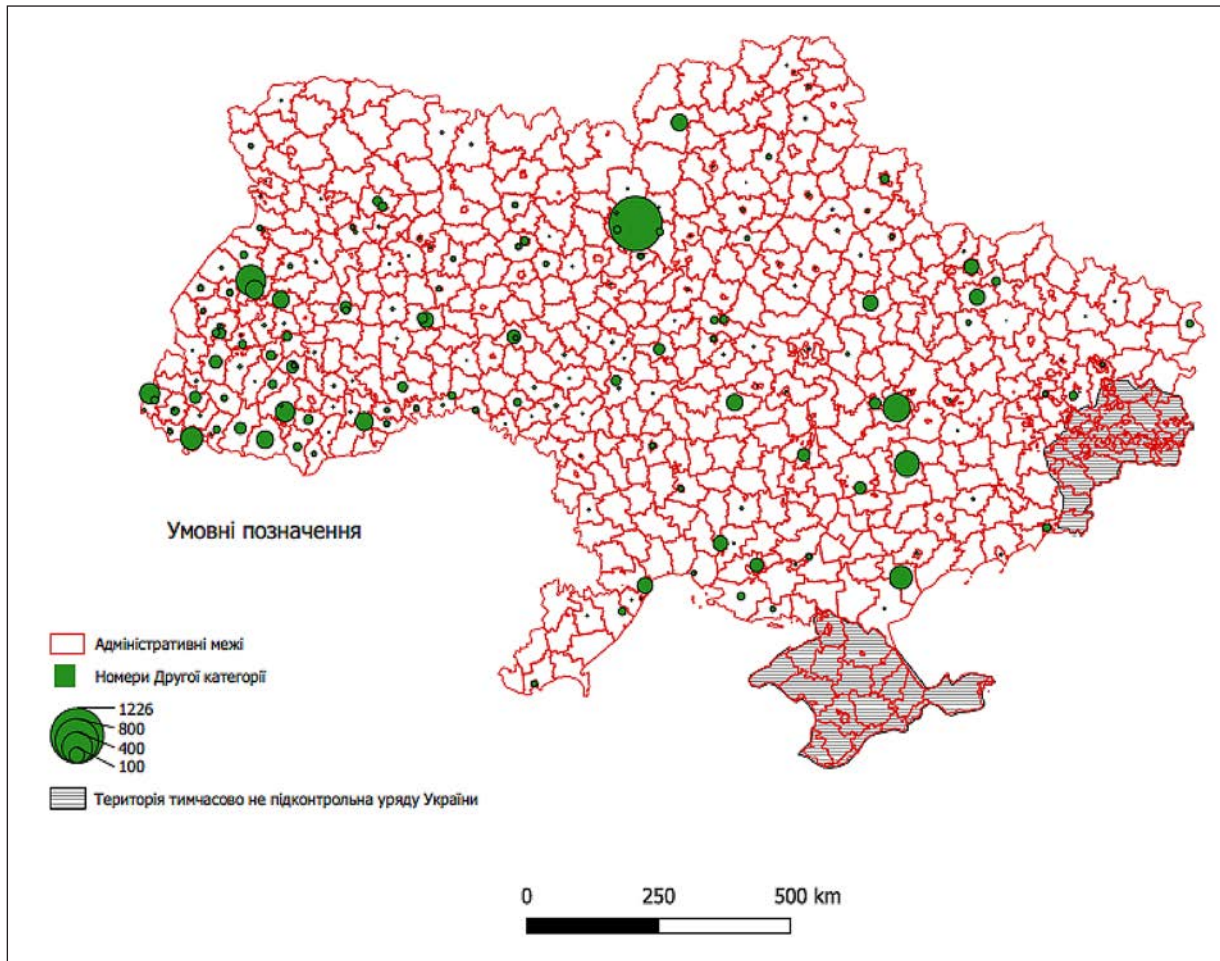
Рис. 2. Територіальний розподіл номерів першої категорії за 2017 р. (складено автором за даними Державної служби статистики України)

масштабу, який дозволяє готелям економити значну кількість ресурсів. Варто зазначити, що різниця в рівні обслуговування гостей у готелях однакового класу, які входять у світові готельні мережі, та готелях, які є самостійними одиницями в Україні, поступово скорочується, що є підтвердженням якісних змін, які відбуваються в розвитку готельного господарства України. Це стало можливим у тому числі і через бажання власників готелів отримати додаткові конкурентні переваги за рахунок найвищого рівня сервісу в готелі шляхом залучення на керівні посади працівників, які мали досвід роботи у світових готельних мережах на території України.

Відсутність чітких гарантій захисту іноземних інвестицій створює негативні прецеденти, які мають місце і в готельному господарстві: так, досі не вирішеним залишається врегулювання ситуації у смт Затока (Одеська обл.), в якому інвесторам довелося призупинити власний проект, що є недопустимим прецедентом у ситуації, коли в країні наявний

військовий конфлікт, і залучення додаткових інвестицій є часто складним. Для того, щоб у подальшому уникнути даних проблем, варто розробити чіткий план розвитку території (населеного пункту) з інвестиційними проектами, а в разі, якщо територія зацікавила багатьох інвесторів, – уважно розглянути їхні пропозиції та пріоритет надавати вітчизняному інвестору. Також неприпустимою є ситуація, коли малі вітчизняні підприємства залишають можливості для власного розвитку в регіоні внаслідок входження іноземного капіталу в останній.

Варто зазначити, що відсутність кредитів із помірними відсотковими ставками з боку держави уповільнює розвиток малих готелів, а також часто не дозволяє великими національним операторам проводити розширення та вихід на зовнішні ринки. Що, у свою чергу, робить національні готельні мережі менш конкурентоспроможними в порівнянні з іноземними холдингами.

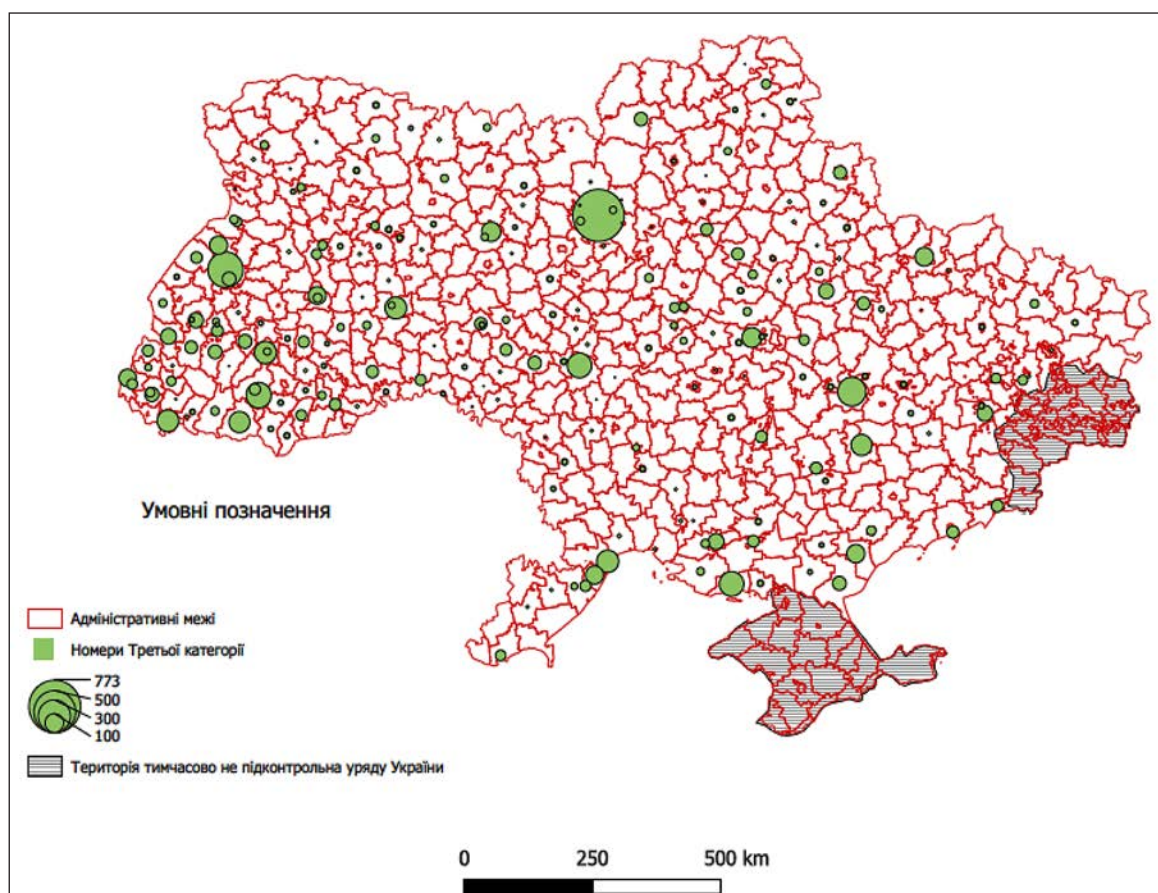
Рис. 3. Територіальний розподіл номерів Другої категорії за 2017 р. (складено автором за даними Державної служби статистики України)

Таблиця 1

Двадцять п'ять готелів України з найкращим обслуговуванням, за версією сервісу бронювання Tripadvisor за 2019 р.

1. "Frederic Koklen", Одеса	14. "Citadel Inn", Львів
2. "Харків Палац", Харків	15. "Премер Палац", Київ
3. "Опера", Київ	16. "Hilton", Київ
4. "Премер Женева", Одеса	17. "Senator Maidan", Київ
5. Готель "11 Mirrors", Київ	18. "Інтерконтиненталь", Київ
6. Готель "Швейцарський", Львів	19. "Villa Pinia", Одеса
7. Готель "Edem Resort" с. Стрілки, Львівська область.	20. "Ibis Kiev City Center", Київ
8. "Чічков" Харків	21. "Astoria", Львів
9. Готель "Леополіс", Львів	22. "Континенталь", Одеса
10. "Бристоль", Одеса	23. "Київська Русь", Східниця, Львівська область
11. "Театральний", Запоріжжя	24. "Вінтаж", Львів
12. "Айвазовський", Одеса	25. "Modern Art Hotel", Львів
13. "Готель 19", Харків	

*Складено за даними Найкращі готелі України

Рис. 4. Територіальний розподіл номерів Третьої категорії за 2017р. (складено автором за даними Державної служби статистики України)

Важливим питанням, яке виникло внаслідок окупації частини території нашої держави, є існування та розвиток міжнародних готельних мереж на даній території. Очевидно, що дані компанії витратили значні фінансові ресурси на придбання або будівництво готельних комплексів на тимчасово окупованій території. У той же час наша держава повинна розробити чітку стратегію дій щодо даних мереж, заклади яких досі функціонують на тимчасово окупованій території. Оскільки, з одного боку, на даній території проживають громадяни нашої держави, а з іншого боку, розвиток ВПК РФ на окупованій території є прямою загрозою нашій державі, не кажучи вже про те, що нехтування даною проблемою може призвести до погіршення репутації на міжнародному рівні.

Важливою умовою якісного управління готельними комплексами виступає високий рівень комунікації між персоналом та гостями. Представлений перелік найкращих готелів за рівнем обслуговування (Табл. 1), який складений на основі відгуків гостей, виступає важли-

вим фактором для іноземних туристів під час прийняття рішення щодо бронювання в готелі.

Як видно з табл. 1, Одеса представлена значною кількістю готелів із найвищим рівнем обслуговування. Також важливим досягненням готельного господарства є наявність серед лідерів готелів, які не вносять до міжнародних готельних мереж. Очевидним є те, що міжнародні туристи й надалі обов'язково враховуватимуть фактор якості обслуговування, особливо якщо це буде перше планування подорожі.

Висновки:

- розроблено ряд картосхем готельного фонду, а саме номерів вищої категорії, першої категорії, другої категорії, третьої категорії на рівні адміністративних районів та міст обласного значення України;

- на основі аналізу змін, які відбулись, проаналізовано процес трансформації в інфраструктурному забезпеченні міжнародного туризму України;

- за допомогою сервісу бронювання TripAdvisor висвітлено територіальну диференціацію найбільш популярних готелів в Україні

серед туристів за показником рівня обслуговування;

– висвітлено територіальні відмінності між рівнем забезпечення номерним фондом різних категорій;

– проаналізовані фактори, які впливають на розвиток інфраструктурного забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова, А.Ю. (2001). Міжнародний туризм : підручник. Допомога для вузів. Москва : Аспект Пресс. [Aleksandrova, A. Yu. (2001). International Tourism: Textbook. help for Higher education Moscow : Aspect Press].

2. Байлик, С.И. (2002). Гостиничное хозяйство. Организация, управление, обслуживание. Киев : ВИРА-Р. [Baylik, S.I. (2002). Hotel industry. Organization, management, service. Kiev : VIRA-R].

3. Бейдик, О.О., Новосад, Н.О. (2013). Унікальна Україна: географія та ресурси туризму :

навч. посіб. Київ : Альтерпрес. [Beydyk, O.O., Novosad, N.O. (2013). Unique Ukraine: Geography and Resources tourism: teach manual Kyiv : Alterpres].

4. Браймер, Р.А. (1995). Основи керування в індустрії гостинності (пер. з англ.). Москва : Аспект Пресс. [Braumer, R.A. (1995). Fundamentals of Management in the hospitality industry (English version). Moscow : Aspect Press].

5. Державна служба статистики України. doi : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 6.05.2019) [State Statistics Service of Ukraine. doi : <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 6.05.2019)].

6. Котлер, Ф., Боуэн, Дж., Мейкенз, Дж. (2002). Гостеприимство. Туризм. Москва: ЮНИТИ – ДАНА. [Kotler, F., Bowen, J., Meikenz, J. (2002). Hospitality Tourism. Moscow : UNITI – DANA].

7. Найкращі готелі України. doi : <https://www.tripadvisor.ru> (дата звернення : 14.04.2019) [The best hotels in Ukraine. doi : <https://www.tripadvisor.ru> (дата звернення: 14.04.2019)].

Стаття надійшла до редакції 31.05.2019

СЕКЦІЯ 4 ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

УДК 373.5.016:[911.3:33]

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-27

Гаврюшенко Г.В.,
кандидат економічних наук, доцент кафедри географії
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ГЕОГРАФІЇ «УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО» (НА ПРИКЛАДІ РОЗДІЛУ «ВТОРИННИЙ СЕКТОР ГОСПОДАРСТВА»)

У статті систематизовано методичні рекомендації щодо формування економічних компетентностей учнів під час викладання шкільного курсу географії «Україна і світове господарство». Рекомендації подано на прикладі викладання розділу «Вторинний сектор господарства». Особливу увагу приділено використанню таких методичних прийомів, як «Мозковий штурм», «Математична хвилинка», «Хвилинка інтернету», «Реклама», «Набуваємо практичних навичок», «Працюємо самостійно», «Поміркуйте» тощо. Обґрунтовано, що формуванню економічних компетентностей учнів значною мірою сприяють рольові (імітаційні) ігри. Наведено конкретні приклади імітаційних ігор під час вивчення розділу «Вторинний сектор господарства». Запропоновано застосовувати на уроках прийом «Географічний кінозал», що передбачає онлайн-спостереження за технологічними процесами на офіційних сайтах провідних підприємств України. Таке завдання не лише сприяє формуванню економічних компетентностей, але й має чітко виражену профорієнтаційну спрямованість. Обґрунтовано доцільність проведення учнівських міні-досліджень під час вивчення розділу «Вторинний сектор господарства» та запропоновано конкретні приклади таких мінідосліджень.

Ключові слова: економічні компетентності, підприємливість, вторинний сектор господарства, методичні прийоми, імітаційні ігри, учнівські мінідослідження.

Havriushenko H.V. METHODOLOGICAL APPROACHES TO FORMATION OF THE ECONOMIC COMPETENCES OF STUDENTS IN TEACHING OF SCHOOL COURSE OF GEOGRAPHY "UKRAINE AND THE WORLD ECONOMY" (ON THE EXAMPLE OF SECTION "SECONDARY SECTOR OF ECONOMY")

The article focused on the fact that one of the basic competencies of modern students is economic competence, which is a process of not only mastering of economic information, but also the formation of skills to evaluate, synthesize and apply this information in real life to solve practical problems and important situations.

It is noted that with the existing structure of school education, initial stage of formation of economic competencies of students begins on geography lessons in course "Ukraine and the World Economy".

It is noted that new methodological approaches are emerging all the time, methods of teaching of geography at school are being improved, priorities and content of economic education are changing.

It is marked that due to this it is necessary to improve the teaching of school course of geography «Ukraine and the World Economy» through the use of active teaching methods, as well as pedagogical technologies that primarily develop students' cognitive, communicative and personal activities.

The need to teach the school course of geography "Ukraine and the World Economy" using such methodical techniques as "Brainstorming", "Mathematical Minute", "Internet Minute", "Advertising", "Acquiring Practical Skills", "Working independently", "Think" and others is noted.

It is substantiated that role-playing (imitation) games contribute significantly to the formation of students' economic competencies.

Concrete examples of simulation games during study the section "Secondary Sector of the Economy" are given.

It is proposed to apply the "Geographic cinema hall" at the lessons, which provides online monitoring of technological processes on the official websites of leading enterprises of Ukraine.

Such a task contributes not only to formation of economic competences, but also has a clearly defined vocational orientation.

The expediency of conducting student mini-studies during study of section “Secondary sector of the Economy” is substantiated and concrete examples of such mini-studies are proposed.

Key words: economic competence, entrepreneurship, secondary sector of the economy, teaching methods, simulation games, student mini-studies.

Постановка проблеми. В Україні значна чисельність педагогів останнім часом досліджують питання, пов’язані з компетентнісно орієнтованим навчанням. Значна увага до такого навчання зумовлена не лише розвитком ринкових відносин в Україні, її інтеграцією до ЄС та орієнтацією на європейський освітній простір, але й швидкими змінами інформаційних технологій. Усе це впливає на рівень вимог до підготовки учнів загальноосвітньої школи: перспективою майбутнього є не кваліфікаційна модель фахівця, а компетентнісна. Саме тому поняття «компетенція», «компетентність» у теперішній час є одними з найуживаніших в освітньому процесі.

Однією з базових компетентностей сучасних учнів є *економічна компетентність*, що являє собою процес не лише оволодіння економічною інформацією, але й формування вмінь і навичок оцінки, узагальнення та використання цієї інформації в реальному житті для розв’язання практичних завдань та життєво важливих ситуацій.

За існуючої структури шкільної освіти саме на уроках географії в курсі «Україна і світове господарство» розпочинається початковий етап формування економічних компетентностей учнів. Отже, нагальною стає необхідність удосконалення викладання цього курсу географії у школі шляхом використання активних методів навчання, а також педагогічних технологій, які розвивають передусім пізнавальну, комунікативну і особистісну активність учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання вдосконалення змісту і методики навчання географії на сучасному етапі досліджували вітчизняні економ-географи і методисти: М.В. Багров, Л.М. Булава, Й.Р. Гілецький, Ф.Д. Заставний, Т.Г. Назаренко, Л.І. Круглик, С.Г. Кобернік, В.П. Корнеєв, С.П. Кузик, П.О. Масляк, Я.Б. Олійник, М.М. Паламарчук, М.Д. Пістун, А.Й. Сиротенко, О.Г. Стадник, О.М. Топузов, О. Г. Топчієв, Б.П. Яценко та інші.

Значний внесок у формування економічних компетентностей учнів у сучасних умовах ринкового господарювання зробили М.В. Вачевський, О.М. Камишанченко, Г.С. Костюк,

В.І. Лозова, Л.М. Новікова, Н.О. Пасічник, І.Ф. Прокопенко, О.В. Решетняк, А.В. Усова, О.Т. Шпак та ін.

Разом із тим увесь час виникають нові методичні підходи, вдосконалюються прийоми викладання дисципліни, змінюються пріоритети та зміст економічної освіти. Усе це зумовлює актуальність нашої публікації.

Метою статті є систематизація методичних рекомендацій щодо формування економічних компетентностей учнів у шкільному курсі географії «Україна і світове господарство» (на прикладі викладання розділу «Вторинний сектор господарства»).

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час вивчення розділу «Вторинний сектор господарства» в курсі «Україна і світове господарство» учні мають дізнатися про:

- склад вторинного сектора господарства та його значення для розвитку економіки;
- взаємозв’язок між рівнем економічного розвитку країни і рівнем концентрації виробництв вторинного сектора;
- сировинну базу для розвитку виробництв переробної промисловості;
- типи електростанцій за джерелом енергетичних ресурсів, види чорних і кольорових металів, хімічної продукції, продукції машинобудівних підприємств, тканин та сировини для їх виробництва;
- традиційні виробництва харчових продуктів різних країн світу;
- сучасні тенденції розвитку і розміщення виробництва вторинного сектора господарства;
- наслідки впливу різних виробництв вторинного сектора на довкілля (Кобернік, 2017, с. 120).

Під час вивчення теми «Виробництво та постачання електроенергії» *формування економічних компетентностей учнів проявляється* через порівняння собівартості електроенергії на електростанціях різних типів, а також через оцінювання переваг використання альтернативних відновлюваних джерел енергії для потреб родини/громади. Із цією метою, *використовуючи прийом «Математична хвилинка»*, доцільно запропонувати учням вирішити таку

задачу: «Визначте, який спосіб примноження доходів за 10 років є більш вигідним – зберігання коштів на накопичувальному депозиті чи вкладання їх у розміщення й під'єднання до централізованої енергомережі сонячних панелей на даху приватного будинку? Ставка за накопичувальними депозитами в євро для населення в середньому в Україні становить 7,0% на рік. Вартість придбання та встановлення на даху приватного будинку сонячних батарей для виробництва електричного струму потужністю 10 Квт коштує 12 000 євро. За рік виробляється 11 000 кВт/год. Сім'я із чотирьох осіб у середньому споживає 400 кВт/год на місяць. У централізовану мережу можна продати електричний струм за тарифом 5,34 грн/кВт/год.» (Гільберг, 2017, с. 114).

Подібні задачі сприяють не лише формуванню економічної, але й математичної, фінансової та підприємницької компетентності. Отже, після проведення нескладних розрахунків учні мають переконатися в тому, що вкладання коштів у виробництво сонячної електроенергії з економічної точки зору є значно вигіднішим, ніж збереження їх на депозитному рахунку.

Під час вивчення гідравлічних електростанцій (ГЕС) можна довести учням економічну недоцільність побудови ГЕС на рівнинних річках України. Для цього їм необхідно буде пригадати з курсу фізичної географії України, що таке «похил» та «падіння» річки, та, відповідно, розрахувати значення падіння для рівнинних річок України. Крім того, обов'язково варто зазначити, які негативні наслідки для природи нашої держави мало спорудження ГЕС.

З метою формування такого важливого з точки зору не лише географії, але й економіки поняття, як «енергозбереження», доцільно запропонувати учням ознайомитися з рекомендаціями щодо енергозбереження в побуті (на сайті Державного агентства з ефективності та енергозбереження України: <http://saee.gov.ua/>) та зазначити, якими із цих рекомендацій учні вже користуються, а якими, можливо, користується їхня родина. Також можна запропонувати учням зібрати дані та обчислити, якою буде економія від заміни у їхній оселі ламп розжарювання на енергозберігаючі.

Крім того, найбільш зацікавленим учням можна запропонувати розробити Програму енергозбереження для родини, школи, міста. Для цього варто скористатися інформацією,

що міститься в Інформаційній брошурі «Програма підтримки населення до впровадження енергоефективних заходів», що міститься на сайті Державного агентства з ефективності та енергозбереження України та доступна за посиланням: http://saee.gov.ua/sites/default/files/pictures/df_3_falca_GENERAL_2_v17_press.pdf. Слід зазначити, що учням необхідно буде не лише розробити Програму енергозбереження, але й обґрунтувати її економічні та соціальні переваги.

На етапі закріплення знань про електроенергетику можна використати прийом «Реклама», запропонувавши учням сформулювати короткі тези для потенційних інвесторів, щоб вони вклали кошти в електроенергетику України.

Однією з найдавніших складових частин світової та української промисловості, якій завжди належала провідна роль у господарстві, є металургія. Під час вивчення теми «Металургійне виробництво» економічна компетентність учнів проявляється в розумінні ними необхідності збагачення рудної сировини та вмінні оцінювати переваги використання вторинної сировини для виробництва металів. Учням слід нагадати, що існують різні способи збагачення мінеральної сировини, засновані на різниці якостей руди та пустої породи (вага, коефіцієнт тертя, електростатичний заряд тощо). Дедалі більше руди починають використовувати комплексно. Наприклад, руди кольорових металів Японія порівняно з СРСР використовувала ефективніше більше ніж на 500%.

В якості домашнього завдання можна запропонувати учням знайти в мережі Інтернет коротке відео про збагачення рудної сировини. Крім того, можна дати учням таке проблемне завдання: «Поміркуйте, як люди задовольнятимуть потреби в металах, коли виснажаться поклади рудних ресурсів у земній корі?».

Перспективи використання вторинної сировини учні зможуть з'ясувати також і за допомогою такого прийому, як «Набуваємо практичних навичок». Так, учням слід нагадати, що важливою частиною розвитку кольорової металургії є заготівля й перероблення брухту алюмінію, міді, свинцю та інших металів. Зважаючи на ціну цих металів, слід запропонувати учням з'ясувати, в яких побутових приладах їх найбільше і як їх можна використати після закінчення терміну експлуатації.

Розвивати наукове, технологічне мислення, ерудицію, зацікавленість в отриманні найсучаснішої економічної інформації допомагає

прийом «Хвилинка Інтернету». Так, можна дати учням завдання: на сайті Асоціації світових виробників сталі (<http://www.worldsteel.org>) в розділі *Publications* відкрити інформацію у віконці *World Steel in Figures* та, відповідно, з'ясувати місце України у виробництві сталі – загальному та на душу населення (картосхеми) (Павлюк, 2017, с. 144).

На етапі закріплення знань про металургійне виробництво (рефлексія) також доцільно використати *методичний прийом «Реклама»*. Для цього варто запропонувати учням скласти коротку рекламу:

- про Україну – одного зі світових лідерів чорної металургії;
- для інвесторів про Україну як потенційного гравця на ринку сучасних кольорових металів та їхніх сплавів.

Слід зауважити, що однією з найскладніших тем під час вивчення розділу «Вторинний сектор господарства» є тема «Хімічне виробництво. Виробництво деревини, паперу». Під час опануванні цієї теми важливе значення мають міжпредметні зв'язки із хімією, фізикою, біологією. Крім того, практика свідчить, що учні

мають труднощі з розумінням сутності технологічних процесів хімічного виробництва. На уроках із цієї теми формується наукове, технологічне мислення. *Щодо економічної компетентності*, то її формування продовжується і закріплюється шляхом оцінювання учнями переваг використання вторинної сировини у хімічній промисловості.

Зацікавленість в отриманні найсучаснішої інформації, економічну та цифрову компетентність під час вивчення хімічної промисловості можна сформулювати за допомогою *прийому «Хвилинка інтернету»*. Так, учням варто дати таке завдання: «На сайті Європейської спілки хімічної промисловості (<http://www.cefic.org>) перейдіть до віконця *Facts and Figures*, оберіть закладку *Chemical Industry Profile*. Завантажте дані (xls format). У наочному вигляді на перших двох сторінках представлена інформація про обсяги продажів хімічної продукції за регіонами та перша десятка країн» (Павлюк, 2017, с. 160).

Рис. 1. ілюструє те, в якому вигляді містяться дані на сайті Європейської спілки хімічної промисловості. До речі, як видно з рис. 1., сайт є англomовним, отже, робота з ним

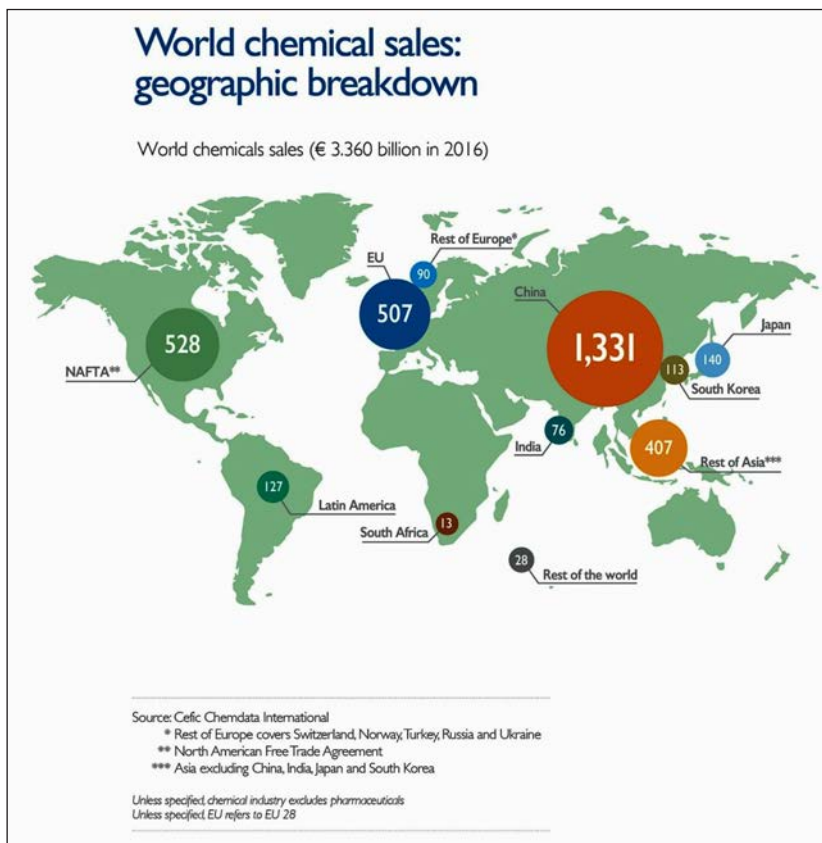

Рис. 1. Обсяги продажів хімічної продукції за регіонами світу, 2016 р.

формуватиме, окрім іншого, й лінгвістичну компетентність учнів.

Крім того, використовуючи *прийом* «*Набуваємо практичних навичок*», можна запропонувати учням за допомогою додаткових джерел знань порівняти властивості та ціну сталевих, пластикових і метало-пластикових труб та з'ясувати, які б із них вони обрали для постачання води й чому? Учням доцільно буде порадити, що порівнювати труби можна за такими критеріями: антикорозійні властивості, необхідність додаткової обробки (наприклад, фарбування), робота на згин, особливості процесу з'єднання, довговічність, ціна за метр.

Одне з найважливіших місць у хімічній індустрії сьогодення посідає фармацевтична промисловість. Оскільки її продукцією людина користується у повсякденному житті доволі часто, варто більше уваги приділити вивченню цієї галузі. *Формування економічних компетентностей учнів під час розгляду фармацевтичної промисловості* може відбуватися шляхом застосування такого прийому, як «*Набуваємо практичних навичок*». Так, учням слід повідомити про те, що в деяких лікарських засобах із різною назвою використовується одна діюча речовина, але ціна на них може суттєво різнитися. Учні мають зібрати дані про такі лікарські засоби та зробити висновок.

Крім того, застосовуючи *прийом* «*Працюємо самостійно*», можна дати учням завдання такого змісту: «Одним із провідних підприємств фармацевтичної промисловості України є компанія «Фармак» (м. Київ). Зайдіть на її офіційний сайт. У вкладці «Відео» знайдіть і перегляньте за посиланням https://farmak.ua/video/virobnichi_potouzhnosti_pat_-farmak_ou_m-shostka відео про розширення діяльності з виробництва готових лікарських засобів та активних фармацевтичних інгредієнтів (АФІ) шляхом створення окремого виробництва в м. Шостка Сумської області». Учні переконуються в тому, що це сучасний комплекс, що включає в себе виробничі дільниці, лабораторії контролю якості та логістичний центр. На новому підприємстві створено понад 100 робочих місць.

Формуванню економічної компетентності під час вивчення лісової та деревообробної промисловості сприятиме застосування *прийому* «*Мозковий штурм*». Так, наприклад, учням можна задати таке проблемне питання: «За часів СРСР Японія закуповувала сибірську деревину і, на відміну від радянського вироб-

ництва, використовувала її на 120%. Як це можна пояснити?» та запропонувати знайти відповідь на нього за допомогою «мозкового штурму» (Павлюк, 2017, с. 163). Крім того, з метою продовження формування економічних компетентностей під час вивчення цієї теми, а також задля розвитку вміння самостійно здобувати навчальні знання учням можна запропонувати:

- з'ясувати, як у домашніх умовах (власний будинок, дача) можна використовувати відходи деревообробної промисловості та інші рослинні ресурси;

- взяти участь у розробленні проекту використання будівельних матеріалів своєї місцевості.

Найважливішим із сучасних виробництв матеріальної сфери є *машинобудування*. Це головна, найбільш комплексна й наукоємна складова частина промисловості. Отже, наступна тема – «Виробництво машин та устаткування» – має широкі можливості для продовження формування економічних компетентностей учнів. Учні, перш за все, повинні переконатися в тому, що розвиток машинобудування впливає на стан економіки та оборонний потенціал країни, визначає її участь у міжнародному й територіальному поділі праці. Також учні мають зрозуміти, яке значення для соціально-економічного розвитку світу, країни та свого регіону має рівень розвитку машинобудування. Для реалізації цієї мети на етапі актуалізації опорних знань, умінь і навичок варто запропонувати їм *імітаційну гру з такими умовами*:

Ви – керівник галузі машинобудування України. Підготуйте коротку інформаційну довідку про стан галузі: що випускає, де розташовані підприємства, рівень диверсифікації (які ринки збуту переважають, розширення асортименту продукції, оновлення обладнання).

Ви – креативний менеджер галузі машинобудування України. Підготуйте перелік першочергових заходів для виходу галузі з кризи (*Галузі*: залізничного обладнання, аерокосмічна, сільськогосподарської техніки, побутової електротехніки, електронної продукції, обладнання для харчової промисловості).

Під час проведення імітаційної гри учні мають зрозуміти, що суттєвим є не стільки порівняння обсягів вироблюваної продукції, скільки її інноваційність, технологічність, експортна структура. На підтвердження цієї

тези учням слід повідомити, що, наприклад, у США на наукові дослідження в галузі машинобудування витрачають близько 2,5% ВВП, в ЄС – 3%, а в Україні – менше ніж 0,1% (Павлюк, 2017, с. 180).

У межах цієї теми продовжувати розвивати навички господарського оцінювання розвитку країни, свого регіону, навички підприємницької діяльності та, відповідно, формувати економічну компетентність допоможе прийом «Практичність теорії». Учням варто дати завдання поцікавитися на сайті своєї області/міськдержадміністрації, які підприємства машинобудування є в області/районі/місті. Зайти на сайт одного з них та з'ясувати сучасний стан (працює чи перебуває у стадії банкрутства, яку продукцію випускає). Якщо хтось із родичів чи знайомих працює на підприємстві галузі, поцікавитися в них його станом.

Формувати технічні та економічні компетентності, а також виховувати повагу до робітничих професій можна шляхом ознайомлення з офіційними сайтами провідних підприємств машинобудування України. Так, наприклад, учням варто повідомити про те, що у прямому ефірі можна спостерігати за виробничим процесом на Новокраматорському машинобудівному заводі на його офіційному сайті (адреса сайту: <http://www.nkmz.com/>).

Провідне місце у транспортному машинобудуванні належить *автомобілебудуванню*. Під час вивчення автомобілебудування економічна компетентність учнів повинна проявитися в розумінні ними переваг розташування окремих підприємств машинобудування в малих містах, селищах. Учням необхідно повідомити про завод «Єврокар», розташований у с. Соломоново Ужгородського району Закарпатської області. Цей завод є офіційним виробником автомобілів марки «Шкода» в Україні. Виробничі потужності заводу – 80 тис. автомобілів на рік. Із процесом зборки автомобілів на заводі «Єврокар» можна ознайомитися за посиланням: <http://www.skoda-auto.ua/company/skoda-solomonovo>.

Крім того, учням доцільно запропонувати провести міні-дослідження «Географія моєї автомрії», завданнями якого буде: поглибити їхні знання про світовий ринок автомобілів; розвивати навички аналізу попиту споживачів автомобільного транспорту, уміння зіставляти факти, аналізувати матеріал, робити узагальнення; вдосконалювати навички роботи з картою та картосхемами; формувати здібності

до колективної творчої праці. Методичні рекомендації щодо проведення цього дослідження містяться в посібнику «Учнівські дослідження в курсі «Україна і світове господарство», автор-укладач З.В. Філончук.

Розвиток економічних компетентностей учнів значною мірою реалізується також і під час вивчення *географії точного машинобудування*. Так, наприклад, учням варто задати проблемне питання такого змісту: «Чому в Україні відсутні заводи зі складання смартфонів?». Для ґрунтовної відповіді на це питання слід запропонувати їм ознайомитися з аналітичним оглядом «У пошуках української електроніки», який розміщено на сайті журналу «Економічна правда» (додаток до журналу «Українська правда»). Стаття доступна за посиланням: <https://www.epravda.com.ua/publications/2015/07/20/550642/>.

З метою набуття економічних навичок практичного змісту під час вивчення цієї ж теми варто запропонувати учням:

– уявити, що їм потрібно придбати комп'ютер. Учні повинні з'ясувати, яка інформація їм знадобиться для обрання потрібної моделі, та де і як її можна знайти;

– дізнатися, що таке контрафактна продукція, у чому полягає небезпека її використання і як її розпізнати.

До найдавніших видів економічної діяльності належить *легка промисловість*. Вона є однією з найважливіших у господарстві багатьох країн, у тому числі й України. Отже, вивчення наступної теми – «Виробництво тканин, одягу, взуття» – є вкрай актуальним. Під час опанування теми учні мають зрозуміти наявність прямої залежності між рівнем економічного розвитку країни та обсягом виробництва побутових товарів, у тому числі продукції легкої промисловості. *Безпосереднє набуття економічних компетентностей* під час вивчення зазначеної теми реалізується через вміння учнів порівнювати ціни аналогічних видів продукції різних виробників легкої промисловості, пояснювати відмінності з урахуванням вартості сировини, робочої сили, обладнання, курсу валют тощо. Для реалізації зазначеної мети найкраще застосовувати прийом «Поміркуйте». Роль вчителя в запропонованому прийомі зводиться переважно до консультативної функції. Його завдання – спрямувати самостійну діяльність учнів, показати, що знання – це не кимось викладений матеріал, а досвід реального життя. Важливою є не стільки сума знань,

скільки опанування різних способів її отримання. Прикладом реалізації прийому «Поміркуйте» є такі питання:

Однією з особливостей легкої промисловості є швидка віддача вкладених коштів. Чому саме невеликі підприємства дозволяють отримати найбільший прибуток за мінімальних витрат?

У більшості країн Західної Європи вважається, що повсякденний одяг та взуття в першу чергу мають бути якісними, зручними та комфортними і не слід звертати великої уваги на моду та торговельні марки. Чи поділяєте ви цю точку зору? Чому?

Чому в Україні зростає кількість магазинів «секонд-хенду»?

Перетворити навчання на дійсно творчий процес, побачити географічні закономірності навколо себе допомагають *практичні завдання, пов'язані із реальним життям*. Так, учням можна запропонувати переглянути відеопрезентації провідних підприємств швейної галузі України. Наприклад, за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=qrowj4DP9Ls> доступна відео-презентація ПП «Вікторія 8» – одного з провідних підприємств швейної галузі в Україні з виготовлення високоякісного жіночого одягу. Після перегляду відео-презентації учні мають дати обґрунтовану відповідь на питання: «Чи готові вони працювати на такому підприємстві?». До речі, запропоноване завдання є прикладом проведення профорієнтаційної роботи з учнями.

Формувати підприємливість як складову частину економічної компетентності учнів націлене таке завдання практичного змісту: «Кілька років «родзинкою» Козятинської швейної фабрики є бренд дитячого та підліткового одягу «BoGi». Підготуйте ТОП-10 світових брендів підліткового одягу. Чи шийуть в Україні якісний одяг для підлітків?».

Варто зауважити, що Навчальною програмою з географії на 2018–2019 рр. передбачене проведення дослідження «Малі і середні міста України – центри швейного виробництва», метою якого є поглиблення знань учнів із географії швейного виробництва в Україні; формування навичок роботи з додатковими джерелами інформації; розвиток комунікативних здібностей учнів, *підприємливості*, лідерських якостей. Методичні рекомендації щодо проведення цього дослідження містяться у посібнику «Учнівські дослідження в курсі «Україна і світове господарство», автор-укладач З. В. Філончук.

Основаю сучасного промислового виробництва України становить *харчова промисловість*. Від рівня її розвитку, стабільності функціонування залежить стан економіки, продовольча безпека держави, рівень життя населення. Отже, наступна тема, що розглядається, – «Виробництво харчових продуктів, напоїв».

Економічні компетентності учнів під час вивчення цієї теми реалізуються через вміння оцінювати роль малих підприємств та фізичних осіб-підприємців у розвитку бізнес-середовища свого населеного пункту, району та забезпеченні населення продуктами харчування. Учні також мають навчитися визначати вартість продуктового кошика родини, співвідношення вітчизняних та імпортованих продуктів у ньому.

Слід наголосити, що Навчальною програмою з географії на 2018–2019 рр. у межах вивчення названої теми передбачене проведення дослідження «Українські та імпортовані продукти у споживчому кошику вашої родини», метою якого є закріплення і поглиблення знань про традиційні виробництва харчових продуктів різних країн світу, права споживача на якісні товари і послуги; визначення місця України на світовому та європейському ринках продовольства; спонування учнів надавати перевагу продуктам харчування українського виробництва над іншими під час планування покупок для родини. Методичні рекомендації щодо проведення цього дослідження містяться в посібнику «Учнівські дослідження в курсі «Україна і світове господарство», автор-укладач З.В. Філончук.

Крім того, учням можна запропонувати таке мінідослідження: скласти меню на тиждень зі страв тільки традиційної української кухні та аналогічне меню зі стравами, що стали звичними. Учні мають зазначити: перелік продуктів, необхідних для приготування страв української кухні та страв інших кухонь, а також вартість обох наборів продуктів і зробити висновок.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи вищевикладене, вкотре зауважимо, що успішний економічний розвиток України неможливий без громадян, які обізнані з основними економічними процесами та явищами, розуміються на тенденціях розвитку національного та світового господарства, готові змінюватися і пристосовуватися до нових потреб ринку праці, оперативно отримувати необхідну інформацію, швидко

приймати ефективні рішення та навчатися впродовж усього життя. Через це в сучасній українській школі в цілому та на уроках географії зокрема значне місце відводиться формуванню економічних компетентностей учнів. Сподіваємося, що запропоновані у цій статті рекомендації стануть додатковим методичним інструментарієм для вчителів географії, які викладають курс «Україна і світове господарство» та мають формувати економічні компетентності учнів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гільберг, Т.Г. (2017). Географія : підручник для 9 класу. Київ : Орion [Galberg, T.G.

(2017). Geography : for the 9th grade. Kyiv : Orion (In Ukrainian)].

2. Довгань, Г.Д. (2017). Географія : підручник для 9 класу. Харків : Ранок [Dovgan, G.D (2017). Geography : for the 9th grade. Kharkiv : Wounds (In Ukrainian)].

3. Кобернік, С.Г. (2017). Географія : підручник для 9 класу. Кам'янець-Подільський : Абетка [Kobernik, S.G. (2017). Geography : for the 9th grade. Kam'yanets-Podilsky : Abetka (In Ukrainian)].

4. Павлюк, Н.І. (2017). Усі уроки географії. 9 клас. Україна і світове господарство. Харків : Основа [Pavlyuk, N.I. (2017). Usi lessons geography. 9th grade Ukraine and svitov gospodaratstvo. Kharkiv : Basis (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 31.05.2019

УДК 378.147.88

DOI 10.32999/ksu2413-7391/2019-10-28

Підкова О.М.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри землезнавства та геоморфології
географічного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Лаврук Т.М.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри землезнавства та геоморфології
географічного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НАВЧАЛЬНА ГЕОГРАФІЧНА ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНА ПРАКТИКА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТА ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ

Навчальна географічна професійно-орієнтована практика займає вагомe місце серед навчальних практик студентів-географів. У статті представлено авторський досвід проведення даної практики студентам кафедри землезнавства та геоморфології географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, розглянуто основні теоретико-методологічні аспекти практики, сформульовано її мету і завдання. Проводиться практика на теренах України або за її межами наприкінці другого року навчання. Проходить у три етапи – підготовчий, оглядовий (маршрутний) і камеральний. Оглядовий етап є основним під час практики, полягає у проходженні запланованого маршруту, проведенні польових досліджень, зібранні фактичного матеріалу. Розглянуто досвід проведення оглядового етапу навчальної географічної професійно-орієнтованої практики у межах України за двома різними маршрутами. Також проаналізовано досвід проведення оглядового етапу практики в межах урбанізованих територій на прикладі м. Києва і його околиць. Наголошено, що маршрутна форма проведення оглядового етапу є базовою для навчальної географічної професійно-орієнтованої практики, сприяє формуванню і розвитку не лише професійних вмінь і навиків студентів-географів, а й розширенню їх світогляду загалом.

Ключові слова: студенти-географи, географічний факультет, навчальна практика, професійно-орієнтована практика, оглядовий етап, маршрут.

Pidkova O.M., Lavruk T.M. EDUCATIONAL GEOGRAPHIC PROFESSIONALLY ORIENTED PRACTICE: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS AND EXPERIENCE OF PRACTICE

Educational geographic professionally oriented practice occupies an important place among the educational practices of students-geographers. It facilitates the consolidation of theoretical knowledge on the fundamental geographic disciplines acquired in the classroom, their application in conducting field expeditionary research, and the formation of the skills of the latter.

Students of the Department of Geoscience and Geomorphology of the Faculty of Geography of Taras Shevchenko National University of Kyiv have it after the second year of study. Practice is conducted on the territory of Ukraine or abroad and holds the position of one of the most interesting practices for students. The article presents the author's experience of carrying out this practice (started in 2010), examines the main theoretical and methodological aspects of practice, formulates its purpose and objectives. Practice is conducted in three stages – preparatory, review (route) and office. During the preparatory stage organizational and technical issues are solved, the route of practice is developed, a comprehensive geographic analysis of it is carried out, places and objects of detailed field research are determined, students receive individual tasks. The review stage is the main one during the practice, it is used to complete the planned route, conduct field research, collect actual material (samples of rocks, minerals, herbarium, etc.). The general route is divided into separate radial routes. During this stage of practice, students make individual diaries, which are used when writing a report. The practice is finished after the office stage is completed, the main task of which is writing a comprehensive report and summing up the practice.

The article examines the experience of conducting a review stage of educational geographic professionally oriented practice, which is versatile according to the authors of the article: different routes within Ukraine, a foreign route, a localized urban ecosystem. The experience of practice outside of Ukraine (Ukraine – Poland) is highlighted in a number of publications (including co-authorship) by the authors. They are briefly described in the work. The route option for conducting a review stage of practice within Ukraine on the general routes Kyiv – Ostroh – Lviv – Uzhhorod – Mukacheve – Khust – Rakhiv – Kyiv and Kyiv – Lviv – Chernivtsi – Kamyanets-Podilskyi – Kyiv is considered in more details. The experience of conducting a review stage of practice within the urbanized territories on the example of Kyiv and its suburbs is also analyzed, and the advantages and disadvantages of the «localized» review stage are noted.

It is emphasized that the route form of the review stage is the basis for the educational geographic professionally oriented practice, is important from the point of view of the competence approach to the training of students-geographers, facilitates the formation and development not only of their professional skills but also the expansion of the outlook in general.

Key words: students-geographers, faculty of geography, educational practice, professionally oriented practice, review stage, route.

Постановка проблеми. Навчальні практики є невід’ємною складовою частиною підготовки майбутніх фахівців у царині географії. Завдяки практикам відбувається закріплення і розширення одержаних в аудиторних умовах теоретичних знань формуються навички польових експедиційних досліджень, здобуваються професійні компетентності.

Проведення практик у природі дає змогу студентам бачити, спостерігати, досліджувати різноманітні природні об’єкти, процеси і явища, проводити експерименти і досліди, вчить аналізувати здобуті знання і робити відповідні висновки, використовуючи при цьому набуту теоретичну базу. Усе це загалом сприяє формуванню міцного фундаменту, комплексу знань майбутнього фахівця – географа відповідного напрямку, що в майбутньому визначатиме його конкурентоспроможність і місце на ринку праці.

Однією з навчальних практик студентів кафедри землезнавства та геоморфології географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка є навчальна географічна професійно-орієнтована практика, яку ще традиційно називають маршрутною практикою. Проводиться вона наприкінці другого курсу навчання на просторах України або за її межами, охоплюючи регіони з різними фізико-географічними умовами, природними і антропогенними ландшафтами, цікавими місцями і об’єктами не лише з позиції географії, а й історії, культури, етнографії.

Метою практики є закріплення і поглиблення теоретичних й практичних знань, здобутих студентами під час аудиторних занять з фундаментальних географічних дисциплін (фізичної географії, геології, мінералогії, ґрунтознавства, геоморфології, гідрології, ланд-

шафтознавства, екології й інших) у конкретних польових умовах, застосування їх при здійсненні самостійних польових досліджень, формування навичок проведення експедиційних досліджень.

Оскільки практики у географів є обов’язковою складовою частиною навчального процесу, то будь-який вищий навчальний заклад, який готує відповідних фахівців, у тій чи іншій формі подає інформацію про практики. Найчастіше – це робочі програми певної навчальної практики або менш чи більш розгорнута інформація, розміщена в електронному варіанті на сайті відповідного факультету конкретного вищого навчального закладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що публікацій, які виключно чи частково присвячені питанням навчальної географічної професійно-орієнтованої практики, не так уже й багато. Вважаємо за доцільне згадати праці Іваха Я.Є., Вісьтак О.І., Стецького В.В. (2005), Суматохіної І.М., Дук Н.М. (2016), Борисенко К.Б. (2017), Бортника С.Ю., Лаврук Т.М., Підкови О.М., Погорільчук Н.М., Шманьди Я., Луц М. (2013, 2016), Галагана О.О., Ковтонюк О.В., Корогоди Н. П. (2018) та ін. Представлення досвіду проведення маршрутної практики у межах України в наукових публікаціях дещо упущено.

У статті використано власний досвід авторів, здобутий під час керівництва навчальною географічною професійно-орієнтованою практикою, яка проводиться на кафедрі землезнавства та геоморфології географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка щорічно, починаючи з 2010 року. Матеріали вже частково опубліковано (у тому числі у співавторстві). Зокрема, це ряд наукових і навчально-методичних

публікацій, у яких представлено методичні рекомендації щодо організації і проведення даної практики. Вважаємо за доцільне коротко охарактеризувати їх.

«Програма першої міжнародної навчальної географічної професійно спрямованої практики для студентів 2 курсу спеціальності 6.040104 – «географія» (Бортник С. та ін., 2013), де представлено робочу програму і методичні рекомендації щодо проведення практики, яка вперше в історії кафедри проводилась на теренах двох держав – України і Польщі.

«Роль комплексних професійно спрямованих географічних практик у підготовці фахівців-географів» (Бортник С. та ін., 2013). Розглянуто місце і роль практики в умовах реформування сучасної системи освіти і її значення для підготовки фахівців у галузі географії.

«Україна – Польща. Путівник комплексної професійно спрямованої географічної практики» (Бортник С. та ін., 2016 р.) – методичний посібник, виданий на основі спільних українсько-польських експедиційних досліджень, значного обсягу зібраного фактичного і наукового матеріалу, особистих записів і щоденників викладачів і студентів.

«Методичні рекомендації до проведення навчальної професійно орієнтованої практики у м. Києві (для студентів географічного факультету)» (Лаврук Т., Підкова О., 2016) розкривають специфіку проведення практики у межах урбанізованих територій (на прикладі м. Києва і його околиць).

Відзначимо, що згадані вище публікації базуються на досвіді проведення навчальної географічної професійно-орієнтованої практики або за міжнародним маршрутом, або локально в межах м. Києва і його околиць.

Метою дослідження є розгляд основних теоретико-методологічних аспектів навчальної географічної професійно-орієнтованої практики і представлення досвіду проведення оглядового етапу практики у межах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Навчальна географічна професійно-орієнтована практика належить до найбільш цікавих і улюблених студентами, оскільки дає змогу поєднувати навчання і відпочинок, перетворюється на своєрідну мандрівку з навчальною метою. Долаючи маршрут практики, студенти (а нерідко – і викладачі) мають змогу відкривати для себе нові географічні об'єкти, відвідувати цікаві історико-куль-

турні, етнографічні місця, вивчати природу у всій її багатогранності і безпосередньому контакті з нею.

До основних завдань навчальної географічної професійно-орієнтованої практики належать: проведення польових досліджень під час окремих радіальних маршрутів; оволодіння методами польових географічних досліджень; набуття навичок еколого-географічних спостережень, професійної оцінки природних об'єктів, процесів, явищ, прогнозування їх розвитку; розроблення заходів попередження і шляхів вирішення актуальних проблем природного і природно-антропогенного характеру; визначення перспектив просторового розвитку досліджуваної території.

Практика проходить у три етапи – підготовчий, маршрутний (оглядовий) і камеральний.

На підготовчому етапі практики викладачі – керівники практики – знайомлять студентів із маршрутом та програмою практики, читають їм ознайомчу лекцію про фізико-географічні особливості території місця проходження оглядового етапу практики, консультують із питань самоуправління, ефективної організації експедиційних польових досліджень та побуту на період практики, господарських заходів, комплектування, необхідного в польових умовах, особистого майна та колективного спорядження, проводять інструктаж з техніки безпеки тощо.

Також на підготовчому етапі практики розробляється основний маршрут (за участю керівників практики) і проводиться його комплексний географічний аналіз згідно з визначеним планом, намічаються об'єкти польових спостережень, плануються екскурсії. Результати досліджень оформлюються студентами у вигляді звіту і оцінюються керівниками практики перед маршрутним етапом.

Варто наголосити, що маршрут практики, розроблений під час підготовчого етапу, залежно від обставин, що виникають (погодні умови, транспортні можливості, фінанси та ін.), може дещо змінюватися – додаються або вилучаються окремі міста та географічні об'єкти.

Оглядовий етап є основним етапом практики, проводиться згідно з визначеним маршрутом і триває орієнтовно десять днів. Під час цього етапу відбувається ознайомлення із особливостями природних і антропогенних ландшафтів місця проведення практики, детально вивчаються фізико-географічні, соціально-географічні і економіко-географічні особливості вибраних об'єктів, проводяться польові

дослідження, збирається комплексна інформація про відвідувані об'єкти та здійснюється її короткий аналіз і узагальнення, часто із використанням методики SWOT-аналізу.

Зокрема, під час проходження оглядового етапу практики студенти мають змогу досліджувати рельєф земної поверхні як результат взаємодії сучасних та давніх ендегенних та екзогенних процесів, що реалізуються в різних геологічних умовах, вивчати геолого-геоморфологічні особливості місцевості і їх використання під час планування просторової організації життєдіяльності для різних типів поселень, навчитись розшифровувати геологічну структуру території та аналізувати умови виникнення і локалізації корисних копалин, ознайомитись із геолого-геоморфологічними пам'ятками, ландшафтними особливостями території, ґрунтово-рослинним покривом і типами землекористування, сучасними небезпечними природними і антропогенно-зумовленими процесами різного характеру (геоморфологічними, геологічними, гідрологічними, ерозійними та ін.) та існуючими методами їх попередження, особливостями структури і організації природоохоронних об'єктів тощо.

Під час оглядового етапу практики студенти обов'язково ведуть індивідуальні польові щоденники, у яких занотовують усі проведені польові дослідження, здійснюють опис досліджуваних об'єктів, зарисовують відслонення гірських порід тощо. Також під час оглядового маршруту здійснюється збір зразків гірських порід, мінералів, ґрунтів, гербарію.

Індивідуальні польові щоденники стають основою для написання комплексного звіту.

Окрім цього, кожен студент проводить самостійно природничо-пізнавальну (у тому числі і туристично-краєзнавчу) екскурсію на певній ділянці маршруту згідно з індивідуальним завданням, яке вони одержують під час підготовчого етапу практики. Ще перед виїздом на практику студенти представляють комплексну характеристику своєї частини маршруту, визначають найсуттєвіші природні закономірності та господарські особливості досліджуваної території.

Навчальна географічна професійно-орієнтована практика завершується камеральним періодом, під час якого студенти опрацьовують зібраний польовий матеріал, систематизують і узагальнюють його, роблять обґрунтовані висновки. Наприкінці студенти оформлюють комплексний звіт (зазвичай готують ще і

відео-презентацію маршруту практики), який захищають на кафедрі згідно плану.

При написанні звіту студенти повинні додержуватися приблизно такої його структури.

Вступ

1. Загальний огляд маршруту практики

2. Характеристика природних умов досліджуваної території

2.1. Геологічна будова

2.2. Геоморфологічні особливості

2.3. Геолого-геоморфологічні пам'ятки

2.4. Клімат

2.5. Рослинність

2.6. Ґрунтовий покрив

2.7. Ландшафтні особливості

2.8. Фізико-географічне районування

2.9. Неприятливі фізико-географічні процеси

3. Економічна і соціальна характеристика досліджуваної території

3.1. Історико-культурні і етнографічні особливості

4. Природно-заповідні об'єкти досліджуваної території

5. Основні місця спостереження і маршрути відповідно до загального маршруту практики

6. Екологічні проблеми досліджуваної території і шляхи їх вирішення. Перспективи розвитку території

Висновки

Список використаних джерел

Додатки

Структура звіту може змінюватись залежно від пройдених маршрутів, проведених досліджень і відвіданих об'єктів, загалом – від інформаційної наповненості і змісту оглядового етапу практики.

Звіт ілюструється картографічним і графічним матеріалом досліджуваної території (картами, картосхемами, фотографіями, розрізами, профілями, графіками, таблицями тощо).

Для прикладу, розглянемо оглядовий етап навчальної географічної професійно-орієнтованої практики 2013–2014 і 2014–2015 н. р.

Маршрут оглядового етапу навчальної географічної професійно-орієнтованої практики 2013–2014 н. р. був розроблений із метою поглибленого природничо-географічного, природоохоронного, а також соціально-економічного дослідження Карпатського регіону – Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської і Чернівецької областей.

Значну увагу було приділено не лише аналізу природних умов і ресурсів Карпатського

регіону, його місця і ролі у структурі економіки нашої держави, але і розробленню рекомендацій новітніх напрямків розвитку регіону, перспектив і можливостей його соціально-економічного розвитку, функціонуванню природоохоронних об'єктів у його межах, реалізації екологічної безпеки регіону, пов'язаної з прогресивним розвитком небезпечних природних і антропогенно-зумовлених процесів і явищ.

Завданням практики було проведення аналізу окремих природних компонентів (геологічної будови, рельєфу, ґрунтового покриву, рослинності тощо), ознайомлення студентів із ландшафтними особливостями, природно-заповідними територіями різного режиму, форми заповідності і значення, окремими пам'ятками природи і культури та унікальними географічними об'єктами Карпатського регіону, дослідження взаємозв'язків між природними умовами та соціально-економічним і історико-етнографічним розвитком регіону, пізнання його самобутності і унікальності в межах держави як із природничого, так і культурно-історичного аспектів.

Загальний маршрут практики був таким: Київ – Острог – Львів – Ужгород – Мукачеве – Хуст – Рахів – Київ. У маршруті відображено основні населені пункти, у яких було заплановано провести детальні польові дослідження. Також із зазначених пунктів здійснювались радіальні (часткові) маршрути, щоб охопити якомога більше природних і історико-культурних об'єктів місцевості.

День 1: Київ – Острог (Національний університет «Острозька академія») – Львів.

День 2: Львів (Львівський національний університет імені Івана Франка, парк «Високий замок» (парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення), регіональний ландшафтний парк «Знесіння», музей народної архітектури та побуту імені Климентія Шептицького (Шевченківський гай)).

День 3: Львів – Сколе (р. Опір) – Урич (національний природний парк «Сколівські Бескиди», державний історико-культурний заповідник «Тустань», водоспад на р. Кам'янка) – Львів.

День 4: Львів – Мукачеве (Мукачівський замок, Мукачівський історичний музей) – Ужгород (г. Замкова, Ужгородський замок, краєзнавчий музей, музей народної архітектури та побуту).

День 5: Ужгород (ботанічний сад Ужгородського національного університету (пам'ятка

садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення) – Виноградів (Виноградівський замок (замок Канків)), Карпатський біосферний заповідник (г. Чорна Гора) – Хуст.

День 6: Хуст (Карпатський біосферний заповідник: природоохоронне науково-дослідне відділення «Долина нарцисів») – Мала Уголька.

День 7: Мала Уголька (Карпатський біосферний заповідник: Угольсько-Широколужанський заповідний масив, букові праліси Карпат, г. Менчул).

День 8: Мала Уголька – Рахів (Карпатський біосферний заповідник: інформаційно-туристичний центр «Центр Європи», Кузій-Трибушанський заповідний масив, інформаційно-туристичний центр «Карпатська форель»).

День 9: Рахів (Карпатський біосферний заповідник: Рахів-Берлибаське природоохоронне науково-дослідне відділення, Музей екології гір та історії природокористування в Українських Карпатах).

День 10: Рахів (Яблуницький перевал) – Яремче (р. Прут) – Тернопіль (р. Серет, Тернопільське озеро) – Київ.

Маршрут оглядового етапу навчальної географічної професійно-орієнтованої практики 2014–2015 н. р. був розроблений із метою продовження досліджень Карпатського регіону, започаткованих попереднього року, а також вивчення Поділля. Відповідно, завдання практики значною мірою були співзвучними із попередніми. Окрім аналізу природних умов та їх ролі у формуванні і розвитку різних регіонів нашої держави, також було приділено увагу розробленню рекомендацій щодо новітніх напрямків соціально-економічного розвитку їх, перспектив і можливостей реалізації екологічної політики тощо.

Загальний маршрут практики: Київ – Львів – Чернівці – Кам'янець-Подільський – Київ.

Радіальні маршрути:

День 1: Київ – Львів.

День 2: Львів (Львівський національний університет імені Івана Франка, екскурсія містом, парк «Високий замок» (парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення), Замкова гора, гора Лева).

День 3: Львів – Страдч (г. Страдецька, печера Страдецька, Арборетум (підрозділ Ботанічного саду Національного лісотехнічного університету України)) – Івано-Франкове (Янівське озеро, природний заповідник «Розточчя») – Львів.

День 4: Львів (регіональний ландшафтний парк «Знесіння», музей народної архітектури та побуту імені Климентія Шептицького (Шевченківський гай)) – Чернівці.

День 5: Чернівці (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, екскурсія містом, долина р. Прут).

День 6: Чернівці – Хотин (Хотинська височина, Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця», долин р. Дністер), Чернівці.

День 7: Чернівці – Кам'янець-Подільський (долина р. Смотрич, каньон р. Смотрич, екскурсія містом, Державний історичний музей-заповідник «Кам'янець-Подільська фортеця»).

День 8: Кам'янець-Подільський – Київ.

Долаючи сотні кілометрів за маршрутами, представленими вище, студенти кафедри землезнавства та геоморфології мали змогу на власні очі побачити зміну фізико-географічних умов нашої держави (зона мішаних лісів, лісостепова зона, Карпатська гірська країна), побачити особливості рельєфу та їх детермінуючу роль у формуванні рівнинних та гірських ландшафтів у межах двох геоструктур континентального масштабу – Східноєвропейської платформи і Карпатської гірської країни (і підпорядкованих їм одиниць нижчого рангу), двічі перетнути Карпати, спостерігаючи і вивчаючи при цьому зміну висотної поясності, досліджувати гірські ландшафти, побувати у букових пралісах Карпат, відвідати ряд об'єктів природоохоронного, історико-культурного і туристичного значення, провести польові дослідження, географічні спостереження, власні туристично-краєзнавчі екскурсії. Безумовно, здобуті знання, досвід у сумі з індивідуальними спостереженнями і враженнями сприяють розширенню світогляду студентів-географів, формуванню у них відповідних професійних компетентностей, вмінь і навичок.

Автори дослідження також мають досвід проведення оглядового етапу навчальної географічної професійно-орієнтованої практики не за звичним маршрутним «сценарієм», а в межах міської урбоекосистеми – м. Києва і його околиць (зазначені зміни оглядового етапу відбулись у 2016 році). Детальніше це представлено у праці Лаврук Т., Підкови О. «Методичні рекомендації до проведення навчальної професійно орієнтованої практики у м. Києві (для студентів географічного факультету)» 2016 р. (Lavruk T., Pidkova O., 2016).

Географічне розташування м. Києва, його надзвичайно цікаве і багатогранне минуле і

сьогодення, значна площа, поділ долиною р. Дніпро на високе погорбоване правобережжя і вирівняне низьке лівобережжя, наявність як класичних урбанізованих територій (міська житлова забудова, транспортна інфраструктура, занедбана стара промислова зона тощо), так і природних комплексів (Голосіївський ліс, Лиса гора, численні парки та рекреаційні зони) у межах міста є достатньо інформативними і пізнавальними з позиції навчальної практики географів.

Здійснюючи щоденні радіальні маршрути територією м. Києва і його околицями, студенти мали змогу наочно спостерігати зміну фізико-географічних умов, оскільки через місто проходить межа двох природних зон, відповідно до цього і зміну ґрунтово-рослинного покриву, відслідковувати мікрокліматичні особливості, досліджувати історію розвитку міста і зростання його площі у відповідності до природних умов, планування міської забудови, інфраструктури з урахуванням геоморфологічних особливостей території, спостерігати сучасні несприятливі фізико-географічні процеси (зсуви, ерозію, підтоплення тощо), відвідати ряд цікавих об'єктів як природного, так природно-історичного і соціокультурного характеру.

З іншого боку, проведення оглядового етапу в межах обмеженої території певною мірою знижує якість маршрутної практики. По-перше, суттєво зменшуються можливості побачити різноманіття природних умов держави через обмежену локалізацію місця проведення практики. По-друге, не формуються навички організації і проведення географічних експедиційних досліджень, оскільки студенти щоденно після завершення робочого дня повертаються до своїх звичних місць проживання (додому чи у гуртожиток). По-третє, акцентується увага на проведенні локальних польових досліджень, практика втрачає свою «маршрутність», набуваючи рис подібності до інших розділів комплексної географічної практики.

Висновки. Практичне здобуття фаху географа не може бути ефективним, якщо воно проходить в камеральних умовах або локалізоване «подвір'ям» університету. Навчальна географічна професійно-орієнтована практика, що проводиться у вигляді маршрутів теренами України (або за її межами), завжди була перевагою географічних факультетів, чим приваблювала велику кількість абітурієнтів.

Актуальним є проведення навчальної географічної професійно-орієнтованої практики

з боку компетентнісного підходу до навчання. Проведення маршрутної практики не тільки зумовлює розвиток професійних вмінь і навиків студентів-географів, але й сприяє розширенню їх науково-екологічного світогляду, здобуттю вагомого досвіду організації і проведення експедиційних польових досліджень, ознайомленню з природною та культурною спадщиною, дослідженню сучасного економіко-соціального розвитку та аналізу екологічних проблем окремих регіонів держави, без чого важко уявити майбутніх професійних географів.

Представлений досвід проведення оглядового етапу навчальної географічної професійно-орієнтованої практики в межах України не є вичерпним. На майбутнє заплановано розвивати дану тематику, насамперед із метою обміну здобутим досвідом проведення практики, а також обґрунтування саме маршрутної форми її проведення як базової у підготовці фахівців-географів у вищих навчальних закладах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко, К.Б. 2017. «Технологічні аспекти проведення навчальної практики майбутніх вчителів географії в класичному університеті.» *Проблеми інженерно-педагогічної освіти* 54-55:216-223 [Borysenko, K.B. 2017. «Technological aspects of conducting educational practice for future teachers of geography in the classical university.» *Problems of engineering and pedagogical education* 54-55:216-223 (In Ukrainian)].
2. Бортник, С., Шманьда Я., Луц М., Лаврук Т., Підкова О. та Погорільчук Н. 2013. *Програма першої міжнародної навчальної географічної професійно спрямованої практики для студентів 2 курсу спеціальності 6.040104 – географія, спеціалізації «геоморфологія та палеогеографія», «географія ґрунтів та землекористування» географічного факультету.* Київ : Прінт Сервіс [Bortnyk, S., Shmanda Ya., Luts M., Lavruk T., Pidkova O. and Pogorilchuk N. 2013. *The program of the first international educational geographic professionally oriented practice for students of the 2nd year of specialty 6.040104 – geography, specialization «geomorphology and paleogeography», «geography of soils and land use» of the Faculty of Geography.* K. : Print Service (In Ukrainian)].
3. Бортник, С., Шманьда Я., Луц М., Лаврук Т., Підкова О. та Погорільчук Н. 2013. «Роль комп-лексних професійно спрямованих географічних практик у підготовці фахівців-географів.» *Фізична географія та геоморфологія* 4(72):143–154 [Bortnyk, S., Shmanda Ya., Luts M., Lavruk T., Pidkova O. and Pogorilchuk N. 2013. «The role of complex professionally oriented geographic practices in the training of geographers.» *Physical geography and geomorphology* 4(72):143-154 (In Ukrainian)].
4. Бортник, С., Шманьда Я., Луц М., Лаврук Т., Підкова О., Погорільчук Н., Плешакова А., Мельник В. та Шевчук Н. 2016. *Україна – Польща. Путівник комплексної професійно спрямованої географічної практики.* Київ : Прінт Сервіс [Bortnyk, S., Shmanda Ya., Luts M., Lavruk T., Pidkova O., Pogorilchuk N., Pleshakova A., Melnyk V. and Shevchuk N. *Ukraine – Poland. A guide to a comprehensive professionally oriented geographic practice.* K. : Print Service (In Ukrainian)].
5. Галаган, О.О., Ковтонюк, О.В. та Корогода, Н.П. 2018. «Оглядовий природничо-пізнавальний маршрут комплексної професійно-орієнтованої практики для студентів-географів». Геотуризм: практика і досвід. *Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції.* Львів. Квітень 26-28 [Halahan, O.O., Kovtoniuk, O.V. and Korohoda, N.P. 2018. «Overview natural and cognitive route of complex professionally oriented practice for students-geographers». *Geotourism: practice and experience. Materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference.* Lviv. April 26-28 (In Ukrainian)].
6. Івах, Я.Є., Вісьтак, О.І. та Стецький, В.В. 2005. *Методичні вказівки та завдання до проведення загальногеографічної міжзональної практики.* Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка [Ivakh, Ya.Ye., Vistak O.I. and Stetsky V.V. 2005. *Methodical instructions and tasks for general geographic interzonal practice.* Lviv : Publishing Center of I. Franko LNU (In Ukrainian)].
7. Лаврук, М., Підкова, О. 2016. *Методичні рекомендації до проведення навчальної професійно орієнтованої практики у м. Києві (для студентів географічного факультету).* Київ : Прінт Сервіс [Lavruk, M. and Pidkova, O. 2016. *Methodical recommendations for carrying educational professionally oriented practice in Kyiv (for students of the Faculty of Geography).* K. : Print Service (In Ukrainian)].
8. Суматохіна, І.М., Дук, Н.М. 2016. *Практикум з навчальної професійно-орієнтованої практики.* Дніпропетровськ : Будинок друку [Sumatokhina, I.M. and Duk N.M. 2016. *Practical issues on educational professionally oriented practice.* Dnipropetrovsk : House of printing (In Ukrainian)].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2019

НОТАТКИ

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

Випуск 10

Коректура • *А.В. Щербак*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура *Остава*.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 24,41.
Замов. № 0819/165. Наклад 150 прим.

Видавничий дім «Гельветика»
73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.